

॥ गौभिलगृह्य सूत्रम् ॥

(कौटुमानाम्)

सामगाचार्यश्रीसत्यव्रतसामश्रमिणः

टीकया वङ्गानुवादेन च सहितम् ।

कौथुमो शाखार गृह्य सूत्र,

(भगवान् गोभिलाचार्या प्रणीत)

सामगाचार्य श्रीसत्यव्रत सामश्रमी कृत .

टीका ও বঙ্গানুবাদ সহিত ।

Printed and published by S. V. Samashramee.

At the Satya Press.

No. 16-1. Ghoshes Lane. Calcutta.

1886.

। यावदा १८०० ।

॥ गोभिल-गृह्यसूचीपत्रम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

(सर्वकर्मसाधारणविधयः)

१ ख० अधिकार्यादिनिर्णयः २

अग्न्याधानम् ३

नित्यहोमकालः १०

२ ख० उपवीतविधिः १३

आचमनविधिः १५

(अथ ब्रह्मयज्ञप्रकरणम्)

३ ख० वैश्वदेवविधिः २१

४ ख० बलिहरणम् २८

(अथ दर्शपौर्णमासप्रकरणम्)

५ ख० कालनिर्णयः ४१

उपवासदिनकर्त्तव्यता ४६

६ ख० उपवासदिनाकर्त्तव्यता ५०

दृणनिरसनम् ५४

ब्रह्मस्थापनम् ५५

७ ख० तण्डुलविधिः ५८

स्थालीपाकविधिः ६०

आण्यविधिः ६४

८ ख० उपघातहोमविधिः ६७

उपस्तोर्थाभिघारितविधिः ६८

खिष्टलक्ष्मोमविधिः ७१

महाव्याहृतिहोमः ७३

आवापकालनिर्णयः ७५

परिसमूहनादीनांतन्त्रविधिः ७६

मेघणाद्यनुग्रहरणम् ७८

मन्त्रभेदकथनम् ७९

यज्ञवास्तुकर्म ८०

९ ख० यागान्तरकर्माणि ८८

॥ अथ द्वितीयः प्रपाठकः ॥

(विवाहादिसंस्कारप्रकरणम्)

१ ख० कन्यापरौक्षणम् ८८

ज्ञातिकर्म ८९

कुशण्डिकाकृत्यम् ९३

२ ख० परिणयविधिः ९८

पाणिग्रहणम् १०२

३ ख० उत्तरेविवाहः १०५

४ ख० बध्दानयनम् ११३

५ ख० चतुर्थीकर्म ११८

• गर्भाधानम्	११८
६ ख० पुंसवनम्	१२२
७ ख० सीमन्तकरणम्	१२८
सोष्यन्तीहोमः	१३३
जातकर्म	१३४
मेधाजननम्	१३५
८ ख० निष्क्रामिणम्	१३७
नामधेयकरणम्	१४०
षोष्टिककर्म(जन्मतिथिः)	१४३
• मूर्धाभिघ्राणम्	१४४
९ ख० चूडाकरणम्	१४७
१० ख० उपनयनम्	१५५

॥ अथ तृतीयः प्रपाठकः ॥

१ ख० समावर्तनंगोदानं वा	१७४
• ब्रह्मचारिकृत्यम्	१८६
(महानांकीसाम)	२०८
३ ख० षोडशकर्म	२११
अनध्यायविधिः	२१८
अद्भुतविधिः(दुःस्वप्नं)	२२३
४ ख० ज्ञातकविधिः	२२७
५ ख० संभाट्टतविधिः	२४६

(गृहिकर्तव्यप्रकरणम्)

६ ख० गोपालन विधिः	२५४
गोपालनविधिः	२५४
गोयज्ञः	२५८
ऋषभपूजा	२४८
अश्वयज्ञः	२५
७ ख० अश्वयज्ञकर्म	२६१
८ ख० आश्वयुजीकर्म	२७०
नवयज्ञः	२७३
९ ख० आश्वयुजीकर्म	२७८
१० ख० अष्टकाविधिः	२८७
(१) अप्रपाठका	२८०
(२) मांसाष्टकापूर्वकृत्यानि	२८३

॥ अथ चतुर्थः प्रपाठकः ॥

१ ख० मांसाष्टकाहोमः	३०१
२ ख० अन्वष्टक्यम्	३०८
३ ख० अन्वष्टक्यश्राद्धम्	३१८
४ ख० पिण्डपितृयज्ञः	३३३
(३) श्राकाष्टका	३३६
वपाहोमः	३३७
ऋणहोमः	३३८
दृशाभियोगः	३३८

(अथ काम्यकर्मप्रकरणम्)

५ ख० होमपूर्वकृत्यानि	३४३
भोजननियमः	३४६
ब्रह्मवर्चसकामकर्म	३४८
पुत्रपशुकामकर्म	,,
उभयकामकर्म	३५०
पशुस्वस्त्रयनकामकर्म	,,
(१) प्रसादकामकर्म	३५१
पार्थिवं कर्म	,,
भोगादिकामकर्माणि	,,
६ ख० अकालपृथुपापरीगाभ्याम्	
आत्मदेहरक्षाकामकर्म	३५८
दारिद्र्यनाशकामकर्म	,,
यशस्कामकर्म	३६०
स्वस्त्रयनकामकर्म	,,
आशितशतकामकर्म	३६१
७ ख० वासुनिर्माणकर्म	३६३
वासुयागः	३७०
८ ख० श्रवणग्रहायणीशेषा-	
क्षतैः काम्यकर्म	३७३
(२) प्रसादकामकर्म	३७६
शङ्कुशतहोमः	३७७
— (बधकामकर्म)	,,

स्थण्डिलहोमः ३७८

— (पण्यकामकर्म) ३८१

यशस्कामकर्म	}	३८२.
सहायकामकर्म		

८ ख० पुरुषाधिपत्यका० ३८३

आशितसहस्रकामकर्म ३८६

पशुकामकर्म ३८७

सुद्रपशुकामकर्म ,,

वृत्त्यविच्छित्तिकामकर्म ,,

विषदोषनाशकामकर्म ३८८

स्नातकस्वस्त्रयनकर्म ,,

क्रिमिनाशकामकर्म ३८९.

(अथ अर्हणौयप्रकरणम्.) ..

१० ख० उपस्थानविधिः ३९१

विष्टरग्रहणविधिः ३९३

पाद्यग्रहणविधिः ३९४

अर्घ्यग्रहणविधिः ३९६

आचमनीयग्रहणविधिः ,,

मधुपर्कग्रहणविधिः ,,

वद्वेगोमुक्तिप्रकारः ३९८

गवालभनालभनयोर्व्यवस्था ३९९

अर्हणौयपरिगणनम् ४००

सूत्रोपात्तमन्त्रादिनामानि ।

मन्त्रादिनाम्	प्र० ख० सू०	पृ०
अनुवाक्या	३, ३, ८.	२१४
अरिष्टसाम	३, १०, २०.	२८६
आदित्यव्रतम्	३, १, २८.	१८३
एकाक्षरौ	४, ८, ८.	३७७
औपनिषदम्	३, १, २८.	१८३
कौतोमतः	४, ५, १८—१८.	३५१
खाण्डिकाः	३, ३, ५.	२१४
कुन्दसः	३, ३, ५.	२१३
ष्येष्ठसाम	३, १, २८.	१८३
ज्योतिरभिव्यख्यम्	३, १, ३८—४८.	१८८
पर्कम्	३, ८, ७.	२८२
प्रपदः	४, ५, ७.	३४५
महानाम्नः	३, २, ५—६.	१८७
वामदेव्यम्	२, ४, ४—५.	११५
वैरूपाक्षः	४, ५, ६.	३४५
शक्त्यर्थः	३, २, ७—८.	१८८
सामिंसावित्री	३, ३, ३.	२१२
सावित्री	३, ३, २.	२११
सोत्रीया	३, २, ३१—३३.	१८५
खैरभिव्यख्यम्	३, १, ३८—४८.	१८८

सूत्रोपात्ताचार्यनामानि ।

श्रीह्लाहमानिः	...	३, १०, ५.	...	२८८
कोत्सः	...	३, १०, ४.	...	२८८
बौहलीयाः	...	३, ४, २४.	...	२४०
गौतमः	...	३, १०, ५.	...	२८८
जमदग्निः	...	२, ८, २१.	...	१५३
भृगवः	...	१, ८, १—४.	...	६८
मानतन्त्रव्यः	...	१, ५, १—८.	...	५१
रीरुकि ब्राह्मणम्	...	३, २, २—८.	...	१८८
वार्कखण्डी	...	३, १०, ५.	...	२८८
सुदाः पैजवनः	...	१, ८, ६—१२.	...	२८

॥ सूत्रोक्तविज्ञेयपदादिसूचीपत्रम् ॥

अकिलिनम्	३६५, ४२३	अजिनादि	१५८
अक्षतम्	२३, ४०७	अतिथिः	२८, ४०८
अक्षतः	२१४, ४१७	अतिप्रणवः	२६४
अक्षिसप्तह्नम्	२३	अहुतम्	२३३, ४१७
अग्निनामानि	४२७	अनघाम्	३४०
अग्निप्रणयनम्	६, ४०५	अनुदयः	१११, ४०६
अग्निप्रसाधानम्	७, ४०६	अनुमन्त्रणम्	१०८, ४१३

अनुषरम्	३६५, ४२३	आ	
अन्तरा समित्	३, ४०४	आचमनम्	१५
अन्वाहार्यम्	,, ४०३	आचामः	४१, ४०८
अपराजिता	२४, ४०७	आचार्यः	४००, ४२७
अपवर्गः	३	आचितः	३६१, ४२३
अपसन्नवि	३३	आज्यम्	४११
अपूषः	२८१, ४१०	आज्यसंस्करणम्	६३, ४११
अभिधारणम्	२८२ ४१०	आधानकालः	५, ६
अभिरूपः	३, ४०४	आह्वनम्	२२८
अभिवादनम्	१६३	आमन्त्रणम्	३१७
अभ्युक्षणम्	४; ४०४	आवापः	७३
अमरपरिहितम्	३६५, ४२३	आशाम्	३४०
अमावास्या	४२, ४४	इ	
अरडाम्	३४०	इक्षीपकल्पनम्	६६, ४०८
अरणी	८, ४०६	ई	
अर्घ्यः	३८६, ४२६	ईशकप्रतिमन्त्रणम्	१०३
अर्हणीयाः	४००, ४१३	ईश्वरः	५१
अलक्ष्मीनिर्षेदः	३५८	उ	
अवदानम्	२७५	उच्छिष्टप्राशनम्	२७५
अवसानम्	३६३	उत्करः	३४१
अवहननम्	५८	उत्पवनम्	६५, ४११
अविदासी	३५३, ४१२	उदकाञ्जलियेकः	२१
अशमाक्रामणम्	८८	उदगयनम्	२
अष्टाङ्गार्घ्यः	४२६	उदयः	११, ४०६

उद्घासनम्	६६	श्री	
उपक्रमः	१०	श्रीदेनचक्रः	३०३
उपघातहोमः	६७, ४१२	श्री	
उपनयनम्	१५५, ४१६	श्रीपवसथिकम्	४७, ४०८, ४०९
उपनिनयनम्	२६५	क	
उपलेपनम्	४	कांसस्	२३
उपवसथः	४६	कपालम्	२६२, ४१८
उपवासः	४२, ४०८	कपुच्छलम्	१४९, १५२, ४१५
उपवेशः	३१३	कपुष्णिकाम्	” ”
उपसञ्चारः	३०९	कम्बूकः	३८७, ४२५
उपस्तीर्णाभिघारितः	६८	कर्षः	३१२, ४२१
उपस्थानम्	४२२	कांसम्	४२३
उपांश	२७, ४०८	किलिनम्	३६५
उलूखलसुगले	५८, ४१०	कुक्षपत्योः	२२३
उल्लुकः	२९५, ४२०	कुशलीकरणम्	१५३
उल्लिखनम् (लक्षणं)	५	कूवरबाहू	२३८
ऋ		कृतम्	२३, ४०७
ऋत्विक्	४००, ४२७	कषरः	१३०, ४१५
ए		कौतोमतम्	३५१
एकभूर्यांसि	३५१	क्षीमाद्विसनानि	१५८
एकग्रूला	३०१	ग	
एकाक्षरी	३७०, ४२४	गर्भसम्भवः	१४९
ऐ		गवानुमन्त्रणम्	३९९
ऐष्यः	१५८, ४१६	गृहमेधिततम्	३६

गृहावेक्षणम्	३२७	दर्भवटुः	५७, ४०८
गृह्याकर्माणि	१, ४०३	दशतपुत्रम्	८३
गौचर्म	११५	देवयोनिः	८
गोनामानि	२७१, ४१८	दुःखप्रदर्शने कृत्यम्	२२४
गोक्षकः	३३८, ४३२	घ	
घ		घृतिहोमः	११६
घमसः	२५	घ्रुवा प्रापः	८३, ४१३
घृहः	१७३	न	
घरुस्थाली	२३, ४०७	नग्निकानग्निके	२२७, ४१८
घित्ययूपः	२२५	नद्यः	११३, ४१४
घीवरम्	३८५, ४२५	नवयज्ञः	२७३, ४१८
घोडम्	१५३	निनननम्	३३
ज		निर्घातः	२२०, ४१७
जातशिला	२८२, ४२०	निर्वापः	५८, ४१०
जातुधान् मणीन्	२७२	निष्कालनम्	३५-
त		निष्कवनम्	३२७
तन्तीम्	२५७	न्यञ्जकर्म	२६७, ४१८
तन्तीविहरणम्	२५८	प	
तर्पणम्	२१७	पक्षसी	२३८
तृष्णीम्	२८	पक्षिणीम्	२१५, ४१७
दृणनिरसनम्	५४	परमेष्ठीकरणम्	६
द्वैयुञ्जकम्	२८१, ४२०	परिणयनम्	८८, ४१३
द		परिष्णहनम्	१८७
दक्षिणा	११९	परिधिः	६३, ४१०

परिविध्यमाणम्	३५५, ४२३	प्राजनम्	८३, ४१३
परिविचनम्	३१	प्रातः	२४
परिसमूहनम्	४, ४२२	प्रातराशः	२७
परिस्तरणम्	६१	प्रातराशसमयः	१८८
पाद्यम् (अण्डः)	३८४, ४२६	फ	
पर्युक्षणम्	२२	फलवती	२८०, ४१८
पवित्रम्	६४, ४११	फलीकरणम्	४१, ४०८
पिच्छूलिः	१३०, ४१५	फण्टम्	२२८
पिण्डम्	३२३, ४२१	ब	
पूर्णः	४५, ४०८	बलितन्त्रम्	३७
पूर्णपात्रम्	७८	बलिहरणम्	२८
पूर्णहोमः	३८२, ४२५	ब्रह्मबन्धुः	१२५, ४१५
पुर्तः	३३१, ४२१	ब्रह्मचारिज्ञानम्	१८०, ४१६
पृषातकः	२७०, ४१८	ब्रह्मा	५५
प्रेषा	३५२	भ	
पौर्णमासी	४४	भगया	२७
प्रक्रमः	२६२, ४१८	म	
प्रणीता	६३, ४१०	मणिकः	२२३
प्रत्यभिचारणम्	२८२, ४१०	मण्डलद्वीपम्	३६६, ४२४
प्रत्युपस्पर्शनम्	२०	मधुपर्कः	३८६, ४२५
प्रपदः	४२२	मधुपर्कोच्छिष्टपानम्	३८७, ४२६
प्रपदम्	४१३	महाव्याहृतयः	७३, ४१२
प्रवेशनम्	३५८	मांसचक्रः	३०३
प्रक्षौणावीती	१४	माणवकः	१५७

मेघणम्	४७, ४०८	विष्टरः	३८३, ४४५
य		वीरतरः	१३०, ४१५
यज्ञः	३८८	वृषी	३१३, ४३१
यज्ञवासु	७६	वृष्णुप्रधानम्	३१३
यज्ञोपवीतम्	१३, ४०७	वृद्धिः	३३१
यथागोत्रकुलकल्पम्	१५३, ४१६	वृषलः	२५२
यूषः	३०४	वैरूपाक्षः	३४५, ४२२
र		व्यञ्जनम्	३३६
रथनाः (ताम्बल्यः)	१५८, ४१६	व्रतवती	१२५, ४१५
रौसकि	१८८	श	
ल		शकलोटः	११६
लक्षणम्	६, २५६, ४०४	शङ्कुः	४१, ४२४
लाजाः	८३, ४१३	शल्लो	१३०, ४१५
लाजहोमः	८८	शालाटुग्रथः ।	" "
व		शाखाविशाखे	२८८
वपा	२८७	शादा	३६६, ४२४,
वपाश्रपणी	३०१	शिष्टाचारः	२२२, ४१७
वरः	२००, ४१७	शुक्ला	१२४, ४१५
वर्हिः	४६	शुर्पः	२६३, ४१०
वाग्धतः	२८	स	
वास्तोष्यते	३७१	संवेशनम्	४२५
विद्वयमानम्	३८५	सक्तूकरणम्	६३
विलयनम्	२५५, ४१८	सञ्चरः	२६३
विश्राणितम्	४१	संज्ञपनम्	२६६

सन्धिवेला	३६०	स्त्रिष्टकद्वीमः	७१
सन्ध्या	४२, ४०८	श्रीता	३४०
सपर्वण्यम्	२०३	सुभूमिः	३००
समयाधुरषितम्	११	सुरोत्तमः	८२, ४१२
समिधः	३	सौविष्टकती	२८
सम्पातः	११८, ४१४	स्यगरः	३१३, ४२१
सम्पूयनम्	६५, ४११	स्यण्डिलः	४६, ४०८
सम्भारः	२८१	स्थालीपाकः	६७
सर्वतः	३६६, ४२४	स्थालीपाकावृतान्यत्	२६८, ४१८
सर्वाङ्गाणि	३२०, ४२०	स्रातकः	२४४
सर्वौषधयः	२७२	स्वस्तरः	२८४, ४२०
सस्तूपः	३३	स्रुवः	२३, ४०७
सान्निपातिकम्	३४८	स्रोतांसि	२२७, ४२०
सायम्	२४		
सायमाशः	२७	हविष्यम्	१११, ४१४
सायमाशसमयः	१८८	क्रासनम्	११८, ४०

॥ सूचीपत्रं समाप्तम् ॥

॥ टीकाकारपरिचयः ॥

दृष्ट्वा यक्षत्यनिष्ठां प्रमुद्दिष्वगुरुणाऽख्यायि सत्यव्रतोऽयम्,
बुन्दीशानश्च तुष्टः सदसि परिचया दाह सामश्रमीति ।
वङ्गे यस्मै त्वयच्छत् भुवनविजयिनी मुद्रितं ग्रन्थ मेकम्,
यत्पौर्वैरावभृथोऽग्निरपि समिधितो वङ्गदेशेऽपि नित्यम् ॥
आ दैत्ताद् ब्रह्मचर्याद् गुरुभवनकृताद् येन वित्ता हि वेदाः,
आ केदाराच्च पद्भ्यां श्रमिता मपि जिता स्त्रिङ्गिनी ब्रह्मकुण्डे ।
हारिश्चन्द्रीयपक्षे जयपुरसमितौ येन ह्यध्याः प्रतिष्ठाः,
माध्यस्थं येन काश्यां कृत मधिपमर्तः श्रीदयानन्दवादे ॥
वङ्गे कृन्दश्च गेयं यजुरपि तनितं सानुवादं सटीकम्,
षड्विंशं दैव-मन्त्रे विधिक सुप्रनिषद् वंश मार्षेयकञ्च ।
नैरुक्तं मामसूची निगमकसहितं काशितं येन सम्यक्,
तेनैवेयञ्च टीका मुनिखवसुकमे गोभिलीया प्रणीता ॥

[तत्पादान्तेवासिनाम्]

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

अर्थाः

भगवान् गोभिलाचार्य प्रणीतः

कौथुमशास्त्रीदेव गृह्यकर्म्म विधि ।

आचार्यो दृण्डदाता शरणमिह सतां कर्मिणां दण्डनाम्न,
गोडस्वामीति काश्यां विदित-बुध-मणिर्यस्वमासीञ्च दृश्ये ।
'स्मारं स्मारं गुरो तेऽमृतविमलगिरः पाठकाले गृहीताः,
गृह्यार्थं कौथुमानां परमतरहितं ख्याति सत्यव्रतस्ते ॥ १

मय्मन्सिंहे वसति मम सुहृच्चन्द्रकान्तः सुशीलः,
यः स्मार्त्तो मच्छशुरजनकतोऽधीतविद्यो विपश्चित् ।
'भाष्यार्थितिक'-समितिवचनतस्तेन भाष्ये कृतेऽपि,
एतेनाद्य स्वगतमंमिलितं ख्यायते गोभिलीयम् ॥ २

বেদের ছয়টি অঙ্গ, তন্মধ্যে কল্পসূত্র একটি । যোগশ্ৰু-
 গুলিতে অগ্নিষ্টোমাদি বা বিবাহাদির ব্যবস্থা প্রণালি কল্পিত
 অর্থাৎ বিহিত এবং সেই কার্যপ্রণালিগুলি সাক্ষাৎ শ্রুতিতে
 উপদিষ্ট না হইলেও 'বেদবিৎ আশ্বলায়নাদি কর্তৃক বিহিত
 স্মরণাৎ অবশ্যই শ্রুতির অভিমত' কল্পনানুযায়ী যাহাদের
 প্রামাণ্য স্বীকার করিতে হয় ; সেইগুলিকেই কল্পগ্রন্থ বলা
 বলা যায় । উক্ত কল্পগ্রন্থসকল সূত্রাকারে রচিত, এইজন্যই
 তাহাদের অপর নাম সূত্রগ্রন্থ । ঐ কল্পসূত্রসকল ভাগদ্বয়ে
 বিভক্ত ; কতকগুলি শ্রৌত, কতকগুলি গৃহ্য * । যাহাতে
 সাক্ষাৎ শ্রুতিবিহিত অগ্নিষ্টোমাদি অনুষ্ঠিত হয় সেই
 অগ্নিকে শ্রৌত কহে এবং সেই অগ্নি সম্বন্ধে যে সমস্ত অনু-
 ষ্ঠেয় কার্য তাহাদিগকে ও ঐ কার্যসমস্ত প্রণালিবদ্ধ উপ-
 দিষ্ট হইয়াছে যে গ্রন্থে, তাহাকেও শ্রৌতকহে । এই রূপ,
 যে অগ্নিকে অবলম্বন করিয়া বিবাহাদি গৃহকার্য সমস্ত অনুষ্ঠান
 করা যায়, সেই অগ্নিকে, সে কার্য সমস্তকে এবং তৎসমস্ত
 কার্যের প্রণালি বিধায়ক গ্রন্থকেও গৃহ্য বলা যায় † । যদ্যপি
 শ্রৌতসূত্র প্রত্যেক বেদের একাধিকও আছে কিন্তু অমুক
 ঋষির অমুক শ্রৌতসূত্রই গ্রাহ্য এরূপ ব্যবস্থা নাই অতএব
 সাংগঠ্য বলেন 'সর্বশাখা প্রত্যয়মেকং কৰ্ম'‡ (অর্থ--

* সাংগঠ্য ঋষেদীপ ভাষ্যভূমিকাতে কল্পসূত্রের পরিচয়ে যদিও দ্বৈব-
 প্তোর উল্লেখ করেন নাই তথাপি আমি স্বীয় গুরুপদশাস্ত্রসারে সংজ্ঞান
 লিখিতে বাধ্য হইলাম । এতদ্ব্যয়ক যার্থনির্ণয়ও টৈবদিকসমালোচনাতেই
 কর্তৃব্যর মানস থাকিল ।

† শ্রৌত অগ্নি কতপ্রকার ? ইত্যাদি বিশেষ বর্ণনা এবং গৃহ্য অগ্নির
 নামান্তরাদি মানব কল্পসূত্রের ভাষ্যে দ্রষ্টব্য ।

‡ তদীর ঋগ্ভাষ্যভূমিকা দ্রষ্টব্য ।

সকল শাখা বোধিত কার্য্যানুষ্ঠান একই)। স্বীমাংসাচার্য্য জৈমিনিও এতদনুরূপই ব্যবস্থা করিয়াছেন* এবং অধিকরণ-মালাদিতেও তাহাই সুস্পষ্ট বোধিত হইয়াছে† পরং গৃহ্য-সূত্রগুলি শাখাভেদে বিভিন্ন স্তরায় যে বেদের যতগুলি-শাখা সে বেদের গৃহ্যগ্রন্থও ততগুলি স্বীকার্য্য। নামবেদীয় শ্রোতসূত্র প্রণেতা লাট্যায়ন এবং তদীয় কোথুমী শাখার গৃহ্য গ্রন্থ প্রণেতা আচার্য্যের নাম গোভিল। এই গোভিলপ্রণীত সূত্রগুলির ব্যবস্থানুসারেই উক্ত শাখাধ্যায়ী ব্রাহ্মণগণের বিবাহাদি সমস্ত কার্য্য সম্পাদিত হইয়া থাকে ‡ এবং এই সূত্ররূপ প্রমাণানুসারেই মহামহোপাধ্যায় ভবদেব § উক্ত বিবাহাদির পদ্ধতি বাঙ্গলা প্রদেশে প্রচলিত করিয়াছেন অপরাপরদেশে অপরাপর পদ্ধতিও আছে। এই গোভিলাচার্য্যের গৃহ্যসূত্র, সন্ধ্যাসূত্র, স্নানসূত্র ও শ্রাদ্ধসূত্র, এই চারিখানি গ্রন্থ আমরা গুরুর সঙ্গীপে যেরূপ অধ্যয়ন করিয়াছি, সেইরূপ অর্থাৎ যথালব্ধ উপদেশানুসারেই সংস্কৃত ব্যাখ্যানুগত এবং বঙ্গভাষায় অনুবাদিত করিয়া প্রচার করিবার মানসেই, এই সামবেদনংহিতায় সাহিত্য অবলম্বন করিলাম। ইচ্ছা আছে এইগুলি প্রকাশের পরে ভবদেবীয় পদ্ধতি-খানিও প্রকাশ করত যাজক সম্প্রদায়ের আশীর্বাদ করিব।

*, † নবমোধ্যায়ের দ্বিতীয় পাদ উক্ত্যয়।

‡ গোভিলপুত্রের দোহাই দিয়া কতকগুলি গৃহ্যপরিশিষ্ট, প্রামাণ্য রূপে স্বীকৃত হইয়া থাকে পরং উহা কতদূর ন্যায্য তাহাও বিচার্য্য; অধিকন্তু কাভ্যায়নপ্রণীত গৃহ্যপরিশিষ্টখানিও কোথুমীশাখার মীমাংসায় পরং যে অংশে গোভিল স্বয়ং স্বাভিপ্রায় প্রকাশ করিয়াছেন সে অংশে যজুর্বেদী কাভ্যায়ন পুথির পরিশিষ্টকারিতা উপযোগিনী নহে, — বিচক্ষণসমাধু ইয়া বলাও বাহ্য্য।

এই গৃহ্য সূত্রের নারায়ণোধ্যায় কৃত বৃত্তি পাণ্ডিত্যায়
 পরং উহা এতদূরং লেখক-প্রমাদে পরিপূর্ণ, যে, তাহা
 সংশোধন করিয়া প্রকাশ করা এবং স্বয়ং নূতন রচিত করিয়া
 প্রকাশ করা উভয়ই তুল্য । এইজন্যই মদীয় জনৈক স্বহং
 উক্ত গ্রন্থের নূতন টীকা রচনা করিয়াছেন পরং বন্ধুকৃত উক্ত
 টীকাখানি পরশাখানুযায়ী মতাদির সহিত ঐকমত্য সম্পাদন-
 পূর্বক রচিত হইবায় অতি বৃহৎ হইয়াছে এবং আমার
 বিবেচনায়,—যাবন্মাত্র এই গোভিলাচার্য্য বলিয়াছেন, তদ-
 তিরিক্ত কিঞ্চিদপি আকাঙ্ক্ষণীয় নহে, যেহেতু প্রতিশাখারই
 গৃহ্যকল্প ভিন্ন, যে শাখার যাবৎ কর্তব্য তাহা সেই শাখার
 গৃহ্যেই প্রাপ্তব্য ; এই হেতু আমিও অপর একখানি স্বতন্ত্র
 টীকা প্রণয়নারম্ভ করিয়াছি । ইহাতে বহুমতের একতা
 সম্পাদন প্রয়াস না পাইয়া স্বল্লাঙ্করে একমাত্র গোভিলীয়
 সূত্রসমস্তের ব্যাখ্যাই প্রকাশ্য । সাধারণের বোধস্বকর
 করণার্থ বাঙ্গলাভাষায় তদীয় অনুবাদও তৎসহ করা যাই
 তেছে । নিরুক্ত প্রণালিতে প্রকাশিত হইতে থাকিলে অনতি
 বৃহৎ গ্রন্থেই কৌতুমশাখীগণ ভূপ্তিলাভ করিতে পারিবেন ॥

শ্রীমত্যাভ্রত শর্মা ।

কলিকাতা ।

ॐ

सामवेदीयम्

अथ गोभिल-गृह्यसूत्रम् ।

—*:*:*—

अथातो गृह्याकर्म्मण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

‘अथ’ ग्रन्थारम्भद्योतकोऽयं निपातः । ‘अतः’ तदानी-
न्तनाचार्याणां वचोभङ्गीप्रयुक्तमिदम् । ‘गृह्याकर्ष्माणि’ गृहाय
हितो गृह्यः, योगरूढ्या अग्निरिति बुध्यते ; पत्न्यन्वगुपदमेव
‘स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति(२१सू०)’-इति ; तत्र, कर्म्मण्यनि
‘कर्ष्माणि’ नित्याग्निहोत्रहोमादीनि, तदङ्गभूतान्यग्न्याधानादीनि
च ‘उपदेक्ष्यामः’ तत्तदितिकर्त्तव्यतां बोधयिष्यामः । गृह्येतिदीर्घ-
स्त्रीन्द्रसः । १

• अथ अतःपरं गृह्य अग्निते * कर्त्तव्यं नित्यं अग्निहोत्रं प्रभृतिः
एवं तद्रूपयोगी अग्न्याधानं प्रभृति उपदेशं करिष्ये । १

• अग्नि, सामान्यतः तिम्र प्रकारः ; श्रोत, गृह्यं च लौकिकं ।
श्रुतिते अर्थात् ब्राह्मण भागे याहारं व्यवहारं व्यवहृदि श्रुतं हईयाछे
(परं लाटायनादि कर्त्तव्यं विशेषतः विधिवद् हईयाछे), ताहाकेई श्रोत,
कहे, यथा—‘गार्हपत्या’ प्रभृति ; तदतिरिक्तं अथच वेदं विहितं अर्थात्
वेदे गृहीदेदं उपयोगी च कर्त्तव्यं बलिना बोधितं हईलेच याहारं
व्यवहार-श्रुती श्रुतं हयं नाई अतएव गोभिलादि श्रुति द्वारा उपदिष्टं,
ताहाकेई गृह्यं वा श्रुतं कहे ; अपरं, वेदे याहारं निषेधं नाई विधिं
नाई, अन्नपाकादि कार्थोरुज्या लोके व्यवहृतं हईया थाके, ताहा-
केई लौकिकं कहे ।

অথ তত্র সৰ্বকৰ্মসাধাৰণবিধীনাহ—

যজ্ঞোপবীতিনাঃচান্দোদকেন ক্লত্বম্ ॥ ২ ॥

‘যজ্ঞোপবীতিনা’ ক্লিষ্ট ‘আচান্দোদকেন’ উদকাচমনং ক্লতব-
তৈব পুরুষেণ ‘ক্লত্বম্’ কাৰ্য্যম্, বহুমাণকাৰ্য্যজাতমিতি । ২

সেই কাৰ্য্যসকল যজ্ঞোপবীতী * হইয়া এবং জলগণ্ডুষ
আচমন করিয়া আৱৃত্ত করিবে । ২

উদগয়নে পূৰ্বপক্ষে পুণ্ড্যেহনি প্ৰাগাৱৰ্ত্তনাৎ:

কালং বিদ্যাৎ ॥ ৩ ॥

‘উদগয়নে’ উত্তরাযণে ‘পূৰ্বপক্ষে’ শুক্তপক্ষে ‘পুণ্ড্যেহনি’
মিঘাচ্ছন্নাদিদোষশূন্যদিনে ‘অঙ্কঃ’ দিবসস্য ‘আৱৰ্ত্তনাত্’
পৰিবৰ্ত্তনাত্ ‘প্ৰাক্’ পূৰ্ব পূৰ্বাঙ্কমেব ‘কালম্’ সময়ং ‘বিদ্যাৎ’
জানীয়াৎ, বহুমাণকাৰ্য্যমাণাং সৰ্বধামিবেতি । ৩

যে স্থানে কোন বিশেষ ব্যবস্থা নাই, তাদৃশ স্থলে, সমস্ত
কাৰ্য্য উত্তরায়ণে, শুরুপক্ষে, নির্দোষ দিবসে, পূৰ্বাঙ্কে,
করিবে । ৩

* উপবীত,—বামস্কন্ধ হইতে দক্ষিণ পাৰ্শ্বে লগ্নমান থাকিলে
‘যজ্ঞোপবীত’ ও দক্ষিণ স্কন্ধ হইতে বাম পাৰ্শ্বে লগ্নমান থাকিলেই
‘শ্ৰীচীনাবীত’, এবং মালায় ন্যায় কণ্ঠলম্বিত থাকিলেই ‘নিবীত’ নামে
অভিহিত হয় । পিতৃকাৰ্য্যে শ্ৰীচীনাবীতী, দৈব কাৰ্য্যসমস্তে যজ্ঞোপবীতী
হইবার ব্যবস্থা এবং ‘নিবীতী’ মনুষ্যধৰ্ম্মা’ অৰ্থাৎ সাধাৰণে যৎকালে
মনুষ্য কোনও দৈব পৈত্র কাৰ্য্য করিতেছে না, সেই অবসর কালে
এবং মল মূত্ৰতাগ, বা ভ্রমণাদি শাৰীৰিক কাৰ্য্য কালে নিবীতী হইবে ।

পূৰ্বকালে ঐয় সকলেই অধিকাংশ কাল দৈবকাৰ্য্যে অভিহিত করি-
ত্বেন স্তত্ৰাং-ঐহাদিগকে প্ৰাৰ্হই যজ্ঞোপবীতী দেখা যাইত; ইদানীন্তনীয়
কৰ্ম্মজট্ট বিজাতিগণের পক্ষে নিবীতী থাকাই ব্যবস্থা । এই সমস্ত বিষয়ে
‘শ্ৰমাণ-এই গ্রন্থেই; ক্রমে পাওয়া যাইবে ।

यथादेशञ्च ॥ ४ ॥

यथादेशमपि कालं विद्यात् । यत्र यत्र च विशेषतः काल-
मादेश्यामस्तत्र स स एव काल आदरणीयो न तु सामान्यत
उक्त उद्गयनादिक इति । ४

ये ये स्थाने कालादिर विशेष व्यवस्था करिव, उथाय
ताहै आदरणीय हईवे । ४

सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ॥ ५ ॥

‘सर्वाणि’ गृह्यकर्माणि ‘आहार्यवन्ति एव’ आहरणीयानि
क्रियाद्युपकरणानि तद्विधिष्ठान्येवेति । ५

समस्त गृह्य कर्मेरै कूशा प्रभृति विविध उपकरण
आवश्यक । ५

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

‘अपवर्गे’ कश्चिसमाप्ती ‘अभिरूपभोजनम्’ अभिरूपः शास्त्र-
बोधितस्य यथोपयुक्तः, तस्य तयोः तेषां वा भोजनं ‘यथाशक्ति’
• स्वकीयायाद्यनुगतं कार्यमिति । ६

सकल कर्मेरै समाप्ति काले श्रिय क्रमतानुसारे, यथाशक्ति
उपयुक्त एक छुई वा बहु व्यक्तिके यथाशक्ति भोजन कराईवे । ६

इति सर्वकर्मसाधारणविधयः ।

—*:*:*—

अथाग्न्याधानविधीनाह—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्याऽसमिधमभ्याधास्यन्—॥७॥

उक्तं ‘गृह्याकर्माणि’-इति, तत्र कोऽसौ गृह्योऽग्निः ?

प्रथमन्तावत् साएव उपदिश्यते 'ब्रह्मचारी'-इत्यारभ्य 'गृह्योऽग्नि-
र्भवति'-इत्यन्तेन पथ्यसन्दर्भेण । —

'ब्रह्मचारी', 'वेदम् अधीत्य' गुरुकुले स्थित्वा वेदाध्ययनं
समाप्य 'मन्त्र्यां' ब्रह्मचर्यसमापिकां 'समिधमाधास्यन्' समि-
धमाधातुं प्रवृत्तः "अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४ सू०)"-इत्यनेन
सम्बन्धः । प्रतिदिनं यथाऽऽचार्याग्नावेव समिधमाधत्ते तदानीं न
तथा आदधीत अपितु अपभ्राहरणादिपूर्वकं अग्निप्रणयनं कृत्वैव
तत्र स्रक्कीयेऽग्नौ तामन्त्र्यां समिधमादधीतेति । ७

उक्ताचार्या (गुरुकुले थाकिया) वेदाध्ययन समापनाच्छे
शेष मन्त्रिण आहूत करिते अत्रुद्ध हरेयाइ ;— १ *

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन्— ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मचर्यसमापिकान्त्यसमिधाधानकालेऽग्निग्रहणं न
कृतं भवेत्, तदा पूर्वपूर्वदिनवत् गुरोरग्नावेव ता मन्त्र्यां समिध-
मादधीत । पुनः कोऽग्निग्रहणकालः ? इत्याह — 'वा' अथवा
'जायायाः' 'पाणिं' 'जिघृक्षन्' गृहीतु मिच्छन्, पाणिग्रहणात्
पूर्वमेव 'अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४ सू०)'-इति । ८

अथवा जायां पाणिग्रहणार्थं मग्न्यात् हरेयाइ ;— ८

अनुगुप्ता अप आहृत्य, प्रागुदक्प्रवणं देशसूत्रं
वद ; परिसमुच्चोपलिप्य, मध्यतः प्राचीं लेखामुलि-

* अथमेरे वना हरेयांछे 'गृह्याग्नि मन्त्री कार्याममच्छर उपपदेश
करिव' । मेरे गृह्याग्नि कि ? अतनादि पञ्चमम श्रुते ताशररे उपपदेश
देवता हरेतेछे ।

স্বোদীর্ঘী সৎহতাং পশ্চাত্, মধ্যী প্রাচীসিদ্ধ
উল্লিখ্যাম্বুচেত্ ॥ ৬ ॥

তদগ্নিপ্রণয়নায় কৌটুম্যঃ স্থানসংস্কারদৃষ্টঃ ? ইত্যুচ্যতে—
'অনুগুপ্তাঃ' বিষ্ণুত্বপ্রক্ষেপতৈলাভ্যঙ্গাদিবারণেন সুরচিতাঃ
'অপ:' উদকানি 'প্রাঙ্কত্য,' 'প্রাগুদকপ্রবণং' প্রাক্ উদক্ বা
ক্রমনিম্নং যস্য ইদৃশ্যং, 'সমং' সমতলং 'বা' 'দেয়ং' স্থানং তৈরুদকৈ:
'পরিসমুচ্ছ', 'মধ্যত:' তৎস্থানস্থানন্তরে 'প্রাচী' প্রাগগ্রাং,
'ব' অপিচ 'পশ্চাত্' তস্যৈব পাদদেয়ে 'উদীর্ঘী' উদগগ্রাং 'সংলক্ষ্য'
প্রাচীরেখয়া সংহতা মপরাং, 'লেখ্যং' রেখাং, 'মধ্যে' মধ্যস্থলে
'তিস্রঃ প্রাচী:' এব অপরাঃ রেখাশ্চ 'উল্লিখ্য' তত্ স্থানম্
'অম্বুচেত্' কুম্ভাদ্যযজলবিন্দুभिः সিস্চেত্ । তদেতত্ স্থানং
স্থণ্ডিলমুচ্যতে । ৬

(* যে পুরুরিগ্যাতির জল, বিষ্ঠা-প্রক্ষেপ বা মূত্রভাগ বা
তৈলাভ্যঙ্গন বা শৈবালাদি দ্বারা দূষিত নহে ; প্রকৃত্যত রাজা-
জ্ঞানিগণের বিশেষ সাবধানে রক্ষিত, সেই) দোষশূন্য জল
আহরণ করিয়া তদ্বারা স্থানটি লেপন করিবে। ঐ স্থানটি
পূর্ব বা উত্তরদিকে ক্রম-নিম্ন অথবা সমতল হওয়া আবশ্যিক ।
ঐ লিঙ্গ স্থানের মধ্যে পূর্বাংশ একটি রেখা অঙ্কিত করিবে
অর্থাৎ তাহারই নিম্নে অপর একটি রেখা উত্তরাংশ করত
তাহাতেই সম্মিলিত করিবে, মধ্যে আরও তিনটি রেখা
করিবে। পরে পুনশ্চ তদুপরি সেই আহৃত জলই অভ্যক্ষণ
করিবে (ইহাকেই স্থণ্ডিল কহে) । ৬

* অগ্নি প্রণয়ন করিতে হইলে তাহার জন্য কি রূপে স্থান প্রস্তুত করিতে
হইবে ? তাহাই বলা হইতেছে ।

गोभिल-गृह्यसूत्रम्

—लक्षणावृद्धेः सर्वत्र ॥ १० ॥

‘एषा’ अपत्राहरणादिका क्रिया ‘लक्षणावृद्धे’ उच्यते ; ‘सर्वत्र’ एव अग्निप्रणयने व्यवहर्त्तव्येति । १०

एहे क्रियार नाम लक्षणावृद्धे । हेहा अग्निप्रणयनमावृद्धे हे मर्त्सव्ये वावशर्था । १०

भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

‘भूर्भुवःस्वः’-इति मन्त्रेण ‘अभिमुखं’ यथास्यात् तथा कृत्वा ‘अग्निं’ ‘प्रणयन्ति’ । ‘लिङ्गार्थे’ लेट् (३, ४, ७,)-इति लेटि, रूपम् ; प्रणयेयुः । सर्वकर्मसु सर्वैः कर्मिभिरेवैव मग्निप्रणयनं कार्यमिति सामान्यविधित्वस्थापनायैव बहुवचनम्, सर्वे प्रणयेयुरिति । ११

पत्रे मेहे अङ्गाङ्किते स्थाने ‘भूर्भुवःस्वः’-एहे मन्त्रे आपनान्त्रं अभिग्रूथ कत्रिज्ञा अग्निं स्थापने कत्रिवे । ११

गृहस्वामी पितादिर्जीवितइति ब्रह्मचर्यावसानससूये पाणि-
ग्रहणकालेऽप्यग्निग्रहणं न भवेत्चेत् ;— गृहस्वामिनि मृते, यदेव
गृहस्वामी म्रियेत तदैव अग्निग्रहणं कर्त्तव्यमित्याह—

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठीकरणम् ॥ १२ ॥

‘वा’ अथवा ‘गृहपतौ’ पितादी ‘प्रेते’ मृते तदैव परमेष्ठी-
करणम् कृतञ्चिप्रत्ययस्यैतद्रूपम्, क्रियाविशेषणम् ; परमेष्ठितया
अग्नेः स्वीकरणं यथास्यात्तथा ‘अग्निसमाधानं कुर्वीत (१४सू०)’
-इति । परमेष्ठिकरणमिति ह्रस्वेकारयुक्तपाठसु कापि पुस्तकेऽ-
नुपलभ्यत्वान्न युक्तः । १२

“ यदि उक्त्वा चर्च्य मगापन काले वा पाणिग्रहण काले

গৃহস্বামী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে গৃহস্বামীর মৃত্যু হইলে পরেই অগ্নি গ্রহিত হইবে । ১২

অগ্নিগ্রহণস্য সামান্যতঃ কালত্রয়মুক্তম্, তত্রৈব বিশেষমাহ—

তথা তিথিনচত্রপর্বসমবায়ে— ॥ ১৩ ॥

‘তথা’ অগ্ন্যধানে ‘যথা’ অন্ব্যসমিধাদানাदि: কালোপেচ্ছিত-
স্তদ্বদিতি । তিথিনচত্রপর্বণাং ত্রয়াণামিধৈষাং শুভানাং সম-
বায়ে— (উত্তরেণ সম্বন্দ্য:) । ১৩

যে মুহূর্ত্তে ভাল তিথি নক্ষত্র পর্ব একত্র হইবে, সেই
মুহূর্ত্তে অগ্নিগ্রহণ করিবে * । ১৩

তাদৃশসমবায়ঃ শ্রীশ্রী ন ঘটত চেদাহ—

দর্শ্যে বা পৌর্ণমাসে বাঃগ্নিসমাধানং কুর্বাতি ॥ ১৪ ॥

‘বা’ অথবা ‘দর্শ্যে’ অমায়াস্যায়াং, ‘বা’ অথবা ‘পৌর্ণমাসে’
পৌর্ণমাস্যাম্, ‘অগ্নিসমাধানম্’ অগ্নি: সম্যক্ আধানং ধারহ—
পৌষশ্চ ‘কুর্বাতি’ । ১৪

* গুরুগৃহে বাস পূর্বক বেদাধ্যয়ন কালে প্রতিদিনই গুরু গৃহ
অগ্নিতে ব্রহ্মচারীরা সমিধাহতি প্রদান করিয়া থাকেন কিন্তু পাঠ সমাপ্ত
হইলে শেষ আত্মতি পূর্বক না হইয়া ব্রহ্মচারীরম্ব-সম্পাদিত অগ্নিতে
হওয়াই কর্তব্য ; যদি কোনরূপ প্রতিবন্ধকে ঐ সময়ে অগ্নিগ্রহণ না ঘটে
তাহা হইলে পাণিগ্রহণের পূর্বে উহা গ্রহণ করিয়া সেই স্থায় অগ্নিতেই
স্বাক্ষাৎসামিধি পূর্বক পাণি গ্রহণ কর্তব্য ; পরন্তু সে সময়ে যদি পিতা বা অপরা
গৃহস্বামী জীবিত থাকেন, তাহা হইলে একান্তস্থলে সে সময়েও অগ্নিগ্রহণ
জনাবশ্যক অতএব গৃহস্বামী গভ হইলেই অগ্নিগ্রহণ করিবে ।

সামান্যতঃ অগ্নিগ্রহণের এই তিনটি কাল উক্ত হইল । ১ম ব্রহ্মচারী
সমাপিকা সমিধাহতির সময়, ২য় পাণিগ্রহণের সময়, ৩য় গৃহস্বামীর মৃত্যুর
অনন্তর । ইদানীং এ স্থলে ও পরস্থলে আরও বিশেষরূপে কাল নির্দিষ্ট
হইতেছে অর্থাৎ উক্ত নিমিত্তত্রয়ের কোন একটি ঘটিলেও ভাল মুহূর্ত্তের
অপেক্ষা করিবে । এতাবত ৭ম, ৮ম ও ১২শ সূত্রের সহিত এই ১৩শ ও
১৪শ সূত্রের একবাক্যতা করিয়াই কাল ব্যবস্থা করিবে ।

‘अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

‘अपिवा’ अथवा ‘मथित्वा’ अरण्यद्वयमन्यनं प्रकृत्यैव ‘अभ्याद-
ध्यात्’ ‘अन्यम्’ अपरं नूतनम् अग्निमिति । १७

अथवा अरणि मन्थन करिग्राहे अपर अग्नि ग्रहण करिबे । १७

पुण्यस्त्वेवानर्हुको भवतीति ॥ १८ ॥

यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १९ ॥

‘अनर्हुकः’ ऋद्धिगून्यः ‘पुण्यः तु एव’ पुण्यमात्रजनक एव
भवति, अयमारण्येयोऽग्निरिति शेषः । ‘इति’ अतो हेतोः ‘यथा
कामयेत तथा कुर्यात्’ स यदि आमुष्मिकफल मृदादिकं काम-
येत वैश्वकुलादेरग्निं गृह्णीयात्, यदि तु तत्र न प्रवृत्तिः परं
पुण्यमात्रं कामयेत तर्हि अरणिं निमर्ष्यैव गृह्णीयादिति । १८-१९

एहे अरणि इहेते नवोत्पन्न अग्निते वक्ष्यमाण अर्हुकान
मकल करिले पुण्य इय वटे किल्ल मन्थति इय ना । १८

अत एव ये रूप ईच्छा सेहेरूप करिबे । १९

‘स’ यदेवान्याऽसमिधमभ्यादधाति जायाया वा
पाणिं जिघृक्षन् जुहोति तममिसंयच्छेत् ॥ २० ॥

‘सः’ पुरुषः ‘यत् एव’ यस्मिन्नेवाग्नी ‘अन्यां समिधम्,
आदधाति’, ‘वा’ अथवा ‘जायायाः पाणिं जिघृक्षन् जुहोति’
लाजादिकान्, ‘तम्’ अग्निम् ‘अमिसंयच्छेत्’ यत्नेन रक्षेत् । २०

एहे रूपे अग्नि आहरण पूर्वक ग्रहण करत याहाते शेष
समिधं आहृत करिबे अथवा पाणि ग्रहण कार्येतर लाजां
होमादि याहाते मन्थन करिबे, सेहे अग्नि अति यच्छे
रक्षणाय । २०

স এवास्य গৃহ্নোঃগ্নির্ভবতি ॥ ২১ ॥

‘স:’ ‘এব অগ্নি:’ ‘অস্য’ গ্রহীত: ‘গৃহ্ন:’ গৃহ্নায়
হিত: গৃহকর্মীপযোগী অতএব ‘গৃহ্ন:’-ইত্যেতন্মান্না প্রসিদ্ধৌ
ভবতি’ । ২১

ইহাই তাহার ‘গৃহ্ন’ অগ্নি অর্থাৎ এই অগ্নিতেই চিরদিন
তদীয়-সমস্ত গৃহকার্য সম্পন্ন করিতে হইবে । ২১

তেন চৈवास्य প্রাতরাহুতির্হুতা ভবতীতি ॥ ২২ ॥

‘চ’ অপিচ, ‘তেন এব’ অন্ত্যসমিধাধানেন লাজাদিহোমেন
বা এব ‘প্রাতরাহুতি:’ ‘হুতা’ হুতীবেতি সিদ্ধা ‘ভবতি’ ; তহ্নি
অপরা প্রাতরাহুতির্নাপেচ্যত ইতি ভাব: । ‘ইতি’ অগ্ন্যাধান-
প্রকরণসমাপ্তিসূচকৌঃয়মিতিশব্দ: । ২২

এই এই অস্ত্রাহুতি বা লাজাহুতিতেই তদীয় প্রাতরাহুতি
সিদ্ধ হইবে সে দিবস অপর প্রাতরাহুতির আবশ্যক নাই । ২২

অথ নিলহোমকালাদি:—

সায়মাহুত্ব্যপক্রম এবাত জঙ্ঘ গৃহ্নোঃগ্নৌ হোমৌ

বিধীয়তে ॥ ২৩ ॥

তহ্নিস্য প্রাতরাহুতিস্তেনৈব সিদ্ধা পরন্তু তহ্নি এব সপ্ত-
মাহুতি রূপদেষ্টব্যেবেতি ‘সায়মাহুত্ব্যপক্রমে এব’ বদামি—
‘অতজঙ্ঘ’ অগ্ন্যাধানোপদেশাত্ পরং ‘গৃহ্নোঃগ্নৌ’ তস্মিন্, ‘হোমৌ
বিধীয়তে’ সায়ং-প্রাতঃ-হোমপ্রকার উপদিশ্যতে ইতি । ২৩

সে দিনের প্রাতরাহুতিটি সেইরূপেই সিদ্ধ হইলেও
সেদিনেও সায়ং আহুতির বিধিটি উপদেষ্টব্য অতএব

अतःपरः मानान्यतः सकलदिनेन जन्ये ई गृह्य अग्निंते
मास्यं ७ प्रातःकालेन शोभ प्रकरण वनां इहेतेछे । २७

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायंप्रातरनुगुप्ता अप

आहरेत् परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृहणीयात् ॥ २६ ॥

पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिं

जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरोदयात् प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रात-

राहुतिं जुहुयात् ॥ २८ ॥ १

बोधसौकर्याय प्रथमन्तावत् सप्तविंशाष्टविंशसूत्रयोर्व्याख्यानं
प्रकृत्यैव चतुर्विंशादीनि सूत्राणि व्याख्यायन्ते—

‘अस्तमयात् पुरा’ यावत् सूर्यास्ती न भवति तावदेव ‘अग्निं’
‘प्रादुष्कृत्या’ सन्दीप्य, ‘अस्तमिते’ सूर्ये ‘सायमाहुतिं जुहुयात्’
—इत्युक्तः सायमाहुतिकालमात्रः (२७) । ‘उदयात् पुरा’ यावत्
सूर्यो नोदेति तावदेव ‘प्रादुष्कृत्य’ अग्निम्, ‘उदिते’ सूर्ये ‘अनु-
दिते’ उदयसमये वा ‘प्रातराहुतिं जुहुयात्’— इत्युक्तः प्रातरा-
हुतिकालमात्रः (२८) । ‘सायं’ ‘प्रातः’ च द्विवारमेव ‘प्रादुष्क-
रणवेलायाः पुरा’ अग्निसन्दीपनकालात्, प्रागेव काले ‘अनु-
गुप्ताः’ सुरचिता निर्मलाः ‘परिचरणीयाः’ आचमनादिपरि-
चर्योपयुक्ताः ‘अपः’ उदकानि ‘आहरेत्’ (२४) । ‘अपिवा’ अथवा
‘सायम्’ प्रतिदिन मेकवारं सायङ्काले अग्निसन्दीपनकालात् पूर्व
मेव अप आहरेत्, तेनैव प्रातश्चाचमनादिकाः क्रियाः कर्त्तव्याः ;

ন তু পুনঃ প্রাতরাহ্নেদ্বিতী (২৫) । ‘অপিবা’ অথবা একদেব
সায়ং প্রাতর্বা অগ্নিসন্দীপনাৎ প্রাক্কালে অনুগুপ্তা অথ আদ্বৈত
কুম্ভে মণিকে বা স্থাপয়েৎ, প্রতিদিনং ততএব ‘কুম্ভাঙ্গা’ ‘মণি-
কাঙ্গা’ তাঃ সায়ং প্রাতশ্চ ‘গৃহীয়াৎ’ । ২৬

ইতি গোম্বিলগৃহসূত্রীয়-প্রথমমুপাঠকে

প্রথমস্বল্পস্য ব্যাখ্যানম্ । ১, ১ ।

সায়ংকালে,—সূর্যাস্ত হইবার পূর্বে সেই রক্ষিত অগ্নি
সন্দীপিত করিয়া সূর্যাস্ত হইলে পরে তাহাতে আছতি
প্রদান করিবে (২৭) । প্রাতঃকালে,—সূর্যোদয়ের পূর্বে
সেই রক্ষিত অগ্নি সন্দীপিত করিয়া সূর্য উদয় হইলে পরে
বা উদয় হয় হয় এমন সময়ে তাহাতে আছতি প্রদান
করিবে (২৮) । সায়ংকালে ও প্রাতঃকালে উভয় কালেই
ঐ অগ্নি সন্দীপন কালের প্রথমেই আচমনাদির উপযুক্ত
স্বরক্ষিত জল আহরণ করিবে (২৪) । অথবা সায়ংকালে
একবার ঐ জল আহরণ করিলেই উভয় কালেই কার্য
চলিতে পারে (২৫) । কিম্বা একদিন সায়ংকালে বা প্রাতঃ-
কালে অগ্নিসন্দীপন কালের পূর্বেই ঐ জল আহরণ করিয়া
কলশ বা জ্বালায় রাখিয়া দিবে, পরে প্রতি সায়ং ও প্রাতঃ
উভয়কালেই আবশ্যিকানুসারে উহা হইতে গ্রহণ করিবে ।
(২৬) । ২৪-২৮*

* প্রথম অধ্যায় প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ১, ১

—*:*:*—

* কুম্ভিবার কুম্ভিবার অনুবাদে প্রথমে ২৭শ ও ২৮শ সূত্রের ব্যাখ্যা
করিয়া পরে ২৫শ ও ২৬শ সূত্রের ব্যাখ্যাত হইল ।

অথ উপবীতবিধি:—

যজ্ঞোপবীতং কুরুতে সূত্রং বস্ত্রং বাঽপি বা কুশরজ্জু-
মেব ॥ ১ ॥

পূর্বমুক্তং 'যজ্ঞোপবীতিনা স্ত্র্যম্'-ইতি, ইদানীং তদযজ্ঞো-
পবীতমেবোপदिश्यते—

'সূত্রং', 'বা' অথবা 'বস্ত্রং', 'অপিবা' অথবা 'কুশরজ্জু
মেব' যদা যত্র যত্ সুলভং, তদা তত্র তদেব 'যজ্ঞোপবীতং'
'কুরুতে' লেটোরূপমিদম্, কুর্বাতিত্যর্থঃ । ১

সূত্র বা বস্ত্র অথবা কুশরজ্জু, যখন যাহা সুলভ হইবে,
তখন তাহারই যজ্ঞোপবীত ব্যবহার করিবে * । ১

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽनधाय सर्व्येऽसि
प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्त्रलम्बं भवत्यंत्रं
यज्ञोपवीती भवति ॥ २ ॥

‘दक्षिणं बाहुम्’ ‘उद्धृत्य’ उत्क्षिप्य, ‘शिरः’ ‘अव-
धाय’ वेष्टयित्वा ‘सर्व्येऽसि’ वामस्कन्धोपरि ‘प्रतिष्ठापयति’ ;
तत्र ‘दक्षिणं कक्षमन्त्रलम्बं’ दक्षिणकक्षान्तलम्बमानम् ‘भवति’
भवेत् । ‘एवम्’ प्रकारेण सूत्राद्यन्यतमस्य धारणेन ‘यज्ञोपवीती
भवति’ । २

উহা, দক্ষিণ বাহুকে উপরে রাখিয়া, শিরো বেষ্টনানু-
সারে, বামস্কন্ধ হইতে দক্ষিণ কক্ষের নিম্নসীমা পর্য্যন্ত লম্ব-

● এ সূত্রে, নবগুণ বা ত্রিদণ্ডী বা ২টা কি তিনটা ধারণ করিবে,
তাঁহাতে গুণচ্ছেদ থাকিবে না ইত্যাদি গোলযোগ কিছুই নাই । পৃথিবী
বনোন্মুক্তি অনুসারেই গোলযোগ বৃদ্ধি হইতেছে ।

মান * হইবে। এই রূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে যজ্ঞোপবীতী অর্থাৎ যজ্ঞোপবীতধারী বলা যায়। ২

প্রসঙ্গাত্ প্রাচীনাবীতিনোঽপি লক্ষণমুচ্যতে—

সয্যং বাহুমুহৃত্য শিরোঽবধায় দক্ষিণেঁ সৈ প্রতি-
 ষ্ঠাপয়তি, সয্যং কক্ষমন্ববলম্বং ভবত্যেবং
 প্রাচীনাবীতী ভবতি ॥ ৩ ॥

‘সয্যং’ বামম্। অন্যত্ সৰ্বং পূর্ববদ ব্যাখ্যেয়ম্। ৩

এবং বাম বাহুকে উপরে রাখিয়া, শিরো বেক্টনানুসারে, দক্ষিণ স্কন্ধ হইতে বাম কক্ষের নিম্নসীমা পর্যন্ত লম্বমানও হইবে। এইরূপে সূত্রাদির অন্যতম ধারণকারীকে প্রাচীনা-বীতী অর্থাৎ প্রাচীনাবীতধারী বলা যায়। ৩

পিতৃযজ্ঞে ত্বেব প্রাচীনাবীতী ভবতি ॥ ৪ ॥

‘পিতৃযজ্ঞে’ স্নাহাদৌ ‘তু’ ‘প্রাচীনাবীতী এব’ ‘ভবতি’
 ভবেত্। এবস্চ দেবপিতৃকার্য্যাম্যামন্যত্র নিবীত্যেব হিঽপিহিতি
 সূতরাং লভ্যতে। ৪

পিতৃযজ্ঞে প্রাচীনাবীতী হইবে †। ৪

* ইহাই উপবীতের দৈর্ঘ্য প্রমাণ স্থির হইল। ইহার বিরুদ্ধ যে কোন
 গ্রন্থে দীর্ঘতা বিহিত আছে, তৎসমস্তই সামবেদি কোধুমশাখাধ্যয়ি
 ব্রাহ্মণ্যঙ্গের অগ্রাহ্য।

† সৰ্ব্বকার্য্যসাধারণকর্মেণ্ডর ংকল্পে ২য় সূত্রে (দৈবকার্য্যে) যজ্ঞোপবীতী
 হইয়া কার্য্য করণের ব্যবস্থা করিয়াছেন এবং এস্থলে বিশেষত পিতৃযজ্ঞে
 প্রাচীনাবীতী হইবার ব্যবস্থা করিলেন। এতাবত যে সময়ে পিতৃকার্য্য বা
 দৈবকার্য্য কিছুই করিতেছে না, সেই অবসর কালে বা শারীরিক মলমূত্র-
 ভ্যাগাদি কালে যজ্ঞোপবীতী বা প্রাচীনাবীতী থাকিবার কোনই আবশ্যক
 নাই, ইহাও প্রতিপন্ন হইতেছে সূত্রায়ং যে সময়ে দৈব্য বা ঈশত্ কার্য্য

• अथ आचमनविधिरूपस्पर्शनविधिर्वा—

उदङ्गनेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य

त्रिराचामेद् द्विः परिमृजीत ॥ ५ ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

इन्द्रियाण्यङ्गिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

यद्यन्मीमांस्य स्यात्तत्तदङ्गिः संस्पृशेत् ॥ ९ ॥

उक्तञ्च 'आधानोदकेनैव कृत्यम्'-इति, इदानीं तदिति-
कर्तव्यतादिकमुपदिश्यते—

'अग्नेः' 'उदङ्' उत्तरतः 'उत्सृप्य' सर्पणेन गत्वा, 'पाणी
पादौ च प्रक्षाल्य', 'उपविश्य च',—'त्रिः' त्रिवारम् 'आचामेत्'
जलं पिबेत् ; 'द्विः' द्विवारं 'परिमृजीत' ओष्ठाधरलम्बमुदकं
मार्जयेत् ; ततश्च 'पादौ अभ्युक्ष्य' पादयोरभ्युक्षणं प्रकृत्य,
'शिरोः' 'अभ्युक्षेत्' । ततश्च 'अक्षिणी' अक्षिगोलकद्वयम्, अनन्तरं
'नासिके' नासिकारम्बुद्वयं, तदनन्तरञ्च 'कर्णौ' कर्णशङ्कु-
'लिद्वयम् ;—इति षट् 'इन्द्रियाणि 'अङ्गिः' 'संस्पृशेत्' । ततोऽ-
नन्तरमपरमप्यङ्गं 'यत् यत्' 'मीमांस्यं' अवबोधं 'स्यात्';
'तत्तत् अपि 'संस्पृशेत्' । ५—९

अग्निर किञ्चिद्दूढेण मरिचा हस्तद्वयं ७ पादद्वयं प्रक्षालनं
करणानुत्तरं यथास्थाने उपविष्टे हस्त्रौ वारद्वयं जलगण्डूष पात्रं
करिषे, पत्रे वारद्वयं ७ ओष्ठाधरं लम्बं जलं परिमार्ज्जितं करिषे,

वापुत्त ना थाकिवे त्वन बोध ह्य निवीती थाकाहे व्यवस्था । मयू बलेन—
'निवीती कर्षमञ्जने' (२२२ ७३ श्लो०) कर्षेण मञ्जा रूपे अर्थात् मालार
मय्य उपवीतधारीके निवीती बला यात्र ।

অনন্তর পাদদ্বয় অভ্যুক্ষণ করিয়া মস্তক অভ্যুক্তিত করিবে, তাহার পরে অক্ষিদ্বয়, নাসিকাদ্বয় ও কর্ণদ্বয় এই ষড়্ভিঙ্গিয় স্থানে জন স্পর্শ করিবে, তদনন্তর আরও যে যে অঙ্গকে অববোধিত করিতে ইচ্ছা হইবে, সেই সেই অঙ্গেও জন স্পর্শ করিবে। ৫—৯

তত্রৈতদাহুঃ—॥ ১০ ॥

‘তত্র’ আচমনবিষয়ে ‘এতৎ’ মনুদ্বিস্থমীষ্টাগতং বচ্য-
মাণম্ ‘উচ্ছিষ্টী হৈবাতীন্যথা भवति (৩০)’-ইত্যন্ত্যন্যম্
আহুঃ কেচনেতি শিষ্যঃ। ১০

এই আচমন বিষয়ে কোন কোন আচার্য্য বলেন,—
তথ্যথা—

নোপস্মৃশেৎ ব্রজন্ ॥ ১১ ॥

‘ব্রজন্’ ইতষেতশ্চ ভ্রমন্ ‘ন’ ‘উপস্মৃশেৎ’ অপহৃতি শিষ্যঃ। ১১
ভ্রমণ করিতে করিতে আচমন করিবে না। ১১

ন তিষ্ঠন্ ॥ ১২ ॥

‘তিষ্ঠন্’ দণ্ডায়মানঃ সন্ ‘ন’ উপস্মৃশেদিত্যনুবর্ত্ততি। ১২
দাঁড়াইয়া আচমন করিবে না। ১২

ন হসন্ ॥ ১৩ ॥

‘হসন্’ হাস্যং কুর্বাণঃ ‘ন’ উপস্মৃশেৎ। ১৩
হাসিতে হাসিতে আচমন করিবে না। ১৩

ন বিলীকয়ন্ ॥ ১৪ ॥

‘বিলীকয়ন্’ অপরং কিমপি ইচ্ছমাণঃ ‘ন’ উপস্মৃশেৎ। ১৪
অপর দিকে তাকাইয়া (অর্থাৎ অন্যমনস্ক হইয়া) আচমন
করিবে না। ১৪

নাপ্রণতঃ ॥ ১৫ ॥

‘অপ্রণতঃ’ ক্রোধদম্বাদিভিরুৎসর্গমূর্চ্চিঃ সন্ ‘ন’ উপসৃশেৎ । ১৫
 প্রনত্র না হইয়া (অর্থাৎ ক্রোধাদিবশে উগ্রভাবে)
 আচমন করিবে না । ১৫

নাঙ্গুলীমিঃ ॥ ১৬ ॥

‘অঙ্গুলীমিঃ’ অঙ্গুল্যমেষু জলং গৃহ্নন্নগ্রাস্ত্ববুধ্যা ‘ন’
 উপসৃশেৎ । ১৬

অঙ্গুল্যে জল নইয়া (অর্থাৎ অগ্রাহ্য বুদ্ধিতে) আচমন
 করিবে না ।

নাतीর্থন ॥ ১৭ ॥

‘অতীর্থন’ তীর্থং ব্রাহ্মাদিকং মন্বাঃদিভিরুক্তম্, তদতিরিক্তেন
 পথা ‘ন’ উপসৃশেৎ । ১৭

অতীর্থ দ্বারা (অর্থাৎ ধাতুপাত্ৰাদিতে চুমুক দিয়া না
 গলায় ঢালিয়া) আচমন করিবে না । ১৭

ন সশব্দম্ ॥ ১৮ ॥

‘সশব্দ’ ক্রীড়াভিপ্রায়েণ শব্দং যথা, भवेत् तथैव कुर्वाणী ‘ন’
 উপসৃশেৎ । ১৮

শব্দ করিয়া (অর্থাৎ জলক্রীড়ানুসারে) আচমন
 করিবে না । ১৮

নানবেচ্ছিতম্ ॥ ১৯ ॥

‘অনবেচ্ছিতম্’ হস্তগৃহীতমুদকং, অনবেচ্ছৈব যথালব্ধং
 দৃশ্যকীটাদিসহিতং ‘ন’ উপসৃশেৎ । ১৯

জল না দেখিয়া সৈ জলে আচমন করিবে না । ১৯

ଗୋଭିଳ-ଗୃହସୂତ୍ରମ୍

ନ ବାହ୍ୟାଂସଃ ॥ ୨୦ ॥

‘ବାହ୍ୟାଂସଃ’ ବାହ୍ୟୀ ବହିର୍ଭୂତୀ ଜାନ୍ବୀଃ, ଅଂସୀ ଶ୍ଳାନ୍ଧୀ ଯସ୍ୟ, ତାଢ଼ଃ ସନ୍ ‘ନ’ ଉପସ୍ଥଶେତ୍ । ୨୦

ଜାନ୍ବୁଦ୍ବୟେର ବାହିରେ ଋକ୍ତ ଥାକିଲେ (ଅର୍ଥାତ୍ ବକ୍ର ଶରୀରେ) ଆଚମନ କରିବେ ନା । ୨୦

ନାନ୍ତରୀୟୈକଦେଶସ୍ୟ କଲ୍ପୟିତ୍ବୌତ୍ତରୀୟତାମ୍ ॥ ୨୧ ॥

‘ଅନ୍ତରୀୟୈକଦେଶସ୍ୟ’ ପରିହିତବସନସ୍ତୈକାଂଶସ୍ୟ ‘ଉତ୍ତରୀୟତା’ କଲ୍ପୟିତ୍ବା ‘ନ’ ଉପସ୍ଥଶେତ୍ । ୨୧

ଯେ ବଜ୍ର ପରିହିତ ଥାକିବେ, ତାହାରହି ଏକ ଅଂଶ ଉତ୍ତରୀୟ ଥାକିଲେ ଆଚମନ କରିବେ ନା । ୨୧

ନୌଷ୍ଣାଭିଃ ॥ ୨୨ ॥

‘ନୌଷ୍ଣାଭିଃ’ ବଜ୍ରାଦିତମାଭିଃ ଅଗ୍ନିଃ ‘ନ’ ଉପସ୍ଥଶେତ୍ । ୨୨

ଊଷ୍ଣଜଳେ ଆଚମନ କରିବେ ନା । ୨୨

ନ ମଫେନାଭିଃ ॥ ୨୩ ॥

‘ମଫେନାଭିଃ’ କ୍ଷେନାଦିଯୁକ୍ତୈର୍ମଲିନୈରଗ୍ନିସ୍ୟ ‘ନ’ ଉପସ୍ଥଶେତ୍ । ୨୩

କେନିଲ ଜଳେ ଆଚମନ କରିବେ ନା । ୨୩

ନ ଚ ସୌପାନତ୍କଃ କ୍ୱଚିତ୍ ॥ ୨୪ ॥

‘ଚ’ ଅପିଚ ‘କ୍ୱଚିତ୍’ ସ୍ଥାନବିଶିଷ୍ଟେ, ଯଚ୍ଚାନାବଶ୍ୟକଂ ତୁତ୍, ‘ସୌପାନତ୍କଃ’ ଉପାନତ୍ତ୍ୱିଶିଷ୍ଟଃ ସନ୍ ‘ନ’ ଉପସ୍ଥଶେତ୍ । ୨୪

ଏବଂ ଅନାବଶ୍ୟକି ଘୃଣେ ପାଦଦ୍ବୟେ ଉପାନତ୍ତ୍ୱେ ଧାରଣ ପୂର୍ବକ ଆଚମନ କରିବେ ନା । ୨୪

କାସତ୍ତିକଃ ॥ ୨୫ ॥

ଗଲ୍ଲି ବଦ୍ଧଃ ॥ ୨୬ ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

के मस्तके आसक्तिर्वन्धनं यस्य स 'का सक्तिः' 'गले' गलदेशे 'बद्धः' गलाधःकरणे व्याघातः स्यादेव दृढबद्धः, 'च' अपिच 'चरणौ' 'प्रसार्य' 'न' उपसृश्यत् । २५—२७

मस्तके वा गलदेशे दृढ बद्धन धाकिले अथवा चरणद्वय प्रसारित करिग आचमन करिगे ना । २५ - २७

अन्ततः प्रत्युपसृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

'अन्ततः' आचम्यारब्धकर्मकेण अनारब्धकर्मकेण वा शयनादीनामन्ते 'प्रत्युपसृश्य' अनुपद-बन्धमाणाप्रत्युपसर्गानं प्रकृत्यैव 'शुचिर्भवति' । २८

शयनादिरः पारे अर्थापार्जनं करिगः शुचि हरेत् । २८

हृदयस्य शस्त्रं वापन्नाचामेत् ॥ २९ ॥

आचमनजलपरिमाणमाह—'हृदयस्यः' यावन्त्यः पीताः हृदयं स्पृशन्ति, तावन्ता एवापः हृदयस्यः • ताः 'आपः' 'आचामेत्' । २९

यतटा जल पान करिले हृदय पर्याप्त सिद्ध हईछे पारे, अन्यान ततटा जल अवश्या पान करिबे । २९

उच्छिष्टोऽहैवालोऽन्यथा भवतीति ॥ ३० ॥

'अतोऽन्यथा' उक्तादन्यप्रकारकृताचमनः 'उच्छिष्टः एव'

●—कान कान स्थाने ? ताहा ३२श सूत्रे निश्चित हईवे ।

।—शयनादिर पारे से आचमन करारिगः, ताहाकेई अर्थापार्जनं । २८

অশুভ্বে 'হ' নিশ্চয়ং 'ভবতি'—'ইতি' 'আহু:' (১)—ইতি
পূর্ণোক্তয়ঃ । ৩০

তাং যদি না করে, উচ্ছিষ্টেই থাকিল । ৩০

অথ প্রত্যুপস্পর্শনানি ॥ ৩১ ॥

'অথ:' অন্তরম্ 'প্রত্যুপস্পর্শনানি' কৌটুকস্থলক্ৰতাচমনং
প্রত্যুপস্পর্শনসংক্রাং লভতে ? তৎ উপদেহ্যমইতি । ৩১

কোন কোন স্থানের আচমনকে প্রত্যুপস্পর্শন বলা যায় ?
তাং বলি—৩১

সুপ্ত্বা, ভুক্ত্বা, দ্বুত্বা, স্নাত্বা, পীত্বা, বিপরিধায় চ,
রথ্যামাক্রম্য, শ্মশানস্চাচান্তঃ পুনরাচামেত্ ॥ ৩২ ॥

'সুপ্ত্বা' স্বাপানন্তরম্ ১, 'ভুক্ত্বা' ভোজ্যভোজনানন্তরম্ ২,
'দ্বুত্বা' দ্ববনানন্তরম্ ৩, 'স্নাত্বা' স্নানানন্তরম্ ৪, 'পীত্বা' পৈয়-
পানানন্তরম্ ৫, 'বিপরিধায়' বসনাদিপরিধানানন্তরম্ ৬, 'চ'
অপিচ 'শ্মশানম্' 'রথ্যাম্' গ্রাম্যমার্গম্ ৭ 'আক্রম্য' বিচ-
রণানন্তরম্ ৮ 'আচান্তঃ চ' যাগাদ্যনুরোধতঃ প্রথমমাচান্তৌঃপি
পুনরাচামেত্ দ্বিতীয়মাচমনং কুর্বেত । অত্রৈদং তত্বম্ স্বাপা-
নন্তরমাচামেত্, তত্রৈকমেবাচমনং কর্তব্যম্ ; অথ আচম্যারম্ভ-
কর্মকৌণে তু স্বাপা-
দ্যনন্তরং পুনশ্চ দ্বিতীয়মাচমনং কর্তব্যম্ ;
তদ্বিদ্মেবংস্থানিকমাচমনমেব প্রত্যুপস্পর্শনমুচ্যতেইতি । ৩২

ইতি শ্রীগোভিলীয়-গৃহ্যসূত্রে প্রথমপ্রপাঠকে

দ্বিতীয়খণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সমাপ্তম্ । ১, ২ ।

নিদ্রা ভঙ্গের পরে, আশ্রিত্যে, হাঁচির পর, স্নানানন্তর,
রথ্যাদি পানের পর, বসন ভূষণাদি পরিধান শেষের উপ-

সমর্থের, এবং রথ্যা ও শাশান ভগন করিয়া, ইতিপূর্বে অপর কোন কার্যানুরোধে আচমন করা হইয়াছে, এক্ষণে স্থলেও পুনশ্চ আচমন করিবে* । ৩১.

(ইতি সর্বকর্মসাধারণ-প্রকরণ সমাপ্তম্)

(অথ ব্রহ্মযজ্ঞপ্রকরণম্)

অগ্নিমুপসমাধায় পরিসমূহ্য দক্ষিণজান্বক্তৌ দক্ষি-
ণোনাগ্নিমদিতেনুমন্যস্বৈল্যুদকাজ্জলিঁ প্রসিञ্চেৎ ॥ ১ ॥

‘অগ্নিম্’ পূর্বোক্তপ্রকারেণ (৭, ২৭-২৮) ‘উপসমাধায়’, ‘পরি-
সমূহ্য’ বচ্যমাণেণ মন্ত্রেণ, ‘দক্ষিণজান্বক্তৌ’ দক্ষিণং জানু অক্টং
ভূমিগতং যস্য, তাদৃশঃ সন্ ;—‘অদিতেনুমন্যস্ব’ হে অদিতি !
দেবি ! এতৎকর্মকরণে অনুমতিং দেহি—‘ইতি’ অনেন মন্ত্রেণ
—‘অগ্নিম্ দক্ষিণে’ ক্ত্বা ‘উদকাজ্জলিঁ প্রসিञ্চেৎ । ৭

পূর্বোপদিষ্টে প্রকারে (১, ২৭-২৮) অগ্নি উপসমাধান
করিয়া, পরিগমূহন করণানন্তর, দক্ষিণ জানু ভূমিতে পাতিয়া,
‘হে অদিতে ! আমাকে এই কার্য্য করিতে অনুমতি দাও’
—এই মন্ত্রে অগ্নির দক্ষিণে উদকাজ্জলি সেক করিবে । ১

*—অর্থাৎ নিদ্রাভঙ্গাদির পরে আচমন অংশ্য করিবে; যদি কোন
ঐদবানুষ্ঠানাদি করিতে করিতে আলস্যজাত তন্দ্রারূপ নিদ্রা কি কোনরূপ
আহার বা ঠাঁচি প্রভৃতি (যথাসম্ভব) ঘটে, তাহা হইলে তাদৃশ স্থলেও
পুনর্বার আচমন করিবে, একবার রুড হইয়াছে বলিয়া রুডকার্য্য
হইবে না ।

अनुमतीऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥ २ ॥

‘अनुमतेऽनुमन्यस्व’ हे अनुमते देवि ! अत्रानुमतिं देहि—
‘इति’ मन्त्रेण ‘पश्चात्’ अग्नेः पश्चिमतः उदकाञ्जलिं
प्रसिञ्चेत् । २

‘हे अनुमते ! आभाके एहे कार्यं करिते अनुमति
दा०’—एहे मन्त्रे अग्निं पश्चात् अपत्र उदकाञ्जलि मेक
करिषे । २

सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥ ३ ॥

‘सरस्वत्यनुमन्यस्व’ हे सरस्वति ! देवि ! अत्रानुमतिं देहि
—‘इति’ मन्त्रेण ‘उत्तरतः’ अग्नेः उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् । ३

एवम् ‘हे सरस्वति ! आभाके एहे कार्यं करिते अनु-
मति दा०’—एहे मन्त्रे अग्निं उत्तरे तृतीय उदकाञ्जलि मेक
करिषे । ३

देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युञ्जेत् सकृद्
वा त्रिर्वा ॥ ४ ॥

‘देवसवितः प्रसुव’ इत्याद्यनेन मन्त्रेण (म० ब्रा० १क०)
‘अग्निं प्रदक्षिणं’ यथाभवेत् ‘सकृद् वा’ एकवारं वा ‘त्रिर्वा’
अथवा वारत्रयं ‘पर्युञ्जेत्’ उदकधाराभिरिति शेषः । ४

एकवारं वा वारत्रयं ‘देवसवितः प्रसुव (म० ब्रा० १क०)’
मन्त्रे अग्निं प्रदक्षिणं अनुमतेरे जलधारापां करिषे । ईश-
केहे पर्युञ्जणं दहे । ४

पर्युञ्जणान्तान् व्यतिहरन्नभिपर्युञ्जन् होमीयम् ॥ ५

‘पर्युञ्जणान्तान्’ अङ्गयागान् ‘व्यतिहरन्’ व्यवहरन्

‘হোমীয়ম্’ হোমীপয়োগিতয়া সঙ্কৃহীতং বস্তুজাতম্ ‘অভিপয়ু ক্তন’
উদকবিন্দুभिः सिञ्चन् । ৫

উক্ত প্রকারে পর্য্যক্ষণ পর্য্যন্ত কার্যগুলি শেষ করিয়া
পরে হোমের উপযোগী অন্নাদি সমস্তে জলবিন্দু সিঞ্চার
করিবে। ইহাকেই পর্য্যক্ষণ কহে। ৫

अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽक-
तस्य वा ॥ ৬ ॥

‘অথ’ অনন্তরম্ ‘অগ্নৌ’. তস্মিন্ ‘কৃতস্য’ বা পক্কস্য বা
‘অকৃতস্য বা’ অপক্কস্য বা ‘হবিষ্যস্য’ অন্নস্য যথাই: (অংশ-
মিতিশেষ:) ‘জুহুয়াৎ’ । ৬

অনন্তর, উহাতে অগ্নি-পক্ক অথবা আগ্নেয় হবন
করিবে। ৬

अकृतञ्चेत् प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रादकं कृत्वा ॥ ৭ ॥

তন্ম হোমীয়ং ‘অকৃতম্’ অপক্কং ‘চেৎ’, তৎ ‘প্রক্ষাল্য’ উদকৈঃ,
‘প্রাদকং’ জলার্দ্রং চ ‘কৃৎবা’ ‘জুহুয়াৎ’ । ৭

যদি অগ্নি-পক্ক ভক্তাদি হবনীয় নহে; প্রত্যুত তগুলি বা
ফলাদিই হবনীয় হয়, তাহা হইলে তৎসমস্ত ভানরূপে ধুইয়া
জলার্দ্র অবস্থাতেই হবন করিবে। ৭

अथ यदि दधिपयोयवागूं वा; कसेन वा चरु-
स्थाल्या वा सुवेण वै वा ॥ ৮ ॥

‘অথ’ তত্রাপি যদি দধি পয়ঃ যবাগूं ‘বা’ হোতব্ধং ভবেৎ
তদা ‘কসেন বা’ কাঁস্যপাত্রেণ বা ‘চরুস্থাল্যা বা’ চরুপাক

পাत्रेण 'वा' अथवा 'स्रुवेण' 'वै' एव जुहुयात् न तु साक्षात्
हस्तेन । ८ .

বিশেষ ; যদি দধি, দুগ্ধ বা যবাগ্নু হোম করিতে হয়, ত
তাহা ধুইবার আবশ্যিক নাই, যথাবস্থিত অধোতই কাংস্য-
পাত্রের দ্বারা বা চরুস্থালীতে গ্রহণ করিয়া তাহার দ্বারা
অথবা স্রুবার দ্বারা ই হবন করিবে । ৮

अग्नये स्वाहेति पूर्वां तृष्णीमेवोत्तरां मध्ये

चैवापरिजितायाञ्चैव दिशीति सायम् ॥ ९ ॥

‘मध्ये’ अग्नेर्मध्यস্থले ‘पूर्वा’ प्रथमामाहुतिम्
“अग्नये स्वाहा”-‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘अपराजितायां’
दिशि अग्नेरैशान्या ‘उत्तरसम्’ द्वितीयामाहुतिम् ‘तृष्णीम्’
मन्त्रशून्याम् जुहुयात् । ‘इति’ एवं ‘सायम्’ सायङ्कालीनी
होमः । ९

প্রথম আছতিটি “অগ্নয়ে স্বাহা” এই মন্ত্রে অগ্নির মধ্য-
স্থলে এবং দ্বিতীয় আছতিটি ঐশান কোণে মন্ত্রশূন্যই হবন
করিবে । ইহাই মায়ংকালের হোমবিধি । ৯

अथ प्रातः,—सूर्याय स्वाहेतिपूर्वां, तृष्णी-

मेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि ॥ १०

“अथ प्रातः—” ‘पूर्वाम्’ प्रथमामाहुतिं “सूर्याय स्वाहा”
-“इति” अनेन मन्त्रेण । अन्यत् समानं पूर्वेण । १०

প্রাতঃকালের হোমের ব্যবস্থাও সমস্তই ঐরূপ ; কেবল
(“অগ্নয়ে স্বাহা” মন্ত্রের পরিবর্তে) “সূর্যায় স্বাহা” মন্ত্রে
আছতি প্রদান করিতে হয়, এইমাত্র বিশেষ । ১০

• समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन्
प्रसिञ्चेदन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥ ११ ॥

सायं प्रातश्चोभयत्रैव हीमानन्तरम्—‘समिधम्’ अमन्त्रक-
मेव आधाय तत्राग्नौ हुत्वा ‘अनुपर्युक्ष्य’ पुनः पर्युक्षणं कर्तुं
प्रवृत्तः ‘तथैव’ पूर्ववदेव ‘उदकाञ्जलीन्’ प्रसिञ्चेत् । तत्र
‘अन्वमंस्थाः’-‘इति’ अयमेव भूतार्थपदप्रयोग एव ‘मन्त्रविशेषः’
मन्त्रे विशेषः कर्तव्यः । ११

गायं वा एतत्, उभयकालेऽपि होमत्रयपत्रे अग्नित्रये एकत्र
मग्निं अमन्त्रक एतद्विधिं करिष्या पूर्ववत् पुनश्च पर्युक्षणं
करिते प्रवृत्त इति उदकाञ्जलिं मेक करितेव । इहाकेऽपि
अनुपर्युक्षणं कर्तव्यं । एते अनुपर्युक्षणे पूर्वमन्त्रेण परि-
वर्ते ‘हे अदिते ! आग्निके एते कार्यं करिते अन्नमिति
करिष्याहिने’ (आग्निं तदन्नयात्री मन्त्रं करिष्यामि)—एते
मन्त्राणि वाच्यं करिते इति इहाऽपि विशेषः । ११

प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापांशेषं निनीय

पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥ :

उक्तानुपर्युक्षणानन्तरम्—‘अग्निं’ ‘प्रदक्षिणं’ यथा स्यात्
‘तथा’ ‘परिक्रम्य’ ‘अपाम्’ अनुगुप्तानां कुम्भादेर्गृहीतानां वा
‘शेषं’ ‘निनीय’ पुनर्गृहीत्वा, तेनैवोदकशेषेण ‘चमसं’ पानुपात्रं
‘पूरयित्वा’ ‘प्रतिष्ठाप्य’ संरक्ष्य च ‘यथार्थम्’ यथाप्रयोजनम् एत-
दुत्तरवक्ष्यमाणं सायं सायमाशादिकं, प्रातः प्रातराशारिकञ्च
कुर्वीतिति । १२

उक्त अनुपर्युक्षणानन्तरं पत्रे एतद्विधिं द्वारा अग्निं परि-

कृपा करिष्या, गृहीत जलेन अवशिष्टैकैकं चमसनाग्रे प्रसिद्ध
पानपात्रे टालिष्या यथावश्यक व्यवहारार्थं रात्रिष्या दिवे । १२

एव सत ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नी जुहुयाद्वा हावये-
द्वाऽऽजीवितावभृथात् ॥ १३ ॥

‘अतः ऊर्ध्वम्’ एतद्विषयत ऊर्ध्वम् ‘आ जीवितावभृथात्’
जीवितं जीवनम्, अवभृथञ्च अश्वमेधादिमहायागक्रियान्त्यकर्म,
तयोः समाहारः ; तस्मात् यावज्जीवनं महाक्रतुसम्पादनान्तं वा
प्रतिदिनमेव सायं प्रातश्च ‘एवम्’ अनेन प्रकारेणैव तत्र ‘गृह्ये
अग्नी’ ‘जुहुयात् वा’ स्वयम् ; ‘हावयेद्वा’ अपरेण प्रति-
निधिना । १३

ये दिवसे अग्नि अह्नपूर्वक प्रथम होम करिषे, सेई
दिवस हईते यावज्जीवन अथवा अश्वमेधादि महायागे अवभृथ
ज्ञान करी पर्यन्त प्रतिदिन सायं ७ प्रातः उभयकालेई
उपदिष्ट प्रकारे अयं होम करिषे अथवा प्रतिनिधि
द्वारा ७ एई होम सम्पादन करिषे । १३

अथाप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

‘अथा’ अत्र विषये ‘उदाहरन्ति अपि’ अपरेण हावने विशेष-
विधिमुच्यते वदन्ति । १४

एई प्रतिनिधि विषये विशेष विधि ७ अनेके बलेन । १४

कामं गृह्येऽग्नीः पत्नी जुहुयात् सायंप्रातर्हामौ
गृहाः पत्नी गृह्येऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

‘एषः अग्निः’ ‘गृह्यः’ गृहाय हितएव ‘भवति’,—‘पत्नी’
‘क्ष’ ‘गृहाः’ गृहा, ‘इति’ अतीहीतोः ‘गृह्ये’ अग्नी अत्र ‘पत्नी’,

‘कांमं’ यथा स्यात्तथा, इच्छेच्चैत् ‘सायंप्रातःर्होमौ’ यथोक्त्वा
हावेव, ‘जुहुयात्’ । १५

पत्नीके गृहा (गृहकार्येण उपनोगिनी) वला याञ्च
एवम् एते अग्निकेण गृहा (गृहकार्येण उपनोगिनी) वला याञ्च ;
अतएव पत्नी ईच्छा करिने माञ्च वा प्रातः उभय होमहे
करिने । १५

निष्ठिते सायमाशप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥ १६

अनन्तरम्, ‘सायमाशप्रातराशे’ सायं सायम्भोजने प्रातः
प्रातर्भोजने च ‘निष्ठिते’ अनुष्ठिते, ततः ‘भूतम्’ इदानीं कर्त्तव्य-
जातं सम्पन्नम् ‘इति’ मनसि विचार्य अन्तेवासिनो विज्ञाप्य वा
‘प्रवाचयेत्’ स्वाध्याय मध्यापयेत् ; स्वान्तेवासिन इति शेषः ।
एष एव ब्रह्मयज्ञः । १६

अनन्तर, माञ्चकाले माञ्चमाञ्च एव प्रातःकाले प्रातः-
राशे अनुष्ठित इहेले परे छात्रगणके अध्यायन कराहेवे
(ईशाकेहे लक्षणकहे) । १७

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा—१७

प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्मात्वा इत्युपांशु ॥ १८ ॥

ब्रह्मयज्ञकाले ‘भगया वाचा ऋते’ वेदवाक्यं विना अपरं
किमपि लौकिकं प्रब्रूय ‘अशुचिः भूत्वा’ तदशुचित्वं दूरीकर्त्तुम्
‘उच्चैः ओम् इति’ किञ्च ‘उपांशु’ नीचैः ‘तस्मै नमस्तन्मात्वाः’-
‘इति’ मन्त्रद्वयं ‘प्रतिजपति’ प्रतिवारं यावद्द्वारं लौकिकं वदेत्
तावद्द्वारमेव जपेदिति । १७—१८

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके

तृतीयखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ १. ३ ५

‘প্রজাপত্যা’ প্রজাপতিদেবতাকা, তথাচ মনসা প্রজাপতিং
 প্রজানাশীশানং সৃষ্টিস্থিতিলয়কর্তারং পরমদেবং বিচিন্ত্য
 ‘প্রজাপতয়ে স্বাহা’-ইত্যস্পৃষ্টমেবোক্তা ‘পূর্বাঙ্কতিঃ’ প্রথমা আঙ্কতিঃ
 ‘ভবতি’ সম্বদ্যতে। ‘সৌবিষ্টকৃতী’ স্বেষ্টকৃতীদেবতাকা, স্বেষ্টং
 শোভনাভিলাষং করোতি পূরয়তি যঃ তমেব সর্বান্তর্যামিণং পরমেশং
 মনসা বিচিন্ত্য ‘স্বেষ্টকৃতে স্বাহা’ ইত্যস্পৃষ্টএবোক্তি ‘উত্তরা’
 আঙ্কতিঃ ভবতি। ইত্যমুপদিষ্টো দেবয়জ্ঞাপরনামকৌ নিত্যহোমা-
 ভিধৌ বৈশ্বদেবঃ ॥ ৪

প্রজাপতি দেবতা অর্থাৎ যিনি এ বিশ্বব্রাহ্মণের প্রকৃত
 রাজা হইয়া প্রজারূপ বিশ্বসংসারকে প্রতিপালন করিতে-
 ছেন, সেই পরমেশ্বরকে মান মনে চিন্তা করত প্রথম আঙ্কতি
 এবং স্বেষ্টকৃত দেবতা অর্থাৎ একমাত্র যিনিই বিশ্ব সংসা-
 রের অন্তর্ধামী ও সৃ-মনোরথ পূরণকারী, তাঁহাকেই মনে মনে
 চিন্তা করত দ্বিতীয় আঙ্কতি প্রদান করিলে ইহাকেই দেবযজ্ঞ,
 নিত্যহোম ও বৈশ্বদেব কহে। ৪

অথ বলীন্ হরেত্, বাহ্যতীবান্তর্বা সুভূমিঁ কৃৎবা । ৫

‘অথ’ দেবয়জ্ঞাপরপর্যায়বৈশ্বদেবহোমান্তরম্ ;—

‘বাহ্যতঃ বা অন্তর্বা’ অন্যাগারস্যেতি শিষঃ, ‘সুভূমিঁ’
 মার্জনাদিভির্ভূমিশোধনং ‘কৃৎবা’ ‘বলীন্’ ভূতয়জ্ঞাত্মকান্
 ‘পশুপক্ষিপিপীলিকাদীনামাহারদানরূপান্ ‘হরেত্’ সম্বাদ্যেত্ ॥ ৫

দেবযজ্ঞ নামক উক্ত বৈশ্বদেব হোমের পরে, অগ্নি-গৃহের
 মধ্যেই হউক বা বাহিরেই হউক অর্থাৎ যথাযোগ্য যে কোন
 স্থানেই হউক, মার্জনাদির দ্বারা ভূমি-পরিষ্করণাদি করত সেই

मैत्रेय श्रुते पशु-पक्षी पिपीलिकादित् आशत्र दानरूप बलि-
कार्यं सम्पन्नं करिषे । ५

सक्तदपो निनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात्,

सक्तदन्ततः परिषिञ्चेत् । ६

‘सक्त’ एकवारम् ‘अपः’ उदकानि ‘निनीय’ भूमौ सिञ्चनं
प्रकृत्य ‘बलिं’ पार्थिवभूताद्युद्दिश्यकं दानं ‘चतुर्धा’ चतुःप्रकारं
यथा स्यात् तथा ‘निदध्यात्’ तत्र मार्जितजलसिक्ते च. स्थाने
संरुचेत् ; ‘अन्ततः’ बलिनिधानान्ते, पुनरपि पूर्ववत् ‘सक्त’
एकवारम् अपः ‘परिषिञ्चेत्’ । ६

मार्जित भूमिंते प्रथमे एकवारं जलसिक्त्वनं करिष्यात् चतु-
र्धां बलिं स्थापनं करिषे एवम् पुनरपि तांशते जलसिक्त्वनं
करिषे । ७

एकैकं वानुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् । ७

‘वा’ अथवा ‘अनुनिधानम्’ एकस्य पश्चादपरमिति क्रमेण
‘अनुनिधानम्’ स्थापनं कार्यमिति शेषः, किञ्च ‘एकैकम्’
एव ‘उभयतः’ स्थापनात् पूर्वस्मिन् पश्चादपि ‘परिषिञ्चेत्’ । ७

अथवा एक एक भागं करिष्यात् बलिं स्थापनं करिषे एवम्
प्रत्येक भागेरैव स्थापनेन प्रथमे एकवारं ७ परे एकवारं
जलसिक्त्वनं करिषे । ९

स यत् प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवत्यथ

यद् द्वितीयं स वायव्यो यत् तृतीयं स वैश्वदेवो

यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः । ८

‘सः’ बलिप्रदाने ऋत्तः पुरुषः ‘यत् प्रथमं निदधाति’, ‘सः’

প্রথমো 'বলি:' 'পার্থিব:' পৃথিবীদেবতাকো भवति । 'अथ'
 अनन्तरं 'यत् द्वितीयं' निदधाति, 'स' बलि: 'वायव्य:' वायु-
 • देवताको भवति । 'यत् तृतीयं' निदधाति, 'स:' बलि: 'वैश्वदेव:'
 विश्वदेवदेवताको भवति । 'यत् चतुर्थं' निदधाति, 'स:' बलि:
 • प्रजापत्य:' प्रजापतिदेवताको भवति । ८.

উক্ত চারিভাগ বলির,—যেটি প্রথম, উহা পৃথিবী দেব-
 তার ; যেটি দ্বিতীয়, তাহা বায়ুদেবতার ; যাহা তৃতীয়, তাহা
 বিশ্বদেবতা দেবতার এবং যাহা চতুর্থ, তাহা প্রজাপতি দেব-
 তার হয় । ৮

अथापरान् बलीन् हरदुद्धानस्य मध्यमस्य द्वार-
 स्याद्देवतः प्रथमो बलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो
 द्वितीय आकाशाय तृतीयः । ९

'अथ' तद्वलिचतुष्टयविधानानन्तरम् 'अस्मिन्' बलिनिधातुः
 'उद्धानस्य' यस्मिन् गृहे परिचरणीया आपो रक्षिताः तस्य
 'द्वारस्य' मध्यम् मध्यतः अपरान् चीन् 'बलीन्' 'हरेत्'
 सम्पादयेत् । तत्र 'प्रथमः बलिः' 'अद्देवतः' भवति ; 'द्वितीयः'
 • 'ओषधिवनस्पतिभ्यः' ओषधिवनस्पतिदेवताकः भवति ; 'तृतीयः'
 'आकाशस्य' भवति ; तोषयन्ति सर्वत्र शेषणीयः ।

এ চারিটি বলি স্থাপনের পরে, এই বলি স্থাপনিতার
 নিজের জলগৃহের অর্থাৎ যে গৃহে পূর্বেই পরিচরণীয়
 জল রক্ষিত থাকে, সেই গৃহের, দ্বারের, মধ্যদেশে অপর
 তিনটি বলি স্থাপন করিবে। তন্মধ্যে—প্রথমটি জলদেবতার,
 দ্বিতীয় ওষধি বনস্পতির এবং তৃতীয়টি আকাশের হয় । ৯

अथापरं बलिहरेच्छयनं अधिवर्चं वा स
कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा । १०

‘अथ’ उक्तबलित्रयहरणानन्तरम् ‘बलिम्’ अपरमपि एकं
‘हरित्’ सम्पादयेत् । तस्य स्थानं निर्दिशति—‘शयनं वा
अधिवर्चं वा’ शय्यागृहस्य मध्ये शयनस्थानं वा, तद्गृहमध्ये
एव अधिवर्चं मूलत्यागादिस्थानं वा अभिलक्ष्येति । देवतां
विधत्ते—‘सः’ शयनस्थाने वा स्थापितो बलिः ‘कामाय’ भवति,
अधिवर्चस्थाने वा स्थापितो बलिः ‘मन्यवे’ भवति १०

ॐ बलिद्वयं स्थापनेन परे शय्यागृहेन शयन-
स्थानेनै इडकं गृहतागादि शय्या (नद्रागा) त्रैह्ये इडकं
अपरं एकं बलिं स्थापनं करिष्ये । तन्मध्ये शयनस्थानेनै
काय देवतां एव नद्रागांशुं गच्छेत् देवतांशुं इत्ये ॥ १०

अथ सस्तूपं स रक्षीजनेभ्यः । ११

‘अथ’ अनन्तरं ‘सस्तूपं’ गृहावर्जनादिप्रक्षेपस्थानं मभि-
लक्ष्य तत्रापि बलिं मेकं प्रक्षेपेत् । ‘सः’ बलिः ‘रक्षीजनेभ्यः’
भवति । ११

तदनन्तरं, शय्याकूटं एकं बलिं प्रक्षेपेत् इत्ये, उद्दि-
श्याज्ञानेन इत्ये ॥ ११

अथैतद्बलिशेषमङ्गिरभ्यासिच्यापसलाव दाक्षणा
निनयेत् पितृभ्यो भवति । १२

‘अथ’ तदनन्तरम्, ‘एतद्बलिशेषम्’ ‘अङ्गिः अभ्यासिच्य’ जल-
सेकेन धीतप्रायं प्रकृत्य ‘अपसलावि’ अपसल्येन पितृतीर्थेन

গোমিল্ল-চতুস্রমতম্.

• প্রাজাপতয়েনমঃ৪

• ব্রহ্মগোশ্বঃ:১২ • কামায়ননঃ৪

• নিখেতোদেহেভ্যানমঃ৩

• বাসুকয়েনমঃ:১ • আকাশায়ননঃ৭

• পিতৃভ্যঃদ্বঃ:১৫

• ইন্দ্রায়নমঃ:১ • ওষধিবনস্পতিভ্যানিনঃ:৬

• বায়বেনমঃ:২

• অন্যান্যবেনমঃ:১ • অস্ত্রোনিমঃ:৫

• পৃথিব্যেবনমঃ:১

• অন্যান্যবেনমঃ:১ • অস্ত্রোনিমঃ:৫

১৩ রকোজনেভ্যানমঃ:০

এরূপ চতুর্দশ বলি প্রথা বন্দিও অনুলক নহে পরং যেহেতু গোভিল্লোক্ত নহে অত্রএব কোধুর্ন

দিগের কর্তব্য বলিয়া বোধ হয় না।

‘দক্ষিণা’ দক্ষিণস্থা দিগি ‘নির্ন-
যেৎ’ বিকিরেৎ। সপ্তবিধকীর্ণা
বলি: ‘পিতৃভ্যঃ’ পিতৃদেবতাক:
‘ভবতি’। ১২

তদনন্তর পাত্ৰস্ত অবশিষ্ট অন্ন
মগস্ত জলে ধৌতপ্রায় করিয়া
হস্তস্ব পিতৃভীর্ধের দ্বারা দক্ষিণ
দিকে বিক্ষিপ্ত করিবে, উহাই
পিতৃগণের হইবে। ১২

(এতদনুসারে গোভিল্লচার্য্য-
মতে দশটিমাত্র ভূতবলি নির্ণীত
হইল। তন্মধ্যে, চারিটি অগ্নি-
গৃহের মধ্যে, তিনটি জলগৃহের
দ্বারপ্রদেশে, একটি শয্যাস্থানেই
হউক আর নৃত্তত্যাগ স্থানেই
হউক শয়ন-কক্ষে, আর একটি
আঁস্ঠাকুড়ে এবং শেষটী বাটার
দক্ষিণে। কিন্তু সাধারণ্যে উক্ত-
রোক্তর জলীয় তিনটি রেখা-
পাতের উপরি উক্কাধোভাবে
চারিটি কারয়া দ্বাদশটি এবং
সর্ব-উক্তরে একটি ও সর্ব-দক্ষিণে
একটি; এই চতুর্দশ বলি ব্যব-
হৃত দেখা যায় * ১।)

आसीन एवाग्नी जुहुयात् । १३ .

आसीनः पितृभ्यो दद्यात् यथोपपादमितरान् । १४

‘आसीनः’ उपविष्टः ‘एव’ ‘अग्नी जुहुयात्’ पूर्वोक्तप्रकार
मथ हविष्यस्यान्नस्योबृत्येत्यादिकं वैश्वदेव-होमं कर्त्तव्यम् ।
‘पितृभ्यः’ अपि ‘अथैतद्वलिशेषमित्युक्तं’ बलिशेषम् ‘आसीनः’
एव ‘दद्यात्’ । ‘इतरान्’ अथापरानित्याद्युक्तान्. उद-
धानादिवलीन् ‘यथोपपादं’ यथा यथा उपपद्यते तथातंथैव
तिष्ठन् प्रह्वञ्चलन् वा दद्यात् । १३, १४

पूर्वोक्त (२७ पृ०) वैश्वदेव होम उपविष्ट हईयाई
करिबे, पितृगणके अदेय बलिशेष ७ (१२ सू०) उपविष्ट
हईयाई प्रदान करिबे । अपत्र अर्थां० पूर्वोक्त कृमगृहा-
दिते अदेय (९ पृ०) बलिशुलि ये. येरूपे नम्पम
हईते पात्रिबे से सेईरूपेई अर्थां० दांड़ाईया, बसिया,
रुईया ये स्थाने येरूप हईने सम्पन्न हय ताईई
करिबे । १७, १७

स्वयन्स्वैतान् यावद्वसेद्वलीन् हरिन् । १५

अपि वाऽन्या ब्राह्मणः । १६

दम्पती एव । १७

‘एतान्’ ‘वलीन्’ ‘यावद्’ ‘वसेत्’ स्वयन्हे, तावत् ‘स्वयन्स्वै’
‘हरिन्’ । ‘अपिवा’ पीडादौ ‘अन्यः’ ‘ब्राह्मणः’ प्रतिनिधिरपि
अत्र अधिकारी । अत्र कार्ये ‘दम्पती’ भार्या पतिश्च उभौ ‘एव’
तुभ्याधिकारिणी ॥ १५—१७

এই বলিগুলি যখন বাটীতে থাকিবে তখন স্বয়ংই সম্পন্ন করিবে অথবা (পীড়াদি হইলে) অন্য ব্রাহ্মণ করিলেও চলে। এ কার্যে স্ত্রী-পুরুষ উভয়ই গম্ভান অধিকারী। এতাবত্তা পত্নীও বলিহরণ করিতে পারিবে *। ১৫-১৭

ইতি গৃহমেধিব্রতম্ । ১৮

‘ইতি’ এতৎস্বৰ্ণাঙ্কং^১ वैश्वदेवादिकं ‘গৃহমেধিব্রতম্’ গৃহমেধিনঃ গৃহস্থস্য ব্রতম্^২ अवश्यप्रतिपाल्यनियमितकार्यम् । ১৮

ইহা (এই খণ্ডের আরম্ভ হইতে বাহা কিছু বলা হইল) গৃহস্থাদিগের অবশ্য কর্তব্য । ১৮

স্ত্রী হ সাযং প্রাতঃ পুমানিতি । ১৯

‘সায়ং স্ত্রী’, ‘প্রাতঃ পুমান্’ কুর্বাদিৎ^৩ बलिहरणम् ‘ইতি’ एवं नियमः कस्यचिदाचार्यस्य अभिमतः । अत्राप्यस्य गोभिलस्य नामस्मृतिः । ১৯

‘প্রাতঃকালে গৃহ-স্বামী এতৎ নারতকালে তৎপত্নী বহিঃ হরণ করিবে’ ইহাও কোন কোন আচার্যের মত, ইহাতেও হানি নাই । ১৯

सर्वस्य त्वं वान्नस्यैतान् वलीन् हरेत् पितृस्य वा स्वस्थयनस्य वा ऽर्थाथस्य वा । ২০

‘পিতৃস্য বা’ पितृकर्माथं शृतस्य, ‘স্বস্থয়নস্য বা’ स्वस्थयनार्थं कल्याणार्थं ब्राह्मणभोजनाय शृतस्य वा, ‘অর্থার্থস্য বা’ अर्थः प्रयोजनं, किमपि प्रयोजनं स्वभोजनादिकमुद्दिश्य पक्षस्य

* পত্নী সমস্তক করিবে এক্ষণে কিছুকি বহিঃগমন না।

वा 'सर्वस्य एव' सर्वप्रकारस्यैवान्नस्य 'एतान् बलीन् हरत्' बलिहरणे इदमेवान्नं ग्राह्यमिति न नियमः । २०

पितृकार्येण जन्ये इडक, ब्राह्मणभोजनादि कर्माणि, कार्येण जन्ये इडक, वा योदरपूरणादि उद्देशेण इडक, मकलप्रकारेण अग्नेहे वनिकार्या सम्पन्न करिंते पारिषे । २०

यज्ञादेव निवर्त्तते । २१

'यज्ञात्' ज्योतिष्टोमादिकं यज्ञमारभ्य (ल्यब्लापे पञ्चमी) 'एव' 'निवर्त्तते' इतः कर्मणः पुरुषइति यावत् । यज्ञे दौक्षित्यस्य नास्त्यत्रावश्यकर्त्तव्यवर्तते भावः । २१

ज्योतिष्टोमादि ये कोन यच्छेत्तइ इडक, अनुष्ठान आरम्भ करिंते आर ए वनिकार्या करिंते इत्ये ना । २१

यद्ये कस्मिन् काले व्रीहियवौ प्रक्रियेतान्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत । २२

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'व्रीहियवौ' उभयविधावेवान्नी प्रक्रियेताम् प्रसूतीकृते स्यातां, तर्हि 'अन्यतरस्य' व्रीहियवस्य वा बलिहरणं 'कृत्वा' 'कृतम्' सम्पन्नं विधिविहितं बलिहरणमिति 'मन्येत' जानीयात् । २२

यदि एकसमये तण्डुल ७ वन उन्नयविध अग्नेहे प्रसूत इत्ये, तांश्च इहेले उन्नयविध अग्नेहे बलिकार्या करिंते इत्ये ना. ये कोन अग्नेहे इडक उक्त कार्या सम्पन्न इहेते पारिषे । २२

यद्ये कस्मिन् काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद् बलितन्त्रं कुर्वीत । २३

'यदि' 'एकस्मिन् काले' 'पुनः पुनः' अग्रम् 'अन्नं' पच्येत.

তর্হি প্রথমপক্কেনান্নেন দ্বিতীয়াদ্যৈর্বা 'সক্ণত্' একবারমেব 'এতদ্' উক্তং 'বলিতন্ম' 'কুর্বীত' । ২২

যদি একসময়ে দ্বিবার, ত্রিবার বা ততোধিকবার অন্ন পাক হয়. তাহা হইলে প্রতিবারই বলিকার্য্য করিতে হইবে না, একবার করিলেই হইবে । ২৩

যদ্য একস্মিন্ কুলে बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपति-
महानसादेवैतद्वलितन्म' কুর্বীত । ২৪

'যদি' 'একস্মিন্ কুলে' बहुभ्रात्राद्यधिक्रते एकवैशमन्यपि पृथगन्नत्वाद् बहुमहानसेषु सक्त, 'बहुधा अन्नं पच्येत', তর্হি 'गृहपति-महानसात्' তेषাং মধ্যে यस्य गुरुत्वाद्भिर्हेतोः स्वामित्व' तस्यैवैकस्य महानसात् पाकस्थानात् 'एव' 'एतद् बलितन्म' 'कूर्वीत' न तु प्रतिमहानसात् । ২৪ .

যদি এক বাড়িতেই এক বংশের কিছু পৃথগন্ন বহু পরিবার থাকে, তাহা হইলে, তন্মধ্যে যিনি অভিভাবকরূপে কর্তৃত্ব করেন, তাঁহারই পাকশালা হইতে এ বলিকার্য্য সম্পন্ন হইবে । প্রত্যেককে করিতে হইবে না * । ২৪

यस्य त्वेषामग्रतः सिध्यं न्नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं
ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत । ২৫

यस्यो जघन्यः भुञ्जीतैवेति । ২৬

'एषाम्' एकगृहस्थितानां पृथगन्नानां भ्रात्रादीनां मध्ये 'यस्य तु' 'अग्रतः सिध्यं' अन्नमिति यावत्, सः किञ्चिदन्नम्

* এতদ্বারা ব্রহ্মযজ্ঞ কর্তব্য বলিকার্য্য গৃহস্থ্যগীর্হই কর্তব্য, অপরদের মতেহু।

‘अग्नी’ नियुक्तं ‘कृत्वा’, अनन्तरम् ‘अथ’ पक्वान्नस्यायभागं
‘ब्राह्मणाय’ अतिथये ‘दत्त्वा’ ततः स्वयं ‘भुञ्जीत’। ‘यस्य उ’
यस्य तु निष्पन्नायपाकस्य ‘जघन्यम्’ अरुचिकरं कदर्यमन्नं
पाकादिदोषेण स्यात्, स तु ‘भुञ्जीत एव’, न तेनान्नेनातिथिं
शेवयेत् अपितु तदनन्तरकृतपाकएवातिथिं सक्तुर्यात् ५२ २६

एकवाटिस्थित पृथग्जन बहुपरिवारेण नक्षे वाहार प्रथमे
पाक प्रस্তুत हईवे, तिनई किकिं अन्न अग्निते निकेप-
पूर्वक अग्रभाग द्वारा अतिथि सेवा करिया परे न्यम-
भोजन करिवेन; परं यदि सेई अन्न पाकादि-दोषे
कदर्य हईयाथाके, तवे उद्वारा अतिथि सेवा ना करियाई
भोजन करिवे। ताहार परेई वाहार पाक प्रस্তুत हईवे
तिनिई अतिथि सेवने बाध्य हईवेन # २५, २७

अथाप्युदाहरन्ति—२७

‘अथापि’ अपरमपि क्विञ्चित् ‘उदाहरन्ति’ वदन्ति पूर्वा-
चार्याः, अत्रैवेति शेषः। तथाहि—२७

पूर्वाचार्यागण एई बलिहरण विषये आरंभ किछू अति-
रिक्त बलेन। तथा—२५

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रवीत भवति

हेवास्य । २८

* एतावता नृयजे अर्थां अतिथि सेवने, वाहार ये दिवस अग्रपाक
हईवे अर्थात् डालपाक हईवे, से दिवस तिनई अधिकारी अर्थात् जाहारई
अवश्या कर्तव्या, अपरेण यथेच्छः।

‘एतस्यैव बलिहरणस्य’ ‘अन्ते’ अनन्तरं ‘कामं’ स्वाभि-
लाषं ‘प्रब्रवीत’ प्रार्थयीत । ‘अस्य’ प्रार्थकस्य ‘ह’ निश्चयं
‘भवति’ प्रार्थितसिद्धिरिति । २८

ଏହି ବଳିହରଣେତ ପରେହେ ସ୍ୱାଭିଳାଷବତ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରାବେ ।
ଏ ପ୍ରାର୍ଥନା ନିଶ୍ଚୟହେ ଶିଳ୍ପ ହୁଅ । ୨୮

किं कुर्वन् कामं प्रब्रवीतित्यत्रोत्तरमाशस्यबलिहरणं कुर्व-
न्निति, तदेव स्वगतं विगदयितुमाशस्य-बलिहरणं विधत्ते—

स्वयन्त्वं वाशस्यं बलिं हरित् यवेभ्योऽध्यात्रीहिभ्यः
ब्रीहिभ्याऽध्यायवेभ्यः सत्पाशस्यो नाम बलिर्भवति । २९

दीर्घायुर्हेव भवति । ३०

‘आशस्यं बलिं हरित्’ एतेनैव कामप्रार्थनं सम्पन्नं भवे-
न्नाम । तच्च बलिं ‘स्वयम्’ एव हरित्, नात्र प्रतिनिधिः कार्यः ।
कौटुम्भश्च स आशस्यबलिरित्याह—‘अध्यात्रीहिभ्यः’ ब्रीह्य-
न्नोत्पत्तितः पूर्वं ‘यवेभ्यः’ यवाधारोपरि, किञ्च ‘अध्यायवेभ्यः’
यवगर्भ्यात्पत्तितः पूर्वं ‘ब्रीहिभ्यः’ ब्रीह्याधारोपरि बलिं
हरित् ‘स त्’ स एव ‘आशस्योनाम बलिर्भवति’ । ‘ह’
निश्चयम् ‘एवं’ एतेन बलिप्रदानेन ‘दीर्घायुः भवति’ पुरुष-
इति । २९, ३०

କଥିତ ବନ୍ତ ପ୍ରାର୍ଥନା କରିତେ ହୁଇଲେ ଏକଟି ଆଶମ୍ୟ ବଳି
ପ୍ରଦାନ କରିତେ ହୁଅ । ସେପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ହୈଗନ୍ତ୍ରିକ ଧାନ୍ୟ ଧନ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ
ନା ହୁଅ, ତାବତ୍ତ ବନ୍ତେର ଗରାହିତ୍ତ ଉପରେ ଏବଂ ତତ୍ପରେ
‘ସାବତ୍ତ’ ଯଦ୍ଧ ଧନ୍ୟ ପ୍ରସ୍ତୁତ ନା ହୁଅ, ତାବତ୍ତ ଧାନ୍ୟେର ଗରାହିତ୍ତ
ଉପରେ ଏକ୍ତ ଏକଟି ବଳି ପ୍ରଦତ୍ତ ହୁଇଥାଏକେ । ଇହାକେହି

आशम्य बलिं कहे । एहे बलिप्रदान-रुले निष्कस्य दीर्घाशु ।
लाभ ह्य । २९, ७० .

विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति
बलिं हरेत् स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति । ३१।४

इदानीं तत्राशस्ये बली द्रव्यं विधत्ते—‘फलीकरणानां’
वितुषीकृतानां धान्यानां यवानां वा ‘विश्राणिते’ पाक-
सिद्धे सति, ‘आचामस्य’ मण्डस्य ‘अपां’ मण्डद्रवीभूताना-
मिति यावत्, अंशं गृहीत्वा तेनैव ‘बलिम्’ आशस्यं ‘हरेत्’ ।
तत्रैव देवतां निर्दिशति,—‘सः’ बलिः ‘रौद्रः’ रुद्रदेवताको
‘भवति’ । एतेन ‘रुद्राय नमः’—इत्येव तत्र मन्त्रः इत्यपि
सूचितम् । अभ्यासः खण्डसमाप्तिसूचकः ॥ ३१

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके चतुर्थखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । १, ४

एहे बलिं, यवेर वा भातेर मण्डेद्व द्वारा मण्डप
करिबे एवम् ‘रुद्राय नमः’ एहे मन्त्र तथाय व्यवहृत
हईवे । ७१

प्रथम अध्याये चतुर्थ खण्डेर अनूवाद समाप्त । १, ४

(अथ दर्शपूर्णमासप्रकरणम्)

अथ दर्शपूर्णमासयोः । १

इत्यधिकारसूत्रम् । प्रपाठकान्तमधिकृतं वेदितव्यम् । १

दर्शयाग ७ पूर्णमास यागविषयैर उपादेश आह्वय इहेन । १

সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসীমুপবসেদুত্তরামিতীর্কে । ২,৩

‘সন্ধ্যাং পৌর্ণমাসী’ যচ্ছিন্নহনি প্রাতঃসন্ধ্যাকাশতস্তপূর্বত
এব বা পৌর্ণমাসী আরম্ভা, তমেবাহ: ‘উপবসেৎ’ । ‘একী’
আচার্যা: ‘উত্তরাম্’ অস্তমিতীদ্যামুন্নৈবদ্যা বা পৌর্ণমাসী-
মুপবসেৎ ‘ইতি’ আहु:; তত্রাপি ন দৌষ ইत्याখ্যয়: । ২,৩

দর্শপৌর্ণমাস যাগ করিতে হইলে তত্তৎ পূর্বদিবসে উপ-
বাস করিতে হয় । তদ্বিষয়েই বলা হইতেছে । সন্ধ্যাপৌর্ণ-
মাসী * লক্ষ্য করিয়া সেই দিবস উপবাস করিবে; উত্তরা-
পৌর্ণমাসীতে অর্থাৎ অস্তমিতোদয়া * বা উচ্চৈরুদয়াতেই *
উপবাস কর্তব্য, ইহাও কতকগুলি আচার্য্য বলেন । অর্থাৎ
গোভিলের স্বমতে যে দিবস সূর্য্যোদয়েতেই পূর্ণিমা আছে, পরে
বৈকালে বা রাত্রে প্রতিপৎ হউক বা অরুণোদয় পর্য্যন্তই
পূর্ণিমা থাকুক, সেই দিবসই উপবাস কর্তব্য, কোন কোন
মতে উত্তরাপৌর্ণমাসী উপবাসের যোগ্য অর্থাৎ যে দিন চতু-
র্দশী থাকিয়া পরে সূর্য্যাস্তসময়ে অথবা তাহার পরে পূর্ণিমা
হয় সেই দিবসই উপবাস করিবে । ২,৩

অথ যদহস্বন্দ্রমা ন দৃশ্যিত তামমাवास्याम् । ৪

উপবসেত্বমুবর্ত্ততি । एतेन गताध्वाऽमावास्या नोपासीद्वि-
फलिता । ৪

যে দিবস চন্দ্রদর্শনের কোনও সম্ভাবনা নাই, সূর্য্যোদয়
হইতেই সম্পূর্ণ অমাवास্যা বা পরে প্রতিপৎ, সেই দিবসই
অমাवास্যার উপবাস হইবে । এতাবত। যে দিন চতুর্দশীর

* ১০ম ও ১১শ শ্লোক দেখিলেই এ ত্রিবিধ বুঝা যাইবে ।

পরে অমাবাস্যা, যাহাকে গতাধ্বা কহে, তাহাতে উপবাস স্ততরাং নিষিদ্ধ হইল * । ফল, পূর্ণিমার উপবাসে ও অমাবাস্যার উপবাসে, উভয়ই উদয়া তিথিই গ্রাহ্য স্ততরাং পূর্বপক্ষ যাগের প্রতিপৎ ও অপর পক্ষ যাগের প্রতিপৎ, এ উভয়ও উদয়াতিথি অনুসারেই স্বীকার্য হইবে অর্থাৎ সূর্য্যোদয়ে যে দিন যে তিথি থাকিবে, তাহাই গ্রাহ্য । ৪

প্চান্নাত্তপবস্তব্য্যাঃ প্চাদ্যোঃম্ভিয়ষ্টব্য্যাঃ । ৫

যাবজ্জীবং সর্ব্বধামিষ মাঙ্গানাং 'প্চান্নাত্তাঃ' অমাবাস্যাঃ পূর্ণিমাঞ্চ 'তপবস্তব্য্যাঃ' তাসু তপবাসঃ কার্য্যঃ । কিঞ্চ 'প্চাদ্যঃ' ক্ಷণানাং শুক্লানাঞ্চ সর্ব্বধামিষ প্চাণামাদিভূতাঃ প্রতিপদঃ 'ম্ভিয়ষ্টব্য্যাঃ' তাসু বহ্যমাণলক্ষণীয়্যাংগঃ কার্য্যঃ । ৫

যাবজ্জীবন, প্রতিমাসেরই পক্ষান্তে অর্থাৎ অমাবাস্যা ও পূর্ণিমাতে উপবাস করিবে এবং প্রতিমাসেরই পক্ষান্তে অর্থাৎ শুরু শু কৃষ্ণ উভয় প্রতিপদেতেই যাগ করিবে । ৫

**আমাস্যৈন হবিষা পূর্ব্বপক্ষ মম্ভিয়জতে পৌর্ণ-
মাস্যৈনাপরপক্ষম্ । ৬**

অমাবাস্যায়ামুপৌষ্য শুক্লপ্রতিপদি যদ্ববিহূয়তে তেনৈব 'আমাস্যৈন হবিষা' 'পূর্ব্বপক্ষম্' শুক্লপক্ষ পঞ্চদশাহং সময়স্বত্র 'অমি' ব্যাপ্য 'যজতে' যাগং ক্রতমিতি স্বীকৃতং স্যাৎ । एवं 'পৌর্ণ-
মাস্যৈন' হবিষ্যপি 'অপরপক্ষ' সর্ব্বমিতি । ৬

অমাবাস্যাতে উপবাস করিয়া শুরু প্রতিপদে যে যাগ কৃত হইবে, সেই যাগেই সমস্ত শুরুপক্ষ ব্যাপিয়া যাগ করা হইল

স্বীকার করায় এবং পূর্ণিমাতে উপবাস করিয়া কৃষ্ণ প্রতি-
পদে যে যাগকৃত হইবে, তাহাতেই সমস্ত কৃষ্ণপক্ষ-ব্যাপী
যাগসম্পন্ন হইল বুদ্ধিতে হইবে । ৬

অত্র প্রসঙ্গাত্, উপবাস্য-পৌর্ণমাस्याমাवास्यानिर्णयाय च
पौर्णमास्यादिलक्षणं तत्तद्दिनिर्णयश्चाह—

यः परमो विकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमा

यः परमः सङ्कर्षः सामावास्या । ७

विकर्षः विपरीतावस्थानं, सङ्कर्षः एकत्रावस्थानम् । अन्यत्
सुगमम् । ७

সূর্য ও চন্দ্র, এই উভয় গ্রহের যে পরম বিকর্ষ অর্থাৎ
সম্পূর্ণরূপে বিপরীত দিকে অবস্থিতি, তাহাই পৌর্ণমাসী
এবং এই গ্রহদ্বয়ের যে পরম সঙ্কর্ষ অর্থাৎ সম্পূর্ণরূপে এক
দিকেই অবস্থিতি, তাহাই অমাবাস্যা । ৭

यदहस्त्वैव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याङ्कु-

र्वीत दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति । ८, ९

‘यदহঃ’ যস্মিন্ দিনে ‘তু’ ‘চন্দ্রমা ন দৃশ্যেত এব’, ‘তাম্’
‘তিথি’ ‘অমাবাস্যা’ ‘কুর্বীত’ স্বীকুর্বীত। ‘একদা’ একস্মিন্ কালৈ
অহোরাত্রয়োঃ ‘দৃশ্যমানেষুপি’ চন্দ্রমসি, সা ‘গতাধ্বা’ প্রাপ্তযো
অমাবাস্যেতি লক্ষণমা ‘ভবতি’ । ‘ইতি’ গতমিদং পৌর্ণমা-
স্যবাস্যালক্ষণম্ । ৮, ৯

যে দিন রাত্রে চন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা নাই, তাহাকেই
অমাবাস্যা কহে । একবারমাত্র কিছুকালের জন্য চন্দ্র দর্শনের
সম্ভাবনা শূন্যে ও অমাবাস্যা স্বীকার করায়, তাহাকে গতাধ্বা

অর্থাৎ অরুণগতি অমাবাস্যা বলাবায়। এতাবতা যে দিন সূর্যোদয়কালে বা তৎপরে সন্ধ্যার পর পর্যন্তও চতুর্দশী কিন্তু রাত্রে অমাবাস্যা তাহাকেই গতাধ্বা কহে এবং যে দিন সূর্যোদয় হইতেই অমাবাস্যা, সন্ধ্যারাত্রি ও অমাবাস্যা বা কতক রাত্রির পরে প্রতিপৎ আরম্ভ হয়, তাহাকেও অমাবাস্যাই কহে ; এইরূপে দুইপ্রকার অমাবাস্যা স্থিরীকৃত হইল। ৮, ৯

পৌর্ণমাসী ত্রিবিধেত্যাঙ্ক—

ত্রয়ঃ পৌর্ণমাসীকালো ভবন্তি সন্ধ্যা বাস্তু-
মিতোদিতা বোচ্চৈর্বাঃথ যদহঃ পূর্ণাভবতি । ১০, ১১

‘অথ’ যদহঃ’ যস্মিন্ দিনে . ‘পূর্ণঃ ভবতি’ চন্দ্রমা, সৈব পৌর্ণমাসীতি শিষঃ । ‘পৌর্ণমাসীকালোঃ’ ‘ত্রয়ঃ ভবন্তি’ । তথাহি—সন্ধ্যেত্যাদি । ‘সূর্যোদয়াৎ তত্পূর্বতো বা পূর্ণিমা যত সা সন্ধ্যা-পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তমিতেন সাকমেব পূর্ণোদয়ো দৃশ্যে ত চেৎ সা ‘অস্তমিতোদিতা পৌর্ণমাসী, সূর্যাস্তাৎ’ উচ্চৈঃ জঙ্ঘং’ রাত্রৌ পূর্ণেৎ চন্দ্রঃ, সৈব উচ্চৈঃ-পৌর্ণমাসীত্যুক্তাস্তয়ঃ কালোঃ । ১০, ১১

যে দিন রাত্রে পূর্ণচন্দ্র দর্শনের সম্ভাবনা, তাহাই পূর্ণিমা । এই পূর্ণিমা তিনপ্রকার । প্রথম, সন্ধ্যাপূর্ণিমা ; অর্থাৎ প্রাতঃ সন্ধ্যার প্রথমেই আরম্ভ ; রাত্রে পূর্ণিমা বা প্রতিপৎ । দ্বিতীয়, অস্তমিতোদয়া পূর্ণিমা ; ইহা সূর্যাস্তকালে আরম্ভ স্ততরাং দিবসে চতুর্দশী এবং রাত্রে ও তৎপর দিন বহুক্ষণ পূর্ণিমা । তৃতীয়, উচ্চৈঃপূর্ণিমা ; অর্থাৎ সূর্যাস্তের পরে চতুর্দশী ত্যাগ হইলে পরে পূর্ণিমা, যাহা পরদিন অনেক রাত্রি পর্যন্ত থাকিবে । ১০ ১১

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवताधीयीत वा
तद्विज्ञो वा पर्वागमयेत । १२

‘एतस्य ज्ञानस्य’ ग्रहनक्षत्रकालादिबोधस्य ‘पृथगेव’
‘अध्यायः’ पाठ्योग्रन्थः ‘भवति’ ज्योतिःशास्त्रमिति । ‘अधी-
यीत वा’ तं ग्रन्थं समग्रं ‘तद्विज्ञोः’ ज्योतिर्वेत्तृभ्यः ; सम्पूर्ण-
शास्त्राध्ययनेऽप्रवृत्तश्चेत् ‘पर्व’ पक्षान्तकालः तस्मात्तमेव ‘अव-
गमयेत’ अवगतं स्यात् । अतोऽप्रकृतवर्णना विस्तारोऽत्रास्माभिर्न
क्रियतइति भावः । १२

ग्रहनक्षत्रादिर स्थितिगत्यादि विषये विशेष जाना
थाकिलेइ ए मग्नसु विशेष . हृदङ्गम करावाय । ताहा
जानिते इहेले, ए मकल विषयेर पृथक् शास्त्रेइ (ज्योतिष)
आछे, ताहाइ ज्योतिर्विद्वान्गणेर निकटे अध्यायन करिबे
अथवा मागान्यत किछू किछू जानिया नहेलेओ चलिते
पाठे । १२

अथ यदहुरुपवसथो भवति तदहः पूञ्चाह एव
प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्निः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं
म्यथ्युपलिम्पताथेध्मानुपकल्पयते खादिरान् वा
पालाशान् वा खादिरपालाशाशुलाभे विभौदक
तिल्वकबाधकनीषिनिम्बराजवृक्षशाल्मलारलुदधित्य
कोविदारश्लेष्मातकव्रज्जं सर्ववनस्पतीनामिधोयथा-
र्थेऽस्याद्विशाखानि प्रति लूनाः कुशावर्हिरुपमूल-
लूनाः पितृभ्यस्तेषामलाभेश्कटकाशरशीर्यबल्वजम्-

तवनलशुण्ठवर्जं सूर्ध्वं गणान्गाज्यं स्थालीपाकीयान्
 व्रीहीन् वा यवान् वा चरुस्थालीं मेक्षणं सुवमनु-
 गुप्ता अप इति यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामी न
 तदहः प्रसृज्येत दूरादपि गृहानभ्येयादन्यतस्तुधनं
 क्रीणीयान्न विक्रीणीताबहुवादी सप्तात् सतां विव-
 दिषेदथापराह एवाप्तुतौपवसथिकं दम्पती भुञ्जी-
 यातां यदेनयोः कामां स्यात् सपिर्मिश्रं स्यात्
 कुशलेन । १३-२६ ॥ ५

‘अथ’ कालनिर्णयान्तरमुपवासदिनकर्त्तव्यतां वदामइति ।
 ‘यदहः’ यस्मिन् दिने ‘उपवसथः’ उपवासः कर्त्तव्यः ‘भवति’,
 ‘तदहः’ तस्मिन् दिने, अर्थतः पूर्वपक्षयागाय अमावास्यायाम-
 परपक्षयागस्य सन्धानामपौर्णमास्यां च ‘पूर्वाह्णे एव’, ‘प्रातरा-
 हुतिं कृत्वा’ अग्निहोत्रीयप्रातर्होमं समाप्य इमानि कर्त्तव्यानि ।
 तानि च यथा — ‘एतदग्नेः’ प्रातराहुत्यादिसाधनाग्नेः ‘स्थण्डिलं’
 ‘गोमयेन’ ‘समन्तं परि उपलिम्पति’ समन्तात् सर्वत उपलिम्पे-
 दित्येकम् । ‘अथ’ तदनन्तरम् । ‘खादिरान् वा पालाशान्
 वा’ इक्षान् इश्वनकाष्ठान् ‘उपकल्पयते’ उपकल्पयेत् उपस्थि-
 तान् कुर्वीतेति द्वितीयम् । तत्र, ‘खादिरपालाशाशालाभे’ एतत्कृत
 परिगणितविभौतकादिकतिपयस्रक्षेपवर्जः ‘सर्ववनस्पतीनाम्’
 एव ‘इध्नः’ ‘यथार्थं’ अर्थः प्रयोजनं सिद्धं यथा स्यात् तथा कृत्वा
 ग्रहणीयः ‘स्यात्’ । ‘विशाखानि’ येभ्यः स्थानेभ्यः शाखा विश्लिष्टा
 भवन्ति, तानि सन्धिस्थानानि ‘प्रति’ लक्ष्येण ‘लूनाः’ किन्नाः

হইতে পারিবে। ৩য়, বর্হির জন্য অর্থাৎ দেবকার্যের জন্য
 স্কন্ধ হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ করিবে। ৪র্থ,
 পিতৃকার্যের জন্য মূল হইতে ছিন্ন কতকগুলি কুশা সংগ্রহ
 করিবে। যদি কুশা সংগ্রহের অশুবিধা হয় ত শূকতৃণ
 (হিন্দী-শুকড়ী), শর (প্রসিদ্ধ), শীর্ষ্য (শরের মতন),
 বস্বজ (লাব), মূতব (?), নল (প্রসিদ্ধ), লুষ্ঠ (?); এই
 সপ্তবিধ তৃণ ব্যতিরেকে অপর যে কোন তৃণই হউক যজ্ঞার্থ
 ব্যবহৃত হইতে পারে। ৫ম, ঘৃত। ৬ষ্ঠ, স্থালীপাকে পাকের
 উপযুক্ত কতকগুলি ধান্য বা যব। ৭ম, চরুস্থালী (পাকপাত্র)।
 ৮ম, মেক্ষণ (হাতা)। ৯ম, স্রব। ১০ম, রক্ষিত জল।
 এই ১০ এবং আরও 'যাহা' যাহা পরে বলিব, তৎ সমস্তও
 সম্পাদন করিয়া অগ্নিগৃহে উপস্থিত করিবে। সে দিবস এই
 কয়েকটি নিয়ম বিশেষরূপে প্রতিপালন করিতে হইবে। ১ম,
 সে দিন গৃহ ত্যাগ করিবে না। ২য়, দূরে থাকিলেও তথা হইতে
 নিজালয়ে প্রত্যাগমন করিবে। ৩য় অপরের নিকটে ক্রয় করিতে
 পারিবে পরং স্বয়ং কোন বস্তু বিক্রয় করিবে না। ৪র্থ,
 মিতভাষী হইবে। ৫ম, সম্পূর্ণরূপে সত্য বলিতেই ইচ্ছা
 রাখিবে। অনস্তর স্বামীস্ত্রী উভয়েই বৈকালে স্নান করিয়া
 উপবাসদিনের নিয়মে * ইহাদের যাহা ইচ্ছা হইবে তাহা
 যতযোগে, তৃপ্তাস্তৃষ্ণকরণে ভোজন করিবে ॥ ১৩—২৬

প্রথম অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ১,৫

* অর্থাৎ উপবাসদিনে লবণ, মধু, মাংস এবং অপর যেযে বস্তুতে শরীরে
 কাশ্মাংশ সমুৎপন্ন হয় থাকিবে না ; তদ্ব্যতীত সমস্তই খাইতে পারিবে পরং
 অধিক স্বাদে আহ্বার করিবে না অর্থাৎ যদি পরিপাকের ব্যাঘাতে পরদিনের
 কার্য ক্ষতি হয়।

मानतन्त्वो हीवाचाहुता वा एतस्य मानुष्या-
हुतिर्भवति य औपवसथिकं नाश्रात्यनीश्वरो ह
क्षोधुको भवताकाम्यो जनानाम्पापवसीयसी हास्य
प्रजा भवति य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भव-
ताक्षोधुकः काम्यो जनानां वसीयसी हास्य प्रजा
भवति तस्माद्यत् कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयातामध
एवैता ए रात्रिं शयीयातान्तौ खलु जाग्रन्मिश्रावे-
वैता ए रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केन-
चिद्वा जुगुप्सेयातान्वेवाव्रतेभ्यः कर्मभ्यो न प्रवसन्नु-
पवसेदित्याहुः पत्न्या व्रतं भवतीति । १—६ .

‘मानतन्त्वो’-नामाचार्यः ‘उवाच ह’ निश्चलनेन कथितवान् ।
तथाहि—अहुतेत्यादि पत्न्या व्रतं भवतीत्यन्तम् । ‘यः’ यज-
मानः ‘औपवसथिकम्’ उपवास-दिन-भोज्यं भोजनं ‘न अग्राति’
मिराहारएव तिष्ठति, ‘एतस्य’ ‘मानुष्याहुतिः’ मनुष्योपकारार्था
आहुतिः यागक्रिया ‘वै’ निश्चयम् ‘अहुता’ निष्कला ‘भवति’ ।
एवञ्च ‘क्षोधुकः’ क्षुद्युक्तः पुरुषः ‘ह’ निश्चयमेव ‘अनीश्वरः’ व्रत
कर्मकरणे दौर्बल्याद्समर्थः ‘भवति’ । किञ्च ‘जनानाम्’ लोक-
साधारणानामपि ‘अकाम्यः’ अप्रियः भवति । अपिच ‘ह’
निश्चयमेव ‘अस्य’ क्षुद्युक्तस्य ‘प्रजा’ सन्ततिः ‘पापवसीयन्ती’
पापबाधिवशीभूता ‘भवति’ । पश्चान्तरि—‘यः औपवसथिकं
भुङ्क्त’ सः सुतराम् ‘अक्षोधुकः’ क्षुब्धः ‘ईश्वरः’ व्रतकर्मकरण
संबलत्वात् समर्थः ‘भवति’ । किञ्च ‘जनानां’ लोकसाधारणा-

नामपि 'काम्यः' प्रियः भवति । अपिच 'हृ' निश्चयमेव 'अस्य' चुच्छुन्यस्य 'प्रजा' सन्ततिः 'वसीयसी' स्ववशीभूता 'भवति' । 'तस्मात्' चुच्छुक्तस्य यजमानस्य एवं निन्दाश्रवणात् 'श्रीपवसधिकम्' उपवसथ-दिन-भोज्यं 'यत् कामयेत' 'भूञ्जीयाताम्' दम्पतीति । 'एताम्' उपवासदिवसीयां 'रात्रिम्' 'अधः' नीचैः 'शयीयाताम्' । किञ्च 'तौ' दम्पतौ 'खलु' निश्चयम् । 'एतां रात्रिं' 'जापन्मिश्री' अंशयोनिद्रितौ अंशयोजागरितौ 'एव' 'विहरियातां' यापयेताम् । तत्र जागरणोपायमभिगमयितुमाह—'इतिहास-मिश्रेण वा' इतिहासो वैदिकेतिवृत्तः 'ब्रह्मह वा इदमेक मय-आसीदित्यादिः तदालोचनामिश्रितेन स्वापेन रात्रिं यापयेताम् 'वा' अथवा 'केनचित्' येनकेनाप्यभियुक्ततरजनेन साकं धर्मालोचनया जागरितौ रात्रंशं यापयेताम्, न तु सर्वां रात्रिम् अस्ताद्युदयान्तां जडाविव स्त्री भवेतामिति भावः । 'तु' परन्तु जापदवस्यायाम् 'अब्रह्मेभ्यः कर्मभ्यः' स्त्रीसंसर्गादिभ्यः 'जुगुप्से-यातामेव' आत्मनो रक्षणं कुर्वीयातामेवेति । 'प्रवसन्' प्रवासं कुर्वन् 'न उपवसेत्' 'इति आहुः' केचनेति । परं तत्रापि गृहे पत्नीस्याच्चेत् तथा 'पत्न्या' 'व्रतं भवति' न तु व्रतभङ्गाशङ्केति भावः । 'इति' खण्डारन्धादि एतत्पर्यन्तं समस्तमेव मानतन्त्याचार्याभिमतमिति यावत्. ममाप्यभिमतमेवेति प्रदर्शितम् । १—८

मानतन्त्रव्या नामक आचार्या बलेन—“ये कोन यजमान उपवास दिवसे से दिवसेर नियमे भोजन ना करे, ताहार अनुष्यापकारार्थं अनुष्ठित मन्त्र वागक्रियाइ निष्कल हय । पूर्व दिन निराहार थकिले परदिन अतिरिक्त क्रुधा निवक्तन मनः-

শ্বির পূর্বক যাগকার্য্য নির্বাহে অবশ্য্য অসমর্থ হইবে * ও জনসাধারণের অপ্রিয় হইবে † এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও পাপবুদ্ধির বশীভূত হইবে ‡ । পক্ষে ক্ষুধাশূন্য হইয়া কার্য্য করিলে মন শ্বির থাকায় যাগক্রিয়া সমস্তই সুসম্পন্ন হইবে ও জনসাধারণের প্রিয়ও হইবে এবং তাহার পুত্র পৌত্রাদি প্রজাও বশে থাকিবে । অতএব ক্ষুধাতুর হইয়া কোন ক্রিয়া করিবে না, স্ত্রীপুরুষ উভয়েই যথেষ্ট ভোজন করিবে । উপবাস দিবস রাত্রে খট্টাদির উপরে শয়ন করিবে না এবং বৈদিক ইতিহাসের আলোচনাতে বা অন্য লোকের সহিত যে কোন রূপ হউক ধর্ম্মালোচনাতেই রাত্রির আদ্যন্ত কাল জাগ্রদবস্থাতে অতিবাহিত করিবে অর্থাৎ সমস্ত রাত্রি নিদ্রিত না থাকিয়া অল্পমাত্র নিদ্রা করিবে পরং স্ত্রীসংসর্গাদি ব্রতনাশক কার্য্য হইতে আপনাকে রক্ষা করিবে । প্রবাসে থাকিলে উপবাস করিতে হইবে না, অথবা গৃহে স্থিত পত্নীর দ্বারাও এ ব্রত সম্পন্ন হইতে পারিবে” । ১—৯

যথা কাময়ত তথা কুর্যাৎ । ১০

● ক্ষুধাচঞ্চলচিত্তে ব্যক্তি কোন কার্য্যেরই উপযুক্ত নহেন ।

† আশ্রমশরীরে কষ্ট মান দেখিয়া কোন বন্ধু তুষ্ট হইবেন ?

‡ পিতৃগণের মৃত্যুভাঙ্গুসারে নিরাহার থাকিয়া কার্য্য করাই অবশ্য্য কর্তব্য হইলে সন্তুষ্টিগণ ক্ষুৎকষ্ট সহ্য করিবার ভয়েই নিত্যকার্য্যামুষ্ঠান সকল ত্যাগ করিতে বাধ্য হইলে সুতরাং তাহারা পিতৃগণের অবশ এবং পাপবশ ইহা কেনা বলিবে ।

उपवासदिने भोजनफलमभोजनफलञ्च द्वे एवोक्ते, तदत्र
‘यथा कामयेत तथा कुर्यात्’ अनीश्वरत्वादिकमिच्छेत्
अभोजनमेव स्यात्, अपीश्वरत्वादिकमिच्छेत् भोजनं कुर्वी-
तैव ॥ १०

এইত উপবাস বিষয়ের ফলাফল বলা হইল। অতঃ-
পর যাঁহ ইচ্ছা করিবেন। ১০

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति यच्चाग्नायो
विदध्यात् । ११, १२

‘एवं’ कथितप्रकारः ‘एव’ ‘आहिताग्नेः’ अपि नित्याग्निहो-
त्रिणोऽपि ‘उपवसथः’ उपवासनियमः ‘भवति’, ‘यच्च’ उपवसथ-
कार्यं स्थण्डिललिम्पनादिकम् ‘आग्नायः’ वेदः ‘विदध्यात्’ विधातुं
युज्यते, तदेवाग्नाभिः संस्मृत्य विहितमिति अहोत्या-
दनम् ॥ ११, १२

কথিত উপবাস নিয়মাদি সমস্ত আহিতাগ্নির জন্যও হইল,
এইরূপই বেদের বিধি হইতে পারে। ১১, ১২

अथ पूर्वार्द्धे एव प्रातराहुतिं हुत्वाऽग्नेणाग्नि-
म्परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागगान् दर्भानास्तीर्थ्य
तेषां पुरस्तात् प्रताड्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्ग-
ष्ठनूपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्माऽऽसनात् तृणमभि-
सङ्गृह्य दक्षिणापरमष्टमं देशं निरसति निरुक्तः परा-
वसुरिति । १३, १४

‘अथ’ अनन्तरं तत्परदिने प्रतिपदि ‘पूर्वाह्ने एव प्रातरा-
हुतिं हुत्वा’ ‘अग्निम्’ ‘अग्रेण’ सम्मुखीकृत्येति यावत् ‘परिक्रम्य’
प्रदक्षिणीकृत्य ‘अग्नेः’ ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां दिशि ‘प्रागग्रान्’
पूर्वस्यां दिशि कृताग्रभागान् ‘दर्भान्’ ‘आस्तौर्य’ पातयित्वा ‘तेषां’
पातितदर्भाणां ‘पुरस्तात्’, सम्मुखे ‘प्रत्यङ्मुखः’ पश्चिमाभि-
मुखः ‘तिष्ठन्’ स्थितिं कुर्वीणः ‘सव्यस्य पाणेः’ वामहस्तस्य
‘अङ्गुष्ठेन’ ‘उपकनिष्ठिकया’ अनामिकया ‘अङ्गुल्या च’ ब्रह्मा
सनात् ब्रह्मनामर्विज उपवेशनाय पातितात् दर्भपुञ्जात्
‘दृणम्’ एकम् ‘उपसङ्गृह्य’ गृहीत्वा ‘दक्षिणापरं’ दक्षि-
णस्याः अपरस्याः पश्चिमायाश्च दिशोरन्तरालं नैर्ऋतं कोणम्
‘अष्टमं देश’ प्रति ‘निरस्तः परावसुः’— इति मन्त्रेण ‘निर-
स्यति’ प्रक्षिपेत् ॥ इति दृणनिरसनम् ॥ १२, १४

अनन्तर तत्परदिने अर्थात् प्रतिपदे, पूर्वार्हेते हे यथा-
नियम प्रातराहुति होम समाप्त करिया तदनन्तर अग्निके सम्मुखे
राथिग्राहे प्रदक्षिण करिया, अग्निर दक्षिणे कृतकणुलि कुशा
पातिवे, सेहे कुशाणुलिर अग्रभाग पूर्वदिकेहे थाकिवे ;
सेहे पातित कुशासनेर सम्मुखे पश्चिमाभिमुख थाकिया वाः
हस्तैर अङ्गुष्ठं ओ अनामिकार द्वारा ब्रह्मार जन्य पतित सेहे
कुशासन हहेते एकटि तृण लहेया ‘निरस्तः परावसुः’ एहे
मन्त्रे नैर्ऋत कोणे क्लेपण करिबे । ईहाकेहे तृण-निरसन
कार्य कहे । १७ १४

अपउपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसनउपविशत्यावसोः सद्देने
सीदामीत्यग्निमभिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्तत्राक-

सर्वाः पर्यवसानाद्भाषेत यज्ञसंसिद्धिर्वायज्ञीयां
वाचं वदेद्यज्ञयज्ञीयां वाचं वदेद्वैष्णवीमृचं यजुर्वा
जपेदपि वा नमोविष्णवे इत्येवं ब्रूयात् । १५—२०

‘अथ’ अनन्तरम् ‘ब्रह्मा’ नाम सर्वकार्यपर्यवेक्षक ऋत्विक्
‘अपः’ उदकानि ‘उप स्पृश्य’ स्पृष्ट्वा ‘आसने’ तत्र, ‘आवसोः
सदने सौदामि’ इति मन्त्रमुच्चरन् ‘उपविशति’ उपविशेत् ।
‘आं कर्मणः पर्यवसानात्’ कर्मान्तं यावत् ‘अग्निम् अमिमुखः’
सुतरामुत्तरस्यः, ‘वाग्यतः’ नियमितवाक् यज्ञीयवचनातिरिक्त-
वाक्शून्यः, ‘प्राञ्जलिः’ कृताञ्जलिपुटः सन् ‘आसीत्’ आसीत् ।
यदुक्तं वाग्यतइति तदेवं स्फुटयति,—‘यज्ञसंसिद्धि’ यज्ञानु-
कूलां वाणीं ‘भाषेत’ वदेत्, ‘अयज्ञीयां वाचं न वदेत्’, ‘यदि’
अमादपि ‘अयज्ञीयां वाचं वदेत्’, ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवताकां
यां कामपि ‘ऋचं’ ‘यजुर्वा’ ‘जपेत्’ पठेत्, ‘अपित्रा’ अथवा
‘नमोविष्णवे’ इति एतन्मात्रमेव ‘ब्रूयात्’ । १५—२०

अनन्तरं ब्रह्मा नामे सर्वकार्यपर्यावेक्षक जनैक प्रधान
ऋत्विक् जले हस्तपदादि धोत करिग्या सेइ पातित कुशामने
अग्निर दिक्क सम्पूथ करिग्या सुतरां उतराशु हईग्या
कृताञ्जलिपुटे ‘आवसोः सदने सौदामि’ अर्थां यज्ञ समाप्ति
पर्यांशु एइ श्चाने थाकिव, बलिया निरमित वाक्यात्र बलिंते
मने मने दृष्टप्रतिष्ठ हईग्या कार्यासमाप्ति पर्यांशु उपविक्त हई-
बेनु । यज्ञ-सम्पन्ने यांहा किञ्च उपदेश्य तन्मात्रेइ बलिबेन,
अपरापर कोन वाक्येइ व्यवहार करिबेनु न । यदि अत्रेण
अपत्र कथा बलेन’ उ तत्कृणां विष्णुदेवतार आरक

কোন একটি শব্দ বা যজু পাঠ করিবে, কিংবা 'নগোবিশ্ববে'
এইমাত্র বলিলেও চলিবে। ১৫—২০

যদা বা উভয় চিকীর্ষে হৌত স্ত্রী ব্রহ্মত্বস্ত্রী বৈ তৈ নৈ
কল্যেণ ছত্রং বোত্তরাসঙ্গং বোদকমণ্ডলুং দর্ভবটুং বা
ব্রহ্মাসনে নিধায় তৈ নৈ ব প্রত্যা ব্রজ্যাথান্যস্ত্রী চেষ্টেৎ । ২১। ৬

'যদি উ বৈ' যদি 'হৌত' ব্রহ্মত্বস্ত্রী উভয়মৈব এক: 'চিকী-
র্ষেৎ' কর্তৃমিচ্ছেৎ, তর্হি 'এতৈ নৈ কল্যেণ' পূর্বাঙ্কিতৈ ব প্রকারেণ 'ছত্রং',
'বা' অথবা 'উত্তরাসঙ্গং' উত্তরীয়কম্, 'বা' অথবা 'বোদকমণ্ডলুং'
উদকপূর্ণং কমণ্ডলুং 'বা' অথবা 'দর্ভবটুং' কুশানির্মিতং ব্রাহ্মণং
'ব্রহ্মাসনে' তত্রৈব 'নিধায়' সংস্থাপ্য 'তৈ নৈ ব' পূর্বাঙ্কিতৈ ব প্রকারেণ
প্রদক্ষিণাদিনা 'প্রত্যা ব্রজ্য' প্রত্যা ব্রজ্য 'অথ' তদনন্তরম্ 'অন্যত্'
ইহ দৃশ্যপূর্ণমস্ত্রী চরুপ্রকরণাদিকং যত্ কিমতি বিশেষকার্য-
জাতস্যে বৈচ্যতি, তদতিরিক্তম্, অগ্নিহোত্রপ্রকরণে কথিতং ভূমি-
জপাদিকং সর্বমবিশেষেণ 'চেষ্টেৎ' কুর্বাতি । ২১°

इति गोभिलगृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठके षष्ठखण्डस्य

व्याख्यानं समाप्तम् । १, ६

যদি হোতৃকার্য্য ও ব্রহ্মত্ব এ উভয় ক্রিয়া এক ব্যক্তিরই
করিতে ইচ্ছা করে, তাহাইলে ব্রহ্মার জন্য পাতিত
সেই আসনে সেই প্রকারেই ছত্র বা উত্তরীয় অথবা জল-
পূর্ণ কমণ্ডলু কিংবা কুশানির্মিত ব্রাহ্মণ স্থাপন করিয়া
সেই প্রকারেই ব্রহ্মক্রিগাদি পূর্বক স্বীয় হোতৃ-আসনে
প্রত্যাগত হইয়া তদনন্তর অধিকার্য্যমাত্রেই কর্তব্য সাধা-

ब्रह्म कार्यामकल अर्थात् अग्निहोत्र एकरणोक्त भूमिजपादि समस्तै करिबे । (चरुपाकादि याहा किछु ईहाते विशेष कर्तव्य, तद्विषये विशेष विधि परे बला हईतेछे) । २१

प्रथम अध्याये वर्छे थण्डेर अनूवादु समाप्त । १,७

अथोलूखलमुसले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्निः प्राग-
ग्रान् दर्भान्नास्तीर्योपसादयति । १

‘अथ’ तदनन्तरम् ‘उलूखलमुसले’ ‘शूर्पञ्च’ ‘प्रक्षाल्य’
‘अग्निः पश्चात्’ ‘प्रागग्रान् दर्भान् आस्तीर्य’ तदुपरि प्रक्षालितानि
तानि ‘उपसादयति’ उपस्थापयति । १

तदनन्तर उलूखल, मूलन ओ शूर्प भालरूपे जल-धोत
करिग्न अग्निर पश्चाद्धागे कतकगुलि प्रागत्र कुशा पातिया
तदुपरि स्थापन करिबे । १

अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा कण्ठसेन-
या चरुस्थाल्या वामुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामीति देव-
तानामादेशसकृद् द्विस्तूष्णीम् । २,३

‘अथ’ तदनन्तरमुपसादिते तत्रोलूखले ‘हविः’ हविषे हवि-
र्योग्यान् ‘व्रीहीन् वा यवान् वा’ ‘निर्वपति’ निर्वपेत् प्रक्षिपेत् ।
‘कण्ठसेन वा चरुस्थाल्या वा’ तत्र प्रक्षिपः कर्तव्यः । ‘अमुष्मै त्वा
जुष्टं निर्वपामि’ अत्रामुष्मै-पद-श्रुतेः यत्र यद्देवताकं हविः कार्यं
तत्र तद्यैवोक्ते स्त्रः, अन्यर्थहविर्निर्वापे “अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपा-

मीत्यादि यथा, 'इति' अनेन मन्त्रेण 'देवतानामादेशं' देवता-
नामोल्लेखं 'सकृत्' एकवारं, 'द्विः' द्विवारं तूष्णीम्' मन्त्रशून्यं
सुतरां देवतानामोच्चारणरहितमपि कुर्यात्; तमेव निर्वाप
मिति शेषः । इति निर्वापः । २, ३

तदनन्तर हविःपाकेर उपयोगी करिবার জন্য धान्यই
হটুক আর যবই হটুক, কাংশ্য পাত্রের দ্বারা বা চরু-
স্থালীর দ্বারা তুলিয়া সেই স্থাপিত উলুখলে প্রক্ষেপ
করিবে। যতগুলি ধান্য বা যব হবির্যোগ্য করিতে হইবে,
তাহা বারতয়ে প্রক্ষিপ্ত হইবে; তন্মধ্যে একবার "অমুক
দেবতার সেবনীয় করিবার জন্য ধান্য (বা যব) তোমাকে
এই উলুখলে প্রক্ষেপ করিতেছি"—এই মন্ত্রে এবৎ অপর
বারদ্বয় মন্ত্র-শূন্য। ২, ৩

अथ पञ्चात् प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
त्तराभ्यां पाणिभ्यान्विः फलीकृतांस्तण्डुलांस्त्रिदे-
वेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्हिर्मनुष्येभ्यः सकृत्पितृभ्यः
इति । ४, ५

'अथ' निर्वापानन्तरं 'पञ्चात्' उलूखलस्थं 'प्राङ्मुखः' तिष्ठन्
'दक्षिणोत्तराभ्याम्' उभाभ्यामेव 'पाणिभ्याम्' अवहन्तुम् उप-
क्रमते । तत्र 'त्रिः' त्रिवारं 'फलीकृतान्' कण्डितान् 'तण्डुलान्'
धान्यानां यवानां वा मृद्धीत्वा, 'देवेभ्यः' देवकार्यार्थं 'त्रिः'
त्रिवारम्, 'मनुष्येभ्यः' ब्राह्मणभोजनादर्थं 'द्विः' द्विवारम्,

“পিতৃভ্যঃ” পিতৃকার্যার্থে ‘সক্ৰত্’ একধারমেব ‘প্রক্ষালয়েত্’,—
‘ইতি’ एवम् ‘आहुः’ पूर्वतनाः । ‘इति’ अवहननम् । ৪,৫

অনন্তর উল্খলের পশ্চাৎ পূর্বাভিমুখ দাঁড়াইয়া উভয় হস্তে মুসল ধরিয়া অবহনন আরম্ভ করিবে। অবহননের দ্বারা তুষ-বিমুক্ত ধান্য বা যবের তণ্ডুলগুলি * বারত্ৰয় কাড়িয়া দেব-কার্যের জন্য হইলে তিন বার, ব্রাহ্মণভোজ-নাদি মনুষ্য-কার্যের জন্য হইলে বারদ্বয় এবং পিতৃ-কার্যের জন্য হইলে একবারমাত্র ভালরূপে জল-ধৌত করিবে। ইহাই পূর্বতন আচার্য্যগণের মন্যত । ৪,৫

পবিত্রান্তর্হিতাৎস্ৰগ্ধ্, লানাৱপেত্কৃশলশ্ৰুতমিৱ
স্থালীপাক্ অপ্রযেত্প্ৰদক্ষিণমুদায়ুবচ্ছৃ তমমিঘার্য্যী-
দগুহাস্য প্রত্যমিঘারয়েত্ । ৬—৮

‘তশ্চুলান্’ তান্ ‘পবিত্রান্তর্হিতান্’ প্রক্ষালনার্থে পবি-
ত্রস্য কুশানির্ভিতবহুচ্ছিদ্ৰপাতবিশেষস্য (বঙ্গদেশে ধুচুনীতি-
খাতস্য) মধ্যে স্থাপিতান্ ততएव ‘আ বপেত্’ স্থাখ্যামিত
শ্লোকঃ । ‘প্রদক্ষিণ’ যথাস্থাত্তথা ‘উদায়ুবন্’ মেক্ষণেন মিশ্রী-
কুর্ৱন্ ‘কুশলশ্ৰুতম্ ইৱ’ পাকপটুনা পক্ৰমিৱ ‘স্থালীপাক’ তং
‘অপ্রযেত্’ । অপ্রণানন্তরং তত্র পক্কোন্নে ‘ঘৃতমমিঘার্য্য’ ঘৃতামি
‘ঘারয়’ প্রকৃত্য অন্নঃ ‘উদক্’ উত্তরস্থাম্ ‘উহাস্য’ সংস্থাপ্য
‘প্রত্যমিঘারয়েত্’ পুনরপি তত্র ঘৃতপাতং কুর্য্যত্ । ইতি নিষ্যন্নঃ
স্থালীপাকঃ । ৬—৮

* তুষাঙ্গি-আবরণ-শূন্য শস্যমাড়কেই তণ্ডুল কহে

কুশানির্গ্মিত পবিজ-নামে প্রসিদ্ধ ধুচুনীতে প্রক্ষালনার্থে গৃহীত সেই তণুলগুলি, তাহা হইতে স্থানীতে নিক্ষেপ করিবে। পাককালে মেক্ষণ (হাতা) দ্বারা নাড়িয়া উপর্য্যথঃ একরূপ পাক করিবে, এই পাক এক জন উপযুক্ত পাচকের কৃত পাকের ন্যায় সর্বদোষ-বর্জিত হওয়াই আবশ্যিক। পাক প্রস্তুত হইলে তাহাতে স্নত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তরে নাগাইয়া পুনশ্চ তাহাতে ভাগানুসারে স্নত মিশ্রিত করিবে। ৬—৮

অগ্নিমুপসমাধায় কুশৈঃ সমন্তং পরিংস্তুণুয়াৎ
 পুরস্তাৎ দক্ষিণত উত্তরতঃ পশ্চাদ্ভিঃ সর্বতঃ স্ত্রিষতম্যস্ব-
 বৃতং বা বহুলময়ুগমসংহতম্প্রাগ্গৈর্যৈর্মূলানিচ্ছাদ-
 যন্ পশ্চাদ্বাস্তীর্ষ্য দক্ষিণতঃ প্রাশ্চম্প্য কর্ণতি তথোত্তরেণ
 দক্ষিণোত্তরাণ্যগ্ন্যাণি কুর্যাৎ পশ্চাৎ পরিষ্করণায়ঃ সর্বে-
 প্ছাচ্ছতিমস্তু। ৯—১৫

• বচ্যত্বনুপদং বর্হিষি স্যাস্তীপাকৈত্যাदि (১৬ সু.); ততশ্চ
 স্যাস্তীপাকোত্তরণাৎ প্রাগ্গৈব পরিষ্করণং কর্তব্যমिति তত্প্রকার-
 উচ্যতে;—‘অগ্নিম্’ ‘উপ সমাধায়’ সমিদ্ধিঃ প্রজ্বাল্য, তস্য প্রজ্ব-
 লিতস্যগ্নে: ‘সমন্তং’ সমন্তাৎ সর্বতঃ সর্বাশু দিচ্চ ‘কুশৈঃ’ কুশা-
 সঙ্ঘৈঃ ‘পরিংস্তুণুয়াৎ’ পরিষ্করণমাচ্ছাদনং কুর্বীত। তত্র
 ক্রমমাহ—‘পুরস্তাৎ’ পূর্বস্থাং, ততঃ ‘দক্ষিণতঃ’ দক্ষিণস্থাং, ততঃ
 ‘উত্তরতঃ’ উত্তরস্থাং, ততঃ ‘পশ্চাত্’ পশ্চিমস্থাম্ ইতি’ একম্।
 তত্রাপ্যন্যদপ্যাহ—‘সর্বতঃ’ সর্বাশ্বেব দিচ্চ ত্রিষতং পশ্চবৃতং বা’
 পরিষ্করণং কার্যম্। তত্রাপি ‘বহুলং’ বহুত্বং, পদং ত্বয়াপাণাং

পরস্পরযোগেন যুগ্মত্বং সংহতত্বং বা ন স্যাৎ যথা । দ্বয়োর্থীণি
 যুগ্মত্বং ত্রয়াদ্যোগে তু সংহতত্বমিতি বিবেকঃ । কিञ্চ 'প্রাগ্‌ঘৈঃ'
 পূর্বদিগ্‌মুখৈর্দৈর্ভৈঃ 'অঘৈঃ' অঘভাগৈঃ প্রথমসূত্রানাম্ কুশানাম্
 'মূলানি ছাদয়ন্' एवमुत्तरत्वापि । 'বা' अथवा अघैर्मূला-
 ष्छादनं न कुर्याच्चैत् 'पश्चात्' पश्चिमस्यां प्रथमतः 'आस्तीर्य'
 'दक्षिणतः' 'तथा उत्तरेण' 'प्राञ्च' पूर्वदिग्भागं 'प्रकर्षति'
 प्रकष्टं कर्षेत् आकर्षणपूर्वकं मिश्रयेत् । तत्र तथा कर्षणाय
 'दक्षिणोत्तराणि' दक्षिणाभिमुखानि उत्तराभिमुखानि च
 'अयाणि' कुशानाम् 'कुर्यात्' । 'एषः' उभयविधएव 'परिस्तरण-
 न्यायः' 'सर्वेषु आहुतिमत्सु' अनुष्ठानेषु ज्ञेयः । ८—१५

উনবিংশ সূত্রে স্থালীপাক উত্তরণানস্তর আজ্যসংস্কার
 বিহিত হইবে, অতএব স্থালীপাক নামাইবার পূর্বেই পরি-
 স্তরণ করিতে হইবে । যথা—

সমিৎপ্রক্ষেপাদির দ্বারা অগ্নি প্রজ্বলিত করিয়া, উক্ত অগ্নির
 চতুর্দিকেই কুশা ছড়াইয়া দিবে । প্রথমে পূর্বদিকে, পরে
 দক্ষিণে, তাহার পর উত্তর দিকে, শেষে পশ্চিমে । সকল
 দিকেই তিনবার বা পাঁচবার কুশা ছড়াইবে কিন্তু একরূপ
 সতর্কতার সহিত ছড়াইবে, যে ছুই, তিন বা ততোধিক
 কুশা একস্থানে মিলিত হইয়া না যায় এবং সকল কুশাই
 'পূর্বাগ্র ফেলিবে ও 'তাহাদেরই অগ্রভাগের দ্বারা তাহাদের
 মূলভাগ আচ্ছাদিত হইবে অথবা (কুশা যদি অল্প থাকে)
 পশ্চিম দিকে ছড়াইয়া দক্ষিণাগ্র কুশার দ্বারা দক্ষিণ হইতে
 এবং উত্তরাগ্র কুশার দ্বারা উত্তর হইতে পূর্বদিক্ আর্কষিত
 হইবে অর্থাৎ বৃত্ত বা চতুর্কোণ করিয়া, না ছড়াইয়া ত্রিকোণ

রূপে ছড়াইলেও চলিতে পারে। ইহাকেই পরিস্করণ কহে; ইহা সকল প্রকার আহুতিবিশিষ্ট অনুষ্ঠানেই ব্যবহৃত হইবে। ৯—১৫

পরিধীনপ্যকৈ কুর্বন্তি শামোলান্ পার্ণান্ বা । ১৬

‘একৈ’ আচার্য্য: ‘শামোলান্’ শমীকাষ্ঠীয়ান্ ‘বা’ ‘পার্ণান্’ পলাশকাষ্ঠীয়ান্ ‘পরিধীন্’ কর্মপদীপোক্তলক্ষণান্ সীমারূপান্ ‘কুর্বন্তি’ । ১৬

কোন কোন আচার্য্য শমীকাষ্ঠের অথবা পলাশকাষ্ঠের পরিশি অর্থাৎ জীমা-স্থাপনও করিয়া থাকেন। ১৬

উত্তরতোঃপাম্পূর্ণঃ স্রুবঃ প্রণীতা ভাবে ন বা স্যাদিত্যেকৈ । ১৭, ১৮

‘উত্তরতঃ’ অগ্নিরিতি যাবৎ, ‘অপাং পূর্ণঃ স্রুবঃ’ ‘প্রণীতা’ এতৎসংক্রম্য ভবেৎ । ‘ভাবে’ পূর্বাঙ্কচমসপাত্ৰস্য (২৫ পৃ০) ‘ন বা স্যাৎ’ স্রুবঃ প্রণীতা ‘ইতি’ এষম্ ‘একৈ’ আচার্য্য্য বদন্তি তদপি ন বিরুদ্ধম্ । ১৭, ১৮

অগ্নির উত্তরে জল-পূর্ণ স্রুব রক্ষা করিবে, তাহাকে প্রণীতা বলা যায়। কোন কোন আচার্য্য বলেন যে পূর্বেক্ত (২৫ পৃ০) চমসপাত্রে জলরক্ষিত থাকিলে, স্রুবমধ্যে জলস্থাপন না করিলেও ক্ষতি নাই। ১৭, ১৮

বর্হিষি স্যাভীপাকমাसाद्य ধমभ्याधायाज्यं
सत्स्करते सर्पिसैलन्द्रधि पयो यवागूं वा । ১৯, ২০

‘वर्हिषि’ आहुते तत्र कुशासमूहं ‘स्थालीपाकम्’ स्थाप्यां पक्वं चरुं तत्सहितस्थालीपात्रमिह ग्राह्यम् ‘आसाद्य’ संस्थाप्य, अथाज्यसंस्कारः ;—‘इधम्’ इन्धनकाष्ठं पूर्वीतं पालाशाद्यन्य-तमम् ‘अभ्याधाय’ अग्नौ अभितः प्रदाय पुनरपि सुप्रज्वाल्याग्नि-मिति यावत् । ततस्तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ ‘आज्यम्’ अनुपदवक्ष्यमाणं सर्पिरादीनामन्यतमं ‘संस्करते’ संस्कुर्वीत । तथाच ‘सर्पिः’ घृतं ‘तैलं’ तिलस्त्रेहं ‘दधि’ ‘पयः’ दुग्धं ‘यवागूं वा’ । १९, २०

मेहे पातित कुशासमूहेर उपरि स्थालीपाकं स्थापन करिष्या पुनश्च इक्ष्मण प्रक्रेपे अग्निं समुद्धनित करत ताहाते आज्या संस्कार करिवे । आज्या,—अश्वले घृत, तैल, दधि, दूध अथवा यवागुं एहे पाँचटि वस्तुर ये कोनटि हहेते पात्रिवे । १९—२०

ततश्च पवित्राभ्यामाज्योत्पवनं कर्त्तव्यमिति प्रथमं पवित्र-निर्माणमुच्यते ;—

ततएव वर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओष-
धिमन्तर्धाय च्छिनत्ति न नखेन पवित्रे स्थोवैष्णा-
व्यावित्यथैमै अङ्गिरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूते स्थ
इति । २१—२३

‘ततः’ पूर्वासादितात् ‘वर्हिषः एव’ ‘प्रादेशमात्रे’ प्रादेश-
प्रमाणे ‘पवित्रे’ ‘कुरुते’ कुर्वीत । कथमित्याकाङ्क्षायां वदति;—
‘ओषधिमं’ व्रीह्यादिकम् ‘अन्तर्धाय’ मध्ये स्थाप्य “पवित्रे स्थो
वैष्णव्यौ”—‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘छिनत्ति’ छिन्द्यात् न नखेन ।

‘अथ’ तदनन्तरम् ‘एने’ षवित्त्वे ‘अग्निः’ “विष्णोर्मनसा पूते स्थः”
—‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘अनुमाष्टि’ अनुमृज्यात्-।२१—२३

परे सेहै पूर्वसंगृहीत कुशासग्रहैर मथाहैतेहै
प्रादेशप्रमाण कुशाद्वय ग्रहण करिया ‘तोमरा विष्णुदेवतार
सूत्रां पवित्र’ एहै मन्त्र पाठ करत ७वधि मध्ये दिया, छेदन
करिबे, नखेर द्वारा छेदन करिबे ना। तदनन्तर एहै
‘विष्णुदेवतार अभिप्रायेहै तोमरा पवित्र’ एहै मन्त्र पाठ-
पूर्वक उहा जलधोत करिबे। २१—२३

निर्मिताभ्याञ्च ताभ्यां पवित्राभ्यामाज्योत्पवनं विधत्ते ;—

सम्पूयोत्पुनात्युदगयाभ्याम्पवित्राभ्यामङ्गुष्ठा-
भ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चालिभ्यामभिसङ्गुच्छ प्राक्-
शस्त्रिरुत्पुनाति देवस्त्वासवितोत्पुनात्वच्छिष्टेणपवि-
त्रेण वसो! सूर्यस्य रश्मिरिति सक्तद् यजुषा द्विस्तू-
ष्णीम् ॥ २४, २५

‘सम्पूय’ ते पवित्रे पूर्वोक्तप्रकारेण शोधयित्वा शोधिताभ्यः
ताभ्यामेव ‘पवित्राभ्याम्’ कौटशाभ्याम् उदगयाभ्याम् ‘उत्पु-
नाति’ आज्यमित्याशयः। आज्ये पतितं तृणादिकं ततउद्भूत्य
अग्नी निक्षिपेदित्यर्थः। कथङ्गत्वा ? कतिवारम् ? केन मन्त्रे-
णेत्याकाङ्क्षातयं पूरयति ;—‘अङ्गुष्ठाभ्याम्’ ‘उपकनिष्ठि-
काभ्याम्’ अनामिकाभ्यां ‘च’ ‘अङ्गुलिभ्याम्’ ‘अभि’ अभितः
‘संगुच्छ’ ‘प्राक्शः’ प्रसंगतं यथा स्यात्तथा, ‘त्रिः’ त्रिवारम्
‘उत्पुनाति’। तत्र त्रिषु वारेषु ‘सक्तत्’ एकवारं देवस्त्वित्या

স্তরणाभिधारणरहितं होमं 'हीतुम्' 'उपक्रमते' प्रवर्त्तते । स्रुचि
 स्रुवेण प्रथममाज्यग्रहणं, ततश्चरुग्रहणं, ततः पुनराज्यग्रहणम्
 चेत् उपस्तीर्णाभिधारितं तदुच्यते होमीयम् ; चरुग्रहणादि पूर्व-
 माज्यग्रहणमुपस्तरणमुच्यते, परस्ताच्चाभिधारणमिति । यत्र तु
 उपस्तरणमभिधारणञ्च न भवति स एव होम उपघात इति
 विवेकः । २

अग्निकार्यामात्रेই অনুর্ঠেয় পূর্ব্বোক্ত 'অদিতেন্নগন্যস্ব'
 প্রভৃতি পর্য্যক্ষণান্ত কার্য্য (২১ ও ২২ পৃ.) কার্য্য সম্পন্ন
 হইলে পূর্বে স্থালীপাকে আজ্য প্রক্ষেপ করিয়া উপঘাত
 হোম * করিবার উপক্রম করিবে । ২

यद्वावा उपस्तीर्णाभिधारितं जुहुषेदाज्यभा-
 गावेव प्रथमौ जुहुयाच्चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चा-
 वत्तन्तु भृगूणामग्नये स्वाहेतुत्तरतः सोमाय स्वाहेति
 दक्षिणतः प्राक्शोजुहुयात् ॥ ३, ४

'यदि उ वा' यदैव 'उपस्तीर्णाभिधारितं' 'जुहुषेत्' हीतुमि-
 ष्येत्, तदैव 'प्रथमौ' उपघातनामोपक्रमरूपहोमसम्पादनोपयो-

* ऊর্চের মধ্যে চরুগ্রহণের প্রথমে ऊর্চের দ্বারা আজ্যগ্রহণকে উপ-
 স্তরণ অর্থাৎ আস্তরণ এবং চরুগ্রহণের পরে আজ্যগ্রহণকে অভিধারণ
 অর্থাৎ আচ্ছাদন কহে । তদনুযায়ী প্রথমে আজ্য, পরে চরু, পুনশ্চ
 আজ্যগ্রহণ করিয়া যে হোম করায় তাহাকে 'উপস্তীর্णाभिधारित' কহা-
 যায় । যে হোমে উপস্তরণ বা অভিধারণের আবশ্যক নাই তাহাকে
 'উপঘাত' হোম কহে অর্থাৎ গন্ধারস্ত-দোষাতক হোম ।

गिनौ 'आज्यभागी' उपर्युपरि होमद्वयनिष्पादकौ 'जुहुयात्' अग्नाविति । एतावेव होमौ उपघातसञ्ज्ञी प्रकृतहोमस्योपस्तीर्णाभिधारितस्योपोद्घातरूपत्वात् । अत्रेति कर्त्तव्यतादिकं ब्रूते;— 'चतुर्गृहीतम्' चतुःकृत्वः गृहीतं स्रुवेण स्रुचीति यावत्, 'आज्य' सर्पिरादीनामन्यतमम् 'गृहीत्वा' अग्निमध्ये एव, 'उत्तरतः' उत्तरस्याम् 'अग्नये स्वाहा'—'इति', 'दक्षिणतः' दक्षिणस्यां 'सोमाय स्वाहा'—'इति' 'प्राक्ष्यः' प्राणतं यथा स्यात्तथा जुहुयात् । एतावेव होमौ उपघातास्थौ । अत्र विशेषः—'भृगूणां' भृगुगोत्रीत्यन्तानां 'तु' 'पञ्चावत्त' पञ्चकृत्वः आज्यग्रहणमिति । ३,४

यत्नइ उपस्तीर्णाभिधारित नामक होम करिते इच्छा करिबे, तत्नइ ताहार पूर्वे छुईटि उपघात होम करिबे । এই उपघात होम करिते हईले ऋचेर मध्ये प्रतिवारइ ऋचेर द्वारा उपर्युपरि चारिवार आज्यग्रहण करिते हईबे एवं ३ चतुर्गृहीत आज्य प्रथमे 'अग्नये स्वाहा' मन्त्रे अग्नि-कुण्डे मध्ये उत्तरे ओ तं परे 'सोमाय स्वाहा' मन्त्रे अग्नि-कुण्डे मध्ये दक्षिणे, पूर्वदिग्गत करिया होम करिबे । विशेषतः भृगुगोत्रोत्पन्नगणेर प्रतिहोमेइ पञ्चवार आज्यग्रहण कर्त्तव्य । ३,४

इदानीमुपस्तीर्णाभिधारितहोमप्रकारं कथयति ;—

अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति मध्यात् पूर्वार्द्धाच्च-
तुरवत्ती चेद्भवति मध्यात् पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पश्चा-
वत्ती चेद्भवत्यभिधारयत्यवदानानि प्रत्यनक्तावदा-

নস্থানান্যযাতয়ামতায়াঅগ্নয়েস্বাহেতি মध्ये जुहु-
यात् सकृद्वा त्रिवैतेन कल्पेन ॥ ५—१०

‘अथ’ उपवातहोमानन्तरम् ‘उपस्तीर्य’ आज्येन स्तुचं सञ्চেहां
प्रकृत्य तदुपरि ‘हविषः’ चरुन् ‘अवद्यति’ अवदाय गृह्णाति ।
अवदानप्रकारमाह—‘चतुरवत्ती’ भृगुवंशीयो न ‘भवति चेत्’,
‘मध्यात्’ मध्यं लक्ष्मीकृत्य पूर्वाद्धात् अवद्यतीत्यनुवर्त्तते ; किञ्च
‘पञ्चावत्ती’ भृगुवंशीयः ‘भवति चेत्’, ‘मध्यात्’ मध्यं लक्ष्मीकृत्य
‘पश्चाद्धात्’ अवद्यति; ‘इति’ एवमेव नियमः । ‘अवदानानि’ चतु-
र्गृहीतानि पञ्चगृहीतानि वा तानि ‘अभिधारयति’ अभिधारयेत्
तदुपरि पुनः स्तुवाज्यधारापातं कुर्वीतेति यावत् । किञ्च ‘अव-
दानस्थानानि’ चरुस्थालीमध्यतो यतीयतः चरुन् चतुः पञ्च वा
कृत्वा अवदाय गृह्णीतानि तानि, ‘अयातयामतायै’ यातयामता
यागायोग्यता तद्भावाय यागयोग्यतामेव रक्षयितु मिति
यावत्, ‘प्रत्यनक्ति’ यत्र यत्र मेक्षणप्रवेशचिह्नं तानि सर्गाखिव
प्रति लक्ष्याज्यसिञ्चनं कुरुते कुर्वीतेत्यर्थः । ततः तदेव उपस्ती-
र्णाभिधारितं हविः प्रगृह्य “अग्नये स्वाहा”—‘इति’ इमं मन्त्र-
मुच्चरन् ‘मध्ये’ अग्नेः ‘जुहुयात्’ अयमेव होमोऽत्रोपस्तीर्णाभि-
धारित उच्यते । ‘एतेन कल्पेन’ कथितप्रकारेण ‘सकृत् वा’
एकवारं वा ‘त्रिर्वा’ त्रिवारं वा जुहुयात् । ५—१०

উপবাত হোমের পরে সেই অক্ষে অক্ষ দ্বারা বাটেরক
আজ্যগ্রহণ করিয়া তদুপরি মেক্ষণ দ্বারা চরু গ্রহণ করিবে ।
তন্মধ্যে বিশেষ এই ; যে, যদি ভৃগুগোত্র হয়’ত চরুস্থালীর
মধ্যে পঞ্চক্লি হইতে এবং পঞ্চবার চরুগ্রহণ করিতে হইবে ;

স্ববাজ্যধারয়া সিন্ধেত্ । অত্র বিশেষঃ কথ্যতে;—‘যদি ঔ’ ‘পঞ্চা-
 বতী’ ঋগুগোত্রঃ ‘স্যাৎ’ যজমানঃ তর্হি ‘দ্বিঃ’ দ্বিবারম্ ‘অব-
 দায়’ ‘উপস্টীয়’ ‘দ্বিরভিঘারয়েত্’ দ্বিবারমেবাভিঘারণং কুর্যাৎ ।
 কিঞ্চ স্থিষ্টক্ৰদ্যাগি ‘যাতযামতায়ৈ’ যাগায়োগ্যতাভিযা ‘অবদান-
 স্থানং’ ‘ন প্রলনক্তি’ অস্বৈব হোমস্থান্ভাচরুহোমত্বান্নপ্টিপি
 তস্মিন্ দ্বল্যভাবাদিতিভাবঃ । স্থিষ্টক্ৰদ্বোমস্য মন্ত্রং স্থানং ‘চ’
 বোধয়তি ;—‘অগ্নয়ে স্থিষ্টক্ৰতে স্বাহা’—ইতি অনেন মন্ত্রেণ
 ‘উত্তরাঙ্ঘ্রীপূর্বাঙ্ঘ্রী’ অগ্নেহুত্তরাঙ্ঘ্রীস্থ পূর্বাঙ্ঘ্রী ‘জুহুয়াৎ’ ॥ গতোঃয়ং
 স্থিষ্টক্ৰদ্বোমঃ ॥ ১১—১৪

(উক্ত উপস্তীর্ণাভিঘারিত হোমের পরে প্রকৃত হোম
 শেষ হইলে*) স্বিষ্টকৃৎ হোম করিবার জন্যও পূর্ববৎ স্রবার
 দ্বারা আজ্য লইয়া স্রুচে গ্রহণ করণানন্তর সেই চরুশ্রুালী-
 মধ্য-স্থিত চরুর উত্তরাঙ্ঘ্রীর পূর্বাঙ্ঘ্রী হইতে একবারমাত্র কিন্তু
 সমধিক পরিমাণে চরু গ্রহণ করিবে এবং তত্পরি পুনশ্চ
 বারদ্বয় আজ্য-সিঞ্চন করিবে । বিশেষ এই ; যে, যদি
 কর্তার ভৃগুগোত্র হয় তাহাকে বারদ্বয় উপস্তরণ করিতে
 হইবে অনন্তর ঐরূপ চরুগ্রহণ ও ঐরূপই বারদ্বয় অভি-
 ঘারণ করিবে । (আরও জ্ঞাতব্য ; যে, স্বিষ্টকৃৎ যাগই
 শেষ অর্থাৎ ইহার পরে আর হোমের জন্য চরুর আব-

* দর্শপৌর্ণমাসের প্রকৃত হোম পরে বলা যাইবে ২২—২৫শ্লোক । বিবাহাদি
 সমস্ত কার্যেরই প্রকৃত হোম আছে । প্রকৃত হোমকেই ‘আবাপ’ কহে । সকল
 আবাপেরই প্রথমে উপঘাতহোম, ও উপস্তীর্ণাভিঘারিত হোম হইয়া থাকে
 এবং শেষে স্বিষ্টকৃৎ হোম করিতে হয় । এই চতুর্বিধ হোমই চরুদ্বারা
 নিপ্পন্ন হয় ।

শ্যক হয় না (অতএব)। স্বিষ্টকৃৎ হোমের জন্য চক্রগ্রহণ করিয়া সেই চক্র যথাযোগ্য রাখিবার জন্য তাহাতে স্নাক্য-সিঞ্চন করিবার আবশ্যিক নাই। ঐ গৃহীত হোমীয় অগ্নয়ে স্বিষ্টকৃতে স্বাহা মন্ত্রে অগ্নির উত্তরার্ধের পূর্বার্ধে হবন করিবে। ইহাকেই স্বিষ্টকৃৎ হোম কহে। ১২—১৪

অথাপরৌপ্যস্তু হোমঃ সর্বকর্মসাধারণস্তং বিধন্তে—

মহাব্যাহুতিভিরা জ্যে নামি জুহুয়াৎ ॥ ১৫

‘মহাব্যাহুতিমিঃ’ ভূর্ভুবঃ স্বরিতিমন্ত্ৰেণ ‘আজ্বেন’ ‘অমি-জুহুয়াৎ’ ইতি সর্বসাধারণহোমপ্রকারঃ ॥ ১৫

‘ভূর্ভুবঃ স্বঃ স্বাহা’ মন্ত্রে আজ্যদ্বারা হোম করিবে। ইহা-কেই মহাব্যাহুতি হোম কহে। ১৫

ইদানীং প্রকৃতহোমকালং ব্যবস্থাপতি—

প্রাক্ স্থিষ্টকৃত আবাপঃ ॥ ১৬

‘স্থিষ্টকৃতঃ’ স্থিষ্টকৃতহোমাৎ ‘প্রাক্’ পুরস্তাদেব ‘আবাপঃ’ প্রকৃতহোমো দর্শপৌর্ণমাসীযৌবৈবাহিকাদিষু কার্যঃ ॥ ১৬

স্বিষ্টকৃৎ হোমের পূর্বেই আবাপ অর্থাৎ দর্শপৌর্ণমাসের বী বিবাহাদির প্রকৃত হোমনকল করিবে। ১৬

গণেশ্বেকম্পরিসমূহনমিধৌবর্হিঃপর্য্যুচ্যমা জ্য-
মাজ্যভাগৌ চ সর্বেভ্যঃ সমবদায় সত্বদেব সৌবিষ্টকৃতং
জুহোতি ॥ ১৭, ১৮

‘গণেশ্ব’ বহুপ্ৰাণাপেষু কর্তব্যম্— আবাবহুপ্ত্বানুরোধতস্ত-

পূর্বাপরকার্যায়ামপি বহুত্বং ন भवेदित্যাহ—‘परिसमूहनमित्या-
 दिकम्’ পূর্বোক্ত সমস্তমেব ‘এক’ সজ্জদেব ভবেত্, কিন্তু ‘সর্বোখ্যঃ’
 আবাপেভ্যঃ ‘সমবদায়’ অবদানপূর্বকহোমানন্দরং ‘সৌবিষ্টি-
 জ্ঞাত’ স্নিষ্টক্কলম্বন্ধীমং ‘সজ্জত্’ একবারমেব ‘জুহোতি’ ন তু
 আবাপসঙ্কয়ানুগুণমিতি যাবত্ ॥ ১৩,১৮

যেস্থলে বহুতর আবাপ কর্তব্য হইবে, তথায় আবা-
 পের বহুত্ব অনুরোধে ইধগ্রহণাদি কার্যসমস্তও বহুবার অনু-
 ষ্ঠিত হইবে না এবং সকল অবাপের জন্যই পূর্ববৎ প্রকারে
 চরুগ্রহণ পূর্বক হোমগুলি শেষ হইলে পরে সর্বশেষে এক-
 বারমাত্র শ্বিষ্টকৃৎ হোম করিবে । ১৭,১৮

হুত্বৈ তন্মিচ্ছয়মনুপ্রহরেত্যচ্ছাল্য বৈতেনৌহৃত্য ভুঞ্জীত ॥

১৬,২০

‘এতত্’ স্নিষ্টক্কত্ হীমং ‘হুত্বা’, ‘অনু’ পশ্চাত্ অনাবশ্যক-
 মিতি মত্বা তদ্বোমান্তহীমসাধনং ‘মিচ্ছয়ং’ ‘প্রহরেত্’ ‘প্রচ্চিপেত্’
 অগ্নাবিতি মেঘঃ । ‘বা’ অথবা ‘প্রচ্ছাল্য’ তন্মিচ্ছয়ম্ রচেত্,
 যথাকালম্ ‘এতেন’ মিচ্ছয়েনৈব ‘উহৃত্য’ অথ ‘ভুঞ্জীত’ যজ-
 মানঃ । এতচ্ছ মিচ্ছয়েন ভোজনং যস্য সুখকরং স ন প্রচ্চিপেদिति
 भावः ॥ ১৬,২০

এই শ্বিষ্টকৃৎ হোমের পরে মেষ্ণন অনাবশ্যক হয় ত
 অগ্নিতে ফেলিয়া দিবে অথবা ভোজনার্থ আবশ্যক বিবেচিত
 হইলে ধুইয়া রাখিবে, যথাসময়ে তাহাচারী আহার
 করিবে । ২০

ন যুবসনুপ্রহরেদিত্যেকমাহুঃ ॥ ২১

‘एके’ आचार्याः ‘स्त्रुवं न अनु प्रहरत्’—‘इति, आहुः’
तदपि सप्ततम् । २१

कोन कोन आचार्या बलेन ; ‘कार्याशेषे ऋवो धूह्या
राथिवे ; अग्निंते प्रक्रेप करिवे ना’ तांशातेओ कृति
नाई । २१

अथेदानीमाहिताग्न्यनाहिताग्न्योर्दर्शपौर्णमासावाषमन्त-
भेदमाह—

आग्ने यएवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोः
स्थालीपाकस्यादाग्नेयोवाग्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौ-
र्णमास्यायामैन्द्रो वैन्द्राग्ने वा माहेन्द्रो वा अमा-
वास्यायामपि वाऽऽहिताग्ने रप्युभयोर्दर्शपौर्णमासयो-
रान्ने यएव स्यात् ॥ २२—२५

‘अनाहिताग्नेः’ अग्निहोत्रिणः ‘उभयोः’, कयोरित्याह
‘दर्शपौर्णमासयोः’ ‘स्थालीपाकः’ स्थास्यां पक्वचरुः ‘आग्नेयः’
अग्निदेवताकः ‘स्यात्’ उपस्तीर्णाभिघारितं चरुं गृहीत्वा
‘अग्नेये स्वाहा’ इति मन्त्रेणैवापरोहीमन्नावापोर्दर्शपौर्णमासयो-
रनाहिताग्नेरित्येव पर्यवसितार्थः । ‘आहिताग्नेः’ अग्नि-
होत्रिणसु ‘पौर्णमास्यायाम्’ ‘आग्नेयः’ एव ‘वा’ अथवा ‘अग्नीषो-
मीयः’ किञ्च ‘अमावस्यायाम्’ ‘ऐन्द्रः वा ऐन्द्राग्नेः वा माहेन्द्रः
वा’ स्थालीपाकः स्यादिति । ‘अपिवा’ ‘आहिताग्नेरपि’
‘उभयोः दर्शपौर्णमासयोः’ ‘आग्नेयः एव’ ‘स्यात्’; अस्मिन् षष्ठे
आहिताग्न्यनाहित्याग्न्योर्न कोऽपि भेदइति फलितम् । २१-२५

(অতঃপর দর্শপৌর্ণমাসের আবাণ বলা হইতেছে) যজমান যদি অগ্নিহোত্রী না হয় ত দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই 'অগ্নয়ে স্বাহা' মন্ত্রে উপস্তীর্ণাভিচারিত চরু হোম করিবে; যদি অগ্নিহোত্রী হয়, তাহাহইলে পৌর্ণমাস যাগের আবাণে 'অগ্নয়ে স্বাহা' অথবা 'অগ্নীষোমাত্যাং স্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে এবং অমাবাস্যাযাগে 'ইন্দ্রায় স্বাহা' বা 'ইন্দ্রা-গ্নীত্যাং স্বাহা' অথবা 'মহেন্দ্রায় স্বাহা' মন্ত্র ব্যবহার করিবে কিংবা অগ্নিহোত্রীও দর্শ ও পৌর্ণমাস উভয় যাগেই অনগ্নি-হোত্রীর ন্যায় 'অগ্নয়ে স্বাহা' এই মন্ত্রেই আছতি প্রদান করিবে। ২২—২৫

যজ্ঞবাস্তু নামকমপরমপি কিञ্চিত্তদুপদিশতি—

সমিধমাধায়ানুপর্যুচ্য যজ্ঞবাস্তু করোতি তত
এব বর্হিষঃ কুশমুষ্টিমাদাযাজ্যে বা হবিষি বা
বিরবদধ্যাদ্যাণি মধ্যানি মূলানীত্বক্তৎরিহাণা
ব্যন্তু বয ইত্যথৈনমগ্নিরভূত্যাগ্নাবপ্যর্জযেদ্যঃ পশূনা-
মধিপতীরুদ্রস্তন্থিচরোবৃষা পশুনস্মাকং মাহিৎসী-
রিতদস্তু ॥ ২৬—২৬ ॥ ৮

২৬—২৬ ॥ ৮

'সমিধম্ আধায় অনু পর্যুচ্য' পূর্বোক্তপ্রকারেণ সমিধাধানং
প্রদাত্ব পর্যুচ্যণস্ব সমাপ্য তস্মিন্বেব কালে 'যজ্ঞবাস্তু' নাম
কিञ্চিত্ত কার্যং 'করোতি' কুর্যাৎ দর্শপৌর্ণমাাসাদৌ। কথমি-
ত্যাহ—'তত এব বর্হিষঃ' আস্তকুশাসমূহাদেব 'কুশামুষ্টিম্'

মুষ্টিমিতানি কুম্ভট্যানি 'আদায়' সংগ্ৰহ 'আজ্জি' বা 'পূর্বোক্তা-
ন্যতমে বা 'হবিষি বা' পক্কচরী বা 'অথাপি, মধ্যানি, মূলানি,
'ইতি' এবং 'দ্বি:' ত্রিবারম্ 'অবদধ্যাত্' অজ্জয়েত্ 'অক্তে' রিহাণা
অন্তু বয়:—'ইতি' অন্তে মন্নেযেতি । 'অথ' অনন্তরম্, তানি
'অক্তি:' 'অমুপস্ব' সিদ্ধয়িত্বা 'য: পশূনামিত্যাদিস্বাহান্তে ন
মন্নেণ 'অন্নৌ' 'অর্জয়েত্ অপি' চিপেষ্ব । 'এতদ্' কর্ম 'য়স্ব-
বাস্ত'—'ইতি আচচতে' ॥ ২৬—২৮ ॥ ৫

ইতি গোমিলগ্ৰন্থসূত্র প্রথমপ্রপাঠকী অষ্টমস্বল্পস্য
ব্যাখ্যানং সমাপ্তম্ । ১,৫

দর্শপৌর্নমাসাদি য়াগে আর একটি কার্য্য করিতে হয়,
তাহাকে 'যজ্ঞবাস্ত' কহে, উহা পূর্বোক্ত প্রকারে সমিদাধান
প্রভৃতি পশুর্য়ক্ষণ পর্যন্ত কশ্মের পরেই অনুষ্ঠিত হইবে ।
যথা—আস্তৃত কুশাসমূহ হইতে একমুক্ক কুশ লইয়া আজ্যে
বা চরুতে অত্র মধ্য মূলক্রমে 'অক্তরিহাণা' মন্ত্র পাঠপূর্বক
বারত্রয় সিদ্ধিত করিবে । তদনন্তর উহা জল-পূত
'করিয়া 'য়ঃ পশূনামধিপতিঃ' ইত্যাদি মন্ত্র পাঠ করত অগ্নিতে
'বিসর্জ্জন করিবে । ইহাকেই যজ্ঞবাস্ত কহে । ২৬—২৯ ॥ ৮

প্রথম অধ্যায়ে অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ১,৬

যাগান্বকর্মাখ্যাহ —

অথৈতদ্বিহুষ্টিমুদগুদাস্যৌভূত্য ব্রহ্মণে প্রযচ্ছৈত
 তং তিতর্পয়িষেদ্ ব্রাহ্মণস্য ত্বমি মনু ত্বপ্যামীতি
 হ যজ্ঞস্য বেদ্যন্তি ঽথ বদস্যান্বদন্নমুপসিদ্ধস্যাত্ ॥

১—৪

‘অথ’ মহাব্যাহতিহোমানন্তরম্ । ‘এতৎ’ ‘উচ্ছিষ্টম্’
 অবশিষ্টং ‘হবিঃ’ চর্বনং ‘উদক্’ অন্নেহুত্তরস্মিন্ ‘উদাস্য’
 সংস্থাপ্য ‘উভূত্য’ পাত্রান্তরে গৃহীত্বা ‘ব্রহ্মণে’ ব্রহ্মনামর্বিজি
 ‘প্রযচ্ছৈত্’ । ‘তং’ ব্রাহ্মণং ‘তিতর্পয়িষেত্’ অতিশয়েন তর্পয়িতুং
 তমং কৰ্ত্তুমিচ্ছৈত্ । ‘হ’ যতঃ ‘ব্রাহ্মণস্য ত্বমি মনু ত্বপ্যামি’
 —‘হুতি’ ‘যজ্ঞস্য’ যজ্ঞপুরুষস্য অমিতমং ‘বেদ্যন্তি’ ঋষয়ঃ ;
 ব্রাহ্মণত্বমর্থমেব যজ্ঞানুষ্ঠানমিতি ভাবঃ । ‘অথ’ কিঞ্চ ‘অন্যত্’
 অপরমপি ভক্তাদির্কং ‘যত্ অন্নম্’ ‘অস্য’ যজমানস্য ‘উপ’
 সমীপে ‘সিদ্ধ’ স্যাৎ’ তদপি তস্মৈ দেয়মিতি ॥ ১—৪

যজ্ঞের শেষ কার্যগুলি বলা হইতেছে । প্রথম, ঐ
 মহাব্যাহতি হোমের পরে অবশিষ্ট ঐ চরু, অগ্নির উত্তরদিকে
 স্থাপনপূর্বক সেই চরুস্থালী হইতে পাত্রান্তরে চরু লইয়া
 ব্রহ্মা = ঋত্বিক্কে প্রদান করিবে ; সে সময়ে যজমানের নিকটে
 যদি আরও অপর অন্ন, ভাত প্রভৃতি থাকে ত তাহাও
 তাঁহাকে দিবে ; যে কোনরূপে হউক তাঁহাকে পরিতৃপ্ত
 করিতে ইচ্ছা করিবে ; কারণ, ঋষিগণ বলেন—‘ব্রাহ্ম-

गेरं तृष्णानुमादेहै आमि तृप्त इहै—इशहै यङ्गपुरुषेर
अभिप्राय । १—४

अथ ब्राह्मणान् भक्तो नोपेप्सेत् ॥ ५

‘अथ’ अनन्तरं ‘भक्तो न’ अन्नेन ‘ब्राह्मणान्’ निमन्त्रितान्
‘उपेप्सेत्’ सम्बद्धमिच्छेत् भोजयेदित्यर्थः ॥ ५

अनन्तरं द्वितीयकार्या,—निमन्त्रितं जाक्रमणुनिके भात
था०आईया परिभूष करिवे । ६

पूर्णपात्रो दक्षिणां तं ब्रह्मणे दद्यात् कंसं
चमसं वान्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वापि
वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ब्रह्मैवैक-
ऋत्विक् पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति पूर्णपात्रो-
ऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणाऽपरिमितं परार्थमपि
ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्टा शतं
सहस्राणि ददौ ॥ ६—१२

‘पूर्णपात्रः’ पूर्णपात्रम् ‘दक्षिणा’ भवति दर्शपौर्णमासादि-
यागस्थिति । ‘तं’ दक्षिणारूपं पूर्णपात्रं ‘ब्रह्मणे’ ब्रह्मनामर्त्विजे
‘दद्यात्’ । किन्तु पूर्णपात्रमिति ? वदति—‘कंसं’ कांस्य-
पात्रं उलूखले यवादिप्रदानसाधनं, ‘चमसं’ पानपात्रं ‘वा’
‘कृतस्य’ पक्तस्य ‘अकृतस्य’ अपक्तस्य ‘वा’ ‘अन्नस्य’ समूहेः ‘अपि
वा’ ‘फलानां’ समूहेः ‘पूरयित्वा’; ‘एतम् एव’ ‘पूर्णपात्रम् इति
आचक्षते’ । दर्शपौर्णमासादौ कर्मणि ‘ब्रह्मा एव एकः ऋत्विक्’
रणीयः ; बहुतराणामृत्विजां नापेक्षा । होतृकार्यं कथं भवे.

দিত্বাহ;—‘পাকযজ্ঞে’ দর্শপৌর্ণমাসপ্রভৃতিষু ‘স্বয়ং’ যজমান
 एव ‘होता’ ‘भवति’ भवेन्नाम । ननु दर्शपौर्णमासादिपाक-
 यज्ञस्य पूर्णपात्रं दक्षिणा विहिता, ततोऽधिकदाने दोषः सञ्जा-
 यते किम् ? नेत्याह ;—‘पकयज्ञानां’ पाकैः चर्षवैर्यजनीयानां
 दर्शपौर्णमासादीनां कर्मणां ‘पूर्णपात्रः’ पूर्णपात्रम् ‘दक्षिणा’
 ‘अवमः’ अवमम् अधमं न्यूनकल्पत इति यावत् । ‘अपरि-
 मितम्’ बहुसङ्घटकस्वर्णादिक मेव दक्षिणा ‘परार्धम्’ उत्तमं
 प्रयस्तमित्यर्थः । अत्र बहुतरदानव्यवहारोऽपि निदर्शयति;—‘ह’
 निश्चयम् ; ‘पैजवनः’ पिजवनस्य पुत्रः ‘सुदाः’ ऋषिः ‘ऐन्द्रा-
 ग्रोन् स्थालीपक्विने इष्ट्वा’ ‘यतं’ यतगुणितं ‘सहस्राणि’ तथाच
 लघं सम्भरम्, लघम् ‘अपि’ दक्षिणा ‘ददौ’ ॥ ६—१२

এই দর্শপৌর্ণমাস যাগের দক্ষিণা পূর্ণপাত্র হইবে। সেই
 পূর্ণপাত্র ব্রহ্মানামক ঋত্বিক্কে প্রদান করিবে। আম অথবা
 সিদ্ধ, অন্ন কিংবা কতকগুলি ফলের দ্বারা কাংস্যপাত্র অথবা
 চমস পূর্ণ করিবে, তাহাকেই পূর্ণপাত্র কহে। দর্শপৌর্ণ-
 মাস প্রভৃতি কার্যে একমাত্র ব্রহ্মা ঋত্বিক্ বৃত হইবেন।
 পাকযজ্ঞে ঋর্ষাৎ চরুপাক পাত্র করিয়া যে যজ্ঞ করিতে হয়
 তৎসমস্তে স্বয়ং যজমানই হোতা হইবে। এস্থলে আরও
 জ্ঞাতব্য ; যে, পাকযজ্ঞের উক্ত পূর্ণপাত্র দক্ষিণা ন্যূনকল্পে
 বুঝিতে হইবে; যদি কমতা থাকে ত অপরিমিত দক্ষিণা
 প্রদানই কর্তব্য ; পিজরন-বংশধর সূদা ঋষি ইন্দ্রাগ্নীদেবতার
 উদ্দেশ্যে স্থালীপাক দ্বারা যাগ করিয়া ঋর্ষাৎ অমাবাস্য
 যাগানন্তর শতসহস্র সূতরাং লক্ষ (স্বর্ণ বা মুদ্রা বা গাভী)
 দক্ষিণা প্রদান করিয়াছিবে। ৬—১২

अथ यदि गृह्णन्मै सायं प्रातर्हीमयोर्वा दर्श-
पूर्णमासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत्
कथं कुर्यादित्या सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्या-
प्रातराहुतेः सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्ण-
मासं नात्येत्या पौर्णमास्या आमावास्यमेतेनैवांवका-
शेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेतापि वा यज्ञिया-
नामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलाशानि वा
श्रपयित्वा जुहुयादप्यप एवान्ततो जुहुयादिति ह
स्माह पाकयज्ञ ऐहो हुतं ह्येव ॥ १३—१७

अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति नात्रतो ब्राह्मणः
स्यादिति ॥ १८, १९

अथाप्युदाहरन्ति यावन्न हूयेताभोजनेनैव तावत्
सन्तनुयादथ यदाधिगच्छेत् प्रति जुहुयादेवमप्यस्य
व्रतं सन्ततं भवतीति ॥ २०—२३

‘अथ’ प्रकरणान्तरम् । ‘यदि’ ‘गृह्णन्मै’ ‘सायम्प्रातर्ही-
मयोर्वा’ ‘दर्शपूर्णमासयोर्वा’ कर्मणीः ‘हव्यं’ हवनीयमाज्या-
दिकं ‘वा’ अपि ‘होतारं’ स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिं, ‘न अधिगच्छेत्’
नाप्नुयात्, तर्हि ‘कथं’ केन प्रकारेण ‘कुर्यात्’ सायम्प्रातर्हीमौ
दर्शपूर्णमासौ वेत्त्याशङ्क्य । इमामाशङ्कामपनुदति;—‘आ साय-
माहुतेः’ सायमाहुतिकालं यावत् ‘प्रातराहुतिः’ प्रातर्हवनकाली

‘न अत्येति’ नातिक्रमते; एवम् ‘आ प्रातराहुतेः सायमाहुतिः’,
 किञ्च ‘आ अमावास्यायाः’ अमावास्यामारभ्य ‘पौर्णमासं’ यावत्
 अमावास्याहवनकालो ‘न अत्येति’; एवमेव ‘आ पौर्णमास्याः’
 पौर्णमास्यामारभ्य ‘आमावास्य’ यावत् पौर्णमास्याहवनकालो
 नात्येत्येव । तदित्यं हव्यहोत्रोरन्वेषणाय सायम्प्रातराहुत्योश्चतु-
 र्यामोऽवकाशः दर्शपूर्णमासयोस्तु पञ्चदशाहः, ‘एतेन’ चतुर्या-
 मेन पञ्चदशाहेन वा ‘अवकाशेन एव’ ‘हव्यं होतारं वा’
 ‘लिप्सेत’ लब्धुमिच्छेत् । ‘अपिवा’ होतृलाभे ‘यन्नियानाम्
 ओषधिवनस्पतीनां फलानि पलाशानि वा एव अपयित्वा जुहु-
 यात्’ । ‘अपि’ तदलाभे च ‘अन्ततः’ ‘अपएव’ उदकान्येव
 ‘जुहुयात्’, ‘ह’ निश्चयम्, ‘पाकयज्ञः’ पाकयज्ञनियमः ‘इति’
 एवं ‘एहः’ नामर्षिः ‘आह स्म’; तथाच अवाहुतौ अपि ‘हि’
 निश्चयं ‘हुतम् एव’ स्वीकार्यमस्माकम् । १३—१७

‘अहुतस्य’ गृह्येणौ सायम्प्रातराहुतौ येन न हुते, नापि
 दर्शपौर्णमासयोर्हुते येन, तस्य ‘प्रायश्चित्तं’ कर्त्तव्यं ‘भर्त्त’—
 ‘इति’ हेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘अव्रतः’ नियमाहुतिदानशून्यः ‘न स्यात्’
 ‘इति’ आदेशः । १८, १९

‘अथ अपि’ अपरमपि पक्षम् ‘उदाहरन्ति’ वदन्ति
 आचार्याः । तथाच—‘यावत्’ कालं ‘न हूयेत’ सायम्प्रातर्होमौ
 दर्शपौर्णमासहोमौ ‘वा’ ‘तावत्’ ‘अभोजनेन’ भोजनमकृत्यैव
 ‘सन्तनुयात्’ कालहरणं कुर्यात् । ‘अथ’ अनन्तरं कालातीतेऽपि
 ‘यदा’ यस्मिन्नेव समये ‘अधि गच्छेत्’ हव्यं होतारं वा, तदैव
 ‘प्रति जुहुयात्’ सायमादिकालं प्रतीक्ष्य जुहुयात् । ‘एवमपि’
 अभोजनेन दिनकर्त्तनेनापि ‘व्रतं’ नित्यानुष्ठेयं ‘सन्ततम्’ अवि-

চ্ছিন্ন' 'भवति'; 'कृति' गतमिदं प्रकरणं नित्यानुष्ठा-
नस्य । २०—२३

যদি কোন ছুর্কিপাকে গৃহ্যাগ্নিতে সায়ং ও প্রাতর্হোম-
করিবার এবং দর্শ ও পৌর্ণমাস যাগ করিবার আয়োজন
সঙ্গৃহীত না হয় বা পীড়াদিনিবন্ধন স্বয়ং ও পত্নী উভয়েই
অসমর্থ হয় ও হঠাৎ তৎক্ষণাৎ প্রতিনিধিলাভও দুষ্কর হয়'ত
তাদৃশস্থলে, সায়ং-হোমের সময় পর্য্যন্তও প্রাতরাহুতির
সময় অতীত হইবে না এবং প্রাতরাহুতির সময় পর্য্যন্তও
সায়ংহোমের সময় অতীত হইবে না এবং অমাবাস্যা হইতে
পূর্ণিমার পূর্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চদিবসের যে কোন দিবস
অমাবাস্যা-যাগ হইতে পারিবে ও পূর্ণিমা হইতে অমাবাস্যার
পূর্বদিবস পর্য্যন্ত পঞ্চ দিবসের যে কোন দিবস পৌর্ণমান্যা-
যাগ হইতে পারিবে ! এই সময়ের মধ্যে আয়োজন যাহা
কিছু অপ্রকুল তাহা সঙ্গৃহীত করিতে যত্ন করিবে এবং এই
অবকাশে হোতা লাভও করিতে পারিবে । যদি হবনীয়
শুভ্রাদি সঙ্গৃহীত না হয়, তাহাতেও ক্ষতি নাই ফলের দ্বারাও
হবন সম্পন্ন করিবে, অভাবপক্ষে ধান্যাদি শস্যবৃক্ষের বা
আত্মাদি বনস্পতির পত্রের দ্বারাও হোমকার্য্য সম্পন্ন করিবে,
ঐড় ঋষি বলেন অন্তত একমাত্র জলের দ্বারাও যাগ হইবে ।
যদি এমন কোন ঘোর দুর্দৈবে জলপর্য্যন্ত সঙ্গৃহের উপায় না-
হয়'ত যাবৎ হোমের উপায় নিশ্চয় না হইবে তাবৎ অনা-
হার থাকিবে, পরে যখনই হবনীয় পাইবে বা হোতৃলাভ
করিবে তখনই যথাসময় সায়ং বা প্রাতরাহুতি প্রদান ও
দর্শ বা পৌর্ণমাস যজ্ঞ করিবে । এ প্রকারেও ঐুক্ত কার্য্য

সমস্তের নিয়মিত কর্তব্যতা রক্ষা করিতে পরং ব্রাহ্মণ কোন
রূপেই ব্রত-শূন্য হইবে না, ব্রতশূন্য হইলে প্রায়শ্চিত্ত
করিতে হয়। ১৩—২৩

এষোত জর্ঘ্বঃ হবিরাহুতিষু ন্যায়ঃ ॥ ২৪

‘অতজর্ঘ্ব’ ইতঃপরং ‘হবিরাহুতিষু’ হবির্भिঃ চরুभिর্নিষ্যাদিষু
নৈমিত্তিকেষু কাম্যেষু চ সর্বেষ্বিহ হোমেষু ‘এষঃ’ এষ ‘ন্যায়ঃ’
প্রকারঃ, অর্থতঃ পূর্বমুপঘাতহোমদ্বয়ং ততশ্চ ভগ্নস্তুপীর্ণাভিঘারিতং
প্রকৃত্যৈব হবনং কার্যমिति । ২৪

ইহার পরে, চরুদ্বারা সম্পাদ্য যে সমস্ত যাগ বলা
যাইবে, সে সমস্ত স্থলেও অবিকল এইরূপই উদ্বৃথল মুসল
স্থাপনাদি সমস্ত কার্য্য করিতে হইবে। ২৪

মন্ধান্তে স্বাহাকারঃ ॥ ২৫

‘মন্ধান্তে’ ‘হবিঃপ্রদানমননসাধনান্তে পূর্বত্র পরত্র চ
সর্বত্রৈব হোমে ‘স্বাহাকারঃ’ স্বাহাপদং প্রযুক্তব্যম্ । ২৫

আহুতির সমস্ত মন্ত্রেরই শেষে ‘স্বাহা’ পদ যোগ করিয়া
প্রয়োগ করিবে। ২৫

আজ্যাহুতিষ্বাজ্যমেব সঃস্কৃত্যোপঘাতং জুহুয়া-
ন্বাজ্যভাগৌ ন স্থিষ্টক্বদাজ্যাহুতিষ্বনাদেশি পুরস্তা-
ন্বোপরিষ্টাশ্চ মহাব্যাহুতিभिর্হীমৌ যথা পাণিগ্রহণে
তথা চূড়াকর্মণ্যুপনয়নে গোদানে চ ॥ ২৬—২৮

‘আজ্যাহুতিষু’ যত্র হবির্ভিন্ন হবনং বিধেয়মপি তু আজ্যৈ-
 রিবাহুতযৌ বিধাস্যন্তে’ তত্র ‘আজ্যমেব সংস্কৃত্য’ চরুপাকাভ্যা-
 যোজনমনর্থকমিত্যলুখলাদুপসাৎনাদিকমক্লেব ‘উপঘাতং’
 প্রকৃতযাগংস্বোপোহাতরূপমেকমেব হোমং ‘জুহুয়াৎ’; ‘ন আজ্যভাগৌ’
 চতুর্ঘ্ট্ৰীতাভ্যাভ্যাগদ্বয়াত্মকমুপঘাতহবনং ন কার্যম্, ‘ন
 স্থিষ্টক্লেদু’ স্থিষ্টক্লেদ্যাগোঃপি তত্রানাবশ্যকঃ। অপিচ ‘আজ্যা-
 হুতিষু’ সর্বত্রৈব ‘অনাদেশে’ বিশেষবিধ্যभावे सुतरां गर्भाधानादी
 ‘पुरस्तात्’ प्रधानकर्मणः ‘उपरिष्ठाच्च’ तस्य ‘महाव्याहृतिभिः’
 भूर्भुवःस्वरिति समस्ताभिः ‘होमः’ एकएव कार्यः। ननु चूडा-
 करणादावपि नास्ति कश्चिद् विशेषादेशइति तत्रापि किमेक-
 एव होमो महाव्याहृतिभिरिति व्युत्पत्त्यनेनातिदेशसूत्रेण;—
 ‘पाण्यहणे’ पाण्यहणनिमित्ते सति ‘यथा’ वक्ष्यामो होम-
 चतुष्टयम् ‘महाव्याहृतिभिश्च पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीम्’—इति,
 ‘चूडाकर्मणि, उपनयने, गोदाने च’ ‘तथा’ एव कार्यं होम-
 चतुष्टयमित्यतिदेशसूत्रम्। २६—२८

• যে সমস্ত হোম কেবল আজ্যের দ্বারাই সম্পাদ্য,
 তাহাতে আজ্যসংস্কারমাত্র কার্য্য, উদুখল-স্থাপনাদি অনা-
 বশ্যক। এবং তাদৃশ স্থলে চরুহোমের ন্যায় চতুর্গৃহীত বা
 পঞ্চগৃহীত আজ্যের দ্বারা দুইটি উপঘাত হোম করিতে হয়
 না একবারমাত্র উপঘাত হোম করিবে ও উপস্তীর্ণাভিঘারিত
 হোমও অনাবশ্যক এবং স্বিষ্টকৃৎ হোমও করিতে হইবে না।
 আজ্যাহুতিস্থলে আরও বিশেষ জ্ঞাতব্য; যে, যে কোন স্থলে-
 বিশেষ বিধি নাই * তাদৃশস্থলে প্রকৃত যাগের পূর্বে ও পরে

* অর্থাৎ গর্ভাধানাদিতে।

‘ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ’ এই মহাব্যাহতিত্রয় পাঠপূর্বক এক একটি আছতি প্রদান করিবে পরং বিবাহে যেরূপ ব্যবস্থা করা যাইবে *, চূড়াকর্মে, উপনয়নে ও গোদানেও তাহাই হইবে । ২৬—২৮

অপবৃत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं
शान्त्यर्थम् ॥ ২৬ ॥ ৬

॥ इति गोभिल-गृहसूत्रे प्रथमः प्रपाठकः ॥

‘কর্মণি’ নিত্যে, নৈমিত্তিকে, কাম্যে বা সর্বত্রৈব ‘অপবৃत्ते’ সমাপ্তে সর্বান্তে ইতি যাবৎ ‘বামদেব্যগানম্’ বামদেব্যনামকস্য সাম্নোগানম্ (জ০ গা০ ১, ১, ৫) কৰ্ত্তব্যম্, তস্মৈ ‘শান্ত্যর্থম্’ ভবতীতি শিষ্যঃ । দ্বিক্তিরধ্যায়সমাপ্তিদ্বিতীকা । ২৬ ॥ ৬

इति गोभिलगृहसूत्रे प्रथमप्रपाठके नवमखण्डस्य
व्याख्यानं समाप्तम् । ১, ৬

॥ समाप्तं प्रथमः प्रपाठकः ॥ ১ ॥

* বিবাহে বিশেষ বিধি হইবে; যে, ‘ভূঃ, ভুবঃ, স্বঃ’ এই তিনটি মহাব্যা-
হতির দ্বারা পৃথক্ পৃথক্ তিনটি ও ঐ তিন একত্র করিয়া পাঠপূর্বক আর একটি
সূত্ররূপে চারিটি হোম করিবে। উক্ত মহাব্যাহতিগুলি পৃথক্ পৃথক্ করিয়া
হোম করাকেই ব্যস্তহোম এবং একত্রিত পাঠপূর্বক হোম করাকে সমস্ত
হোম কহে । ৯

কি নিত্য, কি নৈমিত্তিক, কি কাম্য সকলপ্রকার হোমেই সর্বশেষে বামদেব্য * গান করিবে ; তাহাতে সমস্ত আপৎ শাস্তি হইবে । ২৯ ॥ ৯

প্রথম অধ্যায়ে নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ১,৯.

প্রথম অধ্যায় সমাপ্ত । ১

* ছন্দ আর্চিকের দ্বিতীয়প্রপাঠকের দ্বিতীয়াদ্বে তৃতীয়দশভের পঞ্চম 'করানশ্চিত্রমা' ঋক্ অবলম্বন করিয়া তিনটি সাম গীত হইয়াছে, তাহা গৌরগানের পঞ্চম প্রপাঠকের প্রথমাদ্বে ত্রয়োবিংশ, চতুর্বিংশ ও পঞ্চবিংশ; উন্মধ্যে তৃতীয়টিই আর্ষেয়ব্রাহ্মণোক্ত (১,১৯) শ্রুতানুসারে 'বামদেব্য' । উত্তরার্চিকের প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমাদ্বে দ্বাদশস্থতের প্রথমও ঐ 'করানশ্চিত্রমা' ঋক্ এবং ঐ স্থতের ঐ ছন্দের আরও দুইটি ঋক্ আছে : "বদ্যোন্যাং তহুস্তরয়ের্গায়তি" তাও ব্রাহ্মণোক্ত এই 'শ্রুতানুসারে ঐ দুইটিতেও বামদেব্য গান হইয়া থাকে ; এই তিনটি বামদেব্য একত্রিত গীত হইলে তাহাকেই মহাবামদেব্য গান কহে ; এই মহাবামদেব্য গানটি উৎসাহের প্রথমপ্রপাঠকের প্রথমাদ্বে পঞ্চম সাম । ১

अथ द्वितीयप्रपाठकः ॥

(अथ विवाहः)

॥ ॐ ॥ पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत । १

‘पुण्ये नक्षत्रे’ ज्योतिःशास्त्रोक्ते ‘दारान्’ यत्र ‘कुर्वीत’ स्वीकुर्वीत । १

ज्योतिषशास्त्रानुसारे शुभ नक्षत्रे दारग्रहण करिबे । १

लक्षणप्रशस्तान् कुशलेन १ २

कीदृशान् दारान्ब्रूह—‘लक्षणप्रशस्तान्’ प्रशस्तलक्षणो-
पेतान् ‘कुशलेन’ लक्षणाभिन्नजनन परीक्ष्यति । २

यांशरी सुलक्षण कुलक्षण वृत्तिते पावेन, एरूपु अतिष्ठ
जन कर्तृक परीक्षा कराईया प्रशस्त-लक्षण-युक्ता दारा स्वीकार
करिबे । २

तदलाभे पिण्डान् । ३

‘तदलाभे’ लक्षणमरीचकालाभे लक्षणविचारेण सुलक्षणाया
अभावे च ‘पिण्डान्’ मृतपिण्डग्राहणपरीक्षान् कुर्वीतिति । ३

यदि यथामग्रे स्त्रीलक्षणातिष्ठ काशरुड साक्ष्य ना
पांउता याय अथवा लक्षण विचार करिया सर्वसुलक्षणा कन्याई
दुर्लभ ह्यत कन्याके सुपिण्ड ग्रहण कराईया परीक्षित
करिबे । ३

वेद्याः सीताया ऋदाद् गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवना-
दादहना दीरिणात् सर्वेभ्यः सम्भार्य्यं नवमं समान्
कृतलक्षणान् । ४—६

‘वेद्याः’ यज्ञीयवेदीतः, ‘सीतायाः’ लाङ्गलकृष्टस्थानात्,
‘ऋदात्’ अगाधजलस्थानात्, ‘गोष्ठात्’ गोस्थानात्, ‘चतुष्पथात्’,
‘आदेवनात्’ देवनं द्यूतस्थानं तस्मात्, ‘आदहनात्’ श्मशानात्,
‘दीरिणात्’ उषरप्रदेशात् मृदो गृह्यत्वा ‘समान्’ तुल्यप्रमा-
णादिकान् किञ्च ‘कृतलक्षणान्’ यतश्च योमृत्पिण्डो गृहीतः
तद्यथोत्कचिङ्गीकृतान् पिण्डान् कुर्वीतति अष्टौ पिण्डाः सम्पन्नाः।
‘सर्वेभ्यः’ पिण्डेभ्यएव ‘सम्भार्य्यं’ किञ्चित् किञ्चिदाहृतमपि
पिण्डमेकं कुर्वीत, तदेव ‘नवमं’ पिण्डानां भवेत् । ४—६

यज्जवेदी इहेते, कृष्णभूमि इहेते, अगाधजलस्थान इहेते,
गोष्ठे इहेते, चतुष्पथ इहेते, द्यूतस्थान इहेते, श्मशान
इहेते ७ उषरभूमि इहेते किष्किं किष्किं मृत्तिका मङ्गुह
करिया। देखिते एकप्रकार पृथक् पृथक् आटेपिण्ड प्रसृत
रूपेण एव ७ अर्कप्रकार मृत्तिकाई किछू किछू लहेया
एकत्र करिया आरुण एकटि अरूप पिण्ड करिवे, अहेरूपे
नयाटि पिण्ड इहेल । ४—७

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेद्वतमेव प्रथम-
मृतं नश्येति कश्चनर्त्तद्वयं पृथिवी श्रिता सर्वमिद-
मसौ भूधादिति तस्या नम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति

ব্রূয়াৎ পূর্বেষাং চতুর্णां गृह्णतीमुपयच्छेत् सम्भार्य-
मपीत्येके । ७—६

उक्तान् पिण्डान् 'पाणी' 'आधाय' 'कुमार्याः' विवाहार्थ-
परीक्षणीयायाः 'उप' 'समीपे' 'नामयेत्' स्थापयेत् । तत्र मन्त्रः
—ऋतमेवेत्यादिर्भूयादितीत्यन्तः । ततश्च 'तस्याः' कुमार्याः
'नाम' गृहीत्वा तां सम्बोधयित्वेति यावत्, 'एषां' पिण्डानां
नवानाम् 'एकं' यं कमपि 'गृह्णाण'—'इति' ब्रूयात् । तथा-
चोक्ते—'पूर्वेषां चतुर्णां' वेदी-सीता-ऋद-गोष्ठीयमृन्निर्मितानां
यं कमपि 'गृह्णन्तीम्' ताम् 'उप यच्छेत्' उद्बहेत् । 'एके'
आचार्याः 'सम्भार्य' नवमं पिण्डं 'गृह्णन्तीमपि उपयच्छेत्'
इत्याहुः । चतुष्पथ-देवन-श्मशानोपरस्थानीयमृन्निर्मितपिण्डाना-
मेकतमं गृह्णन्ती दुर्लक्षणेति नोद्वाञ्छेति सूत्रां फलितम् ।
इति कन्यापरीक्षणम् । ७—६

সেই নয়টি পিণ্ড হস্তেতে লইয়া, যে কুমারীটি বিবাহার্থ
পরীক্ষণীয়া হইবে, তাহার নিকটে উপস্থিত করিবে এবং
স্বাত প্রভৃতি মন্ত্রটি পাঠ করিয়া তাহার নাম গ্রহণ পূর্বক
সম্বোধন করত বলিবে 'হে অমুকি! এই কতিপয় পিণ্ডে
যেটি ইচ্ছা একটি গ্রহণ কর' । এইরূপ বলিলে যদি সে
পূর্বকথিত চারিটির একটি অর্থাৎ বেদী, কুর্কভূমি, হ্রদ বা
গোষ্ঠের পিণ্ডগ্রহণ করে, তবে তাহাকে স্থলক্ষণা জ্ঞানিয়া
বিবাহ করিবে । কেহ কেহ বলেন, নবম পিণ্ডটি অর্থাৎ ঐ
অষ্টপ্রকার মৃত্তিকাই যাহাতে একত্রিত আছে, তাহা-য়ে গ্রহণ
করিবে, তাহাকেও বিবাহ করিতে পারে কিন্তু চতুষ্পথ

मृतश्चान्, श्मशानं वा उषस्रं शुद्धिकारं पिण्डं अह्नं करिन्ने मे
कदाच विवाहेन योग्या नह । इति कन्या पत्नीका । १—२

क्लीतकैर्यवैर्माषैर्वाऽऽप्लुताः सुहृत् सुरोत्त-
मेन सशरीरां विर्मूर्धन्यभिषिञ्चेत् कामवेद ते नाम
मदोनामासीति समानयामुमिति पतिनाम गृह्णी-
यात् स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां प्लावयेत्
ज्ञातिकर्मैतत् । १०, ११

‘क्लीतकैः’ चूर्णीकृतैः ‘यवैः मासैः वा’ ‘आप्लुताम्’ मर्दिताङ्गां
कन्यां ‘सुहृत्’ कन्यायाएव ‘काचित् सखी ‘सुरोत्तमेन’ उत्कृष्ट-
जलेन ‘सशरीरां’ शरीरसहितां तां ‘मूर्धनि’ मस्तके ‘त्रिः’
त्रिवारम् ‘अभिषिञ्चेत्’ । तत्र ‘कामवेदादि-स्वाहाकारान्ताभिः
(म० ब्रा० १, १, २-३-४)’ ऋग्भिरभिषिञ्चनम् । तत्र च समा-
नयामुमिति मन्त्रे अमुमित्यस्य स्थाने ‘पतिनाम’ भाविभर्तृनाम
‘गृह्णीयात्’ । किञ्चीक्ताभिषिञ्चनमन्त्राणाम् ‘उत्तराभ्यां’ हाभ्याम्
‘उपस्थं’ कन्याया विशिषेण प्लावयेत् धावयेत् । ‘एतत्’ अभ्यङ्ग-
मूर्धनपूर्वकमुपस्थधावनान्तं स्नानं ‘ज्ञातिकर्म’ इत्युच्यत इति
गतं ज्ञातिकर्म । १०, ११

यवचूर्णं वा मासकलाहै चूर्णैश्च द्वारा कन्यारं मर्दयित्वा मर्दन
करिन्ने-कन्यारहै कोन महे कामवेद अङ्गुति श्वाहाकारान्त
(२० ब्रा० १, १, २, ३, ७, ८) मन्त्रद्वय पाठपूर्वक कन्यार
मस्तके चारद्वय उष्कृष्टे जले टालिका दिवे, एरूपे जले
टालिवे श्वाहाते कन्यारं मृदुस्त शरीरं डालरूपे धोत ह्य ;

विशेषत ए तिनटि गच्छुर शेष छूटो (७य ७ ४र्थ) पाठि
करिया ए कन्यार उपस्य (अङ्गननप्रदेश) भालरूपे
धोऽवाइया दिवे । हेहाकेहे ज्ञातिकर्म कहे । १०, ११

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुप-
समाहितो भवति । १२

‘पाणिग्रहणे’ करणीये ‘शालायाः’ भध्ये ‘पुरस्तात्’ अग्रतः
‘अग्निः’ ‘उपसमाहितः’ संस्थापितः ‘भवति’ भवेत् । १२

पाणिग्रहण करिते हहेनेउ वाटौर गथेय मन्मूथे अग्नि
स्थापन करिते हहेवे । १२

अथ जन्यानामेकी ध्रुवाणामपाङ्गलशं पूरयित्वा
सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निम्परिक्रम्य
दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते प्राजनेनान्यः शमीप-
लाशमिश्राश्च लाजाश्चतुरञ्जलिमावाञ्कूर्पेणोपसा-
दयन्ति पश्चादग्नेर्दृशत् पुत्रञ्च । १३—१६

‘अथ’ अनन्तरं ‘जन्यानां’ जनीं बधूं वहन्ति नयन्ति वा
ये, तेषाम् ‘एकः’ ‘ध्रुवाणां’ अतिप्रखरतापेऽप्यशुष्कजलाशयो-
त्थितानाम् ‘अपां’ ‘कलशं पूरयित्वा’ ‘प्रावृतः’ वस्त्राच्छोदितः
‘वाग्यतः’ अनियमितवाक्शून्यः, ‘अग्निम्’ तम् ‘अग्रेण’ कक्षा
‘परिक्रम्य’, ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यामग्नेः ‘उदङ्मुखः’ उत्त-
राभिमुखश्च सन् ‘अवतिष्ठते’ अकतिष्ठेत अवस्थितिं कुर्यात् ।

‘अन्यः’ तथैवैकः पुरुषः ‘प्राजनेन’ गवादिचालनदण्डेन साकं प्राजनहस्तइति यावत् अवतिष्ठेतित्येव । ‘शमीपलाशमिश्रान्’ ‘चतुरञ्जलिमात्रान्’ ‘लाजान् च’ ‘सूर्पेण’ कृत्वा तत्रैव अग्नेः पञ्चात् प्रदेशे ‘उप सादयन्ति’ स्थापयन्ति स्थापयेयुः ये के चात्मीयजनाइति । ‘दृशत्पुत्र’ दृशदः पेषणाधारस्य शिला-खण्डस्य क्रोडे पुत्रवत् श्रुते य उपलः पेषणकरः तम् ‘च’ अपि उपसादयन्तीत्येव । १३—१६

अनञ्जुर कन्यार आञ्जीर केह एकजना, ये जलाशयेर जल कदापि शुक्ल ना ह्य ञ्जदृश जले कलश पूर्ण करिया बद्धा-च्छादित हईया एव२ नश्यतवाक् हईया अग्निके सम्मुखे राथिया प्रदक्षिणक्रमे अग्निर दक्षिणे उतराभिमुख हईया अवस्थिति करिवे । आर० एकजना ऐरूपे पाँचनी हस्ते लईया थाकिवे । अग्निर पश्चाद्भागे शमीपत्रमिश्रित चतुरञ्जलि परिमित लाजा (१५) रक्षित हईवे एव२ एकटा लोड़ा० तथाय रक्षित थाकिवे । १७—१७

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का-
मुता भवति । १७

‘अथ’ अनन्तरं ‘यस्याः’ कन्यायाः ‘पाणिं’ ‘ग्रहीष्यन् भवति’ वरः, सा कन्या ‘सशिरस्का’ शिरःसहिता आप्नुता स्नाता भवति भवेत् । इति विवाहदिवसीयकन्यास्नानम् । १७

अनञ्जुर, वर ये कन्यार पाणिग्रहण करिवे, तांशके

मसुक पर्शुस्तु भिजाईया स्नान्कराईया दिवे । ईहाई विवाह
दिवसेर कन्यास्नान । ११

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्याद् या अकृन्त-
न्नित्येतयर्चा परिधत्त धत्त वाससेति च । १८ .

एतत्स्नानानन्तरं 'पतिः' भावी 'याअकृन्तन् (म० ब्रा०
१,१,५)'—'इत्येतया ऋचा' 'परिधत्तधत्तवाससा (म० ब्रा०
१,१,६)'—'इति' अनया ऋचा 'च' 'अहतेन' अखण्डेन
'वसनेन' 'परि दध्यात्' अहतं वसनं तां परिधापयेदित्यर्थः ।
इति कन्यावासपरिधापनम् । १८

एहे स्नानेन पतेर भारी पति 'याअकृन्तन् (म० ब्रा० ५५)'
मज्ज एव२ 'परिधत्तधत्तवाससा' (म० ब्रा० ७४)' मज्ज पाठ
करिग्या मेहे कन्याके अथगु वाम परिधान कराईवे । ईहाई
कन्यावस परिधापन । १८

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयञ्जपेत् सोमो-
ऽद्द्द्गन्धर्वायेति पश्चादग्नेः संवेष्टितङ्कटमेवञ्चातीयं
वाऽन्यत् पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत् प्र मे पतियान्नः
पन्थाः कल्पतामिति स्वयञ्जपेदजपन्थाम्प्रास्याङ्गिति
बर्हिषोऽन्तङ्कटान्तम्प्रापयेत् । १९—२२

ततश्च 'प्रावृतां' आच्छादितां किञ्च 'यज्ञोपवीतिनीं'
यज्ञोपवीतयुतां तां कन्याम् 'अभि) अभिमुखम् 'उत' उक्तं ए-

ରୂପେଣ ସମୀପମାନୀୟ ଭାବୀ ପତି: 'ସୌମୋଦ୍‌ଦଦ୍‌ଗନ୍ଧର୍ବାୟ (ମଂ
 ବ୍ରାଂ ୧,୧,୭)'—'ଇତି ମନ୍ତ୍ରଂ 'ଜପେତ୍' ପଠେତ୍ । ଅପିଚ 'ଅଗ୍ନି:
 ପଞ୍ଚାତ୍' 'ସଂବେଷ୍ଟିତଂ କଟମ୍' ଏବଞ୍ଚାତୀୟଂ କଟତୁଲ୍ୟମ୍ 'ଅନ୍ୟତ୍'
 ଆସ୍ତରଣଂ ବା 'ପ୍ରବର୍ତ୍ତୟନ୍ତୀ' ପଦା ଚାଳୟନ୍ତୀ 'ପ୍ରମେ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,
 ୧,୮)'—'ଇତି' ବଧୂଂ 'ବାଚୟେତ୍' । 'ଅଜପନ୍ତ୍ରାଂ' ତସ୍ୟା
 'ପ୍ରାସ୍ୟା (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୧,୮ବା)'—'ଇତି' ଇମଂ ମନ୍ତ୍ରଂ 'ସ୍ବୟମ୍'
 ଏବ 'ଜପେତ୍' । ଏବମେବ ଚାଳୟନ୍ତୀ କଟାନ୍ତଂ 'ବର୍ହିଷ:' ଆସ୍ତୃତସ୍ୟ
 'ଅନ୍ତ' ସୁମୀପଂ 'ପ୍ରାପୟେତ୍' । ୧୯—୨୨

ପରେ ମେହି କନ୍ୟାଟଙ୍କୁ ବଜ୍ରାବୃତ୍ତା ଓ ସଞ୍ଜୋପବୀତିନୀ କରିয়া
 ଭାବୀ ପତି ନିଜ୍ଞାଭିଯୁକ୍ତ କରତ ସମୀପେ ଆନାହିୟା 'ସୌମୋଦ୍‌ଦଦ୍‌
 (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୧,୭)' ମନ୍ତ୍ର ପାଠ କରିବେ ଏବଂ ଅଗ୍ନିର ପଞ୍ଚାତେ
 ସ୍ଥାପିତ କଟ ବା ଶ୍ରେଣ୍ଣୁ ଅପର କୋନ ଆଗନ ମେହି କନ୍ୟା ପାଦ-
 ଦ୍ଵାରା ଚାଳାହିୟା ଅଗ୍ନିର ସମୀପେ ଆସ୍ତୃତ ବର୍ହି ପର୍ଯ୍ୟନ୍ତ ଆନାହିବେ ।
 ମେହି ସମୟେ ଐ ଭାବୀ ବଧୂକେ 'ପ୍ର ମେ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୧,୮)' ମନ୍ତ୍ର
 ପାଠ କରାହିବେ, ଯଦି ପାଠ କରିତେ ନା ପାରେ'ତ ଭାବୀ
 ପତି 'ପ୍ରାସ୍ୟା (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୧,୮ବା)' ମନ୍ତ୍ର ସ୍ଵୟଂହି ପାଠ
 କରିବେ । ୨୧—୨୨

— ପୂର୍ବେ କଟାନ୍ତେ ଦକ୍ଷିଣତ: ପାଣିଗାହସ୍ୟୋପବିଷତି
 ଦକ୍ଷିଣେଣ ପାଣିନା ଦକ୍ଷିଣମଂସମନ୍ଦାରଭ୍ୟା: ଷଡ଼ା-
 ଜ୍ୟାହୁତୀର୍ଜୁହୋତ୍ୟଗ୍ନିରେତୁପ୍ରଥମଂତ୍ୟେତତ୍ ପ୍ରଭୃତିभिର୍ମହା-
 ବ୍ରାହ୍ମଣିତମିଷ୍ଠ ପୃଥକ୍ ସମସ୍ତାମିଷ୍ଠତୁର୍ଥୀମ୍ । ୨୩—୨୬

‘পূবে কটান্তি’ কটস্য পূর্বপ্রান্তে ‘পাণিগ্রাহস্য’ পাণিগ্রহণে
 প্রবৃত্তস্য ভাবিপত্যু: ‘দক্ষিণত.’ দক্ষিণস্যাম্ ‘উপবিষতি’
 বধূরিতিশেষ: (২৩) । ‘দক্ষিণে ন্যাণিনা’ বরস্য ‘দক্ষিণম্
 অঁসম্’ ‘অন্বারন্বায়া:’ অন্বারন্বয়ং পুচ্চত: স্পর্শনং তত্ কুর্বা-
 ন্বায়া: বধ্বা: গ্রহণদ্যোতকমঙ্গলকামনয়া “অগ্নিরেতু প্রথম:
 (ম০ ব্রা০ ১, ১, ৫—১৪)” — ইত্যেতৎপ্রভৃতিभि: षड্भिर्मূল्यै:
 ‘ষট্ আজ্বাহুতী:’ জুহোতি জুহুয়াৎ পাণিগ্রাহ ইতি
 শेष: (২৪) । ‘মহাব্যাহুতিभि:’ তিস্র্ভি: ‘পৃথক্’ বিभिन्না:
 তিস্র্ভি: আহুতী জুহুয়াৎ (২৫) । ‘সসস্তাभि:’ তাभि: ‘চত-
 র্থীম্’ আহুতি ‘চ’ জুহুয়াৎ (২৬) ॥ ২৩—২৬

इति सामवेदीये गीभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके प्रथमखण्डस्य
 व्याख्यानं सामग्र्यमिदं समाप्तम् । २, १

সেই পদচালিত কটের পূর্বপ্রান্তে পাণিগ্রহণে প্রবৃত্ত
 ভাবী পতির দক্ষিণে বধু উপবিষ্ট হইবে (২৩) । কন্যা,
 স্বীয় দক্ষিণ হস্তের দ্বারা বরের দক্ষিণ স্কন্ধ স্পর্শ করিয়া
 থাকিবে এবং বর কন্যার গ্রহণ দ্যোতক কল্যাণ প্রার্থনা করিতে
 প্রবৃত্ত হইয়া ‘অগ্নিরেতু প্রথম: (ম০ ব্রা০ ১, ১, ৫—১৪)
 প্রভৃতি ছয়টি মন্ত্রদ্বারা ছয় আহুতি প্রদান করিবে (২৪) ।
 পরে ‘ভু:, ভুব: ও স্ব:’ এই তিনটি মহাব্যাহুতি পাঠ পূর্বক
 পৃথক্ পৃথক্ তিনটি হোম করিবে (২৫) এবং ঐ তিনটি
 একত্র ‘ভুভুবস্ব:’ পাঠ করিয়া চতুর্থ হোমটি সম্পন্ন
 করিবে (২৬) । ২৩—২৬.

द्वितीय अध्याये प्रथम खण्डेरु अन्तुवाद समाप्त । २, १

अथाश्राक्रामणसहितसाजाहोमपूर्वकपरिणयमाह ;—
 अश्राक्रामणं पूवःमरं लाजाहोमं पूर्वकं परिणयं
 वनितेच्छेन ;—

हृत्वीपोत्तिष्ठतः ॥ १ '

'हृत्वा' महाव्याहृत्यन्तम् 'उपोत्तिष्ठतः' उपोत्थानं मिथः
 पृष्ठतः स्कन्धार्पितहस्ती सन्ती उत्थानं कुर्वत दम्पतीति । १

ए महाराजकृति होमेश्च परेश्चै उच्छ्रये एकत्र उपो-
 थानं करिष्वे अर्था उथानकाले नरवद वागहस्तं कन्यारं
 पृष्ठं हरेषा वागं क्रुक्षे एतं कन्यारं दक्षिणं हस्तं वतेश्च पृष्ठं
 हरेषा दक्षिणं क्रुक्षे थाकिष्वे । १

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणात् उदङ्मुखोऽव-
 तिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥ २

'पतिः' 'अनुपृष्ठं' परिक्रम्य' पृष्ठपरिक्रमणेन 'दक्षिणतः'
 पत्न्या दक्षिणस्यां गतः पतिः 'वध्वञ्जलिं गृहीत्वा' 'उदङ्मुखः'
 अन् 'अवतिष्ठते' ॥ २

पतिः, वधूरं पृष्ठदिक्दिशा दक्षिणे गमनं करत उदीयं
 अञ्जलिग्रहणं पूर्वकं उदराभिमुखं अवस्थितं हरेषे । २

—पूर्वां माता लाजानादाय भ्राता वा वधू
 माक्रामयेदश्रानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३

'ममा भ्राता वा' 'साजान्' 'मादाय' गृहीत्वा स्वात्तिके

‘वधुं’ ‘दक्षिणं प्रपदेन’ ‘अश्मानं’ सोपलशिखापट्टकम्
‘आक्रामयेत्’ आरोहयेत् ॥ ३

माता अथवा ज्ञाता लाङ्गाग्रहण पूर्वक वधूके दक्षिण
पादाग्र द्वारा अश्माक्रामण कराहेवे, अर्थात् लोडा महित
शिलार उपरि चालित करिबे । ७

पाणिग्रहो जपतीममश्मानमारोहेति ॥ ४

तस्मिन्नेवाक्रमणकाले ‘इममंश्मानमारोह (म० ब्रा० १,
२०१)’—‘इति’ इमं मन्त्र’ ‘पाणिग्रहः’ पाणिग्रहणकारी
पतिः ‘जपति’ जपेत् पठेदित्यर्थः ॥ ४

सेहे अश्माक्रामण काले पाणिग्रहणकारी ‘इममंश्मान
मारोह (म० ब्रा० १, २, १)’ मन्त्र पाठ करिबे । ४

सकृत् संगृहीतं लांजानामञ्जलिं भ्राता वध्व-
ञ्जलात्प्रावपति तत्सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नी जुहो-
त्यविच्छन्दत्यञ्जलिमियं नार्थ्युपब्रूतेऽर्थ्यमणं नु देवं
पूषणमित्युत्तरयो हुंते पतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिण-
मग्निं परिणयति मन्त्रवान् ब्राह्मणः कन्यलापितभ्य-
इति परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति तथा
जपति तथाऽऽवपति तथा जुहोत्येवं त्रिः ॥ ५—१०

‘सकृत्’ एकवारं ‘संगृहीतं’ ‘लांजानाम् अञ्जलिं’ ‘भ्राता
‘वध्वञ्जली’ स्वभगिन्या अञ्जली आवपति’ प्रयच्छति (५) । ‘सा

शूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामन्त्ये-
कमिषद्भूति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेन्मा
सवेन दक्षिणमतिक्रामेति ब्रूयात् ॥ ११—१३

‘शेष’ लाजानाम्, ‘शूर्पेण’ गृहीत्वा ‘अग्नी’ ‘ओप्य’
अमन्त्रकमेव निक्षिप्य ‘प्रागुदीचीम्’ ऐशानीं विदिशम् ‘एकमिषे
(१, २, ६-७)’—‘इति’ सप्तभिः यजुर्भिः सप्तवारमुत्तरोत्तरम्
अभ्युत्क्रामयन्ति मात्रादिपरिजना वधूमिति (११) । तत्र चाक्रा-
मणक्रममुपदिशति ;—‘दक्षिणेन पादेन’ ‘प्रक्रम्य’ भूमिम्, ‘अगु’
पश्चात् ‘सव्येन’ पादेन ‘क्रामेत्’ तामेव स्थलीम् (१२) । परं
तत्रापि ‘सव्येन दक्षिणं मा अतिक्रास्य’—‘इति’ इममुपदेशं
ब्रूयात् ताम् (१३) । एवञ्च प्रथमं सव्यपादक्षेपणं, सव्येन पादेन
दक्षिणपादाक्रमणञ्च, निषिद्धमिति । गतमिदं सप्तपदीगम-
नम् ॥ ११—१३

वारद्वयं हतावधिके लाजाङ्गुलि शूर्पे लईया अमन्त्रक
अग्निंते निक्षेप करिया ऐशान कोणे ‘एक मिषे (१, २,
७-९)’ प्रक्षुति मष्ट मन्त्र पाठानुसारे वधुके यथाक्रमे
मष्टपदी गमनं कराईवे (११) । ताहाते विशेष लक्ष्य थाकिवे
वे प्रथमे वाम पाद क्रिणु ना ह्य (१२) एवं वाम पाद द्वारा
दक्षिण पाद आक्रास्यु ना ह्य ! ईहाकेई मष्टपदी गमन
कहे । ११—१३

ଇଚ୍ଚକାନ୍ ପ୍ରତିମନ୍ତ୍ରୟେତ୍ତ୍ ସୁମଙ୍ଗଲୀରିୟଂ ବଧୂରତି ॥ ୧୪

ତଦନନ୍ତରମ୍ ସୁମଙ୍ଗଲୀରିୟଂ ବଧୂ: (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୨, ୮) —
 'ଇତି' ଇମଂ ମନ୍ତ୍ରଂ ପଠନ୍ତୁ ପାଣିଗ୍ରାହ: 'ଇଚ୍ଚକାନ୍' ବିବାହ-ଦର୍ଶକାନ୍
 ସର୍ବାନିବାବିଶେଷେଣ 'ପ୍ରତି ମନ୍ତ୍ରୟେତ' ଆଶୀ: 'ପାର୍ଥୟେତ । ଇଦମେବ
 ମେଘକାମନ୍ତ୍ରଣମ୍ ॥ ୧୪

ତଦନନ୍ତର 'ସୁମଙ୍ଗଲୀରିୟଂ ବଧୂ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୨, ୮)' — ଏହି
 ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରନ୍ତୁ ମନ୍ତ୍ରକ ସ୍ତୋତ୍ର ନିକଟେ ଆଶୀର୍ବାଜନ ହିଁନେ । ୧୪

ଅପରେଣାଗ୍ନିମୌଦକୋଽନୁସଂବ୍ରଜ୍ୟ ପାଣିଗ୍ରାହଂ ମୂର୍ଦ୍ଧାଦିଶି-
 ଽବସିଷ୍ଠତି ତଥେତରାଽସମଞ୍ଜନ୍ତ୍ବିତ୍ୟେତୟର୍ଚ୍ଚା ॥ ୧୫

ତତସ୍ତ୍ବ 'ମୌଦକ:' ଉଦକକ୍ରୁତ୍ସୟୁକ୍ତ: କଞ୍ଚନ ପୁରୁଷ: 'ଅଗ୍ନିମ୍
 ଅପରେଣା' ଅଗ୍ନି: ପଶ୍ଚିମତ: ଦମ୍ପତୀସ୍ଥାନଂ 'ଅନୁସଂବ୍ରଜ୍ୟ' ସମାଗତ୍ବ
 'ପାଣିଗ୍ରାହଂ' ବରଂ 'ତଥୈବ ଇତରାଂ' ବଧୂସ୍ତ୍ବ 'ସମଞ୍ଜନ୍ତୁ (ମଂ ବ୍ରାଂ
 ୧, ୨, ୯)' — 'ଇତି ଏତୟା ଋଚା' ଦମ୍ପତୀଭ୍ୟାମୁଚ୍ୟମାନୟା ଋପ୍-
 ନକାଳଂ ସଂଲକ୍ଷ୍ୟ 'ମୂର୍ଦ୍ଧାଦିଶଂ' ତୟୋରୁଭୟୋରିବ 'ଅବସିଷ୍ଠତି' ଆ-
 'ସିଷ୍ଠିତ୍ ଉଦକନୈବେତ୍ୟାସିଷ୍ଠନମ୍ ॥ ୧୫

ଅନନ୍ତର କୋନ ଜଳବାହି ଅଗ୍ନିର ପଶ୍ଚିମେ ଆଗିୟା ପାଣି-
 ଗ୍ରହଣାର୍ଥ ଉଦାତ ବରର ଓ କନ୍ୟାର ଗନ୍ତୁକେ ଜଳ ଡାଲିଆ ଜ୍ଞାନ
 କରାହୁଣା ଦିବେ ଏବଂ ମେହିଁ ମଗ୍ଧେ ମନ୍ତ୍ରାତ୍ମୀ ଏକବାକ୍ୟେ 'ମଗ-
 ଗନ୍ତୁ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୨, ୯)' ଗ୍ରନ୍ଥ ପାଠ କରିବେ । ୧୫-

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद्गृह्य
दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं
गृहीत्वैताः षट् पाण्यग्रहणीया जपति गृभ्णामि त
इति ॥ १६

‘अवसिक्तायाः’ वध्वाः ‘अञ्जलिं’ ‘सव्येन पाणिना’ उपो-
द्गृह्य’ स्वसमीपे अङ्गीकरणपूर्वकं प्रगृह्य, तस्याएव ‘साङ्गुष्ठम्’
अङ्गुष्ठसहितम् उत्तानं पृष्ठनिम्नं ‘पाणिं’ आमणिवन्धाङ्गुलि-
चयं ‘दक्षिणेन पाणिना’ ‘गृहीत्वा’ ‘गृभ्णामि त (१, २,
१०—१५)’—‘इति’ ‘एताः’ ‘पाण्यग्रहणीयाः’ पाण्यग्रहणार्थ-
बोधिकाः ऋचः षट् ‘जपति’ जपेत् पाण्यग्रह इति शेषः ।
इति गतं पाण्यग्रहणम् ॥ १६

अत्र, नेत्रे अलम्बित वधुर अञ्जलि वाम इत्ये अह्न कवत
असमीपे किञ्चिन्तूक्रे लक्ष्मी दक्षिण इत्येतर द्वावा तदीय नाङ्गुष्ठ
उत्तान दक्षिण पाणि (गणिवन्ध इत्येते अङ्गुलि पर्यास्तु)
अह्न करत ‘गृभ्णामि ते (म० ब्रा० १, २, १०—१५)’ अङ्गुलि
पाणि अह्नार्थ बोधक छत्रादि शक् पाठ करिवे । ईशाई.
पाण्यग्रहण । १७

समाप्तासुहहन्ति ॥ १७ ॥ २

‘समाप्तासु’ पाण्यग्रहणात्सक्रियांसु ‘उहहन्ति’ पतिलोकं
प्रापयन्ति अधुम् स्वजनाः रथाद्वयो वा करणादीनामपि कर्त्तृत्वं

ভবত্যেব, কারকাণাং বিবচাধীনত্বাৎ 'কাঠাঃ পচন্তি' ইत्याদি'
 भाष्यमेव निदर्शनमिति । इत्युदाहः । १७

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य
 व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २,२

পাণি গ্রহণান্ত মগস্ত ক্রিয়া মগাপ্ত হইলে পরে সেই
 বধূকে স্বজনগণ রথাদি দ্বারা বহন করিবে অর্থাৎ পতিলোক
 প্রাপ্ত করাইবে । ইহাই উদাহ । ১৭

द्वितीय अध्याये द्वितीय खण्डे अनुवाद मगपु । २,२

अथात्तरविवाहः ;—

प्रागुदीच्यां दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपन्तत्वाग्नि-
 रूपसमाहितो भवति ॥ १

'प्रागुदीच्यां' ऐशान्यां 'दिशि' 'यत्' 'अभिरूपं' तपःस्वा-
 ध्याययुतं 'ब्राह्मणकुलम्', 'तत्र' ब्राह्मणकुले 'अग्निः' वैवाहिकः
 'उपसमाहितः' यथाविधि स्थापितः 'भवति' भवेत् ॥ १

যদি নিজ আলয় দূরে থাকে'ত মগীপস্ত জ্ঞান কোণ-
 স্থিত কোন উপযুক্ত ব্রাহ্মণের গৃহে উত্তরবিবাহ সম্পাদনার্থ
 যথাবিধি অগ্নি সংস্থাপন করিবে । ১

अपरेणाग्निमानडुहं रोहितं चर्म प्राग्ग्रीवमुत्तर-
लोमास्तीर्णं भवति ॥ २

‘अग्निम् अपरेण’ अग्नेः पश्चात् ‘रोहितं’ लोहितं शुष्कमिति
भावः ‘आनडुहं चर्म’ गोचर्म ‘प्राग्ग्रीवं’ ‘उत्तरलोम’ उपरिष्ठा-
लोमपृष्ठम् ‘आस्तीर्णं’ पातितम् ‘भवति’ भवेत् ॥ २

नेहै स्थापित अग्निं पश्चाद्भागे शुष्क स्रतरां नोहित-
वर्णं गो-चर्म एकथानि, लोमपृष्ठं उपरिभागे राथिया पूर्व-
पश्चिमे लम्बायमानरूपे आसृतं करिबे, ताहाते ए चम्बेर
शिरोदेश पूर्वभागे ह्यैवे स्रतरां अधोदेश पश्चिमादिगगत
थाकिबे । २

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ३

‘तस्मिन्’ आसृतं आनडुहे चर्मणि ‘एनां’ ‘वाग्यतां’
नियमितवाचाम् ‘उपवेशयन्ति’ आत्मोयजनाः । ३

नेहै पातित गो चर्म एहै नधुके नियमित वाचा करिब्या
वसाहैया दिबे । ३

सा खल्वास्तएवानक्षत्रदर्शनात् ॥ ४

‘सा’ वधूः ‘खलु’ निययम् ‘आनक्षत्रदर्शनात्’ अस्तमिते
द्विवाकरे भावत् नक्षत्रैकमपि दृश्यते तावत् तथा ‘एव’
‘आस्ती’ ॥ ४

नेहै वधु नक्षत्रोदय काल पर्याप्तु नेहैरूपहै वसिया
थाकिबे ॥ ४

প্রোক্তে নচত্রৈ ষড়াজ্যাহুতীর্জু হোতিলেখাসম্বিধি-
ল্যতত্‌প্রমৃতিমিঃ ॥ ৫

‘নচত্রৈ প্রোক্তে’ মেঘাচ্ছন্দাদিহেতুমিঃ নচত্রৌদয়াদর্শনেঽপি
‘উদিতমেব নচত্রমংগুলং যতস্তল্কালৌঽয়মাগতঃ’ ইত্যেবমভি-
জনৈঃ কথ্যতে ‘লেখাসম্বিধি (ম০ ব্রা০ ১,৩,১--৬)’—‘ইত্যে-
তত্‌প্রমৃতিমিঃ মন্বৈঃ ষড্‌মিঃ ‘ষট্’ ‘আজ্যাহুতীঃ’ ‘জুহোতি’
জুহুয়াৎ পতিরিনি ষিষঃ ॥ ৫

প্রাঞ্জগণ কর্তৃক নক্ষত্র উদয় হইয়াছে * কথিত হইলেই
‘লেখাগন্ধিযু (ম০ ব্রা০ ১,৩,১ - ৬)’ ইত্যাদি ছয়টি মন্ত্রে ছয়টি
আজ্যাহুতি হবন করিবে। ৫ . . .

আহুতেরাহুতেসু সম্মাতং মূর্ধ্বনি বধ্বা অবনয়েৎ ॥ ৬

‘আহুতেঃ আহুতেঃ’ প্রত্যাহুতঃ ‘সম্মাতং তু’ অবশিষ্টষ্টতধারাং
বধ্বা মূর্ধ্বনি ‘অবনয়েৎ’ । ৬

সেই ছয়টি আহুতির প্রত্যেকেরই শেষ স্মৃতধারা সেই
বধুর মস্তকে অবনীত করিবে। ৬

হৃত্বোপোত্বাযৌপনিষ্ক্রম্য ধ্রুবং দর্শয়তি ॥ ৩

‘হৃত্বা’ এতৎ ষড়াজ্যাহুতিহবনানন্তরং দম্যতী ‘উপোত্বায’

* এরূপ উক্তি, নক্ষত্র দৃষ্ট হইলেও হইতেই পারে অধিকন্তু মেঘাচ্ছ-
ন্দাদি কারণে নক্ষত্র দর্শন না ঘটিলেও নক্ষত্রোদয়ের কাণ্ড অনুমান করি-
য়াও হইতে পারে।

‘সহৈবোত্তিষ্ঠন্তী ‘উপনিষ্ক্রম্য’ সহৈব হীমস্থানান্নির্গত্য ‘ধ্রুব’
ধ্রুবসচ্ছন্নং নচ্ছন্নং দর্শয়তি পতি: পত্নীমিতি । ৩ .

এই ছয় আছতি ও আছতি-শেষ গ্রহণের পরে দম্পতী
উভয়ে একত্র উথিত হইয়া উভয়েই একত্র হোমস্থান হইতে
বহির্গত হওত পতি পত্নীকে ধ্রুব নক্ষত্র দর্শন করাইবে । ৭

ধ্রুবমসি ধ্রুবাহং পতিকুলে ভূয়াস মমুথ্যাসা-
বিতি পতিনাম গৃহীয়াদাত্মনশ্চ ॥ ৮

তত্র ধ্রুবদর্শনকালে ‘ধ্রুবমসি ধ্রুবাহং পতিকুলে ভূয়াস
মমুথ্যাসী’—‘ইতি’ ইমং মন্ত্রং বধু: পঠেৎ । ‘ব’ অপি অমুথ্য—
ইত্যস্য স্থানে স্বপতিনাম ষষ্ঠ্যন্তম্ অসী স্থানে ‘আত্মনঃ’
নাম প্রথমান্তং ‘গৃহীয়াৎ’ ॥ ৮

সেই ধ্রুব-দর্শন সময়ে “হে নক্ষত্র! তুমি স্থিরপ্রকৃতি,
এই জন্যই ধ্রুব নামে বিখ্যাত, আগিহ যেন পতিকুলে স্থির-
প্রকৃতি হই! আগি অমুক নাম্নী, অমুক নাম ব্যক্তির পত্নী”
এই মন্ত্র বধু পাঠ করিবে । এই মন্ত্রের মধ্যগত অমুক পদের
স্থানে পতির নাম এবং অমুক নাম্নীর স্থানে স্বীয় নাম গ্রহণ
করিবে । ৮

অরুন্ধ্যতীশ্চ ॥ ৯

‘ব’ অপি ‘অরুন্ধ্যতী’ নচ্ছন্নবিশিষ্টং দর্শয়তি তাং পতিরিতি । ৯
সেই সময়েই পতি বধুকে অরুন্ধ্যতী নামক নক্ষত্রটিও দর্শন
করাইবে । ৯ .

রুহ্মাহমস্মীত্যৈ ব মেব ॥ ১০

তত্রাহমস্মীত্যৈ দর্শনকালে 'রুহ্মাহমস্মি'—'ইতি'। 'এবমেব' পূর্বোক্তপ্রকারেণ পত্যুঃ স্বস্য চ নামগ্রহণপূর্বকমেব বধূঃ পঠে-
দিতি । ১০

এই অরুহ্মতী দর্শনকালে বধূ বলিবে—'অগুরু নাম্নী
আমি, অগুরু নাম পতির আদেশ-বন্ধা হইতেছি' । ১০

অথৈনামনুমন্বয়তে ধ্রুবাযৌরিত্যৈ তযচ্চা ॥ ১১

'অথ' অনন্তরম্ 'এনাং' বধূং 'ধ্রুবা যৌ: (মং ব্রাং ১,৩,৩)'
—'ইত্যৈতয়া ঋচা' 'অনুমন্বয়তে' পদ্বিরিতি । ১১

তদনন্তর পতি, এই বধূকে 'ধ্রুবা দ্যৌঃ (মং ব্রাং ১,৩,১)'
মন্ত্রটি পাঠ করাইবে । ১১

অনুমন্নিতাং গুরুং গোত্রৈণাভিবাৎসর্যতে ॥ ১২

'অনুমন্নিতাং' সা বধূঃ 'গোত্রৈণ' প্রাপ্তগোত্রং পতিগোত্রম্
ভবন্তী 'গুরুং' পতিম্ 'অভিবাৎসর্যতে' । ১২

এই মন্ত্র পাঠকারিণী বধূ 'অগুরু গোত্রা অগুরু নাম্নী আমি
তোমাগুকে অভিবাৎসর্য করিতেছি' বলিয়া পতির পাদ গ্রহণ
করিবে । ১২

সৌঃস্যা বাগ্বিসর্গঃ ॥ ১৩

'সঃ' কালঃ 'অস্যাঃ' বধ্বাঃ 'বাগ্বিসর্গঃ' নিয়মিতবাক্-
প্রয়োগ-নিয়ম-বিশর্জনস্বয়িত্তি । ১৩

এই পর্য্যন্ত বধূ নিয়মিতবাক্ থাকিয়া অতঃপর সে নিয়ম

ভাগ করিবে অর্থাৎ যথেষ্ট বাক্ প্রয়োগ করিতে পারিবে । ১৩

তাবুমৌ তত্প্রমৃতি ত্রিরাত্রমচারলবণাশিনৌ
ব্রহ্মচারিণৌ ভূমৌ সহ শযীয়াতাম্ ॥ ১৪

‘তত্প্রমৃতি’ বিবাহকর্মারম্ভদিনতঃ ‘ত্রিরাত্র’ ত্রীণ্যহো-
রাত্রাণি ‘তাবুমৌ’ দম্যতী ‘অচারলবণাশিনৌ’ চারলবণাতি-
রিত্তভোজিনৌ হবিষ্যাশিনাবিতি যাবত্ ‘সহ’ সহৈব তিষ্ঠন্তাবপি
‘ব্রহ্মচারিণৌ’ সঙ্গমশূন্যৌ ‘ভূমৌ’ পল্যঙ্গাদির্জিতশয্যায়াম্
‘শযীয়াতাম্’ ॥ ১৪

যে দিবস প্রথম বিবাহ কার্যে প্রবৃত্ত হইবে, সে দিন
অবধি তিন দিন, পতি ও পত্নী উভয়েই ক্ষারলবণ ব্যতিরেকে
অর্থাৎ হবিষ্য ভোজন করিবে এবং সতত উভয়ে একত্র
থাকিবে কিন্তু ব্রহ্মচার্য্য নষ্ট না হয় ও ভূগিতে শয়ন
করিবে । ১৪

অত্রার্ঘ্যমিত্যাহুরাগতেষ্বিত্যে ॥ ১৫, ১৬

‘অত্র’ তিস্থেষু রাত্রিষু যস্মিন্ কস্মিন্চাপি কালে যথাবসরং
কন্যাপিতা বরায ‘অর্ঘ্য’ অর্হণীয়বস্তুজাতং মধুপর্কাদিকম্
প্রদাতব্যম্ ‘ইত্যাহুঃ’ প্রাচীনাচার্যাঃ (১৫) । ‘আগতেষু’
ধরাদ্যর্চনীয়জনেষু তস্মিন্বেব কালে অর্ঘ্যেষু এব অর্ঘ্যপ্রদানং কর্তব্যম্
‘ইত্যে’ নব্যাঃ (১৬) । ১৫, ১৬

এই তিন দিবসের মধ্যে যে কোন দিন, যে কোন
সময়েই হউক, কন্যাকর্তা, স্বীয় অবসর ক্রমে বরকে ‘মধুপ-

ইমং মন্ত্ৰং পঠন্ .পাণিনা' 'অভি সৃশেত্' পরিবেশয়েত্ (২০) ।
 'মুক্তা' স্বভোজনানন্তরম্ 'উচ্ছিষ্ট' তত্ 'বধ্বৈ' তস্মৈ 'প্রদায়'
 'যথার্থ' যথাপ্রযোজনং বিহরেদिति শিষ: (২১) ॥ ১৩—২১

এই তিন দিনের জন্য দম্পতীর ভোজন ব্যবস্থা;—

প্রথম দিবস অর্ঘ্যাস্নাদনেই পরিতৃপ্ত হইবে, দ্বিতীয়
 দিবস বধূর অরুন্ধতী দর্শনান্ত কার্যে ব্যস্ত থাকিবে বিশেষত
 পথিমধ্যে পরগৃহে তাদৃশ ব্যস্ততার মধ্যে পাকের আরোজন
 হইতক্কাং স্ককঠিন, যদি হয়'ত সেই দিবসেই, অন্যথা তৎপরদিন
 প্রভাত হইতেই, আপনার সম্যক্ ভোজনযোগ্য পাক প্রস্তুত
 করিবে। পাক প্রস্তুতকালে অগ্নি, প্রজাপতি, বিশ্বদেবা ও
 অনুমতি দেবতা যথাক্রমে আরাধ্য হইবেন। পাক প্রস্তুত
 হইলে নিজেদর-পূরণের উপযুক্ত অন্নাদি পাত্রান্তরে ঢালিয়া
 'অন্নপাশেন মণিনা (ম০ ত্রা০ ১,৩,৮)' মন্ত্র পাঠ করত
 পরিবেশণ পূর্বক ভোজন করিবে। পরে ভুক্তবাসিষ্ট অন্ন
 বধূকে প্রদান করিয়া স্বয়ং যথেষ্ট বিচরণাদি করিবে। ১৭-২১

গৌর্দক্ষিণা ॥ ২২ ॥ ৩

অস্য কর্মণ: 'দক্ষিণা' 'গৌ:' একতি ॥ ২২ ॥ ৩

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके तृतीयखण्डस्य
 व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २, ३

এই কন্যাগ্রহণ কার্যের দক্ষিণা একটি গাভী । ২২ । ৩

দ্বিতীয় অধ্যায়ে তৃতীয়খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্তঃ । ২, ৩

पथि कर्त्तव्यान् नैमित्तिकविधीनाह;—

यानमारोहन्त्याः मुक्तिं शुक्लं शाल्मलिमित्येता-
मृचं जपेत् ॥ १

‘यानं’ रथादिकम् ‘आरोहन्त्यां’ तस्यां वध्वां ‘मुक्तिं शुक्लं शाल्मलिम्’ (म० ब्रा० १, ३, ११) — ‘इत्येताम् ऋचं’ ‘जपेत्’ पतिरिति शेषः । १

पति-भवन गमनार्थं रथादि यानेन वधू आरोहणं कर्त्तव्यम् ।
मेहे मग्नये पति ‘शुक्तिं शुक्लं शाल्मलिम्’ (म० ब्रा० १, ३, ११) ।
एहे श्रुक्तिं पाठं करिषे । १

अध्वनि चतुष्पथान् प्रति मन्त्रयेत् नदीश्च विषमाणि
च महावृक्षाञ्छानञ्च मा विदन् परिपन्थिन इति ॥ २

‘अध्वनिं’ पथि ‘चतुष्पथान्, नदीश्च’ ‘विषमाणि च’
सङ्कटस्थानानि च, ‘महावृक्षान्, श्मशानं च’ प्राप्य ‘मा
विदन् परिपन्थिनः’ (म० ब्रा० १, ३, १२) — ‘इति’ अन-
यथा ‘प्रति’ प्रतिवारं यदा यदा उपतिष्ठेत् तदा तदैव ‘मन्त्रयेत्’
मननमौश्वरचिन्तनं कुर्यात् । २

पथिमग्नये चतुष्पथं, नदी, कोनरूपं मुकटस्थानं, महावृक्षं
७ श्मशानं यथन यथन प्राप्य इहेवे तथन तथनइ ‘मा
विदन् परिपन्थिनः’ (म० ब्रा० १, ३, १२) । एहे श्रुक्तिं द्वावु
श्वर मनन करिषे । २

• अक्षभङ्गे नद्यविमोक्षे यानविपर्यासेऽन्त्यां च-

ପତ୍ନୁ ଯମେବାଗ୍ନିଂହରନ୍ତି ତମେବୋପସମାଧାୟ ବ୍ୟାହୃତିभि-
 ହୃତ୍ୱାନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟମାହୃତ୍ୟ ଯଚ୍ଚତେଚିଦ୍ଭିଷ୍ମିଷଦ୍ଭୁତାଞ୍ଜ୍ୟଶ୍ରେଷ୍ଠି-
 ଶାଭ୍ୟଞ୍ଜିତ୍ ॥ ୩

‘ଅଗ୍ନିମହ୍ନେ’ ରଥଚକ୍ରେ ଗମ୍ଭେ, ‘ନହ୍ନିବିମୋକ୍ଷେ’ ନହ୍ନାତ୍ ପ୍ରସ୍ତୁତେଽଷ୍ଟାଦୌ
 ‘ୟାନବିପର୍ଯ୍ୟାସେ’ ବାହନଦୌରାତ୍ମେନ ରଥସ୍ତ ପଥାତ୍ ପାର୍ଶ୍ୱର୍ଯ୍ୟୋର୍ବା
 ଗମ୍ଭେ ସତି, ‘ବ’ ଅପି ‘ଅନ୍ୟାସୁ ଆପତ୍ନୁ’ ସମାପତିତାସୁ କିଂ
 କୁରନ୍ତ୍ୟମିତ୍ୟାହ ;—ତଦା ‘ୟମେବାଗ୍ନି’ ଶୈଳିକମଲୈକିକଂ
 (୧, ୧, ୧୫—୧୯ ସୂ.) ବା ‘ହରନ୍ତି’ ଆହରନ୍ତି ବିପତ୍ୟାତଦର୍ଶନ-
 ସଞ୍ଚାତଦୟା: ଶ୍ୱଜନା: ପାନ୍ୟାସ୍ତଦ୍ୱାମ୍ୟା ବା ‘ତମେବ’ ଅଗ୍ନିମ୍ ‘ଓପ’
 ସମୀପେ ‘ସମାଧାୟ’ ସମ୍ୟକ୍ ପ୍ରଜ୍ୱାଲ୍ୟ ତତ୍ତ୍ୱେବାଗ୍ନୀ ‘ବ୍ୟାହୃତିभि:’
 ତିଷ୍ଠିତ୍ୱା: ଆଞ୍ଜ୍ୟତନ୍ତ୍ରେଣ ‘ହୃତ୍ୱା’ ତତ: ‘ଅନ୍ୟଦ୍ରବ୍ୟ’ ଅନ୍ୟ ଶକ୍ରାଦିକଂ
 ଯାନାନ୍ତରଂ ବା ‘ଆହୃତ୍ୟ’ ସମୀପତୋ ଯଥାଲଭ୍ୟଂ ସଂହୃତ୍ୟ ‘ଯଚ୍ଚତେଚିଦ୍-
 ଭିଷ୍ମିଷେ. (ସାଂ ଛଂ ଆଂ ୩, ୨, ୧, ୨)’—‘ଇତି’ ଋକ୍ମୂଳକଂ
 ସାମ (ଗିଂ ଗାଂ ୬, ୨, ୨୨) ଗାୟନ୍ [ଅନାଦିଷ୍ଠପରିଭାଧ୍ୟାଞ୍ଚ
 ଶାନ୍ତ ଏବ ବୋଧ: ସୂତ୍ରେ ଋଗାଦିପଦାନୁକ୍ତେଷାତ୍] ‘ଆଞ୍ଜ୍ୟଶ୍ରେଷ୍ଠେଣ’ ହୃତା-
 ଦ୍ୱ୍ୟାଶ୍ରେଷ୍ଠେନାନ୍ତେନ ତଂ ଶକ୍ରାଦିକଂ ଯଥାସ୍ଥାନଂ ‘ଅଭ୍ୟଞ୍ଜିତ୍’ ଋଚ୍ଚୟେତ୍ । ୩

ଯଦି ପଥମଧ୍ୟେ ରଥେର ଚକ୍ର ଭଗ୍ନ ହୁଏ ବା ବାହନ ସ୍ୱର୍ବଳେ
 ବିଗୁଡ଼ିତ ହୁଏ ବା ବାସ୍ୟ ଧୂତ ବା ଅପଥେ ବା ପଞ୍ଚାଂ ପଥେ ରଥାଦି
 କ୍ଳେମ୍ଭଣ କରେ, ତାହା ହୁଏଲେ ଇହାତେ ଅଶୁଭ ଆଶଙ୍କା କରନ୍ତା
 ସେହି ମୋକ୍ଷ ଉପଶମେର ଜନ୍ୟ ସେହି ସ୍ଥାନେହି ଅଗ୍ନି ସ୍ଥାପନ କରତ
 ଗହାବ୍ୟାହୃତିଦ୍ୱୟ ପାଠ ପୂର୍ବକ ଆହୃତିଦ୍ୱୟ ପ୍ରଦାନ କରିବେ ;
 ଏହି ଅଗ୍ନି- ପୂର୍ବୋକ୍ତ ବିଧାନାନୁସାରେ (୧, ୧, ୧୫—୧୯)

संगृहीत-हईलेई भाल-हय, अभावे ये. कोन रूप हउक
ताहाते कृति नाई। परे चक्र वा यानासुर संगृहीत
हईले 'यथातेचिदभिल्लिषे (सां छं अं ७,२,१,२)'
खाड्डूलकं सामटि (गेः गां ७.२.२२) गान करत हतावशिष्ट
सुत मेई चक्रादिर यथास्थाने माथाईया दिवे । ७

वामदेवां गीत्वाऽऽरोहेत् प्राप्तेषु वामदेवाम् ॥४,५

ततः 'वामदेव्यं' वामदेव्यनामकं साम 'गीत्वा' 'आनीञ्जित्'
पुनरपि रथादि यानं, पतिः वधूसहितः (४) । 'प्राप्तेषु' स्वर्गहेषु
पुनरपि 'वामदेव्यं' गायेदिति शेषः (५) । ४,५

वानदोष दूरित हईले वा यानासुर आनीत हईले
ताहाते वधूसहित पति उथानकाले वामदेव्य नाम गान
करिबे एवंपरं अत्रवन प्रांशु हईया अवतरणकाले वा वाम-
देव्य गान करिबे । ४,५

गृहगतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरो-
प्यानङ्गहे चर्मण्युपवेशयन्तीह गावः प्रजायध्वमिति
तस्याः कुमारमुपस्थान्नादध्युस्तस्मै शकलोटानञ्जला-
वावपेयुः फलानि वा ॥ ६—६

ततः 'गृहगतां' पतिभवनद्वारोपनीतां तां वधू 'पतिपुत्र
शीलसम्पन्नाः' 'ब्राह्मण्यः' तस्मात् यानात् 'अवरोप्य' अवद्वारं
'आनङ्गहे चर्मणि' पातितंगीचर्मापरि 'इह गावः प्रजायध्वं
(मं० ब्रा० १,३,१३)—'इति' मन्त्रं पठन्तः तावत् तां

‘উপবেশয়ন্তি’ (৬) । ‘তস্যাঃ’ ‘উপস্থি’ ক্রৌড়ে তাএব ব্রাহ্মণ্যঃ
 ‘কুমারম্’ যং কমপি ‘আদধুঃ’ স্থাপয়েয়ুঃ (৩) । ‘তস্মৈ’
 কুমারায় ক্রৌড়ার্থং ‘শকলোটান্’ কৰ্হমনির্মিতমুপক্ৰগোলকান্
 ক্রৌড়নকান্ ‘অশ্বলী’ ‘আবপেয়ুঃ’ প্রদদ্যুঃ (৮) । ‘বা’ অথবা
 ‘ফলানি’ আশ্রাদীনি আবপেয়ুরিত্বিষ (৯) ॥ ৬-৯

অনন্তর পতিভবনের দ্বারদেশে উপনীতা সেই বধূকে
 পতি-পুত্রবতী ও শীলসম্পন্ন ব্রাহ্মণীগণ যান হইতে নামা-
 হইয়া ‘ইহ গাবঃ প্রজায়ধ্বং (মং ব্রাং ১,৩,১৩)’ মন্ত্রটি
 পাঠ করত পাতিত গোচর্মের উপরি তাহাকে বসাইবে (৬) ।
 সেই বধুর ক্রৌড়ে সেই ব্রাহ্মণীরাই যে কোন হউক একটি
 বালক অর্পণ করিবে (৭) এবং সেই বালকের অঞ্জলিতে
 একটি মুনির্মিত স্তম্বর অগ্নিপক্ৰ গোলক (ভাঁটা) ক্রৌড়নক
 প্রদান করিবে (৮) অথবা ভক্ৰগার্থ আত্রাদি স্তমধুর ফলও
 প্রদান করিতে পারে (৯) । ৬-৯

उत्थाप्यं कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टाविंश
 धृतिरिति ॥ १०

ততস্ব তস্যাঃ উত্থাপ্যতঃ ‘কুমারং’ পূর্বদত্তম্ ‘উত্থাপ্য’ ‘ধ্রুবাঃ’
 ধ্রুবনামতঃ প্রসিদ্ধাঃ ‘অষ্টী’ সঙ্খ্যাকাঃ ‘আজ্যাहुतीঃ’ আশ্ব-
 তন্মিষ্যেণ আহুতীঃ ‘ইহ ধৃতিঃ (মং ব্রাং ১,৬,১৪)’—‘ইতি’
 एतत्प्रभृतिभिरष्टाभिर्यजुर्भिः यथाक्रमतः ‘জুহোতি’ জুহুয়ান্
 यतिः ॥ ১০

পুত্র-পতি, সেই বধুর ক্রৌড়ে প্রদত্ত কুমারটি তুলিয়া

লইয়া 'ইহ শ্রুতি (ম. ভা. ১, ৩, ১৪)' প্রভৃতি আটটি যজু-
মন্ত্রে ধ্রুব নামে প্রসিদ্ধ আটটি আহুতি আক্রান্তে হবন
করিবে । ১০

**সমাম্নাসু সমিধমাধায় যথাবয়সং গুরুন্ গোত্ৰে-
ণাভিবাচ্য যথার্থম্ ॥ ১১ ॥ ৪**

'সমাম্নাসু' ধ্রুবাহুতিষু 'সমিধম্' তত্রান্নৌ অমন্ত্রকমেব
'যথাবয়সং' বয়ঃসুসারেণোত্তরোত্তরং গুরুন্ মান্যান্ তত্রীপাংস্থি-
তান্ 'গোত্রেণ' গোত্রীচ্চারণপূর্বকম্ 'অভিবাচ্য' পাদগ্রহণেন
প্রণম্য 'যথার্থম্' স্বপ্রযোজনানুসারতৌ বিহরেৎ ॥ ১১ ॥ ৪

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলন্যহ্নসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে প্রথমখণ্ডস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাম্নম্ । ২, ৪

উক্ত ধ্রুবাহুতি সম্পূর্ণ হইলে পরে সেই স্থিতে অমন্ত্রক
একটি সমিৎ প্রক্ষেপ করিয়া পরে সেই স্থলে উপস্থিত
গুরুগণের বয়সানুসারে যথাক্রমে পাদগ্রহণ করিবে এবং
ততৎকালে প্রতিবারেই স্বগোত্রের উল্লেখ অবশ্য
করিবে । ১১ । ৪

দ্বিতীয় অধ্যায়ে চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ২, ৪

अथातश्चतुर्थीकर्म ॥ १

‘अथ’ अनन्तरम्, ‘अतः’ इतन्नारभ्य ‘चतुर्थीकर्म’ विवाह-
रात्रितः चतुर्थी रात्रौ करणीयम् वच्मीति शेषः । १

एहेरूपे विवाहं रात्रिं हहेते खिरात्रिं अतिवाहितं हहेते
पत्रे चतुर्थं रात्रे वाशं वाशं करिते हहेवे तांशै वलि । १

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहीत्यग्ने
प्रायश्चित्त इति चतुरग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः समस्य
-पञ्चमीं बहुवदूद्याहुतेराहुतेः सुवसम्पातमुदपात्रेऽवन-
येत्तेनैनाऽसकेशनखामभ्यग्यङ्गासयित्वाप्लावयन्ति ॥

२—६

‘अग्निम्’ ‘उपसमाधाय’ ‘अग्ने प्रायश्चित्ते (म० ब्रा० १, ४
१]’ ‘इति’ अनेन मन्त्रेणैव पतिः ‘चतुः’ सङ्गाः ‘प्रायश्चित्ता-
ज्याहुतीः’ प्रायश्चित्ताय बहुपापप्रशमनाय आण्यतन्त्रेण आहुतीः
‘जुहोति’ जुहुयात् (२) । तत्र च द्वितीयादिषु तिस्रश्चा-
हुतिषु ‘अग्ने’—इति पदस्य स्थाने क्रमेण ‘वायुचन्द्रसूर्याः’
जज्ञाः(३) । किञ्च ‘पञ्चमीम्’ ‘समस्य’ सर्वस्य आहुतीम् अग्नादि-
पदचतुष्टयस्य मेलनेन ‘अग्निवायुचन्द्रसूर्याः’—इत्येवं सम्बुध्य
अपिच ‘बहुवद् जज्ञ’ एकवचनस्थाने बहुवचनप्रयोगेण मन्त्र-
पाठं विपरिणमय्यं जुहुयादित्येव (४) । ‘आहुतेराहुतेः
प्रत्याहुतेरेव ‘सुवसम्पातं’ अवशिष्टदृष्टधाराम् ‘उदपात्रे’ वमसे
‘अवनयेत्’ स्थापयेत् (५) । ‘तेन’ रक्षितसम्पातसमुदायेन
‘एनां’ बहुं ‘सकेशनखां’ आपादमस्तकां सर्वतएव ‘अभ्यग्य’
अचयित्वा ‘ङ्गासयित्वा’ यानागमनादिजनितक्षेशान् शरीर-

অথারূপান্ লাঘবয়িত্বা ঞ্জাম্ভাবয়ন্তি' প্রবাহাদিষু সস্তরণা-
দিনা স্নাপয়িযু: সস্ত্র্যাদয়: স্বজনা ইতি যাবৎ (৬) । ইতি গর্ত
চতুর্থীকর্ম বিবাহপ্রকরণশ্চেতি ॥ ২—৬

পতি, পত্নীর পূর্বকৃত পাপের প্রায়শ্চিত্তের জন্য অগ্নি-
স্থাপন করিয়া 'অগ্নে প্রায়শ্চিত্তে (ম. ব্রা. ১.৪.১)' মন্ত্রের
দ্বারা আজ্যতন্ত্রে চারিটা আহুতি হবন করিবে (২) । তন্মধ্যে
দ্বিতীয়াদি আহুতিতে ঐ মন্ত্রস্থ অগ্নির পরিবর্তে বায়ু, চন্দ্র
ও সূর্য্য পঠিত হইবে এইমাত্র বিশেষ (৩) এবং পঞ্চম
আহুতিটিতে অগ্নি, বায়ু, চন্দ্র ও সূর্য্য এ চারিদেবতারই এক-
কালে সম্বোধন ব্যবহার করিবে স্তুরাং মন্ত্রস্থ যতগুলি এক
বচন আছে তৎসমস্তই বহুবচনরূপে পরিবর্তিত হইয়া পঠিত
হইবে (৪) । এই পঞ্চ প্রায়শ্চিত্তাহুতির প্রত্যেকেরই শেষ
স্বত ধারাপাত ক্রমে চমসে রক্ষিত হইবে (৫) ; ঐ রক্ষিত
স্বতের দ্বারা সেই বধূব আপাদমস্তক সর্বাঙ্গ ভালরূপে
ডালিয়া দিবে, তাহাতে আগমন ক্লাস্তির অনেকটা উপশম
হইবে, পরে সখী প্রভৃতি সকলে একত্রিত হইয়া নদ্যাদি
প্রবাহে সস্তরণ জলক্রীড়াদি পূর্বক নববধূকে স্নান করাইবে
(৬) । চতুর্থী কশ্ম শেষ হইল এবং বিবাহ প্রকরণও এই
পর্য্যন্ত সমাপ্ত । ২—১.

অথ গর্ভাধানম্ ;—

অতঃপর গর্ভাধান বলা যাইতেছে,—

জর্ঘ্ণ ত্রিরাত্রাত্ সন্মব ইত্যকি যদর্চুমতী ভবত্যু-
পরতশীঘ্রিতা তদা সন্মবকালঃ ॥ ৩,৮

‘জর্ধ’ ত্রিরাত্রাত’ রজোদর্শনাদিতি বোধ্যম্ ‘সম্ভবঃ’ সম্ভ-
 বতি গর্ভোঃস্মাদিতি সম্ভবঃ সঙ্গমঃ ‘ইতি’ এবম্ ‘একে’ প্রাচীনা-
 চার্যাঃ আহুঃ। এবম্ রজোদর্শনাদিতিস্তু রাত্রিষু গতাশু চতুর্থ্যা-
 মেব রাত্রৌ গর্ভাধানায় সঙ্গমঃ কার্যঃ ইত্যেব কৌথুমশাখিপ্ৰাচীনা-
 চার্যাণাং মতম্ (৩) । গোমিলস্য স্বমতে তু নাত্র রাত্রিসঙ্ঘা-
 নিয়মঃ যতোহি শোণিতবেগে স্থিতে সঙ্গমস্য নাস্তি গর্ভোৎপাদনল-
 মপিত্বস্তি রোগকারিত্বমতঃ শোণিতবেগে বিদ্যমানে সঙ্গমোদূষ-
 ণীয় ইতি তিস্ত্বপি রাত্রিষু গতাশু যस्याঃ শোণিতবেগা ন
 ক্রসতি তদা নাসৌ সঙ্গম্যা অপিতু চৌণশোণিতায়াঃ কस्या-
 ষ্চিত্ব দ্বিতীয়ায়ামেব রাত্রৌ শোণিতবেগাभावश्चेत् তদা সা সঙ্গ-
 ম্যৈবেত্যাহ ;—‘ঋতুমতী’ পত্নী ‘যদা’ ‘উপরতশোণিতা’ শোণি-
 তবেগপ্রবাহশূন্যা ‘भवति’ ‘তদা’ এব ‘সম্ভবকালঃ’ । ন রাত্রি-
 সঙ্ঘানিয়ম ইতি ভাবঃ (৮) । ইতি গর্ভাধান কালনির্ণয়ঃ ॥ ৩, ৮

‘সে দিন প্রথম রজো দর্শন হইবে, সেই দ্বিতীয় অর্ভুতি
 ত্রিরাত্র গত হইলে চতুর্থ রাত্রে সঙ্গম করিবে’— ইহাই চি-
 ত্রিক্রমত (৭) কিন্তু গোভিলের নিজ মত তাহা নহে।
 প্রকৃত যখন দেখিবে ঋতুমতী স্ত্রীর শোণিত পতনের বেগ
 ন্যূন হইয়াছে, তখনই সঙ্গম কাল অর্থাৎ ঋতুর প্রথম দিন
 হইতে তিন দিন সমধিক শোণিত পতনবেগ থাকে, তাদৃশ
 অবস্থাতে সঙ্গম করিলে গর্ভ উৎপন্ন হয়ই না অধিকন্তু বিবিধ রো-
 গোৎপত্তিও হইতে পারে, এই জন্যই প্রথম রাত্রিক্রয় সঙ্গম
 নিষিদ্ধ হইয়া থাকে পরং গোভিলাচার্য্য বলেন, যখন এতা-
 দৃশ নিষেধের শোণিতবেগই একমাত্র কারণ বুঝা যাইতেছে,
 তখন রাত্রিসংখ্যা না বলিয়া “বাবৎ শোণিত পতন বেগ

ক্রাস না হইবে তাবৎ সঙ্গম করিবে না বলাই অপেক্ষাকৃত সঙ্গত” এরূপ বলিলে যে স্ত্রীর চারি বা পঞ্চরাত্রেও শোণিত পতনের বেগ হ্রাসিত না হইবে, সে সেপর্ষ্যস্তও সঙ্গমের যোগ্য নহে পক্ষান্তরে যে ক্ষীণ-কায় স্ত্রীর দ্বিতীয় দিবসেই শোণিত পতনের বেগ ন্যূন হইবে সে সেই দ্বিতীয় দিবসেও ভোগ্য হইবে । ৭,৮

গর্ভাধানপ্রকারমাহ ;—

“ কিলুপে গর্ভাধান করিবে বলা হইতেছে ;—

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद्विष्णुर्योनिं कल्प-
यत्वित्येतच्चर्चा गर्भं धेहि सिनीवालीति च समाप्यर्च्यै
सम्भवतः ॥ ६, १० ॥ ५

প্রথমতঃ পতিঃ ‘विष्णुर्योनिं कल्पयतु (म० ब्रा० १, ४, ६)
‘इत्येतच्चर्चा’, ‘गर्भं धेहि सिनीवालि (म० ब्रा० १, ४, ७)’—
‘इति च’ मन्त्राभ्यां स्वकोयेन ‘दक्षिणेन हस्तेन’ ‘उपस्थं’ पत्न्या
अन्तरिन्द्रियम् ‘अभिमृशेत्’ (६) । ‘ऋचौ’ पूर्वोक्तौ ‘समाप्य’
पाठेन मननेन अभिमर्शनफलदर्शनेन च ततः ‘सम्भवतः’ मिथः
सङ्गमं कुरुतः दम्पतीति (१०) । गतं गर्भाधानम् ॥ ६, १० ॥ ५

इति सामवेदीये गोभिल-प्रच्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २, ५

প্রথমত পতি ‘विष्णुर्योनिं कल्पयतু (म० ब्रा० १, ४, ६)
वाक्-एवः ‘गर्भं धेहि सिनीवालि (म० ब्रा० १, ४, ७)’ वाक्

ପାଠ କରତ ପତ୍ନୀର ଯୋଗି ଶ୍ରୀଦେଶ ଅଭିମର୍ଶନ କରିବେ (୯) ।
 ଏହି ଶ୍ଳାଗ୍ଧସ୍ୟ ପଠନ, ଗ୍ରନନ ଓ ତତ୍ତ୍ୱମହ ଅଭିମର୍ଶନ-କଳମର୍ଶନ
 ହଇଲେ ପରେ ଉଭୟେ ମନ୍ତ୍ରମ କରିବେ (୧୦) । ଇହାହି ଗର୍ଭା-
 ଧାନ । ୯, ୧୦ । ୫

ଦ୍ୱିତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟେ ପଞ୍ଚମଖଣ୍ଡର ଅନୁବାଦ ମତାଂଶୁ । ୨, ୧

ଅଥ ପୁଂସବନସଂସ୍କାରତତ୍ତ୍ୱତେ,—

ଅତଃପର ପୁଂସବନ ନାମକ ସଂସ୍କାର ବଳା ହଇତେଛେ ;—

ତୃତୀୟସ୍ୟ ଗର୍ଭମାସସ୍ୟାଦିସଦେଶେ ପୁଂସବନସ୍ୟକାଳଃ ॥ ୧

‘ଗର୍ଭମାସସ୍ୟ ତୃତୀୟସ୍ୟ’ ଗର୍ଭମାସସବ୍ଦସ୍ଥିତତୃତୀୟସ୍ୟ ମାସସ୍ୟ
 ‘ଆଦିସଦେଶେ’ ଆଦ୍ୟର୍ଦ୍ଧସ୍ୟ ପ୍ରଥମପକ୍ଷସ୍ୟିତି ଯାବତ୍ ସଦେଶେ ସମୀପେ
 ଅପ୍ତସ୍ୟନ୍ତରେ ଏବ ‘ପୁଂସବନସ୍ୟ’ ସଂସ୍କାରବିଶେଷସ୍ୟ ‘କାଳଃ’ ଜ୍ଞାତସ୍ୟ-
 ହିତି ଶେଷଃ । ୧

ସେ ମାତ୍ରେ ଗର୍ଭାଧାନ ହଇବେ ସେହି ମାତ୍ରେର ମନ୍ତ୍ରକ୍ରେ ଯୋଗ
 ତୃତୀୟ ମାସ, ତାହାରହି ଆଦି ପକ୍ଷର ନିକଟେହି ଅର୍ଥାତ୍ ଅର୍ଦ୍ଧ-
 ଶ୍ରୀର ଗର୍ଦ୍ଧେହି ପୁଂସବନ ନାମକ ସଂସ୍କାରର କାଳ ଜାନିବେ । ୧

ପ୍ରାତଃ ସଶିରସ୍କାଽଽମୁତୋଦଗୟେଷୁ ଦର୍ଭେଷୁ ପଞ୍ଚାଦଗ୍ନି-
 ରୁଦ୍ରଗୟେଷୁ ଦର୍ଭେଷୁ ପ୍ରାଚ୍ୟୁପବିଶତି ପଞ୍ଚାତ୍ ପତିରବସ୍ଥାୟ
 ଦକ୍ଷିଣେନ ପାଣିନା ଦକ୍ଷିଣାଂ ସମନ୍ବବମୃଶ୍ୟାନନ୍ତର୍ହିତଂ
 ନାଭିଦେଶମଭିମୃଶେତ୍ ପୁମାଂସୌ ମିତ୍ରାବରୁଣାବିତ୍ୟେତ-
 ଯର୍ଚ୍ଚାଥ୍ୟ୍ୟଥାର୍ଥମ୍ ॥ ୨—୪

পুংসবনসংস্কার: কথঙ্কর্তব্যত্বাহ ;—

‘প্ৰাতঃ’ সময়ে ‘উদগ্ৰেণু দৰ্ভেষু’ উপনীতা বধূ: ‘সশিরস্কা
 আঙ্গুতা’ শির:প্ৰমৃতিসর্বাঙ্গজলসিতা স্নাতা সতী ‘অগ্নে:’
 ‘পশ্চাত্’ পশ্চিমস্থাং দ্বিগ্নি তথৈব ‘প্ৰাগ্গ্ৰেণু দৰ্ভেষু’ ষাতিতেষু
 উপরি ‘প্ৰাচী’ প্ৰাঙ্ক্ মুখী পুরতোঽগ্নিঁ কৃৎবেতি ফলিতম্ ‘উপবি-
 শ্ৰতি’ উপবিশেত্ (২)। তত: ‘পশ্চাত্’ ‘পতি:’ ‘অবস্থায়’
 তাং বধূঁ ক্রোড়ীকৃত্যেতি যাবত্, ‘দক্ষিণেণ পাণিনা’ তস্থাংএব
 বধ্বা: ‘দক্ষিণম্ অংসম্’ ‘অন্ববমৃশ্য’ কিঙ্কিঁদুত্তানা যথাস্থাৎতথৈ-
 বানস্য “পুমাংসৌ মিত্ৰাবরুণৌ (ম০ ব্ৰা০ ১,৪,৮)” — ‘ইতি
 এতয়া ঋচা’ স্মর্তব্যং দেবং সংস্মরন্ তস্থাংএব ‘নাভিদেশম্’
 ‘অনন্তর্হিতং’ বস্ত্রাভ্যাৱরণশূন্যং প্ৰকৃত্য ‘অভিমৃশেত্’ বিশিষণ
 স্মৃশেত্, শিষণে সখ্যৈনৈব হস্তেনেতি গম্যতে (৩)। ‘অথ’ তদনন্তরং
 ‘যথার্থম্’ যথাপ্ৰয়োজনং বিহরেত্ স: (৪) ॥ ২—৪

প্ৰাতঃকালে উত্তরাংকুশাসনে সেই ত্ৰিগ্নাম গর্ভবতী
 বধূকে বসাইয়া মস্তকাদি সর্বশরীর জলে আঙ্গুত অর্থাৎ
 তাহাকে স্নানরূপে স্নান করাইয়া অগ্নির পশ্চিমদিকে পাতিত
 উত্তরাংকুশাসনে বসাইবে এবং তাহার পশ্চাৎদিকে অর্থাৎ
 তাহাকে ক্রোড়ে করিয়া পতিও অবস্থিত হইবে পরে দক্ষিণ
 হস্তদ্বারা ঐ বধুর দক্ষিণ স্কন্ধ স্থীয় ক্ৰোড়ের দিকে কিঙ্কিৎ
 উত্তানভাবে নোআইয়া ধরিয়া থাকিবে এবং বামহস্তের দ্বারা
 তাহার নীবীবন্ধন মুক্ত করিয়া তদীয় নাভিদেশ বিশেষরূপে
 স্পর্শ করিবে এবং ঐ স্পর্শকরণ কালে “পুমাংসৌ মিত্ৰাবরুণৌ
 (ম০ ব্ৰা০ ১,৪,৮)” এই ঋক্ স্তোত্রের দ্বারা স্মরণীয় দেবতা

अरण करिबे । ईशई से दिवनेर-कार्य ; तदनखर रथेछ
विचरण करिबे । २—४

अथापरम् ॥ ५

‘अथ’ तत्कार्यानन्तरम् ‘अपरम्’ अपि एकमस्ति कार्यं
मुंसवनस्थिति । तदपि पूर्वोक्तकार्याभ्यन्तरे [१सू०] एव कर्त्तव्यं
परं यस्मिन् दिने नाभिर्मर्शनं कृतं तस्मिन्नेव, तत्परदिने,
तत्परपरदिने वेति नायं नियमः । ५

एहे नाभिर्मर्शन-कार्येण परे पुंसवन संस्कार करिते
आर एकटि कार्य आछे, ताहाओ पूर्वोक्त कामेहे हईबे ।
[१सू०] किखु ये दिन नाभिर्मर्शन करिबे सेहे दिनहे कि त-
परदिन कि त-पर-परदिन करिबे, एरूप कोन विशेष
नियम नाहे । ५

किन्तदपरं कार्यमिति स्फुटयति ;—

सेहे अपर कार्यटि कि ? ताहाहे खबळ करितेछेन ;—

प्रागुदीच्यां दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतः फला
मस्रामामकृमिपरिसृष्टां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परि-
क्रीयोत्यापयेद्यसि सौमी सोमय त्वा रात्रि परि-
क्रीणामि यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा रात्रि परि-
क्रीणामि यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्य स्वा परिक्रीणामि
यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्य स्वा परिक्रीणामि यद्यसि
मरुद्भ्यो मरुद्भ्य स्वा परिक्रीणामि यद्यसि विश्वेभ्यो-

देवेभ्यो विष्वेभ्यो देवेभ्य स्त्वा परिक्रीणास्योषधयः
सुमनसो भूत्वास्यां वीर्यं समाधत्तेयं कर्म करिष्य-
तीत्युत्थाप्य तृणैः परिधायाहृत्य वैहायसीं निदध्या
दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मवन्धूः
कुमारी वाऽप्रत्याहरन्ती पिनष्टि प्रातः सशिरस्का-
ऽऽभुतोदगयेषु दर्भेषु पश्चादग्नेरुदगयेषु दर्भेषु प्रांक्-
शिराः संविशति पश्चात् पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणे-
रङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याभिसङ्गृह्य दक्षिणे
नासिकाश्रोतस्यवनयेत् पुमानग्निः पुमाननिन्द्र इत्ये-
तयञ्चाथ यथार्थम् ॥ ६—१२ ॥ ६

‘प्रागुदीचां’ ऐशान्यां दिशि सञ्जातां ‘न्यग्रोधशुङ्गां’ न्यग्रा-
धस्य वटस्य शुङ्गां अस्फुटितपत्रमिति यावत् ‘त्रिःसप्तैः यवैर्मा-
षैर्वा’ एकविंशतिमासान् एकविंशतियवान् वा वृक्षस्वामिने
मूष्यं दत्त्वा तत्सकाशात् ‘परिक्रीय’ ‘उत्थापयेत्’ । शुङ्गां
विशिनष्टि—‘उभयतः फलाम्’ यस्या उभयपार्श्वयोरेव फलै
• विद्येते तादृशीं, किञ्च ‘अस्त्रामाम्’ अस्त्रानाम्, किञ्च ‘अकृमि-
परिहृतां’ कृमिभिः पत्रक्रीटैः परिहृतां करिव्यासा तदभांवाम्
(६) । तत्परिक्रयमन्त्राः सप्त । तानाह;—हे शुङ्गे! त्वं ‘यदि’
‘सोमी सोमदेवतायाः प्रिया ‘असि’ तर्हि ‘सोमाम रङ्गे’
सोमराजप्रीत्यर्थमेव ‘त्वा’ त्वां ‘परिक्रीणामि’ १ । त्वं ‘यदि’
‘वारुणी’ वरुणदेवतायाः प्रिया ‘असि’ तर्हि तस्मै • वरुणाय

रात्रि' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि २ । त्वं 'यदि' 'वसुभ्यः' वस्त्रष्ट-
 कानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'वसुभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्री-
 णामि' ३ । त्वं 'यदि' 'रुद्रेभ्यः' रुद्राणामेकादशानां प्रीत्यर्थमेवो-
 त्पन्ना 'असि' तर्हि 'रुद्रेभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ४ । त्वं
 'यदि' 'आदित्येभ्यः' द्वादशादित्यानां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि'
 तर्हि 'आदित्येभ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ५ । त्वं 'यदि'
 'मरुद्भ्यः' एकोनपञ्चाशतां मरुतां प्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि
 'मरुद्भ्यः' एव 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ६ । 'यदि' 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः'
 सर्वदेवप्रीत्यर्थमेवोत्पन्ना 'असि' तर्हि 'विश्वेभ्योदेवेभ्यः' एव
 'त्वा' 'परिक्रीणामि' ७ । इति सप्त परिक्रयणमन्त्राः (७) ।
 अथोत्थापनमन्त्रः ;—हे 'ओषधयः' ! यूयं 'सुमनसः' प्रसन्नाः
 सन्तः 'अस्यां' वध्वां 'वीर्यं समाधत्त' वीर्यसमाधानं कुरुत,
 किन्निमित्तमित्याह—'इयं' वधूः 'कर्म' गर्भप्रसवनां 'करिष्यति'
 ततएव वीर्यस्य प्रयोजनम् ; 'इति इमं मन्त्रं पठन् 'उत्थाप्य' ताः
 'दृष्टैः' यथालभ्यैः 'परिधाय' वेष्टयित्वा 'वैहायसीं' अकाश-
 सम्बन्धिनीं क्षताममरवेलेति प्रसिद्धाम् 'आहृत्य' तदुपरि
 'निदध्यात्' स्थापयेत् (८) । ततश्च 'दृश्यद्' शिलापट्टकं
 'प्रक्षाल्य' अपरवस्तुकणासंसर्गं यथा न स्यात् प्रक्षालनेनैवं
 कृत्वा तत्र 'ब्रह्मचारौ' ऋतावन्यत्र स्त्रभार्यायामपि यो न
 सङ्गच्छते सः इव 'व्रतं बती वा' पातिव्रत्यं व्रतं यथा पात्यते
 विशेषेण सा, 'ब्रह्मबन्धूः' 'ब्राह्मणजातीया' 'कुमारी वा' अनूढा
 ब्राह्मणकन्येति यावत् 'अप्रत्याहरन्ती' प्रत्याहारस्तप्रागस्तम-
 कुर्वन्ती अविश्रामेणैव भ्रूटित्विवेति यदवत् अन्यथा आप्रातव्यं
 ओषधिधीर्यं नष्टं स्यादेव 'पिनष्टि' पेषणं कुर्यात्, ताः शृङ्गा

इत्यर्थादागतम् उपलेनेति च (८) । ततश्च 'प्रातः' 'उदगग्रेषु दर्भेषु' उपस्थिता सा बधूः 'सशिरस्का आप्लुता' सती, 'अग्नेः' 'पश्चात्' पश्चिमस्यां दिशि 'उदगग्रेषु दर्भेषु' पातितेषु 'प्राक्-शिराः' पूर्वदिगतमस्तुका भवती 'संविशति' संवेशनमर्द्धशयन-मिश्रोपवेशनं कुर्यात् (१०) । ततः 'पश्चात्' 'पतिः' 'अवस्थाय' 'दक्षिणस्य पाणेः' 'अङ्गुष्ठेन' 'उपकनिष्ठिकया' अनामिकया 'अङ्गुल्या' अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामिति यावत् 'अभि' अभितः सर्व-तोव्याप्य 'सङ्गृह्य' तत् पिष्टशुङ्गारसं, तस्या वध्वाः 'दक्षिणे' 'नासिकास्रोतसि' नासिकारन्ध्रे 'अवनयेत्' अवक्षिपेत् आघ्रा-पयेद्वा ; 'पुमानग्निः पुमानिन्द्रः (म० ब्रा० १,४,८)'—'इति एतया ऋचा' इष्टं संस्मरन्निति शेषः (११) । 'अथ' अनन्तरं 'यथार्थ' यथाप्रयोजनं विहरयेदिति शेषः (१२) । गतमिदं पुंसवनकर्म ॥ ६—१२ ॥ ६

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २,६

ज्ञेयान् कोणे ये कोन वटवृक्ष थाकिवे ताहा इहेतेहे शुक्रां (टूशी) अर्थां वृक्षफूटितपत्र, वृक्षशागीके एकविंशति यव वा एकविंशति माघ प्रदानपूर्वकं क्रय करिया परे उथापित करिवे । ए शुक्रा उतयपार्श्वे फलधरा चाहे, उहा न्नान अर्थां शुक्राय ना हय एवं उहाते पत्रकीट ना जन्मिया थाके (६) । ए शुक्रा क्रय करिते सपु मन्त्र पाठ आवश्यक । यथा ;—हे शुक्रे ! तूमि यदि सोमदेवतार प्रिया

হও'ত সেই রাজার * প্রীতির জন্মই তোমাকে ক্রয় করি-
 তেছি ১। তুমি যদি রাজা বরুণদেবতার প্রিয় হও'ত সেই
 বরুণরাজার * প্রীতির জন্মই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ২।
 তুমি যদি অষ্টবহুর প্রিয় হও'ত সেই বহুগণের প্রীতির
 জন্মই তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৩। যদি একাদশ রুদ্র-
 গণের প্রিয় হও'ত সেই রুদ্রগণের প্রীতির জন্মই
 তোমাকে ক্রয় করিতেছি ৪। যদি তুমি দ্বাদশ আদিত্যগণের
 প্রিয় হও'ত সেই আদিত্যগণের প্রীতির জন্মই তোমাকে
 ক্রয় করিতেছি ৫। তুমি যদি ঊনপঞ্চাশৎ মরুদগণের প্রিয়
 হও'ত সেই মরুদগণের প্রীতির জন্মই তোমাকে ক্রয় করি-
 তেছি ৬। যদি তুমি বিশ্বদেবা দেবগণের প্রিয় হও'ত
 সেই বিশ্বদেবা দেবতাদিগের প্রীতির জন্মই তোমাকে
 ক্রয় করিতেছি ৭। পরে এই মন্ত্র পাঠ পূর্বক উহা উত্থাপিত
 অর্থাৎ বৃক্ষশাখা হইতে ছিন্ন করিবে ; যথা—‘হে ওষধিগণ !
 তোমরা প্রসন্ন হইয়া এই বধূতে বীর্যাদান কর, বাহাতে
 এই রধু অক্লেশে গর্ভ প্রসব কৰ্ম্ম করিবে’। উখিত সেই
 শুল্ক! তৃণাচ্ছাদিত করিয়া বৈহায়সী অর্থাৎ অমরবেল বা সূক্ষ্ম
 জটামাংসী সঙ্গ্রহ পূর্বক তাহাতে রক্ষা করিবে (৮)। অন্তর
 পেষণাধার শিলা একখানি ভালরূপে প্রক্ষালিত করিয়া
 তাহাতে ব্রহ্মচারীর মায় ব্রতবিশিষ্টা অর্থাৎ গৃহী ব্রহ্মচারী
 যেরূপ ঋতুকালমাত্রে স্বীয় ভার্যামাত্র গমন করেন সেইরূপ
 আচরণবতী কোন পতিব্রতা অথবা ব্রাহ্মণবংশীয়া কোন

* শ্যাম ও বরুণ প্রায়ই রাজা বলিয়া কীর্তিত হইয়া থাকেন,

কুমারী উহা অবিজ্ঞামে পেষণ করিবে অর্থাৎ পেষণকালেই ওষধির সমস্ত গন্ধ গন্ধবহ কর্তৃক অপহৃত না হয় (৯)। পরে প্রাতঃকালে বধু উত্তরাগ্র কুশাপুঞ্জে অবস্থিত হওত আ-মস্তক জলপ্লুতা স্নানাতা হইয়া অগ্নির পশ্চিমভাগে উত্তরাগ্র পাতিত কুশাসনে পূর্বশিরা হওত অর্দ্ধশয়ন করিবে (১০), পতি তাহার পশ্চাতে থাকিয়া অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠ দ্বারা সেই শুক্র-পিষ্ট গ্রহণ করিয়া তাহার দক্ষিণ নাসারন্ধ্রে তদীয় রস প্রদান করিবে বা আত্মাণ করাইবে। তৎকালে 'পুমানগ্নিঃ পুমানিন্দ্রঃ (ম. ব্রা. ১,৪,৯)' এই মন্ত্র পাঠ করত পতি ইষ্ট স্মরণ করিবে (১১)। অনন্তর যথেষ্টা বিচরণ করিবে (১২)। ইহাই পুংসবনকর্ম ॥ ৬—১২ ॥ ৬

দ্বিতীয় অধ্যায়ে ষষ্ঠ-খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ২, ৬

অথ সীমন্তকরণাম্ ॥ ১

'অথ' প্রকরণান্তরং দ্যোতয়তি। 'সীমন্তকরণাম্' নাম কর্ম, সংস্কারবিশেষঃ। তদধিকৃত্য বচস্মীতি। ১

সীমন্তকরণ * নামে আর একটি সংস্কার করিতে হয়, এক্ষণে তাহাই বলা হইতেছে। ১

তস্য কালং বিধন্তি ;—

প্রথমগর্ভে চতুর্থে মাসি षष्ठ্যষ্টমে বা ॥ ২

* ইহাকে সীমন্তোন্নয়নও কহে।

‘प्रथमे गर्भे’ एष हि संस्कारः प्रथमे एव गर्भे कार्यः न तु प्रतिगर्भम् । तत्र च ‘चतुर्थे षष्ठे अष्टमे वा मासि’ कुर्यादिति तत्कालविधिः । २

एहे मीमंखकरणं संस्कारं प्रथमं गर्भमादेहे करिते इहेवे, अतिवारं गर्भं इहेलेहे करिते न। इहे चतुर्थ, षष्ठे वा अष्टमे मासेन कार्यं । २

तत्रेतिकर्त्तव्यतां तिधत्ते ;—

प्रातः सशिरस्काऽऽप्नुतोद्गग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्ने-
रुद्गग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति पश्चात् पतिरवस्थाय
युग्मन्तमौदुस्वरं शलाटुग्रथ्नमावधाति अयमूर्जावतो
वृक्ष इत्यथ सीमन्तमूर्धमुन्नयति भूरिति दर्भपिञ्जली-
भिरेव प्रथमम् भुवरिति द्वितीयं स्वरिति तृतीय-
मथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयञ्चां ऽथ पूर्णचात्रेण
राकामहमित्येतयञ्चां त्रिष्वेतया च शलल्या यांस्ते
राके सुमतय इति क्वसरः स्थालीप्राक् उत्तरघृत
स्तमवेचयेत् किम्पश्यसीत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत्
तं सा स्वयं भुञ्जीत वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नीति ब्रा-
ह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ॥ ३—१२

• ‘प्रातः’ पूर्वाह्ण, ‘उद्गग्रेषु दर्भेषु’ उत्तराशीकृतपातित-
कुशासने उपविष्टा सती ‘सशिरस्काऽऽप्नुता’ स्नाता भवती
‘अग्नेः पश्चात्’ ‘उद्गग्रेषु दर्भेषु’ ‘प्राची’ प्राच्युखी ‘उपविशति’

(३) । 'पतिः' तस्या वध्वाः 'पथात्' 'अवस्थाय', 'युग्मन्तम्' युग्मानि फलानि यस्मिन् तादृशम् 'श्रीदुम्बरम्' उदुम्बरगुच्छं 'शलाटुयथम्' शलाटुनामफलविशेषस्य स्तवकञ्च 'अयमूर्जावती वृक्षः (म० ब्रा० १,५,१)'—'इति' इमं मन्त्रमुच्चरन् 'आ वध्नाति' वध्वाः मस्तके कण्ठे बाहौ कटां नाभौ अञ्जले वेति न नियमः (४) । 'अथ' अनन्तरम् । 'सौमन्तम्' केशरचना- विशेषम् 'जर्द्धम् उन्नयति' उन्नयेत् पतिरेव । तत्र 'दर्भपिञ्ज- लीभिः' शुष्कैः गर्भसारैश्च कुशासमूहैः 'भूः'—'इति' मन्त्रेण 'प्रथ- मम्' उन्नयनम् ; 'भुवः'—'इति' मन्त्रेण 'द्वितीयम्' उन्नयनम् ; 'स्वः'—'इति' मन्त्रेण 'तृतीयम्' उन्नयनम् (५) । 'वीरतरेण' शरद्वणविशेषेण 'येनादितेः (म० ब्रा० १,५,२)'—'इत्येतया ऋचा' च सौमन्तमूर्धमुन्नयति पतिः (६) । 'अथ' तदनन्तरम् 'राकामहम् (म० ब्रा० १,५,३)'—'इत्येतया ऋचा' 'पूर्ण- चात्रेण' सूत्रपूर्णतर्कुणा सौमन्तोन्नयनम् (७) । 'च' किञ्च 'यास्ते राके ऋमतयः (म० ब्रा० १,५,४)'—'इति' मन्त्रं पठन् 'अग्निः' 'त्रिष्वेतया' त्रिषुस्थानेषु श्वेतवर्णया 'शलल्या' शल्लकी- कण्टकेन सौमन्तमूर्धमुन्नयेत् (८) । ततश्च ; 'स्थालीपाकः' स्थाल्यां पाकः 'उत्तरदृष्टः' पाकान्ते दृष्टमिश्रितः 'ऊसरः' तिल- तण्डुलसमूहः 'ऊसरः' इति ऊसरसङ्घणम् ; 'तम्' तादृशं ऊसरम् 'अवेक्षयेत्' दर्शयेत् पत्नीं पतिरिति (९) । यदा सा तं पश्यति, तदैव पतिः पृच्छेत् 'किम् पश्यसि ?—इति' 'उक्तां' पतिनैवं पृष्टा सा, 'प्रजाम् (म० ब्रा० १,५,५)'—'इति' इमं मन्त्रं 'वाचयेत्' पत्नीं पतिः (१०) । 'तं' ऊसरं 'सा' वधूः 'स्वयं भूञ्जीत' (११) । तस्मिन्नेव भोजनकाले 'ब्राह्मण्यः'

‘বীরসূর্জীবসূর্জীবপত্নী’—‘হৃতি’ एवमादिभिः ‘मङ्गल्याभिः
गीर्भिः’ आग्नीर्वाक्यैः ‘उपासीरन्’ ईश्वरमिति शेषः (१२) ।

হৃতি সীমন্তোন্নয়নম্ । ২—১২

সীমন্তুকরণ সংস্কার কীরূপে করিতে হয় বলিতেছেন;—
প্রাতে উত্তরাগ্রভাবে পাতিত কুশাসনে বধূকে বসাইয়া আ-
মস্তক প্লাবিত করিয়া স্নান করাইয়া দিবে । পরে অগ্নির
পশ্চিম ভাগে পাতিত উত্তরাগ্র কুশাসনে পূর্বাভিমুখী করিয়া
তাহাকে বসাইবে, পতিও তৎপশ্চাতে থাকিবে । অনস্তর
যজ্ঞভুমুরের একটি গুচ্ছ ও শলাটুর আর একটি গুচ্ছ সেই
বধুর অঞ্চলে বা শরীরের যে কোন স্থানে বাঁধিয়া দিবে । সেই
গুচ্ছদ্বয় বন্ধনকালে ‘অয়মুর্জ্জীবতোবৃক্ষঃ (ম० ত্রা० ১,৪,১)’
এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে । তদনস্তর সারগর্ভ শুষ্ক কুশাসমূহ
নিশ্চিত পিঞ্জলীর (ব্রসের) দ্বারা সেই বধুর কেশবিন্যাস করিবে ।
‘ভুঃ’ মন্ত্রে প্রথমবার, ‘ভুবঃ’ মন্ত্রে দ্বিতীয়বার এবং ‘স্বঃ’ মন্ত্রে
তৃতীয়বার সীমন্তুর কেশগুলি ঐ পিঞ্জলি দ্বারা উন্নীত করিয়া
দিবে । ‘যেনাদিতে (ম० ত্রা० ১,৫,২)’ মন্ত্রপাঠ করতঃ
শরের বাণ প্রস্তুত হয় সেই শরের দ্বারা সীমন্তুর মধ্য চিরিয়া
শোভমান করিবে । ‘রাকামহঃ (ম० ত্রা० ১,৫,৪) মন্ত্রপাঠ
করত স্থানক্রমে খেত এরূপ শজারুক-কাঁটার দ্বারা ক্ষুদ্র ক্ষুদ্র
কেশগুলি গুছাইয়া দিবে । তাহার পরে স্নতসংবরা দেওআ
অগ্নিপক্ব তিলতণ্ডুল তাহাকে দেখাইবে এবং তদর্শনকালে
তাহাকে পতি জিজ্ঞাসা করিবে ‘উহাতে কি দেখিতেছ ?’
এতদুত্তরে বধু বলিবে ‘প্রজা ইত্যাদি (ম० ত্রা० ১,৫,৫)’ ।
পরে সে দিবস তাহাই বধু ভোজন করিবে এবং সেই

ভোজনকালে ত্রাঙ্গীগুণ এই বধু 'বীরপ্রসবিনী হউক'
ইত্যাদি মঙ্গলসূচক বাক্যে জেশ্বরোপাসনা করিবে। ইহাই
মীমন্তোন্নয়ন ॥ ৩—১২

অথ সৌখ্যন্তীহোমঃ ॥ ১৩

'অথ' প্রকরণান্তরং দ্যোতয়তি। 'সৌখ্যন্তীহোমঃ' এতন্নামক
স্বাপরঃ সংস্কারঃ কার্যঃ। ১৩

এই মীমন্তোন্নয়ন সংস্কারের পরে সৌখ্যন্তীহোম নামে
আর একটি সংস্কার করিতে হয়। ১৩

তস্য কালং বিধতে ;—

প্রতিষ্ঠিতে বস্তৌ ॥ ১৪

'বস্তৌ' যোনিপ্রদেশে 'প্রতিষ্ঠিতে' গর্ভে সমুপস্থিতে সৌখ্যন্তী-
হোমঃ কার্যঃ ইতি তত্কালনির্দেশঃ। ১৪

• যখন প্রসবদ্বারদেশে গর্ভ আনিয়া উপস্থিত হইবে সেই
সময়ে অর্থাৎ প্রসবের অব্যবহিত পূর্বে এই সৌখ্যন্তী হোম
সংস্কার করিতে হইবে। ১৪

• তত্রৈতিকর্ষ্যতাং বিধতে ;—

পরিস্তীর্ঘ্যাগ্নিমা জ্যা হৃতী জুহোতি যা তির-
স্বীত্যেয়স্বা বিপশ্বিতু মুচ্ছমভরদিতি চ পুমানয়ং
জনিষ্যতেঽসৌ নামেতি. নামধেয়ং গৃহ্নাতি যস্মদ গুচ্ছ-
মেব भवति ॥ ১৫—১৩

‘अग्निम् परिस्तीर्य’ तत्र, ‘या तिरश्ची (म० ब्रा० १,५,६)’
 —‘इत्येतयर्चा’, ‘विपश्चित्पुच्छमभरत् (म० ब्रा० १,५,७)’—
 ‘इति’ अनया च ‘आन्याहुती’ आन्यतन्त्रेण आहुतिहयम्
 ‘जुहोति’ जुहुयात् (१५) । अपरञ्च ‘अयं’ गर्भः ‘पुमान्
 जनिष्यते’ चेत् ‘असौ नाम’—‘इति’ ‘नामधेयं’ जनिष्यमाण-
 पुत्राख्यां ‘गृह्णाति’ प्रकल्प्य रक्षति (१६) । ‘यत्’ नामधेयं
 मनसि निश्चितम्. ‘तत्’ नामधेयं ‘गुह्यम्’ गोप्यमेव
 ‘भवति’ भवेद्, अन्यथा कन्याजाते हासाय स्याच्छत्रूणामिति
 (१७) । गतोऽयं सोथ्यन्तीहोमसंस्कारः । १५—१७

पूर्व उपदेशानुसारे अग्नि स्थापनादि परिसुरणास्तु
 कार्येण परे ‘या तिरश्ची (ग० ब्रा० १,५,६)’ मध्ये एवं
 ‘विपश्चित्पुच्छमभरत् (१,५,७)’ मध्ये आहुतिले आहुति-
 हयं प्रदानं करिषे (१६) । ‘एहं समये’—‘यदि पुत्र जन्मे त
 ताहार एहं नाम राखिषे’ एहंरूपं मने मने एकं नाम स्मिन्
 करिष्या राखिषे अर्थात् पुत्रेण आशां करिषे (१७) । परं
 ताहा प्रकाशं करिषे ना अर्थात् प्रकाशं करिले यदि पुत्र
 ना ह्य’त शक्र-हास्यं इहेते पारे (१९) । इहाहोमोऽसौ-
 होम संस्कारः । १५—१९

अथ जातकर्माद्यते ;—

यदाऽस्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् काङ्-
 क्षतं नाभिक्रान्तनेन स्नानप्रतिधानेन चेति ॥ १८

‘यदा’ यस्मिन् काले प्रसवगृहस्थः धात्रीप्रभृतयः सर्वे
 ‘कुमारं जातम्’—‘इति’ समाचारम् ‘अस्मै’ पित्रे ‘आचक्षीरन्’

‘अथ’ तद्व्यहितमेव पिता ‘ब्रूयात्’—‘नाभिक्रान्तनेव’ नाभिक्रान्तनाडीच्छेदनेन ‘च’ अपि स्नानप्रतिधानेन स्नानपायनेन एतं पालयितुं ‘काङ्क्षत’ इच्छां कुरुत यूयम् ‘इति’ । १८

अतःपरं जातकर्म्म संस्कारं यथा ;—यथनई मृत्तिकागृहस्थ-
धात्री प्रसूतिं वनिष्या उठिंवे ये ‘कुमारं जन्मग्रहणं करिन्’
तथनई पिता वनिषे ‘नाभिसंलग्नं नाडीच्छेदनं ७ स्नानप्रदा-
नादिनं द्वारं रक्षां करिंते ईच्छां कर’ । १८

ब्रीहियवौ पेषयेत्तथैवाऽऽवृता यथा शुक्लान्द-
क्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपष्ठिकयाः चाङ्गुल्याभिसङ्गृह्य
कुमारस्य जिह्वायां निर्माष्टीयमाञ्चेति तथैव मेधा-
जननं सर्पिः प्राशयेज्जातरूपेण वादाय कुमारस्य
मुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणावित्येतयञ्चा सद-
सस्पृतिमद्भुतमिति च क्लान्तत नाभिमिति ब्रूयात्
—स्नानञ्च प्रतिधत्तेति ॥ १९—२२

नाभिक्रान्तनात् पूर्वकृत्यमाह ;—‘यथा’ पूर्वोक्ताया ‘आवृता’
‘परिपाच्या ‘अङ्गां’ पूर्वोक्तां ‘पेषयेत्’ ‘तथैव’ ब्रीहियवौ पेषयेत्
(१९) । पिष्टौ च ब्रीहियवौ ‘दक्षिणस्य’ पाणेः अङ्गुष्ठेनीप-
कनिष्ठिकया च अङ्गुल्या अभि सङ्गृह्य ‘इयमाञ्चा (म० ब्रा०
१, ५, ८)’—‘इति’ इमं मन्त्रमुच्चरन् ‘कुमारस्य’ तस्य ‘जिह्वयां’
‘निर्माष्टी’ नियच्छति (२०) । ‘तथैव’ तनैव प्रकारेण दक्षि-
णस्य पाणेः अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां गृहीत्वेति यावत् । ‘मेधान्ते

মিথাবরুণী (মং ব্রাং ১,৫,৫)—‘ইত্যেতয়র্চা’ ‘ব’ অপি
 ‘সদস্যতিমদ্রুতম্ (ছং ব্রাং ২,২,১,৩)’—‘ইতি’ অনয়া
 ‘মিধাজননং সর্পিঃ’ ‘প্রায়যেৎ’ । ‘বা’ অথবা ‘জাতরুপেণ’
 ‘হিরণ্মেন’ হিরণ্ময়মলাকাদিনা ‘আদায়’ গৃহীত্বা সর্পিঃ
 ‘কুমারস্য’ তস্য ‘মুখে’ ‘জুহোতি’ জুহুয়াৎ স্মিপেৎ (২১) ।
 এতদনন্তরম্ ‘নাভিম্ ক্রান্তত’—‘ইতি’, ‘স্নানং প্রতিধত্ত’—
 ‘ইতি চ’ ‘মুয়াৎ’ আদিষ্যাৎ পিতৃতি শিষঃ । পিতৃদেয়মহুণ-
 পূর্বকমেব নাভিক্রান্তং স্নানপ্রতিধানশ্চেতি গর্তং জাতকর্ম (২২) ।

১৫—২২

পূর্বে শুক্রা পেষণের যে নিয়ম বলা হইয়াছে, সেই-
 রূপেই ধান্য-তণ্ডুল ও যব-তণ্ডুল পেষণ করিয়া নাড়ীচ্ছেদনের
 পূর্বেই দক্ষিণহস্তের অনামিকা ও অঙ্গুষ্ঠের দ্বারা গ্রহণ করত
 ‘এই ঐশ্বরের আঞ্জা (মং ব্রাং ১,৫,৮)’ মন্ত্রপাঠপূর্বক সেই
 নবকুমারের জিহ্বাতে লেহন করাইবে এবং মেধার বৃদ্ধি কাম-
 নাতে ‘মেধান্তে মিত্রাবরুণৌ (মং ব্রাং ১,৫,৯)’ মন্ত্র ও
 ‘সদস্যতিমদ্রুতম্ (ছং ব্রাং ২,২,৩,৭)’ মন্ত্র ; এই মন্ত্রদ্বয়
 পাঠপূর্বক বারদ্বয় সেইরূপ অঙ্গুষ্ঠানামিকার দ্বারাই স্নত ও
 অবলেহন করাইবে অথবা স্তবর্ণশলাকাদির অগ্রে স্নত লইয়া
 সেই কুমারের মুখে প্রদান করিবে । অনন্তর নাড়ী ছেদন
 করিয়া স্তনপান করাইবে । ইহাই জাতকর্ম সংস্কার । ১৯—২২

অত উর্ধ্বমসমালম্বনমাৎসরান্নাত্ ॥ ২৩,৩

‘অত উর্ধ্বম্’ নাভিক্রান্তাত্ পরস্তাত্ ‘আৎসরান্নাত্’ ইম-

रात्रिशेषं यावत् 'असमालम्बनम्' अस्यर्शनम् कुमारमातुरित्य-
शौचविधिः ॥ २३

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डस्य
व्याख्यानं सामश्रमिकृतं समाप्तम् । २.७

এই নাড়িচ্ছেদনের পর হইতে দশ দিন সেই প্রসূতি
অস্পৃশ্যা হইবে অর্থাৎ এ দশ দিন ভর্তা খায় পড়ীকে স্পর্শ
পর্যন্তও করিবে না । ২৩ .

द्वितीय अध्यायस्य मध्य खण्डस्य अनुवाक समाप्तु ॥ २,७

अथ निष्क्रामणकार्यस्याद्यदलं ज्यौत्स्नोपस्थानं विधत्ते ;—
अथ निष्क्रामण । तत्रापि अथमत ज्यौत्स्नोपस्थान ;—

• जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः
सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्ना-
ञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठतेऽथ माता शुचिना वसनेन
कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्-
शिरसम्मनुपृष्ठम्परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठतेऽथ जपति यत्त
सुसीमद्वति यथाऽयन्नप्रमीयतपुत्रो जनित्राअधीत्यु-
दञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ १—५

• 'जननात्' जन्मतः . चारभ्य 'ध.' 'तृतीयः' 'ज्यौत्स्नः'

জ্যোত্স্নায়ুক্ত: পক্ষ:, 'তস্য' পক্ষস্য 'তৃতীয়ায়াং' তিথৌ 'প্রাতঃ'
 'কুমারং' 'সশিরস্কম্ আপ্লাব্য' শিরসি জলদানেন স্নাপয়িত্বা
 'অস্মমিতৈ' সূর্যে, 'বৌনে' বিগতে চ 'লোহিতিকি', 'পিতা'
 কুমারজনক: 'অঞ্জলিহত:' পুত্রগ্রহণায় প্রসারিতাশ্চতিদ্বয়:
 সন্ 'উপতিষ্ঠতে' উত্যিতস্টিষ্ঠেত (১) । 'অথ' তদনন্তরং
 'মাতা' কুমারপ্রসূতি: 'শুচিনা' শুভ্রেণ নির্মলেনেতি যাবত্
 'বসনেন' 'কুমারম্' 'আচ্ছাদ্য' 'দক্ষিণত:' দক্ষিণস্যং দিশি
 গত্বা 'উদ্ব' উত্তানম্ 'উদক্শিরসং' কুমারং 'পিত্রে' কুমার-
 জনকায় তস্মৈ 'প্রযচ্ছতি' প্রযচ্ছত্ (২) । দত্বা চ সা
 'অনুপৃষ্ঠ' পরিক্রম্য' স্বপতিপৃষ্ঠদেশেনাগত্য 'উত্তরত:' উত্তরস্যং
 সূতরাং পল্যুর্ভাগে 'অবতিষ্ঠতে' অবস্থিতা भवेत् (৩) ।
 'অথ' দম্পত্যোর্যথোক্তভাবেন স্কুমারাৱস্থানানন্তরং পতি: 'যত্বে
 সুসীম'—'ইতি' আরম্ভ 'যথা' যত্র প্রমীয়েত পুত্রো জনিত্বয়া অধি-
 ইত্যন্তং ত্বচং (ম০ ব্রা০ ১, ৫, ১০—১২) 'জপতি' জপেত্ (৪) ।
 জপিত্বা চ 'উদ্ব' উত্তানমেৱ তং কুমারং মাত্রে তস্যসূত্রে
 'প্রদায়' প্রদানং কৃত্বা সমামং জ্যোত্স্নোপস্থানমিতি মত্বা
 'যথার্থম্' যথাপ্রয়োজনং বিহরেদिति (৫) । ২—৫

জন্ম হইতে তৃতীয় জ্যোত্স্নাপক্ষের তৃতীয়া তিথিতে
 প্রাতঃকালে নবকুমারের মস্তক পর্য্যন্ত আধ্মুত করিয়া স্নান
 করা হইবে অনন্তর সূর্য্যাস্তপরে, এমনকি সূর্য্যমণ্ডলের অরুণিমা-
 পর্য্যন্ত দৃষ্টিপথাভীত হইলে, সেই নবকুমারের পিতা, পুত্র
 গ্রহণের জন্য অঞ্জলিহয় প্রসারিত করত দণ্ডায়মান হইবে ।
 অনন্তর নবকুমারের মাতা সেই কুমারকে পরিকৃত বস্ত্রে
 আচ্ছাদিত করিয়া স্বীয় স্বামীর দক্ষিণদিকে আসিয়া ঐ বাঁলক

के उद्भरशिरा ७ उद्भानभावे तौहार अङ्गलिते प्रदान करिया अयं अमीर पृष्ठपथे वागदिके आसिया युग्मरूपे अवस्थित हईवे। परे ६ बालक सह पिता 'यन्तेभूमि' हईते 'यथा अयं न प्रगीयेत पुत्रोऽजनित्र्या अधि' पर्यास्त (म० ब्रा० १,५,१०—१२) शक्यत्र पाठ करिबे। अनन्तर गृहीत पुत्रोऽपि तदीय जननिके पुनःप्रदान करिया यथाप्रयोजन अपरकार्य वा विश्राम करिबे। १—५

निष्कामणान्तरदलमबुत्सर्जनं विधत्ते ;—

द्वितीयत अनुसर्जनं ;—

अथ येऽत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः प्रथमोद्दिष्टएव तेषु
पितृपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसं
यद्दश्चन्द्रमसीति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य
यथार्थम् ॥ ६, ७

'अथ' प्रकरणान्तरं द्योतयति। 'अतः' जननात् तृतीयज्योत्-
स्नातः 'ऊर्ध्वं' उपरिष्ठात् परस्तादिति यावत्, 'ये' 'ज्योत्स्नाः'
ज्योत्स्नायुक्ताः कालाः शुक्लपक्षाः, 'तेषु' ज्योत्स्नेषु कालेषु
'प्रथमोद्दिष्टे' प्रथमागते ज्योत्स्ने जननाच्चतुर्थे शुक्लपक्षे, यस्यां
कस्यामप्येकस्यां तिथौ सम्भवतश्चन्द्रादये 'पिता' कुमार-
जनकः, 'अपामञ्जलिं पूरयित्वा' 'चन्द्रमसम् अभिमुखः' सन्
'उपतिष्ठते' उपतिष्ठेत उचितस्तिष्ठेत (६)। ततश्च 'यद्द-
दश्चन्द्रमसि (म० ब्रा० १,५,१२)'—'इति' अनेन 'यजुषा'
छन्दःशून्यमन्त्रेण 'सकृत्', 'तूष्णीं'। अमन्त्रकं 'द्विः' द्विवारम्

‘স্বাস্থ্য’ গৃহীতৌদকাস্থলিমিতি যাবত্ ; সমাম মবুমর্জম’ কৃত্য
মিতি মত্বা ‘যথার্থ’ যথাপ্রযোজনং বিহরেদिति শিষ: ॥ ৬,৩

বর্ণিত ঐ তৃতীয় জ্যোৎস্নের পরে যে প্রথমোপস্থিত
জ্যোৎস্ন অর্থাৎ জন্ম হইতে চতুর্থ জ্যোৎস্নাপক্ষ, তাহার
প্রতিপৎ হইতে পূর্ণিমাপর্যন্ত পঞ্চদশ রাত্রির যে কোন রাত্রে
সম্ভবত চন্দ্রাদয়ে, কুমারের পিতা দণ্ডায়মান হইয়া চন্দ্রাভি-
মূখ হওত ‘যদদশচন্দ্রমসি (ম• ব্রা• ১,৫,১৩)’ মন্ত্রপাঠ করত
একবার এবং অপর বারবয় অত্রিক, সাকল্যে অঞ্জলিত্রয়
জল ত্যাগ করিবে । ৬,৭

অথ নামধেয়ং বিধন্তে ;—

অথ নামধেয় করণ ;—

জননাৎশরাৎ ব্যুষ্টি শতরাৎ সংবৎসরে বা
নামধেয়করণম্ ॥ ৮

‘জননাৎ’ জননদিনমারম্ ‘শরাৎ’ শতরাৎ ‘সংবৎসরে
বা’ ‘ব্যুষ্টি’ অতীতে একাদশদিনাদৌ ‘নামধেয়করণম্’ কুমার-
স্বীতি । ৮

জন্মদিবস হইতে দশদিবস বা শতদিবস অথবা সংবৎসর
গন্ত হইলে একাদশাদি দিবসে নবকুমারের নামধেয়করণ
হইবে । ৮

তত্রিতিকর্তব্যতাং বিধন্তে ;—

নামধেয়করণ যেরূপে সম্পাদিত হইবে, তাহাই বলিতেছেন;—

অথ যস্তত্ করিষ্যন্ ভবতি পশ্বাদগ্নিহৃদমগ্ধ

दर्भेषु प्राङ्पविशत्यथ माता शुचिना वसनेन कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणतउदञ्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम-
नुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतउपविशत्युदगयेष्वेव दर्भेष्वथ
जुहोति प्रजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायाइति
तस्य मुख्यान् प्राणान्त्सम्भृशन् कोऽसि कतमोऽसी-
त्येतं मन्त्रं जपत्याहस्पत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते
च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थन्दीर्घाभिनिष्ठानान्तं
कृतनाम दध्यादेतदतद्वितमयुग्दान्तंस्त्रीणाम्मात्रे
चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थङ्गौर्दक्षिणा ॥

६—१८

‘अथ’ प्रक्रमार्थः । ‘यः’ पुरुषः पिता पुरोहितोवा ‘तत्’
नामधेयं कर्म ‘करिष्यन् भवति’, सः ‘अग्नेः पश्चात्, उदगयेषु
दर्भेषु’ ‘प्राङ्’ प्राङ्मुखः सन् ‘उपविशति’ उपविशेत् (६) । ‘अथ’
तदनन्तरं ‘माता’ ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां कर्तुर्दक्षिणभागे गत्वा
‘शुचिना वसनेन कुमारम् आच्छाद्य’ ‘उदक्शिरसम्’ उत्तर-
शिरस्कम् किञ्च ‘उदञ्चम्’ उत्तानं शिशुं ‘कर्त्रे’ नामधेयकर्मणो-
ऽनुष्ठाने प्रयच्छति (१०) । दत्त्वा च ‘अनुपृष्ठं परिक्रम्य’ सा
‘उत्तरायेषु दर्भेषु’ ‘उत्तरतः’ उत्तरस्यां दिशि कर्तुर्वामभागे ‘उप-
विशति’ उपविष्टा भवेत् (११) । ‘अथ’ तदनन्तरं, क्रौञ्ची-
कृतकुमारः सः ‘प्रजापतये’ प्रजापतिदेवतामनुकूलयितुं तथैव
‘तिथये’, तथैव ‘नक्षत्राय’, ‘जुहोति’ हवनं कुर्यात् (१२) ।

এবং হোমানন্তরং 'তস্য' কুমারস্য 'সুস্থান্ প্রাণান্' সুখগত-
 জ্বাসান্ 'সমৃশন্' অঙ্কুলীभिঃ সৃশন্ 'কোঃসি কতমোঃসি (ম০
 ব্রা০ ১.৫.১৪—১৩)'—'ইত্যিতং মগ্ধং' 'জপতি' জপেত্ (১৩)।
 'মগ্ধস্য' তস্য 'আহস্যত্য' মাসং প্রবিয়াসৌ—'ইতি' অত্র 'ব'
 অপি 'অন্তে' চরমে অসৌ ইত্যস্য স্থানি 'কৃতং' নবরচিতং 'নাম'
 আত্মানাদ্যর্থব্যবহার্যং পদং 'দধ্যাত্' স্থাপয়েত্ ব্যবহার্যাদিতি।
 তচ্চ নাম 'ঘোষবদাद्यম্' আদিতএব ঘোষসংক্রকাচরয়ুক্তম্,
 'অন্তরন্তস্য' অন্তস্যসংক্রকাচরভধ্যং, 'দীর্ঘাभिनिष्ठानान्तং' দীর্ঘ-
 সংক্রকাभिनिष्ठানসংক্রকাচরয়োরন্যতরাবসানকং भवेत् (১৪)।
 'এতত্' নাম 'অতদ্বিতং' তদ্বিতপ্রত্যয়রহিতমেব কার্যম্ (১৫)।
 'স্ত্রীণাম্' কন্যানাং তু 'অয়ুগ্দান্তম্' অয়ুগ্মাচরান্তং দান্তব্য-
 তিরিক্তস্ব নাম দধ্যাদিত্যেব তত্র বিচার্যম্ (১৬)। 'ব' পুন:
 তত্ 'নামধেয়ং' 'মাত্রে' এব' প্রথমং 'আস্থায়' পরিজ্ঞায্য
 নামধেয়করণং সমাপ্তমিতি মত্বা 'যথার্থম্' যথাপ্রয়োজনং
 বিহরেদিতি (১৭)। অস্য কর্মণঃ 'গৌঃ' একা 'দক্ষিণা'
 দেয়েতি (১৮)। সমাপ্তং নামধেয়করণম্। ৫—১৮

এই নামধেয় কার্যটি যে করিবে সে অর্থাৎ পিতা বা
 পুরোহিত, অগ্নির পশ্চিমদিকে উত্তরাগ্র পাতিত কুশার্নে
 পূর্বাভিনুখ হইয়া উপধিক্ত হইবে। কুমারের প্রসূতি পরি-
 কৃত বস্ত্রে শিশু আচ্ছাদিত করিয়া লইয়া সেই নামধেয়
 করিতে প্রবৃত্ত কুমারের পিতার বা অপর ব্রাহ্মণের দক্ষিণে
 আসিয়া উত্তরশিরা ও উত্তানভাবে তাহাকে প্রদান করিয়া
 সেই নামধেয় করিতে প্রবৃত্ত পিতা বা ব্রাহ্মণের পৃষ্ঠদেশ

পথে বামে আসিয়া কুশাপুঞ্জের উপরি উপবিষ্ট হইবে। অনন্তর ঐ নামধেয়কারী কুমারকে ক্রোড়ে লইয়া প্রথমে প্রজাপতি দেবতার তুষ্টির জন্য হোম করিবে, পরে যে তিথিতে কুমারের জন্ম হইয়াছে সেই তিথির উল্লেখপূর্বক দ্বিতীয়াহুতি প্রদান করিবে, তৎপরে যে নক্ষত্রে কুমারের জন্ম হইয়াছে তাহার উল্লেখপূর্বক তৃতীয় আহুতি প্রদান করিবে। পরে সেই বালকের মুখে হস্তদানপূর্বক শ্বাস স্পর্শ করত 'কোসিকতমোসি (ম০ ত্রা০ ১,৫, ১৪)' মন্ত্রটি পাঠ করিবে এবং ঐ মন্ত্রের পাঠকালে স্থানবয়ে স্থিত অসৌপদের পরিবর্তে নূতন নাম নির্বিষ্ট করিয়া ব্যবহার করিবে। ঐ নামটির আদ্যাক্ষর ঘোষ বর্ণ হইবে, মধ্যে অন্তঃস্থবর্ণ থাকিবে, অন্তঃস্থবর্ণ দীর্ঘ বা বিনগ্ন হইবে। বিশেষত এ নামটিতে তদ্ধিত থাকিবে না। কন্যাসন্তানের নামটি যুক্তাক্ষরান্ত ও দকারান্ত না হয় এইমাত্র লক্ষণীয়। এইরূপ নাম উক্ত মন্ত্রের স্থানবয়ে 'অসৌ' পদের পরিবর্তে নির্বিষ্ট করত পাঠ সমাপ্ত হইলে সেই নামটি সর্বপ্রথমে তদীয় প্রসূতিকে অবগত করাইবে। এইরূপে নামধেয়করণ শেষ করিয়া পিতা বা পুরোহিত যথাপ্রয়োজন অপরাপর কার্য বা বিশ্রাম করিবে। নামধেয়করণের দক্ষিণা একটী গাভী। ৯—১৮

দীষ্টিকং কৰ্ম বিধন্তে ;—

অথ পৌষ্টিক কৰ্ম ;—

• কুমারস্য মাসিমাসি স্বেচ্ছায় সাংস্কৃতিকেষু

वा पर्वस्वग्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवाञ्च यजेत
 दैवतमिष्टा तिथिं नक्षत्रञ्च यजेत ॥ १९—२०

‘कुमारस्य’ नवजातस्य ‘संवत्सरे’ प्रथमे ‘मासि मासि’
 प्रति जन्मतिथौ, ‘वा’ अथवा ‘सांवत्सरिके’ जन्मतिथ्यावेव प्रथमे
 एव च, अथवा ‘पर्वसु’ पौर्णमास्यामावास्यासु प्रथमे संवत्सरे एव
 ‘अग्नीन्द्रौ’, ‘द्यावापृथिवी’, ‘च’ अपि ‘विश्वान् देवान्’ ‘यजेत’
 यागेनेष्टं भावयेत् (१९) ‘दैवतमिष्टा’ अग्नीन्द्रादियागं प्रकृत्य
 ‘तिथिं’ जन्मनः ‘च’ अपि ‘नक्षत्रं’ जन्मन एव ‘यजेत’ (२०) ।
 गतमिदं पौष्टिकं कर्म जन्मतिथिज्ञानं वा । १९,२०

प्रथम वत्सरे प्रतिमासेन जन्मतिथिते अथवा संवत्सरेन
 शेष जन्मतिथिते किंवा प्रति पूर्णिमा ७ अमावास्या पर्व
 अग्नीन्द्र, द्यावापृथिवी ७ विश्वदेवा देवतार अर्चना करिबे
 एव २ एहेरूपे देवतार्चनेन पतेर तिथि ७ नक्षत्रेण ७ अर्चना
 करिबे । ईशै जन्मतिथिकृत्य । १९,२०

अथ मूर्द्धाभिघ्नाणम् ;—

अथ मूर्द्धाखाण कर्म ;—

विप्रोध्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं
 परिगृह्य जपेद् यदा वा पिता मङ्गति विद्यादुपेतस्य
 वाङ्मादङ्गात् सञ्जवसीति पशूनां त्वा हिङ्कारिणाभि-
 जिघ्रामीत्यभिजिघ्र्य यथार्थमेवमेवावरेषां यथाज्येष्ठं
 यथोपलभ्यं वा स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणं मूर्द्धन्य-
 भिजिघ्रणम् ॥ २१—२५ ॥ ८

‘विप्रोष्य’ प्रवासादान्त्य, ‘वा’ अथवा ‘यदा’ यस्मिन् काले
 ‘मे पिता इति विद्यात्’ बालकः तदैव, ‘वा’ अथवा ‘उपेतस्य’
 सन्निहितस्य यदैव सन्निहितो भवेत् तदैव, ‘ज्येष्ठस्य पुत्रस्य
 मूर्द्धानं पाणिभ्यां परिपृच्छ’ ‘अन्नादन्नात् संयवसि (१,५,१६—
 १८)’—‘इति’ वृचं ‘जपेत्’ (२१), ततः ‘पशूनां त्वा
 (१,५,१९)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘अभिजिघ्रा’ ‘आघ्राय
 सन्नामं मूर्द्धाघ्राणं कर्मेति मत्वा ‘यथार्थम्’ यथाप्रयोजनं विह-
 रेत् (२२) । ‘अवरेषां’ तत्कनिष्ठानामपि पुत्राणाम् ‘एवमेव’
 मूर्द्धाघ्राणं कर्तव्यम् (२३) । तत्र च ‘यथाच्चेष्ट’ ज्येष्ठानुक्र-
 मेष्वेव मूर्द्धाघ्राणं कार्यम् । ‘वा’ अथवा ‘यथाप्रलम्भं’ येन क्रमेण
 पितृसन्निधीते उपस्थितास्तुस्तेनैव क्रमेणैति (२४) । ‘स्त्रियाः’
 कन्यायाः मूर्द्धाघ्राणं अस्तके ‘अभिजिघ्रायं’ ‘आघ्राणयज्ञं’ ‘पूणीम्’
 यमन्त्रकालेव कार्यम् (२५) । सन्नामं मूर्द्धाघ्राणम् । द्विर्वचनं
 क्षुद्रकर्मप्रकरणसमाप्तियुक्तम् ॥ २१—२५ ॥ ८ •

•• इति सामवेदीये गोभिलवृद्धारुचि द्वितीयप्रपाठके

• अष्टमखण्डस्य व्याख्यानं सामग्र्यविलानं समाप्तम् ॥ २, ८

पिता, यथन प्रवास इहेते निज निकटे एते आसितेन
 त्थन, अथवा पूत्र यथन “आमार पिता एहे” दानिया अथवा
 इहेते पानिने त्थन, त्रिवा यथनहे निकटे आसिया उप-
 स्थित इहेवे त्थनहे, ‘अन्नादन्नात् संयवसि (१,५, १६—१८)’
 मन्त्रजय पाठपूर्वक इच्छया द्वारा दोरुपूत्रेन मन्त्रक एव
 करिया ‘पशूनां त्वा . (मं० त्रा० १,५, १९)’ मन्त्रपाठ करत
 आश्राण करिते ; पत्रे यथेच्छविचरणदि करिबे । अपरं पूत्र-

দির মস্তকাত্মাণ্ড এইরূপেই করিতে হইবে। যে বাহার পরে উৎপন্ন, তাহাকে তাহার পরে অথবা যে যখন নিকটে আসিবে, তদনুসারেই মূৰ্দ্ধাত্মাণ্ড করিবে। কন্যার মূৰ্দ্ধাত্মাণ্ডে মস্তকপাঠ করিবে না। ২১—২৫ ॥ ৮

দ্বিতীয় অধ্যায়ের অষ্টম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২৬

অথ চূড়াकरणसंस्कारोऽभिधीयते ;—

চূড়াकरण নামক আর একটি সংস্কার বলা হইতেছে। ইহা পুত্র ও কন্যা উভয়রূপে মস্তানেরই হইয়া থাকে। যথা—

अथातस्तृतीये वर्षे चूड़ाकरणम् ॥ १

‘অথ’ প্রকরণান্তরতাং দ্যোতয়তি। ‘অতঃ’ আরম্ভ ‘চূড়া-
करण’ কর্ম বচুণীতি। তच्च ‘তৃতীয়ে वर्षे’ কার্যমিতি চূড়া-
करणকালঃ। ১

এই চূড়াकरण কার্য, বালক বা বালিকার তৃতীয় বর্ষ বয়সে হইবে। ১

तस्यैतिकर्त्तव्यतां विधत्ते ;—

কিরূপে করিতে হয়, তাহাই সবিশেষ বলা হইতেছে ;—

पुरस्ताच्छालार्या उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति
तत्रैतान्युपकृतानि भवन्त्येकविंशतिर्दর্भपिञ्जल्य
उष्णीदककण्ठस औदुम्बरः क्षुर आदर्शी वा क्षुरपाणि
नापितु इति दक्षिणत आनडुही गोमयः क्लसरः

স্থালীপাকো বৃথাপক্ক, ইত্যুত্তরতো ব্রীহিয়বৈস্তিলমাপৈ-
রিতি পৃথক্ পাत्रাणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः
कसरौ नापिताय सर्वबीजानि चेति ॥ २—३

‘शालायाः’ ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्मिन् भागे ‘उपलिप्ते’ स्थाने ‘अग्निः
उपसमाहितः भवति’ (२) । ‘तत्र’ ‘एतानि’ अनुपदं वक्ष्य-
माणानि ‘उप क्लृप्तानि’ आसाद्य सज्जितानि ‘भवन्ति’ (३) ।
तान्येवाह — ‘एकविंशतिः दर्भपिञ्जल्यः’; ‘उष्णोदककंसः’ उष्णो-
दकसहितकांस्यपात्रम्, ‘औदुम्बरः’ उदुम्बरकाष्ठनिर्मितः ‘क्षुरः’
‘वा’ अथवा ‘आदर्शः’ दर्पणः, ‘क्षुरपाणिर्नापितः’—‘इति’
चत्वारि वस्तूनि सम्पाद्य ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां अग्निः स्थाप्या-
नीति (४) । किञ्च ‘आनडुहः गोमयः’ वृथापक্কः’ अमन्त्र-
पक্কः ‘कसरः स्थालीपाकः’ ‘इति’ हे वस्तूनि सम्पाद्य ‘उत्तरतः’
उत्तरस्यां अग्निरेव सर्वत्र पूर्वाभिमुख एव कर्त्ता सुतरां कर्त्तु-
र्वाभभागे (५) । ‘ब्रीहियवैः’ मिश्रितैः ‘तिलमपैः’ मिश्रितै-
रेव ‘पृथक्’ ‘पात्राणि’ ‘पूरयित्वा’ ‘पुरस्तात्’ अग्निरेव पूर्वस्यां
पुरस्तादिति यावत्, ‘उपनिदध्युः’ स्थापयेयुः (६) । एषु च
उक्तः ‘कसरः’ ‘च’ अपि ‘सर्वबीजानि’ ब्रीहियवैस्तिलमपैश्च
‘पूरितपात्राणि’ ‘नापिताय’ तस्मै देयानि (७) । २—३

যেস্থানে চুড়াকার্য সমাধা করিতে হইবে, তাহা গো-
ময়ের দ্বারা লিপ্তন করিয়া পূর্ব ভাগে যথাবিধি অগ্নি স্থাপন
করিবে (২) । এইগুলি নংগ্রহ করিয়া সেইস্থানে উপস্থিত
করিবে (৩) । যথা—একবিংশতি দর্ভপিঞ্জলী, উষ্ণোদক-
পূর্ণ কাংস্যপাত্র, ডুম্বরকাঠের ক্ষুর অথবা দর্পণ এবং লৌহ-

ক্ষুর সহিত নাপিত ; এই চারি বস্তু দক্ষিণদিকে উপস্থিত রাখিবে (৪) । বাঁড়ের গোবর, অমল্লপক কুমর অর্থাৎ সিদ্ধ-তিলতণ্ডুল ; এই বস্তুদ্বয় উত্তরদিকে রাখিবে (৫) । পূর্ব-দিকে একপাত্রে ধান্য ও যব এবং অপরপাত্রে তিল ও মায় রাখিবে (৬) । ঐ কুমর ও ধান্যাদি-পূর্ণ পাত্রদ্বয় নাপিত পাইবে (৭) । ২—৭

অথ মাता शुचिना वसनेन कुमारमा
पश्चादग्निहृदगयेषु दर्भेषु प्राच्यपविशति ॥ ৮

‘অথ’ তদনন্তরম্ । ‘মাতা’ বালকস্য, ‘শুচিনা বসনেন কুমারম্’ আচ্ছাদ্য, অগ্নিঃ পশ্চাত্ উদগয়েষু दर्भेषু ‘প্রাচী’ প্রাঙ্গুস্বী মতী ‘উপবিশতি’ । ৮

তদনন্তর, বালকের মাতা বালককে পরিষ্কৃত বস্ত্রে আবৃত করিয়া অগ্নির পশ্চাৎ উত্তরাগ্রপার্শ্বিত কুশাসমূহে প্রাঙ্গুস্বী হইয়া উপবিষ্ট হইবে । ৮

अथ यस्तत्करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्भवति ॥ ৯

‘অথ’ তদনন্তরম্ । ‘যঃ’ পুরুষঃ ‘তত্’ চূড়াकरणं নাম সংস্কারকার্য ‘করিষ্যন্ ভবতি’ পিতা পুরোহিতীবা, সঃ ‘পশ্চাত্’ উপবিষ্টায়াঃ সপুত্রায়াঃ, ‘প্রাক্’ প্রাঙ্গুস্বঃ সন্ ‘অবতিষ্ঠতি’ অবস্থানং কুর্যাৎ । ৯

পরে, পিতা বা পুরোহিত যে কেহ চূড়াসংস্কার করিতে প্রবৃত্ত হইয়াছে, সে ব্যক্তি তাহারও পশ্চাৎ পূর্বাভিমুখ হইয়াই অবস্থিতি করিবে । ৯

अथ जपत्यायमगात् सविता क्षुरेणेति सवितारं
मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्षमाण उष्णेन वायुं उदके-
नैधीति वायुं मनसा ध्यायन्नृणादककंसं प्रेक्षमाणो
दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणां कपुष्णिका
मुन्दत्याप उन्दन्तु जीवसे इति विष्णोर्दंष्ट्रोऽसोत्यौदु-
म्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं वौषधे वायस्वैनमिति सप्त
दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुष्णिकायां मभि शिरोया
निदधाति ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन
पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति
स्वधिते मैत्रिहिंसोरिति येन पूषा बृहस्पतेरिति
त्रिः प्राञ्चं प्रोहत्यप्रच्छिन्दन् सकृद् यजुषा द्विस्तूष्णीम-
थायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥१०—१७

‘अथ’ तदनन्तरम् । ‘नापितं प्रेक्षमाणः’ ‘सवितारं मनसा
ध्यायन्’, ‘आयमगात् सविता क्षुरेण (म० ब्रा० १.६.१)’—
‘इति’ इमं मन्त्रं ‘जपति’ जपेत् (१०) । ‘उष्णेन वायुउदके
नैधि (म० ब्रा० १.६.२)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘वायुं
मनसा ध्यायन् ‘उष्णोदककंसं प्रेक्षमाणः’ भवति सः (११) ।
‘आपउन्दन्तु जीवसे (म० ब्रा० १.६.३)’—‘इति’ इमं मन्त्रं
पठन् ‘दक्षिणेन पाणिना अप आदाय’ ‘कपुष्णिकां’ शिरःपो-
षिकां शिरःपार्श्ववर्तिकेशजूटिकां ‘उन्दन्ति’ क्लेदयन्ति (१२) ।
‘विष्णोर्दंष्ट्रोसि (म० ब्रा० १.६.४)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन्

‘औदुम्बरं क्षुरमादर्शं वा’ ‘प्रेक्षते’ (१३) । ‘ओषधे त्राय-
स्त्रैनम् (म० ब्रा० १,६,५)’—‘इति’ इमं मन्त्रं पठन् ‘अभि-
शिरोघ्राः’ शिरोऽभिमुखायाः ‘दर्भपिञ्जलीः’ ‘दक्षिणायां कपु-
ष्णिकायां’ ‘निदधाति’ धारयति (१४) । ‘ताः’ कपुष्णिका-
सहिता दर्भपिञ्जलीः ‘वामेन पाणिना’ ‘निगृह्य’ दृढतया
गृहीत्वा ‘स्वधिते मैत्रं हिसीः (१,६,६)’—‘इति’ इमं मन्त्रं
पठन्, ‘दक्षिणेन पाणिना’ ‘औदुम्बरं क्षुरम् आदर्शं वा’
‘गृह्यत्वा’ ‘अभिनिदधाति’ पल्लतो धारयेत् (१५) । ततश्च
तेनैवौदुम्बरेण क्षुरेण दर्पणेन वा ‘प्राञ्च’ प्रागतं चालयन् परन्तु
‘अच्छिन्दन्’ यथा च केशान् न छिन्द्यादेवं कृत्वा ‘त्रिवारं
‘प्रोहति’ कथङ्कारं वपनं कर्त्तव्यमिति सवितर्कं पश्यति । तत्र
च ‘सक्तत्’ एकवारं ‘येन पूषा बृहस्यते (म० ब्रा० १,६,७)’—
‘इति’ अनेन ‘यजुषा’ गद्यात्मकमन्त्रेण, ‘हिः’ वारहयं ‘तूष्णीम्’
अमन्त्रकमेवाति (१६) । ‘अथ’ तदनन्तरम् ‘आयसेन’ लौह-
मयेन क्षुरेण सपिञ्जलीं दक्षिणकपुष्णिकां ‘प्रच्छिद्य’ पूर्वास्तादिति
‘आनडुहे गोमये’ ‘निदधाति’ स्थापयति (१७) । १०—१७

अनसुर, पिता वा पुरोहित यिनि कार्यं करिवेन तिनि
मेई क्रूरहस्त नाशितके दर्शन करिया गने गने जग९प्रसविता
देवताके ध्यान करिया ‘आयसगा९ (म० ब्रा० १,७,१)’—एई
मन्त्र पाठ करिवे (१०) । उषेणदक सहित कांस्यपात्र
प्रक्षर्ण करिया गने गने बायु देवताके ध्यान करत ‘उषेण
राविय (म० ब्रा० १,७,२)’ एईमन्त्र पाठ करिवे (११) । तस्मिन्

হস্তে বালকের দক্ষিণ কপুষ্ণিকা * গ্রহণ করিয়া ‘অপউন্দন্ত
(মং ত্রাং ১,৬,৩)’ এই মন্ত্র পাঠ করত তাহাতে সেই
উষ্ণোদক সিঞ্চন পূর্বক ক্লেদিত করিবে (১২)। ‘বিষ্ণো-
র্জংষ্ট্রোহসি (মং ত্রাং ১,৬,৪)’ এই মন্ত্র পাঠ করত ডুমুর
কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ দেখিবে (১৩)। ‘ওষধে ত্রায়শ্বনং
(মং ত্রাং ১,৬,৫)’ এইমন্ত্র পাঠ করত সপ্ত দর্ভপিঞ্জুলী
নিম্নমূল উর্দ্ধাগ্র সেই দক্ষিণ কপুষ্ণিকাতে ধারণ করা-
ইবে (১৪)। পরে সেই দর্ভপিঞ্জুলীসহ দক্ষিণ কপুষ্ণিকা-
গুলি বাম হস্তে দৃঢ়রূপে ধরিয়া ‘স্বধিতে মৈনং হিংসী: (মং
ত্রাং ১,৬,৬)’—এই মন্ত্র পাঠ করত দক্ষিণ হস্তে সেই
ডুমুর কাষ্ঠের ক্ষুর বা দর্পণ লইয়া সেই কপুষ্ণিকাতে ভাল
রূপে ধারণ করিবে (১৫) এবং তাহাই পূর্বাভিমুখ করিয়া
বারত্ৰয় চালাইয়া ক্রীড়নে ছেদিত হইবে বিতর্ক করিবে।
সেই বারত্ৰয় চালনে একবার ‘বেন পুষা (মং ত্রাং ১,৬,৭)’
—এই মন্ত্র পাঠ করিবে এবং অপর বারত্ৰয় কোন মন্ত্রই
পাঠ করিতে হইবে না। এই ডুমুরের ক্ষুর বা দর্পণ চালনে
কেশ ছিন্ন না হয় (১৬)। অনন্তর লৌহ ক্ষুরের দ্বারা
সেই দর্ভপিঞ্জুলীসহ দক্ষিণ কপুষ্ণিকা ছেদন করিয়া ষাঁড়ের
গোবরে স্থাপন করিবে (১৭)। ১০—১৭

* মস্তকের উভয় পার্শ্বের কেশ গুলিকে কপুষ্ণিকা কহে অর্থাৎ কশংখে
শিরঃ, এই কেশ গুলি তাহার পোষক। এই জন্যই অদ্যাপি কানাঙ্ক
প্রদেশীয় ব্রাহ্মণাদি কপুষ্ণিকা বর্পন করান না, মস্তকের সম্মুখ ভাগ মাত্র
বর্পন করাইয়া থাকেন, তাহাতে বায়ুবারি সোবনে মস্তক হুস্থ থাকে।

এতয়ৈত্রাবৃতা কপুচ্ছলম্ ॥ ১৮

‘এতয়া এব আবৃতা’ কথিতপরিপাত্ত্বৈব ‘কপুচ্ছল’ গির:-
পুচ্ছসদৃশং পশ্চাত্ত্বৈকলাপম্ আয়সেন দুরেণ প্রচ্ছিদ্য আন-
ডুহে গোময়ে নিদধাতি । ১৮

কথিত প্রকারেই কপুচ্ছল ছেদনও করিবে । ১৮

এতযৌত্তরাং কপুষ্ণিকাম্ ॥ ১৯

‘এতয়া’ পরিপাত্ত্বা উত্তরাং কপুষ্ণিকাম্’ অপি আয়সেন
দুরেণ প্রচ্ছিদ্য আনডুহে গোময়ে নিদধাতি । ১৯

উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনেও এই নিয়মই অবলম্বনীয় । ১৯

উন্দনপ্রমৃতি ত্বৈবাভিনিবর্ত্তয়েত্ ॥ ২০

কপুচ্ছলচ্ছেদনে উত্তরকপুষ্ণিকাচ্ছেদনে চ ‘উন্দনপ্রমৃতি’
পূর্বাঙ্কল্লিদিনাদি গোময়ে নিধানান্তং (১২—১৩ সূ.) কর্ম-
জাতম্ ‘অভি’ নিবর্ত্তয়েত্ নিষ্যদয়েত্ ; ন তত্পূর্বতনং ‘মায়ৈ-
তত্পরতনম্ তত্র তত্র পৃথক্ ত্বেনানুষ্ঠেয়ম্ । ২০

কপুচ্ছল ছেদনে * ও উত্তর কপুষ্ণিকা ছেদনে, উভয়
স্থানেই উষ জলের দ্বারা স্ক্রুদিত করা প্রভৃতি কার্যগুলি
সমস্তই পৃথক্ পৃথক্ করিতে হইবে; তৎপূর্বেই বা এতৎপরের
কার্য সমস্ত, প্রত্যেক ছেদনেই জগ্নু বিভিন্ন হইবে না । ২০

* মন্তকে পশ্চাদ্ভাগের কেশগুলিকে কপুচ্ছল কহে । অর্থাৎ ক-শব্দে
গিরঃ, তাহার পুচ্ছ সদৃশ । এ গুলি শৌভাঙ্করীকৃত হইয়া থাকে অতএব
কান্যকৃষ্ণাদি বাসীর অনেক ব্রূপন, অনেক বপন করান ।

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् त्रायुषं
जमदग्नेरिति ॥ २१

इत्थं वालकस्य कपुष्णिकाद्वयं कपुच्छलञ्च छेदयित्वा
उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य 'त्रायुषं जमदग्नेः (म०
ब्रा० १, ६, ८)'—'इति' इमं मन्त्रं 'जपेत्' । २१

एहेरूप कपुष्णिकाद्वयं ७ कपुच्छल छेदित इहेले पत्रे
उभय इष्टुर द्वारा वालकेर मुखक धरिना 'त्रायुषं जमदग्नेः
(म० ब्रा० १, ६, ८)'—एहे गच्छ जप करिबे । २१

एतयैवावृता स्त्रियास्तूष्णीम् मन्त्रेण तु होमः ॥

२२—२४

'स्त्रियाः' कन्याया अपि कपुष्णिकादिच्छेदनम् 'एतया'
'आवृता' परिपाठ्या 'एव' कार्यम् (२२) । तत्रायं विशेषः—
'तूष्णीम्' अमन्त्रकमेव सर्वम् (२३) । तत्राप्ययं विशेषः—
'मन्त्रेण तु होमः' चूडासंस्काराय होमस्तु तत्रापि मन्त्रैव
कार्यः (२४) । २२—२४

कन्याय चूडाकार्यं ७ अविकल एहे नियमहे इहेवे पत्रं
गच्छ-शून्य किञ्च चूडार होम गच्छेहे इहेवे । २२—२४

उदगने रुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुल-
कल्पमानडुहे गोमये केशान् कृत्वाऽरण्यं च हृत्वां
निखनन्ति स्तम्बे हैके निदधति यथार्थं गौर्दक्षिणा ॥

२५—२६ ॥ ६

অগ্নিঃ' উদক' উত্তরস্মিন্ 'উতৃষ্য' উত্পর্ণীণীপবিশ্য
 যথাগোত্রকুলকলপং' গোত্রকুলানুরূপং সশিখং শিখামূন্যং বা, পঞ্চ-
 চূড়ং ত্রিচূড়ং বা (তথাচ—“বাসিষ্ঠাঃ পঞ্চচূড়াঃ সুস্মিত্ৰিচূড়াঃ
 কুণ্ডপায়িনঃ” কিञ্চ “সশিখং বপনং কার্যমান্নানাদ্ভিন্নচারিণাম্ ।
 আশরীরবিমোচায় ব্রহ্মচর্যং ন চেদ্ ভবেত্”—ইতি । এবञ্চ বসিষ্ঠ-
 গোত্রাণাং পঞ্চচূড়ং মুণ্ডনম্, কুণ্ডপায়িনাং ত্রিচূড়ং মুণ্ডনম্, কৌথু-
 মানানাং সপ্তচূড়ং নাত্ সশিখং বপনञ্চেতি) । বহুবচনং সাধারণ-
 বিধিপেচম্ (২৫) । মুণ্ডায়েত্বা চ তান্ 'কেশান্' 'আনডুহে গোময়ে
 ক্ত্বা' 'অরখ্যং' 'হৃত্বা' নীত্বা 'নিখনন্তি' সৃগ্মধে প্রথয়ন্তি
 (২৬) । 'একে' আচার্যাঃ—'স্বম্বে হ' স্মিণ্ডিত্বাদিকুञ্চে
 এব 'নিদধতি' স্থাপয়ন্তি" তান্ কেশানিতি (২৭) । ইতি
 গতং চূড়াকর্মেতি 'যথার্থম্' যথাপ্রয়োজনং বিহরেত্ (২৮) ।
 অস্য চ চূড়াকর্মণঃ 'দক্ষিণা' 'গৌঃ' একৈব (২৯) । ২৫—২৯ ॥ ৫
 ইতি সামবেদীয়ে গৌমিলগৃহসূত্রে দ্বিতীয়প্রপাঠকে 'ভবমখণ্ডস্য
 ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাপ্তম্ । ২.৫

এরূপে কপুষ্কিকাদ্বয় ও কপুচ্ছল ছেদিত হইলে পরে
 বালক তথা হইতে সরিয়া অগ্নির উত্তর ভাগে গিয়া বসিবে ।
 আত্মীয়গণ নাপিতের দ্বারা গোত্র ও কুলানুসারে পঞ্চচূড় ক-
 ত্রিচূড় এবং শিখা-শূন্য বা সশিখ করিয়া মুণ্ডন করাইয়া দিবে*

* অতএব যাহাদের বশিষ্ঠ গোত্র তাঁহারা পঞ্চচূড়া রাখিয়া বপন
 করাইয়া থাকেন; যাহারা কুণ্ডপায়ী, তাঁহারা চূড়াত্রয় রক্ষা করেন এবং
 যাহাদের কৌথু শাখা, তাঁহারা বেদাধ্যায়ন সমাপ্তির পরে সমাবর্তন
 পর্যান্ত শিখাও মুণ্ডন করাইয়া থাকেন কিন্তু যদি কেহ চির-ব্রহ্মচর্য্য

(২৪)। যুগ্মিত হইলে সেই কেশগুলি বনে লইয়া পুঁতিয়া ফেলিবে (২৬)। কোন কোন আচার্য্য বলেন যে, বনে লইয়া বোপ্পাপ দেখিয়া ফেলিয়া দিলেও হয় (২৭)। এইরূপে চূড়াকর্ম শেষ হইলে যথাপ্রয়োজন বিহরণাদি করিবে (২৮)। এই চূড়া কার্যের দক্ষিণা এক গাভী ॥ ২৫—২৯ ॥ ৯

দ্বিতীয় অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২, ৯

অথীপনয়নম্ । তত্রাদৌ তাবৎ কালং বিধন্তে ;—

অথ উপনয়ন প্রকরণ । প্রথমত উপনয়নের কাল নিরূপিত হইতেছে ;—

গর্ভাষ্টমেষু ব্রাহ্মণমুপনয়ত্ । ১

‘গর্ভাষ্টমেষু’ গর্ভমাসতো গণনয়া যে অষ্টমাস্ত্ৰিকালাস্ত্রিযু যস্মিন্ কস্মিন্নপি শুভদিনে ‘ব্রাহ্মণম্’ ব্রাহ্মণজাতীয়কুমারম্ ‘উপনয়ত্’ বচ্যমাণপ্রকারেণ সংস্কৃত্য কৃত্ত্ববেদাধ্যয়নায় গুরাবন্তিকং প্রাপয়ত্ । ১

যে মাসে গর্ভ হইয়াছিল, সেই মাস হইতে গণনায় যে বৎসর অষ্টম হইবে, সেই বর্ষের যে কোন শুভতিথিতে ব্রাহ্মণকুমারকে উপনীত করিবে অর্থাৎ সংস্কার পূর্বক বেদাধ্যয়নার্থ উপযুক্ত গুরুর সমীপে নীত করিবে । ১

অবলম্বন করেন, সমাবর্তন করিবার মানস না থাকে, তবে তাঁহাকে শিখা রক্ষা পূর্বক মুগুন করাইতে হয়, ইত্যাদি ।

গর্ভকাৎদশেষু ত্বত্রিয়ম্ । ২

‘গর্ভকাৎদশেষু’ ‘ত্বত্রিয়ম্’ উপনয়ত্ । ২

ক্ষত্রিয়-কুমারকে, গর্ভগাম হইতে গণনায়া একাদশাব্দে
আচার্য্যনগীপে উপনীত করিবে । ২

গর্ভদ্বাদশেষু বৈশ্যম্ । ৩

উপনয়েদিত্বিদ । ৩

বৈশ্য-কুমারকে, গর্ভগাম হইতে গণনায়া দ্বাদশাব্দে
আচার্য্যনগীপে উপনীত করিবে । ৩

আশোড়শাব্দর্ষাদ্ ব্রাহ্মণস্যানতীতঃ কালীভব-
ত্যাৎদাবিংশাত্ ত্বত্রিয়স্যাত্বতুর্বিংশাদ্ভৈশ্যস্য । ৪

‘ব্রাহ্মণস্য’ ‘আ শোড়শাব্দর্ষাদ্’ শোড়শাব্দ্বয়ঃসমামি’
যাবত্, ‘ত্বত্রিয়স্য’ ‘আ দ্বাবিংশাত্’ দ্বাবিংশাব্দান্তং যাবত্,
‘বৈশ্যস্য’ ‘আ ত্বতুর্বিংশাত্’ ত্বতুর্বিংশাব্দান্তং যাবত্ ‘অনতীতঃ
কালী ভবতি’ উপনয়নস্ব্যতি । ৪

ব্রাহ্মণ-কুমারের ষোড়শাব্দ বয়ঃক্রম পূর্ণ হওয়া পর্য্যন্ত
উপনয়ন কাল অতীত হইবে না অর্থাৎ যদি গর্ভাক্টম বর্ষে
উপনীত করিতে স্ম-পারে’ত ষোড়শবর্ষ বয়ঃ শেষ পর্য্যন্ত
সময়ের মধ্যে যে কোন শুভদিনে উপনীত করিতে পারিবে,
তাহাতে হানি নাই । ক্ষত্রিয় কুমারের দ্বাবিংশাব্দ বয়ঃ
শেষ পর্য্যন্ত এবং বৈশ্য-কুমারের ত্বতুর্বিংশাব্দ বয়ঃ শেষ
পর্য্যন্ত উপনয়ন হইতে পারিবে । ৪

অতঃ জঙ্ঘ পতিতসা বিক্রীকা ভবন্তি । ৫ .

‘অতঃ জঙ্ঘ’ ব্রাহ্মণস্য ষোড়শাভ্যাত্ পরং, ত্রিবিংশস্য দ্বাবিংশাভ্যাত্ পরং, বৈশ্বস্য চতুর্বিংশাভ্যাত্ পরম্ । অর্থতঃ এতাবৎ-কালমপ্যনুপনীতাশ্চেৎ তর্হি ‘পতিতসা বিক্রীকাঃ’ ব্রাত্যা পর-পর্যায়াঃ ‘ভবন্তি’ । ৫

উক্ত কালের পরেই অর্থাৎ জাম্ববন্তকুমার ষোড়শাব্দ বয়সের পরেই, ত্রিবিংশকুমার দ্বাবিংশাব্দ বয়সের পরেই, বৈশ্বকুমার চতুর্বিংশাব্দ বয়সের পরেই “সাবিক্রীপতিত” অর্থাৎ সাবিক্রী মন্ত্রোপদেশের অনুপযুক্ত হইবে । ৫

নৈনানুপনয়েয়ুর্নাধ্যাপয়েয়ুর্ন যাজয়েয়ুর্নৈমির্বিবহেয়ুঃ । ৬

‘এতান্’ পতিতসা বিক্রীকান্ ‘ন উপনয়েয়ুঃ, ন অধ্যাপয়েয়ুঃ, ন যাজয়েয়ুঃ’ কিন্তু ‘এমিঃ’ সহ ‘ন বিবহেয়ুঃ’ কন্যোদাহসম্বন্ধে ন কুর্য়ুঃ । ইতি গতঃ কালনিয়মঃ । ৬

উক্ত সাবিক্রীপতিত গণের আর উপনয়ন হইবে না, ইহাদিগকে কেহ অধ্যয়নও করাইবে না, কেহ যাজনও করাইবে না, ইহাদের সহিত বৈবাহিক সম্বন্ধও নমাজে নিষিদ্ধ হইবে । ইহাই উপনয়নের কালনিয়ম ১৬

যদহরুপৈষ্যন্মাণবকৌভবতি প্রগণবৈনং তদহর্মা-
জয়ন্তি কুশলীকারয়ন্ত্যাম্লাবয়ন্ত্যলঙ্ঘুর্বন্ত্যহতেন বাস-
সাঃছাদয়ন্তি । ৩

‘মাণবকঃ’ অনধীতবালকঃ ‘যদহঃ’ যস্মিন্নহনি ‘উপৈ-
 ষ্ণন্’ উপনীতীভবিষ্ণন্ ভবতি, ‘তদহঃ’ তস্মিন্নহনি ‘প্রগি এব’
 প্রাতরিব ‘ভোজয়ন্তি’ মাত্রাদয়ঃ; যান্ কানপ্যাহার্যান্ প্রাত-
 রাশমাত্রং বা তং মাণবকমিতি শিষঃ । ততঃ ‘কুশলীকারয়ন্তি’
 মুণ্ডয়ন্তি । ততঃ ‘আপ্লাবয়ন্তি’ স্নাপয়ন্তি । ততঃ ‘অলঙ্ক-
 র্বন্তি’ শ্লীভয়ন্তি । ততঃ ‘অহতেন বাসসা আচ্ছাদয়ন্তি’ ।
 সর্বত্রৈব তং মাণবকম্ মাত্রাদয় ইতি । ৩

যে দিবসে মাণবক অর্থাৎ অনুপনীত বালক উপনীত
 হইবে, সেই দিন প্রাতে তাহাকে প্রাতরাশ বা আরও অপত্র
 খাদ্য আহার করাইবে । পরে তাহাকে মুণ্ডিত করাইবে ।
 অনন্তর তাহাকে স্নান করাইবে । তাহাকে শোভিত করিবে ।
 তাহাকে অখণ্ড বস্ত্রের দ্বারা আবৃত করিবে । ৭

দ্বীমশাণকাপাসীর্ণান্যিষাং বসনানি । ৮

‘এষাং’ ব্রাহ্মণাदीनां ত्रयाणां ‘বসনানি’ পরিধেয়ানি
 ‘দ্বীমশাণকাপাসীর্ণানি’ কুর্যুঃ । ৮

ইহাদের পরিধেয় বসন—ক্রোম, শাণ, কাপাস ও উর্ণ
 হইবে । ৮

ऐषैरौरवाजान्यजिनानि । ৯

এষাং ‘অজিনানি’ উত্তরীয়চর্মাণি ‘ऐषैरौरवाजानি’
 कर्त्तव्यानि । ৯

ইহাদের অজিন অর্থাৎ উত্তরীয় চর্ম,—ঐণেয়, রৌরব
 পাণ্ডু অর্থাৎ হইবে । ৯

मुञ्जकाशताम्बल्योरशनाः । १०

एषां 'रशनाः' कटिबन्धनरज्जवः 'मुञ्जकाशताम्बल्यः' कर्त्तव्याः । १०

इहादेर रशना अर्थात् कटि-बन्धनी,—गोशो, कानी ७ ताम्बली इहेवे । १०

पार्णवैल्वाश्वत्यादण्डाः । ११

एषां 'दण्डाः' हस्तग्राह्याः 'पार्णवैल्वाश्वत्याः' कर्त्तव्याः । ११

इहादेर हस्तग्राह्य दण्ड,—पार्ण, वैल्व ७ आश्वत्थ इहेवे । ११

क्षौमाश्राणं वा वसनं ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्याविकं वैश्यस्यैतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातान्यलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । १२—१४

पूर्वाक्तानां क्षौमादीनां मधेय,—ब्राह्मणस्य 'क्षौमं' तस्यैव प्रसिद्धं 'वा' अथवा 'श्राणं' श्राणसूत्रमयं 'वसनं' परिधेयं कार्यम् । 'क्षत्रियस्य' 'कार्पासं' कार्पाससूत्रमयं वसनं कार्यम् । 'वैश्यस्य' 'आविकं' अव्यूर्णमयं वसनं कार्यम् । 'एतेनैव' वसननियमकथनप्रकारेणैव 'इतराणि द्रव्याणि' अजिनरशनादण्डरूपाणि 'व्याख्यातानि' कथितानीवेति । तथाच पूर्वसूत्रेषु (८, १०, ११) यथाक्रमतोव्यवस्था । ब्राह्मणस्य—'ऐणियं' कृष्णसारु-मृगचर्म अजिनम्, 'मौञ्जी' मुञ्जमयी रशना, 'पार्णः' पलाशका-ष्ठियञ्च दण्डः । क्षत्रियस्य—'रौरवं' हरुमृगचर्म अजिनम्.

‘काशी’ काशमयी रश्मिना, ‘वैश्वः’ विश्वकाशीयश्च दण्डः । वैश्वस्य — ‘आजं’ आजामृगं चर्म अजिनम्, ‘ताम्बली’ शण्मयी रश्मिना, ‘आश्वत्यः’ अश्वत्यकाशीयश्च दण्डः । ‘वा’ अथवा ‘अलामि’ ब्राह्मणादीनाम् क्षौमैणियादीनामप्राप्ती ‘सर्वेषां’ ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्यानां ‘सर्वाणि’ क्षौमादीनि एणियादीनि मौञ्ज्यादीनि पार्श्वीदीनि च द्रव्याणि यस्य यथालाभतो ग्राह्याणि । १२—१४

तन्मध्ये ; ब्राह्मणैः परिधेय वसन क्लेश (तस्य प्रभृति) अथवा शान (शणेर), क्षत्रियैः कार्पास (तूलजात), वैश्यायः शृङ्ग (ऊनी) ह्येवे । अजिनादिषु एतेषु क्रमेणैव वृत्तानि लभ्यन्ते (यथा— ब्राह्मणैः एणैः अर्थात् कृष्णस्य गृगचर्म, क्षत्रियैः शौवव अर्थात् रुरुगृगैः चर्म, वैश्यायः आज्र अर्थात् अजाचर्म अजिन ह्येवे ; ब्राह्मणैः गुञ्जमयी रश्मिना, क्षत्रियैः काशतृणमयी रश्मिना शृङ्गमयी रश्मिना ह्येवे एवं ब्राह्मणैः पलाश कार्पथैः दण्ड, क्षत्रियैः विश्व कार्पथैः दण्डः शृङ्गमयी अश्वत्य कार्पथैः दण्डः ह्येवे) । यदि समयानुसारे कथितानुरूपं ब्राह्मणादिर यथायोग्य वसनादि द्रव्यं लभ्यते, तां ह्येवे सकलेषु सकल प्रकारेण व्यवहारं करिते पारिवे अर्थात् उक्त क्लेशादि चारि प्रकारैः, यथा ये कान्यं वसनं लभ्यते ह्येवे, तर्हि तां ह्येवे ब्राह्मणादि निर्विशेषेण व्यवहारं करिते पारिवे, अजिनादिर विषयेषु समयक्रमेण एतेषु यथालाभं व्यवस्थां करिते । १२—१४

पुरस्ताच्छालायाउपलिप्तेऽग्निद्वयसमाहितो भवति । १५

২২. ১০ খ. ১৫—১৩ সূ. . . ১৬১

‘শালায়া: পুরস্তাত্’ উপলিপি’ স্থানে ‘অগ্নি: উপসমা-
হিত: भवति’ । ১৫

উপনয়ন যজ্ঞশালার পূর্বভাগে উপলিখিত স্থানে অগ্নি
স্থাপিত করিবে । ১৫

অগ্নে ব্রতপতত্বতি হুত্বা পশ্চাদগ্নে রুদ্রগণেষু
দর্মেণু প্রাড়াচার্য্যোঃ ব্রততিষ্ঠতে । ১৬

তত্র চাগ্নৌ ‘আচার্য্য:’ বেদাধ্যাপক: কশ্বিত্, মাণবক: প্রতি-
নিধির্মবন্ ‘অগ্নে ব্রতপতে (ম০ ব্রা০ ১,৬,৮—১৩)’—‘ইতি’
এমি: পশ্চাভির্মন্ভৈ: ‘হুত্বা’ ‘অগ্নে: পশ্চাত্’ উদগ্ৰেষু দর্মেণু ‘প্রাড়া’
প্রাজ্জ্বল: সন্ ‘অব তিষ্ঠতে’ অবতিষ্ঠতে’ । ১৬

সেই অগ্নিতে আচার্য্য অর্থাৎ জ্ঞানৈক বেদাধ্যাপক, মাণ-
বকের প্রতিনিধি স্বরূপ হইয়া ‘অগ্নে ব্রতপতে (ম০ ব্রা০
১,৬,৯—১৩)’ প্রভৃতি পঞ্চ মন্ত্রে পাঁচটি আহুতি প্রদান
করিয়া অগ্নির পশ্চাছাগে উত্তরাগ্র কুশা সমূহে অবস্থিত
করিবে । ১৬

অন্তরেণাগ্ন্যাচার্য্যৌ মাণবকৌঃ স্তলিক্রতোঃ অমি মুখ
আচার্য্যমুদগয় ষু দর্মেণু । ১৩

‘অন্তরেণাগ্ন্যাচার্য্যৌ’ অগ্ন্যাচার্য্যযো: মধে: ‘মাণবক:’
‘আচার্য্যম্’ অমি মুখ: ‘স্তলিক্রত:’ উদকগ্রহণোপযুক্ত ক্রতা:
স্তলি: সন্ ‘উদগ্ৰেষু দর্মেণু’ অবতিষ্ঠতে । ১৩

অগ্নি ও আচার্য্যের মধ্যস্থলে পাতিত উত্তরাগ্রকুশা

मगृहे, आचार्याभिमुखे उ कृताञ्जलि इहेया माणवक अवच्छिति करिबे । ११

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणोऽपाम-
ञ्जलिं पूरयत्युपरिष्टच्चाचार्य्यस्य । १८, १९

‘तस्य’ तादृशावस्थस्य माणवकस्य ‘दक्षिणतः’ दक्षिणस्यां तिष्ठन् कश्चित् ‘मन्त्रवान्’ अधीतवेदः ‘ब्राह्मणः’ तस्यैव माणव-
कस्य ‘अञ्जलिम्’ ‘अपां’ दानेन ‘पूरयति’ । ‘उपरिष्टात्’ ततः
परस्तात् ‘आचार्य्यस्य’ ‘च’ अपि अञ्जलिं पूरयति अपां
दानेनेति । १८—१९

सेहे माणवकेर दाक्षिणे थाकिया कोन अधीत-वेद
ब्राह्मण, सेहे माणवकेर अञ्जलि, जल्लेर द्वारा पूर्ण करिबे ।
ताहार परेहे आचार्येय अञ्जलि उ जलपूर्ण करिबे । १८, १९

‘प्रेक्षमाणोऽपत्यागन्ता समगन्महीति’ ब्रह्मचर्य्य-
मागामिति वाचयति कोनामासीति नामधेयं पृच्छंति
तस्याचार्य्यः । २०—२२

‘आचार्य्यः’ ‘प्रेक्षमाणः’ माणवकमिति यावत् ; ‘आगन्ता
समगन्महि (म० ब्रा० १, ६, १४-१५)’—‘इति’ इत्थं ‘जपति’
स्वयम् । ‘ब्रह्मचर्य्यमागाम् (म० ब्रा० १, ६, १६)’—‘इति’ इमा-
न्त्थं ‘वाचयति’ माणवकम् । ‘कोनामासि (म० ब्रा० १, ६, १६)’
—‘इति’ इमं मन्त्रं षठन् ‘तस्य’ माणवकस्य ‘नामधेयं

आचार्य, সেই মাগবকের প্রতি দৃষ্টিপূর্বক 'অগস্ত্যাম-
গম্মহি (ম० ব্রা० ১, ৬, ১৪-১৫)' এই মন্ত্রদ্বয় স্বয়ং পাঠ
করিবে, 'ব্রহ্মচর্যাগাগাম্ (ম० ব্রা० ১, ৬, ১৬)' মন্ত্রটি মাগ-
বকে পাঠ করাইবে এবং 'কোনামসি (ম० ব্রা० ১, ৬, ১৭)'
মন্ত্র পাঠ করত সেই মাগবকের নামধেয় জিজ্ঞাসা
করিবে । ২০—২২

অমিবাৎনীযং নামধেয়ং কল্পয়িত্বা দেবতাশ্রয়ং
বা নক্ত্রাশ্রয়ং বা গোত্রাশ্রয়মপ্যেকং উত্মৃজ্যাপামঙ্গ-
লিমাচার্য্যী দক্ষিণেন পাণিনা দক্ষিণং পাণি
সাক্ষুষ্ণং গৃহ্নাতি দেবস্য তে সন্নিস্তুঃ প্রসবেঽশ্বিনোর্বা-
হুভ্যাং পূষ্ণো হস্তাভ্যাঃ হস্তং গৃহ্নাম্যসাৱিতি ।

২৩—২৬

'আচার্য্য' 'অমিবাৎনীযং' অমিবাৎনায হিতং 'নামধেয়ং'
দ্বিতীয়জন্মসূচকং নূতনং নাম 'কল্পয়িত্বা' অমুকেনামাহমস্মীতি
তস্মাৎপাণবকনামৈব তস্মাৎপাণবকং বাচয়িত্বা (২৩), 'অপামঙ্গলি'
গৃহীতমুদকাস্তলিম্' 'উত্মৃজ্য' পরিত্যজ্য, 'দেবস্য তে (ম० ব্রা०
১, ৬, ১৮),—'ইতি' ইমং মন্ত্রং পঠন্ 'দক্ষিণেন পাণিনা'
'সাক্ষুষ্ণং দক্ষিণং পাণি' 'গৃহ্নাতি' (২৬) । তচ্চ দ্বিজত্ব-
সূচকং নামধেয়ং কীটশং কর্তব্যমিত্যাহ ;—'দেবতাশ্রয়ং' বেদগর্ভ-
ব্রহ্মব্রতীত্যাদিকং, 'বা' অথবা 'নক্ত্রাশ্রয়ং' আশ্বিন-রৌহিণে-
ত্যাদিকং (২৪), 'বা' অথবা 'একৈ' আচার্য্যঃ 'গোত্রাশ্রয়ং'
বেদ-পৈল্বীত্যাদিকম্ 'অপি' নামধেয়ম্ আহুরিতি শ্রেষঃ (২৫) ।

২৬—২৬

পরে আচার্য্য স্বয়ংই অভিবাদনকালে কথনীয় দ্বিতীয় জন্মসূচক নূতন একটি নাম কল্পনা করিয়া সেই মাণবককে ‘আমি অমুক-নাম, গুরো! তোমাকে অভিবাদন করি’ বলাইয়া গৃহীত উদকাঞ্জলি ত্যাগ করিয়া ‘দেবম্য তে (ম० ব্রা० ১, ৬, ১৮)’—এই মন্ত্রটি পাঠ করত দক্ষিণ হস্তের দ্বারা মাণব-কের বৃদ্ধাঙ্গুষ্ঠ সহিত দক্ষিণ হস্ত গ্রহণ করিবে। সেই নামটি দেবতাশ্রিত বা নক্ষত্রাশ্রিত অথবা গোত্রাশ্রিত হইবে (দেব-তাশ্রিত যথা— বেদগর্ভ, ব্রহ্মব্রত, প্রভৃতি; নক্ষত্রাশ্রিত যথা— আশ্বিন, রৌহিণ প্রভৃতি; গোত্রাশ্রিত যথা— বৈদ, পৈল প্রভৃতি)। ২৩—২৬

অথৈনং প্রদক্ষিণমাৱর্চয়তি সূর্য্যস্যাৱৃতমন্ৱাবর্চ-
স্বাসাবিতি । ২৩

‘অথ’ অনন্তরম্। ‘এনং’ মাণবকম্ ‘সূর্য্যস্য’ (ম० ব্রা० ১৬, ১৮)—‘ইতি’ মন্ত্রং পঠন্ ‘প্রদক্ষিণং’ যথাস্বাস্তথা “প্রাৱ-
র্চয়তি” প্রাঙ্ক-মুখং করোতি, আচার্য্যেৱ । ২৩

অনন্তর এই মাণবককে প্রদক্ষিণক্রমে পূর্ৱ্বাভিমুখ করিবে। তৎকালে সূর্য্যস্য (ম० ব্রা० ১, ৬, ১৮) মন্ত্রটি পাঠ করিবে। ২৭

দক্ষিণেন পাণিনা দক্ষিণমণ্ডসমন্ৱবমৃশ্যানন্ত-
হিতাং নাভিমভিমৃশেৎ প্রাণানাং গন্থিরসীতি । ২৮

‘দক্ষিণেন পাণিনা’, মাণবকস্য ‘দক্ষিণমণ্ডসম’ ‘অন্ৱব-

रुप्र. १० ख. २७—३१ सू. . . १६५

मृश्र' स्पृशन्नेव 'प्राणानां ग्रन्थिरसि (म० ब्रा० १,६,२०)'—
'इति' मन्त्रं पठन् 'अनन्तर्हितां' वस्त्राच्छादनशून्यां 'नाभिम्'
'अभिमृशेत्' संस्पृशेत् आचार्यएव । २८

पठे आचार्य 'प्राणानां ग्रन्थिरसि (म० ब्रा० १,६,२०)'
मन्त्रं पाठं करत दक्षिण हस्त द्वारा मेहै मागवकेर दक्षिण
शक्रेर उपर दिया वस्त्राद्यावरणशून्या नाभि स्पर्श करिबे । २८

उत्सृप्य नाभिदेशमहुरङ्गति । २९

माणवकस्य 'नाभिदेशम्' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रचालनेन स्पृष्ट्वा
'अहुरः (म० ब्रा० १,६,२१)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । २९

माणवकेर नाभिदेशे हाथ बुलाइया आचार्या 'अहुरः
(म० ब्रा० १,६,२१)' मन्त्रं पाठं करिबे । २९

उत्सृप्य हृदयदेशं कशनङ्गति ॥ ३०

माणवकस्य 'हृदयदेशं' 'उत्सृप्य' हस्ताग्रचालनेन स्पृष्ट्वा
'कशनः (म० ब्रा० १,६,२२)'—'इति' मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३०

अइरूपे हृदयदेशे हाथ बुलाइया 'कशनः (म० ब्रा०
१,६,२२)' मन्त्रं पाठं करिबे । ३०

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्त्रालस्य प्रजां-
पतये त्वा परिददास्यसाविति । ३१

'दक्षिणेन पाणिना', माणवकस्य 'दक्षिणमंसम्' 'अन्वा-

लभ्य' ऋद्धा 'प्रजापतये त्वा (म० भा० १, ६, २३)'—'इति'
मन्त्रं पठेत् आचार्यः । ३१

अनन्तर आचार्या, दक्षिण हस्तद्वारा मागवत्केरु दक्षिण
शुक्ल स्पर्श करिष्या 'प्रजापतये त्वा (म० भा० १, ६, २३)'
मन्त्रं पाठं करिष्ये । ३१

सव्येन सव्यं देवाय त्वा सवित्रे परिदद्याम्यसा-
विति । ३२

'सव्येन' वामेन पाणिना' माणवकस्य 'सव्यं' वाममंसं
स्यृद्धा 'सवित्रे त्वा (म० भा० १, ६, २४)'—'इति' मन्त्रं पठेत्
आचार्यः । ३२

ऐरूपेणै वाम हस्तद्वारा मागवत्केरु वाम शुक्ल स्पर्श
करिष्या 'सवित्रे त्वा (म० भा० १, ६, २४)' मन्त्रं पाठं करिष्ये । ३२

अथैनसंप्रेष्यति ब्रह्मचार्यस्यसाविति समिध-
माधेह्यपोऽशानकर्मकुरु मा दिवा स्वाप्सोरिति ।

३३—३४

'अथ' तदनन्तरम् ! आचार्यः, 'एनं' माणवकं 'त्वमेत-
न्नामकः, अद्यप्रभृति ब्रह्मचारी असि (म० भा० १, ६, २५)'—
'इति' हेतोः 'समिधम् आधेहि अग्नी प्रतिदिनमेव समिधा-
धानं कुरु, 'अपोशानकर्म' यथास्थानं यथाप्रयोजनञ्च शौचाच-
र्यादि च कुरु, 'मा दिवा स्वाप्सोः' दिवानिद्राञ्च मा कुरु,—

‘হুতি’ এতচ্চিত্রযোপদেশবোধকং মন্ত্রম্ (মং. ব্রাং ১, ৬, ২৬)
পঠন্ ‘সম্মেথতি’ উপদিশতি । ৩২—৩৪

তদনন্তর আচার্য্য এই মাণবককে ‘তুমি অদ্য হইতে
এই নামে প্রশিক্ষিত হইতেছ (মং. ব্রাং ১, ৬, ২৫).
প্রতিদিন সায়ংপ্রাতঃ অগ্নিতে সগ্নিদাধান করিবা এবং শৌচা-
চার যুক্ত হইবা, দিবসে নিদ্রা যাইবা না (মং. ব্রাং ১, ৬,
২৬)’ এই উপদেশত্রয় প্রদান করিবে । ৩৩, ৩৪

उदङ्गनेरुत्सृष्य प्राङ्गाचार्य्य उपविशत्युदगयेषु
दर्भेषु । ৩৫

‘আচার্য্যঃ’ ‘অগ্নিঃ’ ‘উদক্’ উত্তরস্থাং ‘উদগয়েষু दर्भेषু’
‘প্ৰাঙ্’ প্ৰাঙ্-মুখঃ সন্ ‘উপবিশতি’ উপবিশেৎ । ৩৫

পরে আচার্য্য, অগ্নির উত্তরে উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে
পূর্বাভিমুখ উপবিষ্ট হইবে । ৩৫

• प्रत्यङ् माणवको दक्षिणजानुक्तोऽभिमुखश्चाचा-
र्य्यमुदगयेष्वेव दर्भेषु । ৩৬

‘মাণবকঃ’ তত্রৈব ‘উদগয়েষ্বৈব दर्भेषু’ ‘দক্ষিণজানুক্তঃ’
ভূমিগতদক্ষিণজানুকঃ ‘আচার্য্যমভিমুখঃ’ ‘প্রত্যঙ্’ পশ্চিম-
মুখঃ সন্ উপবিশেদিত্যেব । ৩৬

মাণবকও সেই স্থলেই উত্তরাগ্রপাতিত কুশাসমূহে, স্বীয়
দক্ষিণজানু ভূমিগত করিয়া আচার্য্য্যভিমুখ উপবিষ্ট হইবে । ৩৬

অথৈনং ত্রিঃ প্রদক্ষিণং মুচ্ছমেখলাং পরিহরন্ বাচ-
 যতীযং দুরুক্তাত্ পরিবাধমানৈত্বৃতস্য গোম্ভীতি চ । ২৩

‘অথ’ তদনন্তরম্ । আচার্যঃ ‘এনং’ মাণবকং ‘ত্রিঃপ্রদ-
 ক্ষিণং’ যথাস্বাত্তথা ‘মুচ্ছমেখলাং’ মুচ্ছমযীং রশনাং ‘পরিহরন্’
 পরিধাপয়ন্ ‘ইযং দুরুক্তাত্ (ম० ব্রা० ১,৬,২৩)’—‘ইতি’
 মন্ত্, ঋতস্য গোম্ভী (ম० ব্রা० ১,৬,২৮)’—‘ইতি’ মন্ত্
 ‘চ’ ‘বাচয়তি’ । অত্রৈব যজ্ঞোপবীতপরিধাপনব্যবহারস্ব,
 পরং কৌথুমানাং সূত্রকারানুল্লেখাদুক্তেঽপি ন দোষ ইতি নব্যাঃ ।
 বস্তুতী বেদাধ্যয়নাযাচার্যসমীপে নয়নমেবোপনয়নং, যজ্ঞোপবীত-
 ধারণন্তু দৈবকার্যানুষ্ঠানার্থ্যমৈব সূত্রকারেণ বিহিতমিতি যদা-
 যদৈব দৈবকার্যং কৰ্ত্তব্যং ভবেৎ যদা তদৈব ধার্যং স্যাৎ ইতি ন
 স্ততিঃ, শিখাপরিরক্ষণন্তু সৰ্বথৈব কার্যমিবাণ্যথা দৈবকার্যকালৈ
 কৃতশ্রায়াস্যতীতি । ২৩

আচার্য্য, ‘তাশকে মুঞ্জের নির্মিত মেখলা (কটীকস্বনী)
 ত্রিরাবৃত্তি করিয়া পরাইয়া ইয়ং দুৰুক্তাং (মং ব্রাং ১,৬,
 ২৭) মন্ত্ এবং ‘ঋতস্য গোপ্ত্রী (মং ব্রাং ১,৬,২৮) মন্ত্
 পাঠ করাইবে * । ৩৭

* এই সময়েরই যজ্ঞোপবীত ধারণ করা হইবার রীতি প্রচলিত আছে পরং
 তদ্বিসয়ে সূত্রকার কিছুই বলেন নাই । বস্তুত দৈব কার্য্য মাট্রেই যজ্ঞোপবীত
 ধারণ করিতেই হইবে, পূর্বে বলা হইয়াছে এবং ইহার পরেই সাংস-
 হ্য দৈব কার্য্য আশিতেছে সূত্রকার এই সূত্রেই যজ্ঞোপবীত গ্রহ-
 ণীয় হইতেছে কিম্ব এ নিয়মে, যজ্ঞোপবীত যে মৰ্কদাই ধারণীয়, তাহা

অথোপসীদত্যধীর্হি ভো: সাবিত্রী মে भवाननुब्र-
वीत्विति । ৩৮

‘অথ’ তদনন্তরম্ । মাণবক: ‘ভো: !’ ‘অধীর্হি’ অধ্যা-
পয়, ‘भवान् मे सावित्रीम् अनुब्रवीतु’—‘इति’ प्रार्थनावक-
इयं कथयन् ‘उपसীदति’ शरणगतो भवति । ৩৮

অনন্তর মাণবক গুরুর নিকটে কৃতাজ্জলি নয়ভাণ্ডে প্রার্থনা
করিবে—‘ভো গুরো! আগাকে বেদ অধ্যয়ন করান, আগাকে
মাণবিকী উপদেশ করুন’ । ৩৮

तस्माअन्वाह पच्छोर्द्धर्चंशक्तंक्षइति महाव्याहृ-
तीश्च विहृता ॐकारान्ताः । ৩৯—৪০

ততश्च ‘तस्मै’ भाणवकाय, प्रथमं ‘पच्छ:’ पादं पादं क्त्वा,
तत: ‘अर्द्धर्चंश:’ अर्द्धर्चमर्द्धर्चं क्त्वा, तदन्ते च ‘शक्तंक्ष:’ पूर्णाम्बु-
मावर्त्तयित्वा ‘इति’ एवमेव ‘अन्वाह’ अनुक्रमेण ब्रूयात् (३९) ।
‘च’ अपि ‘विहृता:’ विभिन्नीकृता: ‘ॐकारान्ता:’ ‘महाव्याहृती:’
भू: भुव: स्व: इति अनुब्रूयात् तत: ॐ इत्यस्याप्युपदेश: कार्य-
इत्यर्थ: । ৩৯, ৪০

এইরূপে মাণবক কর্তৃক বেদাধ্যয়ন এবং তাহার প্রার্থনা-
সূচক মাণবিকীমন্ত্রের প্রথম উপদেশ প্রার্থিত হইলে, আচার্য্য,

হইতেছে না পরন্তু শিখাটী অবশ্যই রক্ষণীয়, যেহেতু শিখা রক্ষিত না
থাকিলে ঠেদব কার্যাদি কালে কোথা হইতে আসিবে ॥

তাহাকে, প্রথমে এক এক চরণ করিয়া, পরে অঙ্কুর্চ অঙ্কুর্চ করিয়া, তৎপরে সম্পূর্ণ ঋকৃটি বার বার আবৃত্তি করাইয়া দিবে * । তৎপশ্চাৎ ভূঃ ভুবঃ ও স্বঃ—এই মহাব্যাহতি-ক্রয় পৃথকরূপে এবং ওঁ কারও অভ্যাস করাইয়া দিবে । ৩৯,৪০

বার্চীশ্চাম্মৈ দৃগ্‌ডং প্রযচ্ছন্‌ বাচয়তি সুশ্রবঃ সুশ্রবসং মা কুর্বিতি । ৪১

‘ব’ ততঃ ‘শ্চাম্মৈ’ মাণবকায় ‘বার্চী’ পলাশব্রহ্মচাবয়বং ‘দৃগ্‌ডং’ ‘প্রযচ্ছন্‌’ ‘সুশ্রবঃ সুশ্রবসং মা কুরু (মং ব্রা০ ১,৬,২১)’—‘ইতি’ মন্ত্ৰং ‘বাচয়তি’ মাণবকমিবে । ৪১

পরে আচার্য্য, এই মাণবকের হস্তে পলাশ বৃক্ষের দণ্ড প্রদানপূর্ব্বক ‘সুশ্রবসঃ সুশ্রবসং মা কুরু (মং ব্রা০ ১,৬,৩১)’ মন্ত্র পাঠ করাইবে । ৪১

অথ মৈচ্চং চরতি মাতরমেবাগ্নে ই চান্যে সুহৃদৌ
য়াবত্যৌ বা সন্নিহিতাঃ সুরাচার্য্যায় মৈচ্চং নিবে-
দয়তি । ৪২—৪৪

‘অথ’ উপনয়নদেহান্তরং ‘মৈচ্চং’ মিত্চার্থং ‘চরতি’ অটতি (৪২) । ‘অগ্নে’ ‘মাতরমেব’ মিত্তেতি শিষ্যঃ । ‘ব’ অপি

* যাঁহারা কাশ্যাদি প্রদেশে বেদাধ্যাপনের অণালী দেখিয়াছেন, তাঁহারা ইহা ক্রতি স্মরণ রূপে স্মরণ করিতে পারিবেন ।

. . . २५. १० ख. ४१—४५ सू. . . १०१

मातुरेवं 'अन्ये हे सुहृद्दी' ततः परं भिचेत । 'त्रा' अथवा
'यावत्यः' स्त्रियः 'सन्निहिताः' तत्रोपस्थिताः स्युः, ताः सर्वाएव
मात्रादिक्रमेण प्रथमं भिचेत । पुरुषभिचणस्य नात्रोल्लिख-
इत्यपि धेयम् (४३) । सङ्गृहीतञ्च तद् 'भैचं' भिचानं सर्वमेव
'आचार्याय' 'निवेदयति' उत्सृजति (४४) । ४२—४४

এইরূপে গাণবক উপনীত হইলে পরে-ভিক্ষাচরণ
করিবে । প্রথমে মাতার নিকটে ভিক্ষা করিবে, পরে মাতা-
রই ছুই স্নহৃতের নিকটে ভিক্ষা করিবে অথবা সেস্থানে যত-
গুলি স্ত্রীলোক উপস্থিত থাকিবে, মাতা হইতে আরম্ভ
করিয়া সকলের নিকটেই ভিক্ষা গ্রহণ করিবে * । সেই সমস্ত
ভিক্ষা সঙ্গ হ করিয়া আচার্য্যকে নিবেদন করিবে । ৪২—৪৪

তিष्ठत्यहःश्रेष्ठं वाग्यतः । ४५

भिच्चाचरणान्तकर्मयापितदिवाबहुभागो ग्माणवकः 'अहः
श्रेष्ठं' तद्दिनावशिष्टांशं 'वाग्यतः' संयतवाक् सन् 'तिष्ठति'
तिष्ठत् अवस्थिति' कुर्यात् । ४५

* পুরুষের নিকটে ভিক্ষার কোন উল্লেখ থাকিলে না, বোধ হয় ভিক্ষা-
দান কার্য্য গৃহিনীরই । সাধারণেও ভিক্ষকেরা গৃহস্থবাটীতে 'ভিক্ষা দাও
মা!', বলিয়াই ভিক্ষা করিয়া থাকে । কাশীতে ব্রহ্মচারীরাও গৃহস্থের দ্বারে
উপস্থিত হইয়া 'ভবতি! ভিক্ষাং দেহি,' বাক্যের দ্বারাই অন্তর্ভিক্ষা করিয়া
থাকেন দেখা গিয়াছে অতএব পিতাদির নিকটে ভিক্ষা প্রার্থনা ও গৃহ-
ব্যবহর, পিতাদির ভিক্ষাদান বাহা সাফল্যের জন্যমাত্র ।

এই সমস্ত কার্য্য করিতেই মণবকের প্রায় সমস্ত দিবা অতিবাহিত হইবে, যাহা কিছু দিবাভাগ অবশিষ্ট থাকিবে, তাহা মণবতবাক্ থাকিয়া স্থিরভাবে বিশ্রাম করত বাপন করিবে । ৪৫

অস্তমিতে সমিধমাৎধ্যায়নয়ে সমিধমাহার্ণমিতি । ৪৬

‘অস্তমিতে’ দিবা করে ‘অগ্নয়ে সমিধমাহার্ণম্ (ম° ব্রা° ১.৬, ৩২)’—‘ইতি’ মন্ত্র পঠন্ ‘সমিধম্’ সমিল্কাঠৈকম্ ‘আদধাতি’ অগ্নাবিতি শিষ: । ৪৬

পরে সূর্যাস্ত হইলে ‘অগ্নয়ে সমিধমাহার্ণম্ (ম° ব্রা° ১, ৬, ৩২)’ মন্ত্র পাঠ করত অগ্নিতে একখানি স্নিৎকাঠ প্রদান করিবে । ৪৬

ত্রিরাত্রম্চারলবণাশী ভবতি । ৪৭

‘ত্রিরাত্র’ তদ্বিনপ্রভৃতি দিনত্রয়ম্ ‘অচারলবণাশী’ চারলবণভিন্নর্ধাজী ‘भवति’ भवेत् । ৪৭

উপনয়ন দিন হইতে দিবসত্রয় ক্ষারলবণ ভোজন করিবে না । ৪৭

তস্যান্তে সাবিত্শ্চরু: । ৪৮

‘তস্য’ দিনত্রয়স্যান্তে চতুর্থাহ্নে ‘সাবিত্’ সবিষ্টদেবতাক: ‘চরু:’ পক্তব্য: হীতব্যশ্চেতি সুतरामागत: । ৪৮

এই তিন দিবসের পরে চরু পাক করিয়া সবিতা দেবতার উদ্দেশে আহুতি প্রদান করিবে । ৪৮

यथार्थम् । ४६

अनन्तरं 'यथार्थम्' यथाप्रयोजनं विहरणविश्रामादिकं कुर्यात् । ४६

এইরূপে উপনয়ন সংস্কার শেষ হইলে যথা প্রয়োজন অপর কার্যাদি করিবে । ৪৬

गौर्दक्षिणा । ५० ॥ १०

उपनयनसंस्कारस्यैतस्य 'दक्षिण' 'गौः' एकेवेति समासमुपनयनम् ॥ ५० ॥ १०

এই উপনয়ন সংস্কারের দক্ষিণা একটি গাভী ॥ ইতি উপনয়ন ॥ ৫০

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डस्य व्यख्यानं सामथ्र्यमिक्तं समासम् । २० १०

॥ समासश्चायं द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

द्वितीय अध्यायের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ২, ১০

द्वितीय अध्याय ७ समाप्त ॥ २

अथ तृतीयप्रपाठकः ।

समावर्तनापरपर्यायं गोदानं विधत्ते;—

गोदानं नामक संस्कारः ; इहाकेइ समावर्तनं कहे—

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् । १

‘अथ’ प्रकरणान्तरद्योतनाय । ‘अतः’ उपनयनकालतः षोडशे वर्षे तथाच यस्य गर्भाष्टमेऽब्दे भूतमुपनयनं तस्य गर्भचतुर्विंशब्दे, एवं यस्य नवमादि-षोडशाब्दान्ते एवोपनयनं तस्य पञ्चविंशदि-द्वाविंशद्वाब्दान्ते ‘गोदानम्’ नाम संस्कारविशेषं कार्यम् । १

उपनयन काल हईते षोडश वर्षे अर्थात् याहार गर्भ हईते गणनाय अर्कमाके उपनयन हईगीछे, ताहार गर्भ हईते चतुर्विंशत्माके एवम् याहार नवमादि षोडशाब्द वयसे उपनयन हईगीछे, ताहार पञ्चविंशदि द्वाविंशत्माके वयसे गोदान संस्कार कर्तव्य । १

चूडाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् । २

अस्मिंश्च कर्मणि केशवपनं कर्त्तव्यम्, तच्च ‘केशान्तकरणं’ ‘चूडाकरणेन’ पूर्वोक्तेन ‘व्याख्यातम्’ कथितम् ; चूडाकरणवत् कर्त्तव्यमित्यर्थः । २

एइ समावर्तन कार्यो ये केशवपन करिते हय, ताहा पूर्वोक्त चूडाकरणेन नियमानुसारेइ हईवे । २

ব্রহ্মচারী কেশান্তান্ কারয়তে . সর্বাণ্যঙ্গলো-
মানি সৎহারয়তে । ৩,৪

‘ব্রহ্মচারী’ ব্রহ্ম বেদঃ, তদ্বহু ণাচারবিশিষ্টঃ আত্মাত্মনী,
যদৈব ‘কেশান্তান্ কারয়তে’ তদৈব ‘সর্বাণি অঙ্গলোমানি সংহার-
য়তে’ কচবচোপস্থশিখাকেশানপি বাপয়েদিত্যর্থঃ । ৩,৪

ব্রহ্মচারী অর্থাৎ বেদাধ্যয়নাচারযুক্ত আত্মাত্মনী যখনই
কেশান্ত করাইবে, তখনই কক্ষ, বক্ষ, উপস্থ ও শিখা
পর্যন্তের রোম ও কেশ বপন করাইবে । ৩,৪

গোমিথুনং দক্ষিণা ব্রাহ্মণস্য অশ্বমিথুনং দক্ষি-
য়স্য অবিমিথুনং वैश्यस्य गौर्वैव सर्वेषाम् । ৫—৮

অস্য হি গোদানকর্মণঃ ‘দক্ষিণা’ ‘গোমিথুনং’ গোহয়ম্
আচার্যায় দেয়ম্ ‘ব্রাহ্মণস্য’ কর্তা ব্রাহ্মণস্বৈদিত্যর্থঃ (৫) ।
‘দক্ষিণ্যস্য’ ‘অশ্বমিথুনম্’ অশ্বহয়ং গোদানকর্মণঃ দক্ষিণা(৬) ।
‘বৈশ্যস্য’ ‘অবিমিথুনং’ মেষহয়ং দক্ষিণা (৩) । ‘বা’ অথবা
‘গৌঃ . এব’ ‘সর্বেষাং’ ব্রাহ্মণদক্ষিণ্যবৈশ্যানাং দক্ষিণা (৮) ।
তথাহি ব্রাহ্মণব্রহ্মচারী, দক্ষিণ্যব্রহ্মচারী, বৈশ্যব্রহ্মচারী . চ
স্বস্বাচার্যায় গোহয়মেব দক্ষিণা বেদাধ্যাপনস্য দেয়েতি । ৫—৮

এই গোদানকার্যের দক্ষিণা, ব্রাহ্মণনশ্বক্রে, গাভীব্রহ্ম
অর্থাৎ ব্রাহ্মণ ব্রহ্মচারী, স্বীয় আচার্যকে বেদাধ্যাপনের
দক্ষিণা দুইটী গাভী প্রদান করিবে (৫) । দক্ষিণ্যনশ্বক্রে

ছুটী অশ্ব (৬)। এতৎ বৈশ্যসম্বন্ধে .ছুটী মেঘ (৭)। অথবা
সকলেই গাভীদক্ষিণাই দিবে (৮)। ৫—৮

অজঃ কেশপ্রতিগ্ৰাহায় । ৫

‘কেশপ্রতিগ্ৰাহায়’ কেশপ্রতিগ্রহকর্মে^১ নাপিতায় ‘অজঃ’ পুমান্
ছাগঃ একএব দক্ষিণা দেয়া সর্বজাতিব্রহ্মচারিভিরিতি । ৫

কেশলোমাদি বপনাশ্চে ফেলিয়া দিবার জন্য কুড়াইয়া
লয় যে অর্থাৎ নাপিত, তাঁহাকে তদীয় পারিশ্রমিক একটা
পাঁটা প্রদান করিবে । ৯

দ্বিতীয়াশ্রময়হরণস্য^২ . বর্ষাধিককালোপেচাস্তীতি স্নায়িত
এক চেত, আচার্যায় গোদক্ষিণাদানানন্তরমপি “অনাশ্রমী ন
তিষ্ঠে ত্ চরণমপি”— ইতি ব্রহ্মচার্য্যশ্রম^৩এবাবলম্বনীয় ইতি পুনরপি
আচার্য্যান্তিকমুপনীতো ভবেত্, তস্যৈ বাচার্য্যস্যান্তিকে স্থিতো ব্রহ্মা-
পরপর্য্যবেদালোচনয়া স্বোদাহকালং প্রতীচিতিতি । তত্রোপনয়-
নেতিকর্তব্যতামাহ ;—

গৃহস্বাস্রম গ্রহণের বৎসরাধিক বিলম্ব আছে, বুঝিতে
পারিলে, আচার্য্যকে দক্ষিণান্ত করা হইলেও ‘একক্ষণও অনা-
শ্রমী থাকিবে না’ এই বিধি অনুসারে সেই ব্রহ্মচার্য্যাবলম্বনেই
থাকিতে হইবে অর্থাৎ পুনশ্চ আচার্য্যসনীপে উপনীত
হইবে অর্থাৎ পূর্ববৎ নিয়মেই আচার্য্য নিকটে থাকিয়া
ব্রহ্মার অর্থাৎ বেদের আলোচনা করত নিজ বিবাহের কাল
প্রতীক্ষা করিবে । সেই উপনয়ন^৪ ক্রমে সম্পাদন কর্তব্য
দ্বিগুণে বলিতেছেন ;—

‘উপনয়নে নৈবোপনয়নং ব্যাখ্যাতে ন ত্বিহাহতং
বাসী নিযুক্তং নালঙ্কারঃ । ১০—১২

‘উপনয়নে’ পূর্বোক্তিনৈব ‘উপনয়নম্’ এতদপি ‘ব্যাখ্যাতেম্’
কথিতম্ (১০) । বিষ্ময়পস্থ ‘ইহ’ উপনয়নে ‘অহতং বাসঃ’
‘ন নিযুক্তম্’ (১১) । কিञ্চেহ ‘অলঙ্কারঃ’ অপি ন নিযুক্তঃ
ইত্যিব (১২) । ১০—১২

পূর্বোক্ত উপনয়ন কথনের দ্বারা এই ইহা কথিত হইয়াছে ;
বিশেষ, এ উপনয়নে অথগুবাসের এবং অলঙ্কারের আব-
শ্যকতা নাই । ১০—১২

এতদুপনয়ননিষেধমাহ ;—

এই উপনয়নের অনাবশ্যকতা বলিতেছেন ;—

নাচরিষ্যন্ত্ৰসম্বৎসরমুপনয়েৎ । ১৩

এতদুপনয়নতঃ ‘সম্বৎসরম্’ অপি ‘অচরিষ্যন্ত্’ ব্রহ্মচর্য-
ব্রতানুষ্ঠান মকরিষ্যন্ত্ ব্রহ্মচারিণ্যং ‘ন উপনয়েৎ’ পুনরুপনীতী-
ভবনস্য প্রযোজনং নাস্তীতি ভাবঃ । সমাসং গোদানম্ ॥ ১৩

এই উপনয়নের পরে এক বৎসর কালও যিনি ব্রহ্মচর্য
ব্রতানুষ্ঠান করিবেন না, স্থির আছে ; অর্থাৎ সমাবর্তনের
পরে এক বৎসরের মধ্যেই যাহার বিবাহ হইবার সম্ভাবনা,
তাহাকে এত অল্পদিনের জন্য পুনরুপনীত করিবার আব-
শ্যক নাই । এই পর্য্যন্তই সমান্তরন ॥ ১৩

ব্রহ্মচারিণাং ব্রহ্মচর্যাবস্থায়াম্ যথা যথাচরণং কৰ্ম্মণ্যং,
যদৃ যস্ম ব্রতমনুষ্ঠেয়ম্, অতস্তদবস্তুমারমতে ;—

ব্রহ্মচর্যাবস্থাতে ব্রহ্মচারীগণ য়ে য়ে আচরণ করিবে
এবং য়ে য়ে ব্রত অনুষ্ঠান করিবে, এ স্থান হইতে তাহাই
বলিতে আরম্ভ করিলেন ;—

বার্দ্ধস্মৈ দৃগ্‌ডং প্রযচ্ছন্নাদিশতি । ১৪

উপনয়নকালে যদা মাণবকায় 'বার্দ্ধং দৃগ্‌ডং' প্রযচ্ছন্'
তদেব 'আদিশতি' অনুসূত্রবক্ষ্যমাণান্ উপদেশানিতি । ১৪

উপনয়ন কালে য়ে সময়ে মাণবককে দণ্ড প্রদান করিবে,
তখনই অগ্রিম সূত্র সমস্তে বক্ষ্যমাণ, উপদেশগুলি আদেশ
করিবে । ১৪

তে সৌপদেশান্নমি ;—

সেই উপদেশগুলি এই ;—

আচার্য্যাধীনো भवान्यত্রাধর্মचरणात् । ১৫

(১) 'অধর্মাচরণাৎ অন্যত্র' অধর্মাচরণমাচার্যস্য
নানুকরণীয়ম্ অধর্মোপদেশস্ব ন শ্রবণীয়ঃ, ততোঃন্যত্র সदा
সর্বথৈব 'আচার্য্যাধীনো भव' আচার্য্যান্নাকারী আচার্য্যমি-
মতানুমামী চ भव । ইতি প্রথমোপদেশঃ । ১৫

(১৫) আচার্য্যের যদি কোন অধর্মাচরণ দেখ, তাহা
অনুকরণ করিও না এবং আচার্য্য যদি কোন অধর্ম করিতে
বলেন, তাহাও করিও না ; অধর্মাচরণাতিরিক্ত স্থলে সর্ব-

২য়, ১ খ. ১৪—১৫ সু. . . ১৩৫

প্রকারেই আচার্যের অধীন হও অর্থাৎ আচার্য যখন যাহা করিতে বলিবেন তাহাই কর এবং সততই আচার্যের মতানুগামী থাকিতে চেষ্টা কর। এই প্রথম উপদেশ। ১৫

ক্রোধান্বৃতি বর্জয় । ১৬

(২২) 'ক্রোধান্বৃতি' ক্রোধম্, অন্বৃতিম্ মিথ্যাব্যবহারস্ব 'বর্জয়' সত্যপি ক্রোধকারণে ক্রোধকার্যং বিবাদাদিকং মা ক্রুহ, কিন্তু মিথ্যাভাষণাদিকমপি ন কার্যম্ । ১৬

(২য় ও ৩য়) কোন ক্রোধের কারণ উপস্থিত হইলেও ক্রোধ প্রকাশপূর্বক বিবাদাদি করিও না এবং মিথ্যাভাষণাদি করিও না । ১৬

মৈথুনম্ । ১৭

(৪) 'মৈথুনং স্ত্রীসঙ্গং বর্জয়' ইত্যেব সর্বত্র । ১৭

(৪র্থ) স্ত্রীসঙ্গ করিও না । ১৭

উপরি শয্যাম্ । ১৮

(৫) 'উপরি শয্যাং' গুরুশয্যাতে উচ্চৈঃ শয়নং বর্জয় । ইতি পঞ্চমোপদেশঃ । ১৮

(৫ম) গুরুর শয্যা অপেক্ষা উচ্চ শয্যাতে শয়ন করিও না । ১৮

কৌশীলবংগম্বাস্ত্রনানি । ১৯

(६, ७, ८) कौशीलवं नृत्यगीतवादित्राद्यनुष्ठानम्, गन्धः
 वृष्टमलयजादिकी माल्यादुपत्यञ्च, अञ्जनं चक्षुषीः शोभासस्या-
 दकम् ; एतान्यपि त्रीणि वर्जय । अत्रापि यथा चाध्यायनस्य
 व्याघातकरोमनोजाविर्भावः स्वादेवं कौशीलवादिकं वर्जयेत्,
 न तु सामादिगीतवादित्रचर्चा, नापि गुरुप्रसादगन्धमाल्यादि,
 न च रोगादुपशमनायाञ्जनव्यवहारं वर्जयेत् । अतएव मनु-
 नाऽभ्यधायि “यः स्रग्वरपि द्विजोऽधीते” इत्यादि । १८

(७ष्ठ, १म ७ ८म) याहाते मनोविकार जन्माहिते
 पात्रे, एरूप, नृत्य गीत वादित्रादिर चर्चा, चन्दन ७ माल्या-
 दिर गन्ध व्यवहार एव२ नश्यने अञ्जनधारणादि करि७ ना । १९

स्नानम् । २०

(८) ‘स्नानम्’ जलक्रीडापूर्वकं, वर्जय । २०

(९म) जलक्रीडापूर्वक स्नान करि७ ना । २०

अवलेखनं दन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि । २१

(१०, ११, १२) ‘अवलेखनं’ ‘सुखशोभनालकातिलकादि,
 ‘दन्तप्रक्षालनं’ दन्तमलदूरीकरणायैव यावदावश्यकं तदतिरिक्तं
 दन्तशोभादिसम्पादनाय तुल्यरञ्जनादिनीपसेवनम्, ‘पादप्रक्षा-
 लनं’ आवश्यकतातिरिक्तम्; इमानि च त्रीणि वर्जय । २१

(१०म, ११म ७ १२म) अलकातिलकादिर द्वारा मुख-
 मोर्धर्या सम्पादन, डूथकादिर द्वारा दन्तरञ्जन एव२ आवाश्याका-
 तिरिक्त वहकाल पर्यायु पादप्रक्षालन करि७ ना । २१

चुरकृत्यम् । २२

(१३) 'चुरकृत्यम्' चुरेण केशलोमादिनां वापनं वर्जय ।
पूर्वं यदुक्तं ब्रह्मचारीत्यादि सूत्रद्वयं केशवपनव्यवस्थापकं तत्
समावर्त्तनाङ्गभूतं बोध्यम् । २२

(१०) क्लृप्तेन द्वारा केशलोमादिनां शूणनं त्यागं कर * । २२

मधुमांसे । २३

(१४, १५) 'मधु' सारघम् वर्जय । 'मांसम्' अनिषिद्धमपि
वर्जय । २३

(१४श ७ १५श) मधुमङ्गिकाकर्तृकं मङ्गुहीतं मधुं त्यागं
कर एव च ये मांसं अङ्गु नहे तांशोऽपि त्यागं कर । २३

गोयुक्तारोहणम् । २४

(१६) गोयुक्ते शकटादीं आरोहणं वर्जय । २४

(१७श) यांशो गोजातिं कर्तृकं वाहितं ह्यत्र, एतन्नं शक-
टादिभेदे आरोहणं त्यागं कर । २४

अन्तर्ग्रामउपानहीधारणम् । २५

(१७) 'अन्तर्ग्रामि' ग्राममध्ये 'उपानहीः' चर्मपादुकायोः
'धारणं' वर्जय । २५

* इति पूर्वोक्तं चुरेण केशलोमादिनां वापनं वर्जय । तत्राह, तांशो
समावर्त्तनं सङ्घातेन कर्तृकं च २३ प्र. जोक्तुं तत्रैव विशेष विधिमाह ।

(११५) आग्नेर मन्थे चर्मपादुका वावशरं करिषु ना । २५

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति । २६

(१८) 'स्वयमिन्द्रियमोचनम्' हस्तमैथुनञ्च वर्जयेत्येव ।
'इति' इमेऽष्टादश वर्जनीया गताः । २६

(१८५) हस्तमैथुनं करिषु ना । एहं अष्टौदश निषेध
उपदेश समाप्त । २७

कर्त्तव्यानुपदिशति ;—

कर्त्तव्यकार्यासमस्तुर उपदेश यथा—

मेखलाधारणमैत्र्यदण्डधारणसमिदाधानो-
दकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः । २७

(१—५) मेखलाया धारणम्, भिक्षाचारिणोभावावलम्ब-
नम्, दण्डस्य धारणम्, समिदः आधानम्, उदकानामुपस्पर्शन-
पूर्वकमौशरोपासनम्, प्रातरुत्थायैव गुरुजनेभ्योऽभिवादनम्,
'इति एते' पञ्च व्यवहाराः नित्यधर्माः प्रतिदिनकर्त्तव्याः । २७

(१३—१५) मेखलाधारणं, भिक्षारं द्वारा उदरपूरणं, दण्ड-
धारणं, समिदाधानं, जलनं द्वारा हस्तपदाति धोतं करनानस्तुर
द्विचरोपासना एवम् प्राते उठिराई गुरुजनगणके अति-
शानं, एहं पाँचटि प्रतिदिन करिबे । २९

भिक्षाचारिणां चत्वारि विद्वत्तान्धनुष्ठेयानि गीतमीनोक्तानि
चाचार्यीप्येयमाह ;—

गोत्रम शवि बलिग्राह्येन ये ब्रह्मचारिगणके उपनीत
हृद्यैः समावर्तनं हृद्यैः पर्यास्तु चारिणि वेदव्रत करिते ह्यः
आचार्याः ताहाई बलिग्राह्येन;—

गोदानिकव्रातिकादित्यव्रतौपनिषदज्यैष्ठसामिकाः संवत्सराः । २८

‘संवत्सराः’ पूर्वीज्ञाः उपनयनतः षोडशसङ्ख्याकाः, गोदानि-
कादिकाः भवेयुरित्यर्थः । तत्र षोडशाब्देषु, केचनाब्दाः ‘गोदा-
निकाः’ स्युः, अत्र वेदग्रन्थानां सर्वेषामेवाध्ययनं समाप्यम् । केच-
नाब्दाः ‘व्रातिकाः’ स्युः, विशेषतोऽन्नारण्यसंहितोक्तव्रतपर्वणा-
मेवानुशीलनं कर्तव्यम् । केचनाब्दाः ‘आदित्यव्रतौपनिषदाः’
स्युः, अत्र आदित्यव्रतसाम्नामुपनिषद्ब्राह्मणस्य चानुशीलनं प्रधा-
नतः कर्तव्यम् । केचनाब्दाः ‘ज्यैष्ठसामिकाः’ स्युः, अत्र तु
ज्यैष्ठसाम्नां त्रयाणामेवानुशीलनं प्रधानतः कार्यमिति । यद्य-
पीमे षोडशैवाब्दाः गोदानिकाः परन्तत्वाप्युत्तरोद्धानां व्राति-
कादिविशेषपरिचयसत्त्वादायाब्दानां कतिपयानां तदभा-
वात् केचनाब्दाः प्रथमादयः सामान्यतो गोदानिका इत्येवा-
ख्यायन्ते, पराब्दाश्च विशेषतो व्रातिकेत्यादिभिः प्रसिद्धाः । यथा-
च सामवेदीय आर्चिकैः सर्वेषु छन्दोमयसु तथापि उत्तरद्वयस्य
उत्तरार्चिक इति विशेषनामप्रसिद्धेः पूर्वस्य तु ‘छन्दः’ इत्येव ।
यथापि ज्योतिःशास्त्रे, ग्रहादीनां सर्वेषामेव दशाकालानां
बहुत्वेषुपि निजभोग्या वर्षाः मासा वा तत्र खल्याएव
भवन्तीति । २८

উপনয়ন হইতে ষোড়শ বৎসর ব্রহ্মচার্য্য অবলম্বন করিয়া ব্রহ্মচারী কর্তব্য বেদাধ্যয়নাদি সম্পূর্ণ হইলে আচার্য্যকে দক্ষিণাম্বরূপ ছুইটী গাভী দানপূর্ব্বক স্বগৃহে প্রত্যাবর্তিত হইতে হয়, এইজন্যই চতুর্বিংশাব্দবয়সে কর্তব্য সেই সংস্কারকে গোদানিক কহে এবং সমাবর্তনও কহে। এই ষোড়শাব্দের মধ্যে চারিটি ব্রত করিতে হয় এবং তদনুযায়ীই এই ষোড়শাব্দ, চারি নামে আখ্যাত হইয়া থাকে। তন্মধ্যে যে কয়েক বর্ষে বেদগ্রন্থসমস্তের অধ্যয়ন সামান্যত সমাপ্ত হইবে, তাহাকে 'গোদানব্রত' এবং সেই কয়েকবর্ষকে তদনুযায়ী 'গোদানিক অব্দ' কহে এবং তাহার পরে যে কয়েক বর্ষে পুনশ্চ অরণ্যমংহিতার ব্রতপর্ব্বের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'ব্রাতিক অব্দ' কহে। অনন্তর যে কয়েক বর্ষে আদিত্যব্রত সাগগুলির ও তৎসহ উপনিষদ ব্রাহ্মণের বিশেষ অনুশীলন করিতে হয়, সেই কয়েক বর্ষকে 'আদিত্যব্রতৌপনিষদ অব্দ' কহা যায়। এইরূপ শেষের যে বর্ষে বা যে কয়েক বর্ষে জ্যেষ্ঠনামগুলির বিশেষ অনুশীলন করা হয়, সেই বর্ষ বা সেই কয়েক বর্ষকে 'জ্যেষ্ঠসার্বিক অব্দ' কহে। যদিও প্রকৃতপক্ষে এ ষোড়শাব্দই গোদানিক কিন্তু যেরূপ সামবেদীয় আর্চিক গ্রন্থের আদ্যন্ত সমস্তই ছন্দোময় হইলেও উত্তর দলের 'উত্তরা' এই বিশেষ নাম থাকায় পূর্ব্বদলমাত্রকেই 'ছন্দঃ' কহে, সেইরূপ এস্থলেও উত্তরাব্দগুলির ব্রাতিকাদি বিশেষ নাম থাকায় প্রথমাদি কয়েক বর্ষমাত্রকেই 'গোদানিক' কহে। জ্যোতিশাস্ত্রেও গ্রহগণের দশা সমধিককাল হইলেও প্রথম কয়েক বর্ষ বা

कस्यैकं मांसमात्रं मेहे ग्रहेण 'निष्क दशा' वनिष्ठा परिचित
हृष्टेना थाके । २८

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् । २९

'तेषु' गोदानिकादिषु चतुर्ष्वेव व्रतेषु 'सायं प्रातः' 'उदको-
पस्पर्शनम्' आचमनादिपूर्वकमीश्वरोपासनं कार्यम् । २९

एहे गोदानिकादि चारिण्टि ज्वतेहे मास्यंकालं उ प्रातः-
काले उदकोपस्पर्शन अर्थां अचमनादि पूर्वक यथाविहित
शैश्वरोपासना करिवे । २९

आदित्यव्रतन्तु न चरन्तीके । ३०

'एके' 'आदित्यव्रतन्तु' न 'चरन्ति' उपनिषद्गतमेव केवल-
माचरन्ति न पुनरादित्यव्रतयुक्तं तदिति भावः । ३०

अनेके उपनिषद्ब्रतेण महित आदित्याव्रतेण अनुशीलन
करेण ना । ३०

ये चरन्त्येकवाससो भवन्त्यादित्यञ्च नान्तर्द-
धतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्यां नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानु-
श्चाभंगुरुप्रयुक्ताः । ३१—३३ ॥ १

'ये' तु 'चरन्ति' चरेयुः, ते 'एकवाससः' उत्तरीबहीनाः
'भवन्ति' भवेयुः तावत्कालमिति तेषां प्रति प्रथमोपदेशः । 'च'
पुनः 'वृक्षशरणाभ्याम् अन्यत्र' 'आदित्यं न अन्तर्दधे' वृक्षच्छा-
यायां गृहे च भवत्येवादित्यान्तर्धानम् ततोऽन्यत्र आदित्यान्त-

ধানায় ছত্রাদিকং ন ব্যবহরৈয়ুরিতি দ্বিতীয়ঃ । 'অগুরুপ্রযুক্তাঃ'
 গুরুभिः विशेषकार्यार्थमननुष्णाताः 'জানুভ্যান্মূর্ছম্ অপ:' জানু-
 দ্বগ্নাধিকান্যুদকানি 'ন अभ्यवयन्ति' নাবতরন্ति गभीर-
 नदीपारं न गच्छेयुरिति तृतीयोपदेशः । ३१—३३ । ১

इति सामवदीये गोबिलगृहसूत्रे तृतीयप्रपाठके प्रथमखण्डस्य
 व्याख्यानं सामञ्चमिदं समाप्तम् ॥ ३, १

যাহারা আদিত্যব্রতসহ উপনিষদব্রত অবলম্বন করে,
 তাহাদিগকে নিম্নোক্ত তিনটি ব্রত অবলম্বন করিতে হয় ।
 ১ম ; যাবৎ ঐ ব্রতানুষ্ঠান করিবে, তাবৎ, উত্তরীয় ব্যবহার
 করিবে না, এক বস্ত্রেই কালযাপন করিবে । ২য় ; তাবৎ,
 গৃহ এবং বৃক্ষ ব্যতিরেকে সূর্য্যকে তিরোহিত করিবে না
 অর্থাৎ ছত্রাদি ব্যবহার করিবে না । ৩য় ; তাবৎ, গুরুর
 বিশেষ অনুষ্ঠা ব্যতিরেকে জানু জলের নমধিক জলে অবতীর্ণ
 হইবে না । ৩১—৩৩

তৃতীয় অধ্যায়ের প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ১ .

अथ ब्रह्मचारिकर्त्तव्यं काम्यव्रतञ्चैकमाह ;—

ब्रह्मचारীর করণীয় কাম্যব্রত একটি বলিতেছেন,—

द्वादश महानामिकाः संवत्सरा नव षट् त्रय
 विकल्पः । १—३

३ प्र. २ ख. १—६ सू. . . १८७

‘महानाम्निकाः’ महानाम्निसामानुशीलनसाध्याः ‘संव-
त्सराः’ ‘द्वादश, नव, षट्, त्रयः’—‘इति विकल्पः’ अस्ति । इनि
च काम्यव्रतसाधना द्वादशादिका अष्टाः । गोदानिकषोडशाब्द-
तोऽतिरिक्ता त्रयाः । १—३

महानाम्नी नामे प्रसिद्ध सामानुशीलन-साध्य व्रत करिबे,
ताहा १२, ९, ७ वा ७ वत्सरे समाप्त्य हईबे । এই द्वादशादि
वर्ष, पूर्वोक्त षोडशाब्द हईते अतिरिक्त । याहारा এই
काम्यव्रतानुষ্ঠान करিতে ईच्छा करिबे, তাহারা ষোড়শাब्दे
গোদানাদি ব্রতচতুর্থাংশানুষ্ঠানপূর্বক অবশ্য কৰ্তব্য ব্রহ্মচর্য্য
সমাপ্ত করিয়াও যথাসামর্থ্য ১২, ৯, ৭, বা ৩ বৎসর আরও
ব্রহ্মচর্য্য করিবে । এই ব্রতের ফল অগ্রে উক্ত হইবে । ১—৩

সংবৎসরমপ্যেকি । ৪

‘সংবৎসরম্’ ‘অপি’ তস্য সান্নোঃসুশীলনম্ ‘ইতি’ ‘একি’
আচার্য্যাদি বদন্তি । ৪

কোন কোন আচার্য্য বলেন, এক বৎসর মাত্র এই ব্রতান-
ন করিলেও হয় । ৪

ব্রতন্তু ভূয়ঃ পূর্বশীচ্ছ্ৰুতামহানাম্নায়াঃ । ৫, ৬

‘তু’ অপি ‘ব্রতম্’ একবার্ষিকমিবেদম্ ‘ভূয়ঃ’ বহু মন্যেত,
যদি ‘শ্রুত’ ‘পূর্বঃ’ ব্রতপ্রাক্কালৈঃ ‘মহানাম্নায়াঃ’ ‘শ্রুতাঃ’ অশু
শীলিতাঃ সুরাঃ । ৫, ৬

যদি এই ব্রতানুষ্ঠানের পূর্বে মহানাম্নী সাম্য রীতি-
মত শিক্ষিত হইয়া থাকে তাহা হইলে এই এক বর্ষ ব্রতই
যথেষ্ট । ৫, ৬

एतत्काम्यकर्मणो ब्रह्मादरताबोधनाय वेदश्रुतं लौकिकप्रवादं
दर्शयति ;—

এই কাব্য কৰ্ম্মটি বহুজন আদৃত বুঝাইবার জন্য,
একটি বেদে শ্রুত লৌকিক প্রবাদ দেখাইতেছেন ;—

अथापि रौरुकि ब्राह्मणं भवति कुमारान् ह स्म
वै मातरः पाययमानः आहुः शक्करीणां पुत्रका व्रतं
पारयिष्णवो भवन्तेति । ७—६.

‘অথাপি’ ‘রৌরুकि ब्राह्मणं’ রৌরুकिनामब्राह्मणोक्तं লৌ-
কিকপ্রবাদবচনং ‘भवति’ अस्ति । किन्तत् ? इत्युच्यते—‘ह’
निश्चयं पुरा ‘मातरः’ ‘कुमारान्’ स्वपुत्रान् ‘पाययमानाः’
स्तन्वमिति यावत् ‘आह स्म’ उक्तवत्यः । किमुक्तवत्यः ? तदाह—
“हे ‘पुत्रकाः!’ यूयं ‘शक्करीणां’ शक्करीच्छन्दीमूलकमहानाम्नीनां
‘व्रतम्’ अनुशीलननियमं ‘पारयिष्णवः’ ‘भवत’—‘इति’ । ७—

রৌরুकि ब्राह्मणे একটি লৌকিক প্রবাদ আছে, যে,
মাতৃগণ স্বীয় পুত্রদিগকে স্তন্য পান করাইতে করাইতে
বহন, —“वाहा ! शक्करीव्रतानुष्ठाने समर्थ हव” । মহানাম্নী
সাম্যের অস্থিস্বরূপ পদ্য মন্ত্রগুলি শক্করীক্ষ্মের । ৭—৬

इदानीं तद्वतकालेष्वनुष्ठेयानाह ;—

मेहै ब्रतकाले येरूप अनुष्ठेय, ताहाई बलिंतेछेन ;—

ताखनुसवनमुदकीपस्पर्शनम् । १०

(१) 'तासु' शक्नरीषु शक्नरीसाधनायेति यावत् । 'अनु-
सवनम्' प्रतिसन्ध्यम् 'उदकीपस्पर्शनम्' जलैर्हस्तपदादिकं
विधूयेश्वरोपासनं कर्त्तव्यमिति प्रथमनियमः । १०

(१अ) मेहै महानाम्नीब्रते प्रतिसन्ध्याय अर्थात् प्रतोक
मन्त्रिकाले जलद्वारा हस्त पादादि धोत करिया ऐश्वरो-
पासना करिवे । १०

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः । ११

(२) प्रतिसन्ध्यम् 'अनुपस्पृश्य' ईश्वरोपासनायोदकस्पर्शन-
मकृत्वा 'प्रातर्भोजनम्' अपि न कर्त्तव्यम् । ११

(२अ) प्रति मन्त्रांकाले, ऐश्वरोपासनार जन्य जलस्पर्श-
नादि ना करिया प्रातराश पर्यास्तु भक्षण करिवे ना । ११

सायमुसस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् । १२

(३) 'सायम्' 'उपस्पृश्य' अपि 'आसमिदाधानात्' समि-
दाधानात् प्राक् 'अभोजनं' भोजनं न कर्त्तव्यम् । १२

(३अ) सायंकाले ऐश्वरोपासनार जन्य जलस्पर्श करि-

ସାଓ ସମିଦାଧାନେର ପୂର୍ବେ ଭୋଜନ କରିବେ ନା ଅର୍ଥାଂ ମକ୍ଷୋ-
ପାମନା ଓ ସମିଦାଧାନ ସମାପନ କରଣାନ୍ତେ ସାୟମାଞ ଭୋଜନ
କରିବେ । ୧୨

କ୍ଷୁଦ୍ଧାବସ୍ତ୍ର: । ୧୩

(୪) କ୍ଷୁଦ୍ଧାବସ୍ତ୍ରଂ ରଞ୍ଜିତମପି ବା ମଳାଦୁଷିତମିବ ବସ୍ତ୍ରଂ ଅବ-
ହରିତ୍ । ୧୩

(୪ର୍ଥ) କୁସଂବର୍ଣ, ରଞ୍ଜିତ ଅଥବା ମଳିନ ବସନ ବ୍ୟବହାର
କରିବେ । ୧୩

କ୍ଷୁଦ୍ଧାଭସ୍ତ୍ର: । ୧୪

(୫) କଦର୍ଯ୍ୟାକଦର୍ଯ୍ୟାବିଚାରୀଶୈବାନ୍ନାଦିକାଂ ଭସ୍ତ୍ରଂଶ୍ୟୟମ୍ । ୧୪

(୫ମ) ଭାଲ ଗନ୍ଧ ବିଚାର ନା କରିଗାଈ ଯଥୋପହିତ
ଭୋଜନ କରିବେ । ୧୪

ଆଚାର୍ଯ୍ୟାଧୀନ: । ୧୫

(୬) ଆଚାର୍ଯ୍ୟସ୍ତ୍ର ଅଧୀନ: ସର୍ବତନ୍ନାନ୍ନାକାରୀ ଭବେଦିତି
ଶ୍ରେୟ: । ୧୫

(୬ର୍ଥ) ସର୍ବସ୍ତ୍ରୁକାରେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟେର ଆଜ୍ଞାକାରୀ ହିବେ । ୧୫

ଅପନ୍ୟଦାୟୀ । ୧୬

(୭) ପଦ୍ଧିକ୍ଷେପ: ପନ୍ୟାହାନଶ୍ରେଣୀନି ଭବିତ୍ ତସ୍ୟାଽଽତୀକ-
ସ୍ତମାଧରିଦିତି ଭାବ: । ୧୬

২ প্র. ২ খ. ১২—২০ সূ. ১৫১

(৭ম) অপরাপর পথিকগণকে পথ দিতে বাধ্য হইবে না অর্থাৎ স্নাতকত্বতানুষ্ঠানকারী হইবে। ১৬

তপস্বী। ১৩

(৮) भवेदित্যিব। তপস্বিত্বস্বাশ্রিত সূত্রত্রিকোণ স্ফুটী-
ভবিষ্যতি। ১৩

(৯ম) তপস্বী হইবে। তপস্বীত্ব কি? তাহা আ-
গামী সূত্রক্রমে ব্যক্ত হইবে। ১৭

তিষ্ঠেদ্বিবা। ১৮

(ক) 'দ্বিবা' অহ্নি 'তিষ্ঠেত্' ইত্যিব; নোপবিষ্যৎ
শয়নকথা তু দূরপরাহত। ১৮

(ক) দিবসে দাঁড়াইয়াই কাল কাটাইবে; শয়নের
কথা'ত দূরে থাক্ বসিবেও না। ১৮

আসীত নক্তম্। ১৯

(খ) 'নক্তম্' রাত্রী 'আসীত' শয়নোপবেশনে কুর্বাতি,
ন চ্চ তিষ্ঠেদিতানিয়মঃ। ১৯

(খ) রাত্রিকালে বসিতে এবং শুইতে পারিবে, পরং
দাঁড়াইবে না। ১৯

বর্ষতি চ নোপসর্পেচ্ছন্নম্। ২০

(গ) 'বর্ষতি চ' 'সর্পেচ্ছন্নম্' মনুষ্যাদিभिর্নির্মিত

ঘৃহাদিকাং 'ন উপসর্পেৎ' নাম্বয়েত, 'প্রতিষিত্তএব' ভবেদিত্যা-
যযৌশ্চবা প্রচাদিচ্ছায়াবলম্বনেঽপি ন দ্বীষ: । ২০

(গ) বৃষ্টি আরম্ভ হইলে, জলধারাসিক্ত হইবার ভয়ে
মসুম্যাতির নিশ্চিত গৃহাদি আশ্রয় করিবে না। প্রত্যুত দিবসে
হইলে দাঁড়াইয়া এবং রাত্রে হইলে বসিয়া বা শুইয়া
ভিজিবে অথবা বিশেষ ক্রেশ বোধ হইলে বৃষ্টিতির নৈসর্গিক
ছায়া অবলম্বনেও দোষ নাই । ২০

বর্ষন্ত ব্রূয়াদাপ: শক্কার্য ইতি । ২১

(৫) 'বর্ষন্ত' পর্জন্য মমিলক্ষ্য 'প্রাপ:' ইমা: অপি
'শক্কার্য:' শচ্ছরিচ্ছন্দীরূপাএব 'ইতি' एवं 'ব্রূয়াৎ' । ২১

(৯ম) বৃষ্টি হইতে দেখিয়া বলিবে,—'এই জলধারা
সমস্ত ও শক্কারী ছন্দোময় মন্ত্র সকল' । ২১

বিদ্যোতমানং ব্রূয়াদেবলুপা: খলু শক্কার্যী ভব-
ন্তীতি । ২২

(১০) 'বিদ্যোতমানং' বলাহকমমিলক্ষ্য 'এবরূপা: শ্বলু
শক্কার্য: ভবন্তি'—'ইতি' एवं 'ব্রূয়াৎ' । ২২

(১০ম) বিদ্যুৎ হইতে দেখিয়া বলিবে,—'শক্কারী:
ছন্দসকলও নিশ্চয় এইরূপ' । ২২

স্তনযন্ত ব্রূয়ান্মহা মহান ঘোষ ইতি । ২৩

(১১) 'স্তনযন্ত' মর্জন্তো ঘনচটামলমমিলক্ষ্য 'মহা:
মহত্যা: শক্কার্যএব 'মহান্ শীক:' एष: 'ইতি' एवं 'ব্রূয়াৎ' । ২৩

३प्र. २ ख. २१—२६ सू. . . १६३

(११श) गेन गृर्जन श्रवण करिष्या वसिने ;—‘ए महान् शब्द, अवश्याई महती शक्ती छन्देत्’ । २७

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् । २४

(१२) ‘स्रवन्तीं’ नदीम् ‘अनुपस्पृश्य’ उपस्यर्शनं मङ्गलैव
‘न अतिक्रामेत्’ पथानमिति । २४

(१२श) ज्योतिष्यती नदी पथिद्वये अनतिदूरे वांगे
वा दक्षिणे उपस्थित थाकिले, ताहा स्पर्श ना करिष्या वा-
हेते ना । २४

न नावमारोहेत् । २५

(१३) ‘नावं न आरोहेत्’ सन्तरणेनैव नदीपारादिकं
गच्छेदिति भावः । २५

(१३श) नौका आरोहण करिषे ना, सन्तरण द्वाराई
नदी पारादि गमन करिषे । २५

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् । २६

(१४) ‘प्राणसंशये’ यत्र सन्तरणेन-पारादिगमने प्राण-
संशयः स्यात्, तत्र ‘तु’ ‘उपस्पृश्य’ जलम् ‘आरोहेत्’ नाव-
मिति । २६

(१४श) ये जले सन्तरण द्वारा पारादि हहेते प्राण-

संशय बोध हईवे, तथाय जलस्पर्शः पूर्वक नौकाते आ-
रोग्ण करिंते पारिबे । २७

तथा प्रत्यवरुह्य । २७

‘प्रत्यवरुह्य’ नीतइति यावत् ‘तथा’ एव उपसर्गनं कर्त्त-
व्यम् । २७

नौका हईते अवरोग्ण कालेओ मेहरूप जल स्पर्श
करिबे । २७

महानाम्नीवते कथमेवं कर्त्तव्यमित्याह—

महानाम्नीवते एकरूप केन करिंते ह्य ? बलिंतेछेन ;—

उदकसाधवो हि महानाम्ना इति । २८

‘हि’ यतः ‘महानाम्नाः’ ऋचः ‘उदकसाधवः’ उदकव्यव-
हारेणैव साधनीयाभवन्ति, अतः एतद्गतसाधनाय सर्वथैवोदक-
व्यवहारो विधेय इति भावः । २८

महानाम्नी शकृणुलि, येहेतू उदक व्यवहारेंत द्वांर्राई
साधनीय अतएव एही त्रते मर्कषकारेई उदक व्यवहार
कर्त्तव्य । २८

तेन किम्फलमित्याह ;—

ईहाते कि फल ? बलिंतेछेन ;—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पर्जन्यो भवति । २९

‘एवम्’ उक्तप्रकारेण ‘चरतः’ जनस्य ‘खलु’ निश्चयमेव ‘पर्जन्यः कामवर्षी भवति’ । एवञ्च व्रतमिदं काम्यमिति फलितम् । २८

এইপ্রকার আচরণকারীর পক্ষে পর্জন্য দেব নিশ্চয়ই
কামবর্ষী হ'ন অর্থাৎ একরূপ ত্রতানুষ্ঠান-সিদ্ধ ব্যক্তি, সৃষ্টি ইচ্ছা
করিলেই সৃষ্টি হইবে। এভাবেই ইহা কাম্য কর্ম। ২৯

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु । ३०

‘वा’ अथवा ‘कृष्णस्थानासनपन्थभक्षेषु’ पूर्वोक्तेषु ‘अनि-
यमः’ कर्त्तव्यतया नियमो न स्वीकर्त्तव्यः ; असमर्थश्चेदकृते-
ऽपि कस्मिंश्चिन्नियमे न क्षतिरित्यर्थः । ३०

अथवा असमर्थ हইলে পূর্বোপদিষ্টে কৃষ্ণবস্ত্র ধারণাদি
নিয়ম অতিপালন না করিলেও দোষ নাই । ৩০

• तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगामयेदेवमितरे
स्तोत्रীये सर्वा वाऽन्ते सर्वस्य । ३१—३३

यावत्कालमेतद् व्रतमाचरितव्यम्वेत्, तस्य ‘तृतीये’ अंशे
‘चरिते’ ‘स्तोत्रीयां’ प्रथमामृचम् ‘अनुगामयेत्’ आचार्यः । व्रता-
नुष्ठेयकाल-तृतीय-भाग-गते आचार्यस्तं भ्रंतिनमाद्यङ्मूलकं
सामाध्यापयेदित्यर्थः (३१) । ‘इतरे’ द्वितीय-तृतीये अपि ‘स्तो-
त्रीये’ ऋचौ ‘एवम्’ तृतीयांशानुसारत एवानुगामयेत् । एवं हि
व्रतकालस्य मध्यम तृतीयेऽंशेऽतीते मध्यमङ्मूलकं सामा

ଧ୍ୟାପयेत् किञ्चान्तिम-तृतीयंऽग्निमर्द्धमूलकं साम चाध्या-
पयेदिति पर्यवसितार्थः (३२) । 'वा' अथवा 'सर्वस्य' व्रत-
कालस्य 'अन्ते' एकदैव 'सर्वाः' स्तोत्रीयाः अनुगापयेत्, महा-
नान्नीसाम पूर्णमेवाध्यापयेदिति यावत् (३३) । ३१ - ३३

ଏହି ମହାନାନ୍ନୀ ବ୍ରତ ବତଦିନ ଅନୁର୍ତ୍ତେୟ ହইବେ, ତାହାର ଏକ
ତୃତୀୟାଂଶ ବିଗତ ହইଲେ ଆଚାର୍ଯ୍ୟ ଏ ବ୍ରତୀକେ ପ୍ରଥମ ଶାକ୍ ଗାନ
ଅଭ୍ୟାସ କରାହିବେ, ପରେ ଆଉ ଏକ ତୃତୀୟାଂଶ କାଳ ଗତ ହইଲେ
ମଧ୍ୟମ ଶାକ୍ଟିର ଗାନ ଓ ଉପଦେନ କରିବେ, ଅନନ୍ତର ଶେଷ ତୃତୀ-
ୟାଂଶ ଶେଷ ହইଲେ ଶେଷ ଶାକ୍ ଓ ଗାଓଆହିବେ ଅଥବା ମଗ୍ନସ୍ତ ବ୍ରତ-
କାଳ ଶେଷ ହইଲେ ପରେ ଏକଦାହି ଶାକ୍ତ୍ରୟ ଗାନ କରାହିବେ ଅର୍ଥାତ୍
ମଗ୍ନସ୍ତ ମହାନାନ୍ନୀ-ମାଗ୍ନେର ଉପଦେଶ ମର୍ବଶେଷେ ଏକକାଳେହି ପ୍ରଦାନ
କରିବେ । ୩୧ - ୩୩

यद्विहितं महानान्नीमामानुगापनं तत्रिति कर्त्तव्यतामाह;—
ଏ ମହାନାନ୍ନୀ ମାଗାଧ୍ୟୟନ କି କି ଧିକାରେ କରିବେ, ବଳିତେ-
ଛେନ;—

उपोषिताय सम्मीलितायानुगापयेत् । ३४

'उपोषिताय' वक्ष्यमाण (३७)-विध्यनुगतभोजनशून्याय
କିତ୍ତ 'सम्मीलिताय' वक्ष्यमाण (३५)-विध्यनुगतवसनबद्धने-
त्राय एव ब्रह्मचारिणे 'अनुगापयेत्' शक्करी स्तोत्रीयास्तिस्रः,
आचार्यः । ३४

୩୭ଶ ସୂତ୍ରେ ବକ୍ତାମାଗ ବିଧି ଅନୁସାରେ ଅଭୋଜନ ଓ ୩୫ଶ

मूत्रे बन्धुमाने विधि अनुगारे मुद्रितनेत्र; ब्रह्मचारीकेइ, आचार्या, शकरीछन्देर तिनटि श्लोकीय गान कराइवे, एइ गानकेइ महानाम्नी माग कहै । ७४

कंसमपां पूरयित्वा सर्वौषधीः कृत्वा हस्ताव-
वधाय प्रदक्षिणमाचार्यीहतेन वसनेन परिण-
ह्येत् । ३५

सम्मीलनप्रकारमाह ;—

मुद्रित नेत्र येरूपे इइवे, नलितेछेन ;—

‘कंस’ पात्रमेकम् ‘अपां’ प्रदानेन ‘पूरयित्वा’ तत्रोदक-
पूर्णकांस्यपात्रे ‘सर्वौषधीः’ त्रीच्यादीः सम ‘कृत्वा’ चिम्रा, तत्रैव
‘हस्ती’ ब्रह्मचारिणः ‘अवधाय’ निमग्नी कारयित्वा ‘आचार्यः’
‘प्रदक्षिणं’ यथास्यात् तथा ‘अहतेन वसनेन’ तस्यैव अक्षिणी
‘परिणह्येत्’ बद्धे कुर्यात् । इत्यमेव सम्पाद्य तस्य सम्मील-
नम् । ३५

आचार्या, एकट्टी कांस्यपात्र जलपूर्ण करिया ताहाते ध्यान्यादि सप्रकार षड्धि प्रक्षेपपूर्वक ताहातेइ ब्रह्मचारौर हस्तद्वय निमग्न करिया राखिवे एबः एइ अवस्थातेइ ताहार चक्षुवरय अथऽ वस्त्रद्वारा बांधियादिवे । एइरूपे मुद्रितनेत्र इइवे, एइ क्रियाकेइ परिगहन कहै । ७६

परिणहनान्ते र्धाऽनुगापयेत् । ३६

‘परिणहनान्ते’ ‘वा’ च ‘अनुगापयेत्’ ब्रह्मचारिणं महानास्त्रीसाम आचार्यः । ३६

এইরূপে পরিগহন অর্থাৎ চক্ষুর্ভঙ্গন কৃত হইলে পরে আচার্য্য ব্রহ্মচারীকে মহানাস্ত্রী সাম অধ্যয়ন করাইবে । ৩৬

परिणहो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा । ३७

‘परिणहः’ सः ‘वाग्यतः’ भवेत् किञ्च ‘त्रिरात्रम्’ अहोरात्रौ वा’ यथासामर्थ्यं ‘न भुञ्जीत’ भोजनं न कुर्वीत । ३७

পূর্বোক্ত প্রকারে পরিগহিত ব্রহ্মচারী সংযতবাক্ হইবে এবং স্বীয় ক্ষমতানুসারে ত্রিরাত্র অথবা এক দিবারাত্র ভোজন ত্যাগ করিবে । ৩৭

परिणहनोपवासवैकल्यमाह ;—

परिगहन पूर्वक उपवासের অনুকল্প বনিতোছেন ;—

अपिवाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयाच्छीभूतेऽरण्येऽग्नि-
मुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽथैनमवेक्षयेदग्नि माज्य-
मादित्यं ब्रह्माणमनड्वाहमन्नमपोदधीति स्वरभिव्यस्यं
ज्योतिरभिव्यस्यमिति एवं त्रिः सर्वाणि । ३८—४२

‘अपि वा’ अथवा ‘आ अस्तमयात्’ सूर्यास्तकालादारभ्य ‘अरण्ये तिष्ठेत्’ अरण्यस्थितिं कुर्वीत (३८) । ततः ‘श्रीभूते’

प्रभातायां रजन्यां 'अरण्ये' एव तत्र 'अग्निम्' 'उपःसमाधाय'
यथाविधि प्रज्वाल्य तत्र प्रज्वलितेऽग्नौ ब्रह्मचारी 'व्याहृतिभिः'
भूर्भुवःस्वरिति 'हुत्वा' (३८) 'अथ' अनन्तरम्, आचार्यः
'एनम्' ब्रह्मचारिणं 'अग्निम्' आज्यम्, आदित्यं, ब्रह्माणम्,
अनङ्गाहम्, अन्नम्, अपः, दधि'—'इति' अष्टौ 'अवेक्षयेत्'
दर्शयेत् (४०) । तत्र च 'स्वरभिव्यत्यं ज्योतिरभिव्यत्यम्'—
'इति' इमं मन्त्रं पाठयेत् (४१) । 'एवं' उक्तलक्षणं 'मन्त्रं'
'त्रिः' त्रिवारं 'सर्वाणि' वस्तूनि प्रति पाठयेदित्येव । तथाच
एतन्मन्त्रस्य त्रिस्त्रिःपाठेनैव अग्न्यादीनामवेक्षणमिति निष्प-
न्नम् (४२) । ३८—४२

अथवा सूर्यास्तकाले हस्ते अरण्ये থাকিবে । অনন্তর
নিশা-প্রভাতে সেই অরণ্যেই যথাবিধি অগ্নি জ্বালিয়া সেই
প্রজ্বলিত অগ্নিতে ব্যাহৃতি মন্ত্রে হবনত্রয় প্রদান করিবে ।
অনন্তর আচার্য্য তাহাকে অগ্নি, আজ্য, আদিত্য, ব্রাহ্মণ, বৃষভ,
অন্ন, জল ও দধি—এই অষ্ট মাজল্য বস্তু ক্রমে ক্রমে দর্শন
করাইবে এবং প্রত্যেকের দর্শনকালেই বারত্রয় করিয়া 'স্বঃ
দেখিলাম'—'জ্যোতিঃ দেখিলাম' বলাইবে । ৩৯—৪২

• • শান্তিं কৃত্বা গুরুমভিवाद্যতি । ৪৩

সর্বকর্মশেষে 'শান্তি' কৃত্বা 'শান্তিপাঠ' পঠিত্বৈতি যাবৎ
'গুরুম্' আচার্যম্ 'অভিवाद্যতি' ! ৪৩

সমস্ত কর্মের সংগাধি হইলে শান্তিপাঠ করিয়া আচা-
র্য্যকে অভিবাদন করিবে । ৪৩

সৌঃস্য বাগ্বিসর্গঃ । ৪৪

‘সঃ’ অধিবাঢ়নকালএব ‘অস্য’ ব্রতিনঃ ‘বাগ্বিসর্গঃ’
বাচাং বিসর্গাং যত্র তাঢ়য়ঃ । ৪৪

গুরুকে অভিবাঢ়ন করিতে যে বাক্য প্রয়োগ করিতে
হইবে, তদবধিই সংযতবাক্ থাকিবার নিয়ম পরিত্যক্ত
হইবে । ৪৪

অনড্বান্ কংসো বাসো বর ইতি দক্ষিণাঃ প্রথমৈ
বিকল্য আচ্ছাদয়েৎগুরুমিত্যেকৈ । ৪৫,৪৬

‘অনড্বান্’ বৃষভঃ, ‘কংসঃ’ কাংস্যপাত্রম্, ‘বাসঃ’ বসনম্,
‘বরঃ’ গৌঃ ‘ইতি’ চতস্রঃ ‘দক্ষিণাঃ’ মহানাম্বিত্রতস্যেতি
শেষঃ (৪৫) । তত্র চ ‘প্রথমৈ’ অনড্বদ্বয়ে এব ‘বিকল্যঃ’
বিকল্যতঃ কংসাঢ়ীনা মন্যতমৌব্যবস্থেয়ঃ (৪৬) । ‘একৈ’
আচার্য্যাঃ ‘তু’ ‘গুরুম্ আচ্ছাদয়েৎ’—বাসোভির্হিতি শেষঃ ।—
ইত্যেব বিদধন্তীতি (৪৬) । ৪৫—৪৬

এই মহানাম্বিত্র ত্রয় মাঞ্জে বৃষভ, কাংস্যপাত্র, বসন ও
গৌ দক্ষিণা দেয় হইবে । এতন্মধ্যে কাংস্যাদিত্রয় প্রথামগ্নই
বিকল্প । এতাবতা বৃষভই প্রকৃত দক্ষিণা, কাংস্য প্রভৃতি
বস্তুত্রয় সাধোঁানুসারে ব্যবস্থেয় । কোন কোন আচার্য্য বলেন
গুরুকে সর্বাঞ্জে বিশিষ্ট বসনের দ্বারা আবৃত করিবে । ৪৫—৪৬

ঐন্দ্রঃ স্থালীপাকস্য ঙ্গুহুয়াঢ়চংসাম যজামহ

इत्येतयच्चां सदसस्पतिमद्भुतमिति चोभाभ्यां वा अनु-
प्रवचनीयेष्वेवम् । ४८, ४६

महानान्निकव्रतकृत्यमुक्ते दानीं सर्वव्रतसाधारणशेषकर्त्त-
व्याणि क्रमाद् विधत्ते ;—

महानान्निकव्रते विशेष कर्तव्य कार्यामकल वलिग्न। अधुना
साधारण्ये मकल व्रतेर शेषेमेई वाहा वाहा करिते ह्य,
ताहै क्रमे वलितेछेन ;—

‘ऐन्द्रः’ इन्द्रदेवताकः ‘स्थालीपाकः’ पक्तव्यइति यावत् ।
‘तस्य’ स्थालीपाकान्नस्य भागैकम् ‘ऋचं साम यजामहे (४, २,
३, १०)’—‘इति’ एतया ऋचा, ‘वा’ अथवा ‘सदसस्पति-
मद्भुतम् (२, २, ३, ४)’—‘इति’ एतया ऋचा, ‘वा’
अथवा ‘उभाभ्याम्’ एव ऋग्भ्यां ‘ब्रुहुयात्’ (४८) । ‘एवम्
उक्तप्रकारेण विधिः ‘अनुप्रवचनीयेषु’ सर्वसामाध्यायनेष्वेव बोध्यः,
न तु महानान्निसामाध्ययनार्थेवेति (४६) । ४८, ४६ .

इन्द्रदेवतार प्रीति उद्देशे स्थालीपाक चरु प्रसृत
करिया । ए चरु यथाभाग ग्रहण करिया ‘ऋचं साम यजामहे
(४, २, ३, १०)’ मन्त्र पाठ करत अथवा ‘सदसस्पतिमद्भुतम्
(२, २, ३, १)’ मन्त्र पाठ करत किंवा उभय मन्त्रे पाठ करत
होम करिबे (४८) । ये कोन मागग्रह अध्ययन करिबे
तत्समस्तैरई समाप्तिरे ए होम करिते हईबे, केवल
महानान्नी मागेई नहे ! ४८, ४९.

पूर्वत्र (१६१५०—२प्र०१०ख०१६सू०) व्रतग्रहणकाले ये मन्त्रा विहिताः, व्रतसमाप्तिकाले तेषामिव पाठपरिवर्त्तनेन व्यवहारो विधीयते ;—

पूर्वै (१७१) प्र०—२प्र० १०ख० १७सू०) व्रतग्रहणकाले ये मन्त्राणि विहितं ह्येवाह, किञ्चिन् पाठं परिवर्त्तनं करिष्या मेहैशुलिहै व्रतं समाप्तिकालेऽपि विहितं ह्येतेह ;—

सर्वत्राचार्षं तदशकं तेनारात्ममुपगामिति मन्त्र-
विशेषः । ५०

‘सर्वत्र’ व्रतान्तेषु ‘मन्त्रविशेषः’ पाठपरिवर्त्तनकृतः कर्त्तव्य इति । कानि च तानि पाठपरिवर्त्तनानि ? इत्याह—‘अचार्षम्’, ‘तदशकम्’ ‘तेनारात्मम्’, ‘उपागाम्’ ‘इति’ इमानि । तानि च मन्त्रब्राह्मणोक्तेषु ‘अग्ने व्रतपते (१,६,६—१३)’ इत्येवमादिषु पञ्चसु बोध्यानि । ५०

व्रतं समाप्तं ह्येते पूर्वविहितं मन्त्राणिर (ग० व्रा० १, ७, ९—१७) क्रियाशुलिहै कालेन रूपे व्यवहृतं करिते ह्येते । ५०

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेघो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः । ५१

‘आग्नेये’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘अजः’ एकः आचार्याय देयः । ‘ऐन्द्रे’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘मेघः’ एकः आचार्याय देयः । ‘पावमाने’ पर्वणि अधीते, तस्याध्यापनस्य दक्षिणा, ‘गौः’ एका आचार्याय देया ।

इति 'पर्वदक्षिणाः' गीयगाननाम-गानग्रन्थीय-पर्वनाम-परि-
च्छेदानामध्ययननिमित्ता दक्षिणाः आचार्यलभ्याः ; ताश्च
ब्रह्मचर्यावस्थायां दातुमसमर्थयेत् गृहस्थाश्रमप्रवेशकाले एव
दातव्याः तत्र च न दोषश्रुतिः । ५१

आग्नेय पर्व अर्पित हईले आचार्याके एकटि छाग
दक्षिणा देय हईवे, अर्द्ध पर्व अर्पित हईले आचार्याके एकटि
मेघ दक्षिणा देय हईवे, एवं पावसान् पर्व अर्पित हईले
आचार्याके एक गाभी दक्षिणा देय हईवे । ईहाके पर्व-
दक्षिणा कहे अर्थात् गेय गान नामक सामवेदीय गान अश्चेत्
पर्व नामे प्रधान परिच्छेदत्रयेण, अध्यापनेन दक्षिणा ;
यदि ईहा ब्रह्मचर्यावस्थाते प्रदान करिते ना पारे'त
गृहस्थाश्रम अवेश कालेण एतान् परिशोध करिले हानि
नाई । ५१

गुरुकुलात् पितृगृहे प्रत्यागतस्य गुर्वादिभोजनं विधत्ते ;—

गुरुकुल हईते पितृगृहे प्रत्यागत हईया एक दिन गुरु-
श्रुतिके भोजन कराईवार विधि बलितेछेन ;—

प्रत्येत्याचार्य्यं संपर्षत्कं भोजयेत्. सत्रक्षत्रारिण-
श्चीपसमेतान् । ५२, ५३

'प्रत्येति' गुरुकुलात् ~~सु~~गृहे प्रत्यागतः 'संपर्षत्कं' पुत्रादि-
परिजनसहितम् 'आचार्य्यं' 'भोजयेत्' । तदिदं भोजनं

স্বগৃহে আচার্যাদিকানানীয় আচার্যগৃহে গত্বা বেতি ন নি যমঃ
(৫২) । কিञ্চ 'সব্রহ্মচারিণঃ' সতীর্থা: সমানকালব্রত-
চারিণশ্চ 'ভপ' সমীপে স্বগৃহে 'সমেতান্' নিমন্ত্রণেনাহুতান্
'ব' অপি ভোজयेदित्यিব (৫৩) । ৫২, ৫৩

গুরুকুল হইতে স্বগৃহে প্রত্যাগত হইয়া গুরুপুত্রাদি
গুরু-পরিজনসহ গুরুকে ভোজন করাইবে । (এ ভোজন-
কাণ্ড গুরুগৃহেও হইতে পারে, স্বগৃহে হইলেও হয়) পরং
নিজ সপাঠীদিগকে ও সমকাল ব্রহ্মচর্য্য সমাপ্তকারীদিগকেও
সেই সময়েই নিজাবাসে নিমন্ত্রণপূর্ব্বক আনাইয়া ভোজন
করাইবে । ৫২, ৫৩

জ্যেষ্ঠসাম্নো মহানাম্নিকেনৈবানুগাপনকল্যো ব্যা-
খ্যাত: ॥ ৫৪

'জ্যেষ্ঠসাম্নঃ' 'অনুগাপনকল্যঃ' অধ্যাপনপ্রকারঃ 'মহা-
নাম্নিকেন এব' 'ব্যখ্যাতঃ' কথিতঃ । জ্যেষ্ঠসাম চ মহানাম্নিক-
মিব উপোষিতমুপনয়ান্নমরখ্যং বাধ্যাপयेदित्यর্থঃ । ৫৪

জ্যেষ্ঠসামের অধ্যাপন প্রথাও মহানাম্নিক সামের ন্যায়
অর্থাৎ জ্যেষ্ঠসামের অধ্যয়নেও ছাত্রকে কৃতোপবাস, বন্ধনেত্র
বা অরণ্যগামী হইতে হইবে । ৫৪

अथेदानीं कौथुमानां चिरप्रतिपाल्यनियमानाश्च ;—

,.३ प्र. २ ख. ५४—५८ सू. . . २०५

संप्रति कौशुमशाथीगणेर चिरप्रतिपाल्य नियम सकल
बलितेहेन ;—

तत्रैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति । ५५

‘तत्र’ समावर्त्तनात् परम् ‘एतानि’ ‘नित्यव्रतानि’ सर्व-
थैव प्रतिपाल्यनियमाः ‘भवन्ति’ । ५५

समावर्त्तनेर परे एहैतानि सर्वथा प्रतिपाल्य नियम
ह्य । ५५

न शूद्रामुपेयात् । ५६

१ । ‘शूद्रां न उपेयात्’ शूद्रायाः पाण्डिग्रहणं न
कुर्यात् । ५६

२ । शूद्राके विवाह करिबे ना । ५७

न पक्षिमांसं भुञ्जीत । ५७

३ । ‘पक्षिमांसं न भुञ्जीत’ विहिताविहितस्य कस्यापि
पक्षिणो मांसं न अद्यात् । ५७

२ । विहित अविहित कौन पक्षीर मांसई थाईबे
ना । ५९

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् । ५८

३ । एकधान्यम्, एकदेशं एकवस्त्रं च वर्जयेत्' चिरमेक-
विधशस्यमेव नाद्यात्, सर्वदैव निरन्तरमेकदेशे एव वासं न
कुर्यात् किञ्च आच्छिन्नमेकमेव वस्त्रं न परिदध्यात् अपितु कदा
धान्यं कदा गोधूमं, कदा वा यवं भजेत्. एवं वर्षमध्ये एकवार-
मपि देशाटनं कर्त्तव्यमेव, किञ्च परिहितवस्त्राणि सदैव
पारिवर्त्य प्रक्षालनादिना पुनर्गृह्यादिति । ५८

३ । एक धान्य, एक देश उ एक वस्त्र त्याग करिबे अर्थात्
प्रतिदिन एकरूप शस्य आहार करिबे ना ; कोन दिन धान, कथन
गोधूम, कथन वा यव व्यवहार करिबे ; एकरूप चिर-
दिन निरन्तर एक देशे वास करिबे ना, अन्तत वर्षमध्ये
एकवार उ देशपर्याटन करिबे ; एवम् एक वस्त्र यतदिन
ना छिन्न हईबे तावत् अत्याज्यरूपे व्यवहार करिबे ना
अन्तत सर्वदाई परिवर्तन करत धौत पूर्वक पुनर्ग्रहण
करिबे । ५८

उद्धृताभिरङ्गिरुपस्पृशेत् । ५९

४ । 'उद्धृताभिः' अङ्गिः उपस्पृशेत्' तत्क्षणमेवोदकान्युद्धृत्य
तेरेव हस्तमुखप्रक्षालनादिकं कुर्यात् न तु पूर्वोद्धृतैः । एतेन
च 'शीतकाले उष्णवारिलाभः, ग्रीष्मे च शीतवारिलाभः
सुकदी भवेत्. विषकौटपतनादिद्वेषगङ्गापि न स्यादिति
भावः । ५९

४ । ये ये मग्रे हस्त-पद-गुथादि अङ्गालनेन आवश्यक
हैवे, तथनि कूपादि हहेते जल तुलिया वा तूलाइयां नहैवे ।
इहाद्वारा शीतकाले उष्णोदक लाभ एवं शीतलोदक
लाभ स्करं हैवे एवं जलग्ध्ये विषकटादिर पतनाशङ्का
थाकिवे ना । ५९

आदेशनात् प्रभृति न मृगमयेऽश्रीयात् न पिबे-
च्छ्रवणादित्यं के । ६१, ६२ । २

५ । 'आदेशनात् प्रभृति' सार्वत्रियपदेशादारभ्य 'मृगमये
न अश्रीयात्' किञ्च मृगमये 'पिबेत्' अपि 'न' । 'एके' आ-
चार्यास्तु 'श्रवणात्' गुरुमुखात् वेदाध्ययनश्रवणसमाप्तिर्यदा
भवेत्, ततः प्रभृत्येव मृगमये न अश्रीयात् न च पिबेदि-
त्याहुः । ६०—६२

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्डस्य
व्याख्यानं सप्तश्रमिकृतं समाप्तम् ॥ ३, २

५ । ये दिन नातिज्योतीक्ष्णा हैवे, तेहैदिन हैहेते मृगमय
पात्रे भोजन वा पान करिवे ना । कोन कोन आचार्या
बलेन, ये, यावत् गुरुन निकटे वेदश्रवण करिते हैवे

তাবৎ এ নিয়ম না করিলেও চলে, অনন্তর বেদাধ্যয়ন সমাপ্ত হইয়া গৃহে প্রত্যাগত হওয়া অবধিই মুখ্যে ভোজন বা মুখ্যে জলপান তাগ করিবে। ৬০—৬২

তৃতীয় অধ্যায়ের দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ২

॥ অথ মহানামী সাম ॥

(প্রথমস্তোত্রীয়ানুগানম্)

১ — ২ ১র ২ ১ ১র ১ ১ ২
 এ২। বিদামঘবস্বিদাঃ। গাতুমনুশশ্চুসিসঃ। দাইশা ৩১
 ২ ৫ ১র— ১র ২র ১ ২র ১র
 উবা২৩। ঈ ৩৪ডা। এ২। শিক্ষাশচীনাঙ্গতাই। পূর্বাণা-
 — ১২ ৫ ২র ১ —
 স্পূরু২। বসাত ১ উবা২৩। ঈ ৩৪ডা। আভিক্তুগভা২ই।
 ১ ২ ২ ৫ ১র ৫ ৫
 স্তিভিরা ৩ ১ উবা২৩। ঈ ৩৪ডা। স্বর্নশ্শুংঃ। হা ৩২ উবা২৩।
 ২ ৫ ১ ১র র ১ ২ ২ ১র — ১
 ঈ ৩৪ডা। প্রাচে। তনপ্রচেতয়া। ইন্দ্রা। ছ্যাম্নায়না ২ ইমা ২ই।
 ১ ১ ২ ১র — ১ ১ ১ ২ ২ ১র —
 ইডা। ঈন্দ্রা। ছ্যাম্নায়না ২ ইমা ২ই। অথা। ইন্দ্রা। ছ্যাম্নায়না ২
 ১ ১ ১র ১র ১র ১র ১র ২ ২ ২ ২
 ইমা ২ই। ইডা। এরাহিশক্রোরায়েবাজায়বা ১ জী ৩ বাঃ। শর্বিষ্ঠ
 ২ ৪ ৫ ১ ১ ১ ২
 বজ্জিমা ৩। জাসার্কী। মশ্হিষ্ঠবজ্জিমা ২ ৩ হো। জানা ৩২
 ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১
 উবা ৩২। ইট্ইডা ২ ৩৪ ৫। আয়া। হিপিবমা ২ ৫ স্ত্রবা।
 ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১ ১
 ইডা ২ ৩৪ ৫ ॥ —

*(দ্বিতীয় স্তোত্রীয়ানুগানম্) .

এ২। বিদারায়ৈ স্ত্রী রিয়াম্ । ভূবো বাঈ নান্দ্য পতির্বাশাৎ ২ ।
 অনু আ ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । এ২ । মৎ হি ঠ ব জি ম্ জ্জ সাই ।
 যঃ শ বি ঠ শূ বা ২ গা ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । য়ো মৎ হি ঠে ম ঘো ২ ।
 না ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । অৎ শূ ন শো চা ২ ই । হা ৩ ১
 উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । চাই । কি ঠো অ ভি নো ন যা । ঙ্গ ৩ ৪ ডা ।
 বি দে ত মু ২ স্ত্র হাই । ই ডা । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । বি দে ত মু ২ স্ত্র হাই । অথা ।
 ঙ্গ ৩ ৪ ডা । বি দে ত মু ২ স্ত্র হাই । ই ডা । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । ঙ্গ ৩ ৪ ডা ।
 না ৩ ১ হাই । জে ত্ভা র ম প রা ৩ । জাই তাম্ । সনঃ স্বর্ষ দ তা ২ ৩
 হোই । দ্বাই যা ৩ ১ উবা ২ ৩ । ই ট্ ই ডা ২ ৩ ৪ ৫ । ক্রো তুঃ । ছন্দ
 ঙ্গ ৩ ৪ ডা । ই ডা ২ ৩ ৪ ৫ ॥—

(তৃতীয় স্তোত্রীয়ানুগানম্)

এ২। ইন্দ্রক্ষনদ্যাগাতয়াই । হরামহেজেতারমপবা ২ ।
 জিতমা ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । এ২ । সনঃ স্বর্ষ দ তি ক্ষি মাঃ ।
 সানঃ স্বর্ষ দ তা ২ ই । বিষমা ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । পূর্বস্য য হ-
 অং । দ্বিষমা ৩ ১ উবা ২ ৩ । ঙ্গ ৩ ৪ ডা । অৎ শূ ন্দ্য দ প যা ২ ।

হা৩১উৱা২৩। ঙ্গ৩৪ডা। সূম্মআধেহিনোবসাউ। পূর্তীঃ।

শৰিষ্ঠশা২ম্যতাই। ইডা। পূর্তীঃ। শৰিষ্ঠশা২ম্যতাই। অথা।

পূর্তীঃ। শৰিষ্ঠশা২ম্যতাই। ইডা। বশীহিশক্রোনুনন্তন্নব্যৎসা

ন্যা৩সাই। প্রভোজনস্যবা৩। ত্রাহান্। সময়েষুৱবা২৩হোই।

বাহা৩১উৱা২৩। ইট্ইডা২৩৪৫। শুরো। যোগোষুগা২

চ্ছতাই। ইডা। সাখা। স্রশেবো২৩য়ুঃ। ইডা২৩৪৫ ॥—

(পঞ্চপুত্রীসপদামুগানম্)

আইৰা। হিয়েৱা২৩৪৫। হোই। হো। বাহা৩১

উৱা২৩। ঙ্গ৩৪ডা। আইৰা। হিয়ৱা২৩৪৫ই। হোই। হো।

বাহা৩১উৱা২৩। ঙ্গ৩৪ডা। আইৰা। হিইন্দ্রা২৩৪৫। হোই।

হো। বাহা৩১উৱা২৩। ই৩৪ডা। আইৰা। হিপুষা২৩৪৫নু।

হোই। হো। বাহা৩১উৱা২৩। ঙ্গ৩৪ডা। আইৰা। হিদে-

বা২৩৪৫ঃ। হোই। হো। বাহা৩১উৱা২৩। ঙ্গ৩৪ডা।

আইৰা। হিদেৱা২৩৪৫ঃ। হোই। হো। বাহা৩১উৱা২৩।

ঙ্গ৩৪ডা ॥ ১

অথ বেদাধ্যাপনকালব্যবস্থা ।—

বেদের অধ্যাপন কাল ব্যবস্থা প্রকরণ ।

পৌষ্টপদী হস্তিনোপাकरणम् । ১

“হস্তিন প্রৌষ্টপদী” হস্তানচত্রযুতাং ভাদ্রপদীয়াং য়াং
কামপি তিথিঃ প্রাপ্য তদৈব “উপাकरणং” নাম বেদাধ্যাপনা-
রম্মসূচকং কর্ম বচনমাণেতিকর্মব্যতাকং কর্তব্যম্ । উপ সমীপে
স্নাক্রিয়ন্তে অধ্যয়নায় শিষ্যাঃ যেন কর্মণা তৎ । ১

ভাদ্রমাসের যে কোন তিথিতে পূর্বাঙ্কে হস্তা নক্ষত্র যুক্ত
হইবে, সেই দিবসই ‘উপাकरण’ নামক কর্ম করিবে * । ১

অন্যোপাकरणে ;—

এই উপাकरण—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्रानुवचनं यथो- पनयने । ২

* যে জিয়ার দ্বারা বেদের নূতন পাঠের অধ্যয়ন ও অধ্যাপন আরম্ভ
কৃত হয়, সেই অনুষ্ঠানকেই উপাकरण কহে । এই উপাकरण আচার্য ও
অন্তেষামী উভয়েরই সমান কর্তব্য স্তত্রাং সকলে মিলিত হইয়া করিয়া-
থাকে । ঋগ্বেদী ও যজুর্বেদীদের এই উপাकरण, শ্রাবণমাসেই হয় এবং
কোন কোন মতে (যাহা অত্র বলা হইবে) দ্বৌধুমদেরও শ্রাবণমাসেই
হইয়াথাকে অতএব এ অনুষ্ঠানকে ‘শ্রাবণী’ কহে । কাশী প্রভৃতি বেদ-জীবন
প্রদেশে আজিও ইহার ব্যবহার যথাবৎ দৃষ্ট হয় এবং শ্রাবণী বলিয়াই
প্রসিদ্ধ ।

১। 'ব্রাহ্মৃতিभिः' ভূর্ভূবঃস্বরিতি মন্ত্রভিকৈঃ 'ব্রুত্বা' আশ্ব-
মেব, 'শিথ্যাণাং' বেদাধ্যয়নারম্ভং কর্তৃমুপস্থিতানাং নবানাং
'সাবিত্রীপনুবচনং' সাবিত্রীনাং মন্ত্রোঃ স্ধ্যাপনং কর্তব্যম্ । এতচ্চ
'যথা উপনয়নে' কৃতম্, তথৈবান্যাপি পাদয়োঃ স্বর্ষয়ঃ স্রষ্টব্যম্ ইতি
যাবৎ । ২

১ম। ভূঃ, ভুবঃ ও স্বঃ এই মন্ত্রত্রয় পাঠ করত আছতিত্রয়
প্রদানপূর্বক (বেদাধ্যয়নারম্ভার্থ সমুপস্থিত নূতন ছাত্রদিগকে)
উপনয়নে কৃত উপদেশের ন্যায় পাদ পাদ, পরে অর্ধর্ধ
অর্ধর্ধ, শেষে সমস্ত ঋগাতিরক্রমে সাবিত্রী মন্ত্র অভ্যাস
করাইবে * । ২

সামসাবিত্রীম্ । ৩

২। 'স' অপি 'সাবিত্রীম্' স্রষ্টব্যমিত্য গীতং স্রষ্টব্যাস্থাপ-
নারম্ভসূচকং 'সাম' অনূচ্যাত্ অনুবাসয়েত্ শিথ্যান্ । আদৌ
তাবদাচার্যো ভাগমোব্রূয়ান্নদনু তথৈব তস্মাকমেব শিথ্যাঃ 'সর্বং
মিলিত্বা ব্রুয়ুরিতি যাবৎ । ৩

২য়। এবং এই সাবিত্রী ঋক্ অবলম্বন পূর্বক গীত সামটিও
এক এক ভাগ করিয়া, আচার্য্য, নিছকৃত উচ্চারণের পশ্চাৎ

* বেদের অধ্যাপনার আরম্ভকালে মন্ত্রদ্বাই সাবিত্রীপাঠ ও তৎ-সামগান
কর্তব্য এবং সেইরূপ ব্যবহারও আছে । যদি স্বল্পদিনই উপনীত হইয়া-
থাকে ত সাবিত্রীসাম অন্যতম থাকিতে পারে হুতরাং এই সাবিত্রীসু-
ত্র তাহাদের জন্য বিশেষ আশঙ্কক ।

অথচ মঞ্জ মঞ্জই মেই. ছাত্রগণকে পাঠনা পূর্বক অভ্যাস করাইবে। ৩

সাম্রাজানবরণমিতি । ৪

৩। 'ব' অপি 'সোমং রাজানং বরণম্' (ছঃ আঃ ১,২,৫,১)
—'ইতি' ঋচ মনুখ্যাৎ তন্মূলকং সাম চ (গিঃ গাঃ ৩,১,১)। ৪

৩য়। 'সোমং রাজানং (ছঃ আঃ ১,২,৫,১)' ঋক্ ও মেই ঋঙমূলক সামটি (গেঃ গাঃ ৩,১,১) ঐরূপ ক্রমেই অভ্যাস করাইবে। ৪

আদিতচ্ছন্দসোঽধীত্য যথার্থম্ । ৫

৪। ততঃ সৰ্বমিলিত্বা 'ছন্দসঃ' ছন্দো নামসামবেদীয়ার্চিক-
গ্রন্থস্য 'আদিতঃ' আরম্ভ সৰ্বমেব ভাগদ্বয়ং যাবদধীতং বা অধী-
যীরন, সামবেদসংহিতায়াঃ সামশ্বন্যায়াঃ সমগ্ৰায়াঃ যাবদধী-
তায়া বা পারায়ণং কৰ্ত্তব্যমিত্যর্থঃ । 'অধীত্য' পারায়ণে সমাসে
'যথার্থম্' যথাপ্রয়োজনমপরাপরং কার্যং কৰ্ত্তব্যম্ । ৫

৪র্থ। অনন্তর ছন্দো নামক (আর্চিক *) গ্রন্থের পূর্ব ও উত্তর উভয় ভাগই আদ্যন্ত (অথবা যাঁহার যতদূর অধীত হইয়াছে) সকলে মিলিত হইয়া পাঠ করিবে । এইরূপে বেদ-পারায়ণ সমাপ্ত হইলে যথাপ্রয়োজন অপর কার্যাদি করিতে পারিবে । ৫

* ইহাই সামবেদের মূলগ্রন্থ অর্থাৎ সংহিতাঙ্গি । ইহা অবলম্বন করিয়াই গেয় গান প্রভৃতি গানসকল হইয়াছে এবং ব্রাহ্মণ গ্রন্থ মুকলও ইহারই কবছাপক ইত্যাদি ইত্যাদি ।

অদ্বতধানা ভদ্বয়ন্তি ধানাবন্তঙ্করম্বিষমিতি । ৬

৫। অনুবচনেঽধ্যয়নে চ সমাসে 'ধানাবন্তঙ্করম্বিষম্ (ছং
আং ৩,১,২,৩)'—'ইতি' ইম সৃচং পঠিত্বা 'অদ্বতধানাঃ'
অষ্টয়বা এব ধানা উচ্যন্তি তত্র চাদ্বতল' সৃগ্যম্, তা এব 'ভদ্ব-
য়ন্তি' আচার্যাদয়: । ৬

৫ম। বেদ পারায়ণের পরে 'ধানাবন্তং করন্তিগম্ (ছং
আং ৩,১,২,৩)' মন্ত্র পাঠ করত অভয় ভাজা যব সকলেই
ভক্ষণ করিবে । ৬

দধ্ন: প্রাস্নন্তি দধিক্রাব্ণোঅকারিষমিতি । ৩

৬। ততস্ব 'দধিক্রাব্ণোঅকারিষম্ (ছং আং ৪,২,২,৩)'
—'ইতি' সৃচং পঠিত্বা 'দধ্ন: প্রাস্নন্তি' তএবেতি । ৩

৬ষ্ঠ। তদনন্তর 'দধিক্রাব্ণো অকারিষম্ (ছং আং ৪,২,২,৩)'
মন্ত্র পাঠ করত সকলেই দধি ভক্ষণ করিবে । ৭

আচান্তোদকা: । ৮

৩। অনন্তরম্ 'আচান্তোদকা:' উদকৈ: ক্রতাচমনা: তে
সর্বে ভূয়: । ৮

৭ম। তদনন্তর সকলেই আচমন করিয়া যথাস্থান স্নান-
ভাৰ্বে উপবিষ্ট হইবে । ৮

স্বাণ্ডিক্রীম্ব্যাস্তনুবাধ্যা অনুগেয়া: কারয়েত্ । ৬

८ । ततः 'खाण्डिकेभ्यः' अधीतवेदखण्डेभ्यः पुरातन-
छात्रेभ्यः इति यावत् । 'अनुवाक्याः' अनुवाक्यएव 'अनुगीयाः'
खगानानुरूपगाथकाः 'कारयेत्' आचार्यः । ८

८म । परे आचार्या ; ये छात्र, यतदूर अध्ययन करि-
याछे, ताहाके ताहार पर हईते अध्ययन कराईते आरंभ
करिबे । ९

सावित्रमहः काङ्क्षन्ति । १०

'सावित्रमहः' यहिने सावित्रपदेशोऽनुवचनं वा तद्दिनं
'काङ्क्षन्ति' वाञ्छन्ति आचार्याः वेदाभ्यासतो विश्रामायिति । १०

'ये दिवस एहो उपोकरण क्रिया हईबे, सेदिन, दक्षिण-
गाचमनेर परेहै नूतन छात्रगणेर विश्राम व्यवस्था करिबे । १०

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् । ११

'च' अपि तदेव सावित्रमहः उपनयननिबन्धनं बन्धमाण
सुस्मर्गनिमित्तं वा 'उदगयने' चेद् भवेत्, तर्हि 'पक्षिणीं रात्रिः'
तद्दिनं मारभ्य परदिनावशेषपर्यन्तं विश्रामाय काङ्क्षन्ति
आचार्याइति । ११

(एखाने येरूप वेदेर उपोकरण बला हईल, सेईरूप
उत्तरायणे वेदेर 'उदग' क्रियारो व्यवस्था बला याईबे)

২১৬   গোভিল-গৃহসূত্রম্.

সেই উত্তরায়ণে ছাত্রগণের পক্ষিণী * বিশ্রাম ৭ ব্যবস্থা করিবে। ১১

ভময়ত একে ত্বিরাত্রম্ । ১২

‘একে’ তু আচার্যাঃ, ‘ভময়তঃ’ দণিণায়নোত্তরায়ণেতদুভয়-
কালি এব তথাচ বেদীপাকরণে বেদোক্তগে চ কর্মণি সম্মত্রে
‘ত্বিরাত্র’ কাঙ্ক্ষন্তি বিশ্রামায়তি । ১২

কোন কোন আচার্য্য বলেন ;—যে উপাকরণ ও উৎসর্গ
এ উভয় ক্রিয়াতেই ছাত্রগণের ত্বিরাত্র বিশ্রাম ব্যবস্থা
করিবে। ১২

আচার্য্যাণাম্ভোদকোক্তেচনমুভয়ত । ১৩

১। ‘ভময়ত’ উপাকরণে উক্তগে চ ‘আচার্য্যাণা’ বেদশাস্ত্রা-
প্রচারকাণা নামতঃ ‘ভদকোক্তেচন’ জলাঙ্কলিচৈপথং তর্পণমিতি
যাবত্ কর্তব্যমিতি যেষঃ । ১৩

২ম। উপাকরণ ও উৎসর্গ, এ উভয় ক্রিয়াতেই জলাঙ্কলি
ক্ষেপণপূর্বক আচার্য্যগণের নাম-স্মরণ করত (স্বীয়) ভূষ্টি-
সাধন করিবে। ১৩

* একদিন ও একরাত্রি এবং তৎপর দিন ।

† অর্থাৎ কি বেদ কি বেদান্তস্বকী, হুত্বন বা প্রাচীন পাঠ অধ্যয়ন বা
অধ্যয়ন কিছুরই করিবে না ।

३ प्र. ३ ख. १२—१६ सू. . . २१७

श्रवणामेकउपाकृत्यैशमासावित्रात् कालं काङ्क्षन्ति । १४

‘एके’ आचार्याः ‘श्रवणां’ श्रावणीं पौर्णमासीं प्राप्य ‘उपा-
कृत्य’ ‘आसावित्रात्’ सवितृदेवताकं भाद्रपदीयं हस्तानाम
नक्षत्रं मभिव्याप्य ‘एतं कालं’ ‘काङ्क्षन्ति’ अध्ययनाध्यापन-
विश्रामायेति । इत्युपाकरणम् । १४

कोन कोन आचार्या बलेन ;—श्रावणमासैर पूर्णि-
मातेइ ए उपाकरण करिते हईवे एव० सेइ दिवस हईते
भाज्रीय हस्तायुक्त तिथि पर्याप्त छात्रगणेर विश्राम व्यवस्था
करिने । १४

तैषीमुत्सृजन्ति । १५

अथोत्सर्गः ।—‘तैषीं’ तिथ्यानामनक्षत्रयुतां पौषीं पौर्ण-
मासीं मित्वा यावत् प्राप्य ‘उत्सृजन्ति’ वेदाध्यापनत्यागसूचक
मुत्सर्जनं नाम कर्म कुर्वन्ति आचार्याएवेति । इदमेवोद्-
गयनीयं प्रत्युपाकरणम् । १५

पौषी पूर्णिमाते वेदाध्यापनैर उ०सर्ग अर्था० कस्यैक
मासैर जना नूतन पाठ अध्यापन त्याग करिने । ईशाके
प्रत्युपाकरण० कह । १५

प्राङ्वाद्वाद्या यामान्निष्कृत्य या आपोऽनव-
नेहनीयास्तामभ्येत्योपसृपृश्यच्छन्दाः सृषीनाचार्यांश्च
तर्पयेयुः । १६

এতস্মিন্ দ্বেগয়নীয়ে সম্বন্ধে চ পশ্চিণী ত্রিরাচ' বা বিশ্বা-
 মায কাঙ্ক্ষন্তে আচার্যা ইত্যুক্তং পুরস্তাত্ । তত্র চ বিশ্বামাবসরে
 'যায়াত্' স্ববাসভূমি: 'প্রাক্ বা' পূর্বস্থাং দিশি বা 'উদক্ বা'
 উত্তরস্থাং দিশি বা 'নিষ্কাম্য', 'যা আপ:' 'অনবমেহনীয়া:'
 মেহনস্বর্ণিনীয়ো মেহনীয়া: ততোঃবাচীনা: অবমেহনীয়া:, ন
 তাংস্বয়:, মেহনোর্ভূগতা নাভিদগ্না ইতি যাবত্ ; 'তা:' আপ:
 'অম্যেত্য', 'উপসৃশ্য' 'ছন্দাসি' ছন্দোনামান্যুল্লিখ্য, 'ঋষীন্'
 মন্ত্রদ্রষ্টৃষিনামান্যুল্লিখ্য, 'মাচার্যান্' স্ব-স্ব-শাখাকারনা-
 মাদীন্যুল্লিখ্য 'চ' তর্পণেযু: জলাঞ্জলিদানৈ: স্মরণত: স্নাত-
 ত্বসি' সম্বাদয়েযুরিত্যর্থ: । ১৬

এই উৎসর্গ ক্রিয়া সম্পন্ন হইলে পরে পশ্চিণী অথবা
 ত্রিরাত্র মর্কটপ্রকার অধ্যয়নের বিরাম, পূর্বেই ব্যবস্থা করা
 হইয়াছে ; সেই বিরামকালে,—স্ব স্ব বাসগ্রামের পূর্ব বা
 উত্তর ভাগে যাইয়া অনূ্যন নাভি-প্রমাণ-জল-বিশিষ্ট জলাশয়ে
 নামিয়া উপস্পর্শপূর্বক ছন্দোনাগ সকল উল্লেখ করত ও
 মন্ত্রদ্রষ্টা ঋষিগণের নামোল্লেখ করত এবং স্ব স্ব শাখা প্রব-
 র্ত্ত্বকাদি আচার্যগণের নামোল্লেখ করত জলাঞ্জলি দানে (আত্ম)
 স্তুতি সম্পাদন করিবে । ১৬

'তস্মিন্ প্রত্যুপাकरणेऽभानाध्याय आपुनरुपाकर-
 ष्याच्छन्दस: । ১৭

'তস্মিন্' উক্তলক্ষণে 'প্রত্যুপাकरणে' উক্তসংগাপরপর্যায়ী কর্মণি
 সম্বন্ধে তত: প্রকৃতি 'আ পুনরুপাकरणাত্' ভাদ্রপদীয়হস্তানাম

नक्षत्रयुक्तकालं यावत् 'छन्दसः' सामवेदीय-छन्दोग्रन्थमात्रस्य 'अभ्रानध्यायः' अभ्रनिमित्तकोवक्ष्यमाणलक्षणोऽनुध्यायी भवति, अत्र चानध्यायकाले अधीतानामपि छन्दोग्रन्थानामभ्यासं विचारदिक्ञ्च वर्जनीयम् । १७

এইরূপে প্রত্যাপাকরণ সম্পন্ন হওয়া অবধি পুনশ্চ উপা-
করণ না হওয়া পর্য্যন্ত, এই কয়েক মাস (নূতন পাঠ) ত
হইবেই না অধিকন্তু অভ্রানধ্যায় অর্থাৎ মেঘ-নিমিত্তক অন-
ধ্যায়ও হইবে) এ অনধ্যায়ে পুরাতন পাঠাভ্যাস বা বিচারাদিও
বর্জनीয় হইবে)। কিন্তু এই অভ্রানধ্যায় ছন্দোগ্রন্থমাত্রের
জন্য। ১৭

उक्ताभ्रानध्यायमेव स्फुटयति ;—

কথিত অভ্রানধ্যায়ই এই সূত্রে বিশদ করিতেছেন ;—

विद्युत्स्तनयिन्, पृषितेष्वাকालम् । १८

विद्युत् गर्जनपूर्वदृश्यज्योतिः, स्तनयिन्नुर्मेषमाला, पृषिता-
र्षष्टिविन्दवः, एतन्नितयमेकदैव दृश्येत चेत् तदा आ-कालम् यद्-
कालिकी घटना, तत्परदिवसीयतावत्कालं यावत् अनध्यायः
'छन्दोऽध्ययनस्येति । अयमेवाभ्रानध्याय उच्यते । १८

বিদ্যুৎ, মেঘমালা ও বৃষ্টি দর্শনে আ-কালি অভ্রানধ্যায়
হইবে। অর্থাৎ অভ্রনিমিত্তক উপদ্রব যে সময়ে উপস্থিত
হইবে, তৎপরদিন সেই সময় পর্য্যন্ত ছন্দোগ্রন্থের চর্চাও
করিবে না। ১৮

অপরবিধানর্থনধায়ানাহ ;—

অপর প্রকার অনধ্যায়ও বলিতেছেন ;—

উল্কাপাতভূমিচলনজ্যোতিষোরুপসর্গঘু । ১৮

উল্কাপতি, ভূমিচলনে, জ্যোতিষোঃ সূর্যবন্দ্রয়োঃ উপসর্গে
গ্রহাদৌ চ আ-কালমেবানধায়াঃ সর্বেষামিব গ্রন্থানাম্ । ১৮

উল্কাপাত, ভূমিকম্প এবং সূর্য চন্দ্র গ্রহদ্বয়ের গ্রহণেও
পরদিবসীয় সেই কাল পর্য্যন্ত অনধ্যায় হইবে। এ অনধ্যায়
সর্বগ্রহেরই জানিতে হইবে। ১৯

নির্ঘাতি চ । ২০

‘চ’ অপি, ‘নির্ঘাতি’ মেঘোদয়ে বিমলাকায়ৈ বা স্থিতে বজ্র-
পাতে আ-কালমেবানধায়াঃ । ২০ .

বজ্রপাতেও তৎপরদিবসীয় তৎকাল পর্য্যন্ত অনধ্যায়
হইবে। ইহাও সর্বগ্রহ পক্ষে বুলিতে হইবে। ২০

অথ সার্বকালিকসাধারণানধায়ানাহ ;—

সাধারণ অনধ্যায়গুলি বলিতেছেন ;—

অষ্টকামাবাস্থাসু নাধীযীরন্ । ২১

‘অষ্টকামাবাস্থাসু’ সর্বাঙ্গিব বেদ বেদাঙ্গানি চ ‘ন নাধী-
যীরন্’ এষ নিত্যানধায়াঃ । ২১

প্রতি অব্যাবান্যা এবং প্রত্যেক অষ্টমীতে বাবতিধি
সকলপ্রকার অধ্যয়ন স্থগিত থাকিবে । ২১

पौर्णमासाऽप्यु च । २२

‘पौर्णमासीषु’ ‘च’ ‘न अधीयीरन्’ एषोऽपि तन्व्यानध्यायः । २२

अति पूर्णिमातेऽप्येकरूप यावत्प्रतिथि अनध्याय इहैवे । २२

तिसृषु कार्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढ्याञ्चहोरा-
त्रम् । २३

‘कार्तिक्यां फाल्गुन्याम् आषाढ्याम्’—इत्येतासु ‘तिसृषु’
‘अहोरात्रम्’ तद्दिनं तद्वात्रिंश न्नाधीयोरन्नित्येव । २३

विशेषतः कार्तिकी, फाल्गुनीं च आषाढीं पूर्णिमातेऽप्येकदिन
पुं एकत्रात्रिं सकल प्रकार अध्यायनैश्च श्रुतिगतं थाकिवे । २७

अथ नैमित्तिकानध्याया उच्यन्ते ;—

नैमित्तिकानध्याय बलिभेदेन,—

सब्रह्मचारिणि च प्रेते । २४

‘सब्रह्मचारिणि’ सतीर्थे प्रेते’ ‘च’ मृते अहोरात्रम् नाधीयीरन् । २४

• एक गुरुः शिष्यं मृतं हृत्तेऽप्येक अहोरात्रं सर्व-
प्रकार अनध्याय इहैवे । २४

स्त्रे च भूमिपतौ । २५

‘च’ अपि ‘स्त्रे’ भूमिपतौ भूस्वामिनि प्रेते अहोरात्रम्
नाधीयीरन् । २५

ভূষণী যুত হইলেও এক অহোরাত্র সর্বপ্রকার অনধ্যায় হইবে। ২৫

ত্রিরাত্রমাচার্য্যে । ২৬

‘আচার্য্যে’ স্ত্রী এব প্রতে ‘ত্রিরাত্রম্’ নাধীযীরন্ । ২৬

আচার্য্যের যুত্যাতে সকলপ্রকার অধ্যয়নই ত্রিরাত্র স্থগিত থাকিবে পরে অপর আচার্য্যের অনুসরণ করিবে। ২৬

উপসন্নৈ ত্বহোরাত্রম্ । ২৭

‘উপসন্নৈ’ শিষ্যে প্রতে ‘তু’ ‘অহোরাত্রম্’ এব নাধীযীরন্ । ২৭

শিষ্য মরিলে একদিন ও একরাত্রি মাত্র অনধ্যায় হইবে অথাৎ সে দিবস-রজনী সে মঠে কাহারও কোনরূপ পাঠ হইবে না। ২৭

গীতবাদিতরুদিতাতিবাতেষু তল্কালম্ । ২৮

গীতং বাদিতং, রুদিতম্, অতিবাতী ভক্ত্যা, এধু সল্লু, ‘তল্কালম্’ যাবত্ স্যাৎ তাবদেব নাধীযীরন্ । ২৮

গীত, বাদ্য, কৃন্দন, অতিবাত উপস্থিত হইলে যাবৎ হইবে তাবৎকাল মাত্র সর্বপ্রকার অধ্যয়ন স্থগিত থাকিবে। ২৮

শিষ্টাচারোঃসৌঃন্যত্র । ২৯

‘অনঃ’ স্তম্ভেভ্য এভ্যঃ হেতুভ্যঃ ‘সন্যত্র’ ‘শিষ্টাচারঃ’ সস্তৌঃস-

ধায়হেতু: । তথাহি শ্লিষ্টেপি কস্মিংশিত্ সমাগতে নাধী-
যীরন্ । ২৫

গতমিদং বেদাধ্যয়নপ্রকরণম্ ।

এই সময়স্থ নিম্নলিখিতরিত্ত বিশেষ প্রতিবন্ধক উপস্থিত
হইলে আরও অনধ্যায়হইবে ; যেমন, যদি কোন শিষ্টব্যক্তি
গঠে উপস্থিত হন, তাঁহার আদরাদি করিবার জন্য । ২৯
বেদাধ্যয়ন প্রকরণ সমাপ্ত ।

অথাঙ্কুতপ্রকরণম্ ;—

অতঃপর অঙ্কুত প্রকরণ ;—

অঙ্কুতে কুলপত্যা: প্রায়শ্চিত্তম্ । ৩০

‘অঙ্কুতে’ কস্মিংশিদপি উপস্থিতে ‘কুলপত্যা:’ যস্মিন্ কুলে
সমুপস্থিত মঙ্গুতম্ भवेत् तस्यैव स्वामिनो: दम्पत्यो: प्रायश्चित्तং
কর্তব্যম্ भवेत् । ৩০

কোন একটি অঙ্কুতকাণ্ড উপস্থিত হইলে গৃহস্বামী ও
তদীয় পত্নীকে প্রায়শ্চিত্ত করিতে হইবে । ৩০

কীটশ্চেঙ্কুতে কীটশ্চং প্রায়শ্চিত্তং কর্তব্যমিত্যাহ,—

বশমধ্যময়োর্মণিকৈ বা ভিন্নৈ . দ্ব্যাহতিभिर्জু-
হু-
য়াং । ৩১

বংশ: স্থূণীপরিস্থ:, মধ্যমাশ্চ স্তম্বা:, এতयो: ‘ভিন্নৈ’
ভিন্নযো: অনিমিত্ততএব বিদীর্ণযো: সতী: ‘বা’ অথবা ‘মণিকৈ’

জলাধারবৃহৎমাণ্ডি ভিক্ষে অনিমিত্তমেব স্ফুটতি, এতদঙ্গুত-
দৌষপ্রশমনায় 'ব্যাহৃতিभिः' ভূর্ভুवःস্বরिति মন্বৈঃ 'জুহুয়াৎ'
আজ্যহবনং কুর্যাৎ । ৩১

কিরূপ অঙ্কুরের কিরূপ প্রায়শ্চিত্ত ? বলিতেছেন ;—যে
বংশের উপরি সমস্ত গৃহাস্তরণ নির্ভর করিয়া আছে, তাহা
অথবা গৃহাদার স্তম্ভসকল হঠাৎ ফাটিয়া গেলে অথবা জলের
জালা ফাটিয়া গেলে ব্যাহৃতি মন্ত্রগুলি পাঠ করত আজ্যাহৃতি
প্রদান করিবে । ৩১

दुःसुप्ने ष्वद्यनोदेवसवितरित्ये तामृचं जपेत् । ३२

'দুঃসুপ্নেষু' দৃষ্টেষু 'অদ্যনোদেবসবিতঃ' (ছঃ আঃ ২, ১, ৫, ৩)—
'ইতি' এতাম্ 'মৃচং' 'জপেৎ' । এতজ্জপাদেব এতদঙ্গুত-
দৌষপ্রশমনং ভবেন্নাম । গতমিদমঙ্গুতপ্রকরণম্ । ৩২

দুঃসুপ্নে দর্শনে 'অদ্যনোদেব সবিতঃ' (ছঃ আঃ ২, ১, ৫, ৩)
মন্ত্রটি জপ করিবে । ৩২ ইতি অঙ্কুর প্রকরণ * ।

अथापरम् । ३३

'অথ' অঙ্গুতপ্রায়শ্চিত্তবিধানানন্তরম্ 'অপরম্' অপি
কিঞ্চিৎত্রৈমিত্তিকমস্তুং তদ্ বক্তব্যম্ । ৩৩

* কৌশলগণের বিশেষ কর্তব্য যাঁহা, তঁহা এখানে বলা হইয়াছে
সিদ্ধান্ত অঙ্কুর প্রকরণ সংপ্রকাশিত অঙ্কুর ব্রাহ্মণগ্রন্থে দ্রষ্টব্য ।

आर० किञ्च घटेनाभूयाग्नी कर्त्तव्या वना याइतेर्देह ;— ७७

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाच्चिवेपनेषु सूर्याभु-
दितः सूर्याभिनिस्तुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शे पुनर्मा-
मैत्विन्द्रियमित्येताभ्यामाज्याहुती जुहुयात् । ३४ .

किन्तदित्याह ;—‘चित्ययूपः’ बौद्धयूपः, तस्य उपस्पर्शनम्,
कर्णयोः स्वयोः क्रोशः शब्दः, अक्षयोः वैपनं कम्पनम् ; एषु
निमित्तेषु ;—किञ्च सुप्ते एव सूर्योऽभ्युदितः अपिवा सुप्ते
एव सूर्योऽस्तं गतश्चेत् ;—इन्द्रियैः हस्तादिभिः पापवस्तूनां
परबधूरोजादीनां स्पर्शे पुनर्मांमैत्विन्द्रियम् (म० ब्रा० १, ६, ३३-
३४)’—‘इति’ ‘एताभ्याम् ऋग्भ्याम्’ ‘आज्याहुती’ आज्यस्या-
हुतिद्वयं ‘जुहुयात्’ । ३४ .

श्रुत्वा चोक्तयूपं स्पर्शं कर्त्तव्यं, कर्णमध्ये कोनरूपं शब्दं
हृत्ते शंकिते, अस्मिन्मन इहेले एवं सूर्योदयेर पतेर
निद्राङ्ग वा निद्रागते सूर्यास्त इहेले, आर० हस्तादि इन्द्रियेर
द्वारा पर-बधु-उरोजादि पाप स्पर्शं कर्त्तव्यं इहेले ‘पुनर्मांमैत्वि-
न्द्रियम्’ (मं ब्रा० १, ७, ३३-३४)—एहे शग्द्वये आज्याहुति-
द्वयं हवन करिबे । ७४

आज्यलिप्ते वा समिधौ । ३५

‘वा’ अथवा अनतिरिक्तानिमित्ते ‘आज्यलिप्ते’ समिधौ

সমিত্কাষ্টদ্বয়মাত্রং শুভুয়াৎ । তথৈব তত্‌পাপপ্রশমনং ভবে-
নাম । ৩৫

যদি অতিরিক্ত পাপ স্পৃষ্ট না হইয়া থাকে ত আকালিপ্ত
সমিৎ (কাষ্ট) দ্বয় অগ্নিতে আহুতি করিলেও পাপ দূর হইতে
পারে । ৩৫

জপেহা লঘুশু । ৩৬ ॥ ৩ ॥

‘বা’ অথবা ‘লঘুশু’ ততোঃ প্যস্বনিমিত্তে শুভমৃগদ্বয়ং জপে-
দেব ন তু সমিদাহুতেরপ্যপেদেতি শ্রম্ । ৩৬

ইতি সামবদীয়ে গোমিলগৃহসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে তৃতীয়খণ্ডের
ব্যাখ্যানং সাময়মিত্তং সমাপ্তম্ ॥ ৩, ৩

অতি লঘু পাপ হইলে উক্ত ঋগ্‌দ্বয় মনে মনে জপ করি-
লেও চলে, আহুতি প্রদানও করিতে হয় না * । ৩৬

তৃতীয় অধ্যায়ের তৃতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ৩

* অধিক, মধ্যবিধ ও দ্বয়; এই তৈজস্বিনীয়াসূত্রের ত্রিবিধ কার্য সর্বত্রই
সুধিত হইবে ।

अथ ज्ञातकप्रकरणम् । ज्ञातब्रह्मचर्योर्गार्हस्थानुप्रवेशाया-
चार्यानुमतः विधिविशेषेण ज्ञातः सन् पितृकुलं प्रतिगच्छति ।
एतदेव ज्ञातकप्रतमुच्यते । तदेवास्मिन् खण्डे यथाक्रमं
विधत्ते ;—

अथ ज्ञातक एकरण । अर्थात् ब्रह्मचर्या ब्रत समाप्त
हहेलेहै आचार्येण निकटे गृहस्थ हहेवार अनुमति लहेया
ब्रतसमाप्ति-सचक ज्ञानविशेष करिया गृहे प्रतिगमन करिते
हय । हेहाकेहै ज्ञातक-क्रिया कहे । ताहाहै ए खण्डे यथा-
क्रमे वना हहेतेहे ;—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्योपन्याहृत्य गुरवेऽनुज्ञाता
दारान् कुर्वीतासगोत्रान् मातुरसपिण्डान् नग्निना
तु श्रेष्ठा । १—६

‘ब्रह्मचारी’ आद्याश्रमोद्भिजः ‘वेदम्’ वेदैकम् आद्यन्तम्
‘अधीत्य’ गुरुमुखादनुश्रुत्य यथाशक्ति बुद्ध्या च (१) ‘उपनी’ उपनीः
उपनयनं, तद्विधिषाम्युपचारादुपनीरित्युच्यते; ततो द्वितीयैकस्य
सुमांसुरिति कुञ्जि उपनोति; उपनयनदक्षिणामिति यावत्
‘गुरवे’ तस्मै वेदाध्यापकायाचार्याय ‘आहृत्य’ निवेद्य (२) नत-
स्तेनैव गुरुणा ‘अनुज्ञातः’ द्वितीयाश्रमग्रहणे लब्धानुज्ञः सन्
दारान् दारग्रहणबुद्धिं ‘कुर्वीत’ (३) । दाराश्च कीदृशान्
कर्त्तव्यामित्याह;—‘असगोत्रान्’ समानगोत्रातिरिक्तान् (४)

কিঞ্চ 'মাতুঃ অসপিণ্ডান্' মাতৃসমানপিণ্ডব্যতিরিক্তান্ (৫) ।
 তত্র চ বিয়োগমাহ ;—'নম্নিকা' যস্যো: কন্যায়া: ঋতুর্নাভবত্
 ঋতুত্বা অথবা কুবছীনা যাবত্ নম্না সঙ্কল্পাপি বিচরিতুং
 যক্লুয়াত্ সা 'তু' এব 'শ্বেষ্ঠা' প্রযস্যো দারকর্মণীতি শিষ্য: ।
 প্রামায়ামপ্রামযৌবনায়াং প্রামযৌবনা নোদাস্তিত্যর্থ: (৬) । ১—৬

ব্রহ্মচারী একখানি বেদ আদ্যস্ত অধ্যয়ন সমাপন করিয়া
 উপনয়ন-দক্ষিণা গুরুদেবকে প্রদানান্তে তদীয় আজ্ঞানুসারে
 দারগ্রহণ স্থির করিবে অর্থাৎ অতঃপর 'আমি দারগ্রহণ
 করিব' এইরূপ নিশ্চয় করিবে। ঐ দারার গোত্র এবং
 নিজের গোত্র সমান অর্থাৎ এক না হয়! এবং ঐ দারার
 পিণ্ড (দেহ) ও মাতার পিণ্ড (দেহ) সমান অর্থাৎ এক
 ব্যক্তির ঔরসজাত না হয়! বিশেষত ঐ কন্যা উল্লঙ্ঘ্যভাবে
 খেলা করিতেও লজ্জিত না হয়, এরূপ বয়সের হইলেই ভাল
 হয়! অর্থাৎ যে কন্যার ঋতু প্রকাশ পায় নাই অথবা ঋতু
 প্রকাশ পাইলেও কুচোখান হয় নাই, এরূপ অপ্রাপ্ত যৌবনা;
 এরূপ কন্যা সম্মানানুসারে উপস্থিত না পাইলে প্রাপ্ত-
 যৌবনাই বিবাহ করিবে। ১—৬

অথাপ্নবনম্ । ৩

'অহ' দারকরথে গুর্ভলুমতিপ্রাময়নন্তরম্ 'আপ্নবনম্' ব্রহ্ম-
 চর্যব্রতসমামিস্ত্বেকং বিধি-বিয়োগ-বিহিতং জ্ঞানম্ উপদিষ্টাম
 ইতি শিষ্য: । ৩

दारपरिग्रहे शुरु. अमूमति पाईया अक्कचर्या अतेर
समाप्ति-सूचक ज्ञान करिवे । १

उत्तरतः पुरस्ताद्वाऽऽचार्यकुलस्य परिहृतम्भवति । ८

‘आचार्यकुलस्य’ आचार्यकुलसम्बन्धिन्येव स्थाने ‘उत्तरतः
पुरस्तात् वा’ उत्तरस्यां पूर्वस्यां वा दिशि ‘परिहृतं’ सर्वत
आहतं ज्ञानागारं ‘भवति’ भवेत् । ८

आचार्यपरिवारसञ्चि स्थानेहे उत्तर वा पूर्वदिके
भालरूपे आच्छादित एकटि ज्ञानागार अस्तुत करिवे । ८

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषुदङ्डाचार्य्य उपविशति ।

प्राग्ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु । ९, १०

‘तत्र’ ज्ञानागारे ‘आचार्यः’ ‘प्रागग्रेषु दर्भेषु’ ‘उदङ्मुखः’
सन् ‘उपविशति’ उपविशेत् । ‘ब्रह्मचारी’ ‘उदगग्रेषु दर्भेषु’
‘प्राक्’ प्राङ्मुखः सन् उपविशेदित्येव । ९, १०

ए ज्ञानागारे, पातित प्रागग्र दर्डासने उदराभिमुखः
हईया आचार्य्य वसिवे एव२ पातित उत्तराग्र दर्डासनेः
पूर्वाभिमुख हईया अक्कचारी वसिवे । ९, १०

सर्वीषधिविफागटाभिरक्लिर्गन्धवतीभिः शीतो-
द्याभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् । ११

कुट्टितद्रव्याण्युष्णजले निक्षिप्य वस्त्रादिना पूतीकृतं तज्जलं
फाण्टमुच्यते । सर्वौषधिद्रव्यैस्त्रयाविधकृताभिः* 'गन्धवतीभिः'
सुगन्धद्रव्यमिश्रिताभिः 'शीतोष्णाभिः' शीतजलमिश्रिताभिः
कटुष्णाभिर्वा 'अग्निः' 'आचार्यः' 'अभिषिञ्चेत्' ब्रह्मचारिणं
प्रथममिति यावत् । ११

सुगन्ध, कौचापाका मिश्रित, सर्कोषधि-फाण्ट * जले
प्रथमे आचार्यं ब्रह्मचात्रीके अभिषिञ्चन करिषे । ११

स्वयमिव तु । १२

'तु' अनन्तरम् । 'इव' तद्वत् आचार्याभिषिञ्चनप्रकारेण
'स्वयम्' ब्रह्मचारी अभिषिञ्चेदित्येव । १२

उदनसुत्रं अयं ७ ऋतूपे अभिषिञ्चितं रह्येत् । १२

'मन्त्रवर्षा' भवति । १३

अत्र स्वयमभिषिञ्चनकाले 'मन्त्रवर्षाः' मन्त्रीधारणं 'भवति'
भवेत् । १३

* कुट्टितं ज्वानमस्तु उष्णजले निक्षेपपूर्वकं वस्त्रादिना ह्यङ्कितं नहेले
सेहेजलटक "फाण्ट" कहे एवं कुड, अटोमांसी, इन्डिया, बट, टैणलज,
चन्दन, मुरायांसी, रक्तचन्दन, कपूरं ७ सुस्तकं एहे षलिके सर्कोषधि कहे ।

श्रृंगः अतिविकृत हृत्वेवार समये मञ्जोच्छारण करिबे । १७

खयमभिविधनकाले आदौ तावत् पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चाङ्ग-
लुदकानां व्यवहारस्ततोऽपशिष्टानामेकदैव तुष्णीम् । तत्र
वायमन्त्रद्वयाभ्यामुदकाञ्जलिद्वयं भूमौ क्षिप्त्वा तृतीयादिभि-
रुदकाञ्जलिभिः शिरःप्रभृत्यङ्गानां सिञ्चनमभिमतम् । तदेव
यथाक्रमं विधत्ते ;—

श्रृंगः अतिविकृत हृत्वेवार समये प्रथमे पक्षे मञ्जे
पक्षाञ्जलि जल व्यवहार करिया शेषे अवशिष्ट जल एककाले
श्रृंग मस्तके टालिते हय । तन्मध्ये प्रथम मन्त्रद्वये गृहीत
अञ्जलिद्वय भूमिते रूपाण करिया तृतीयादि मन्त्रद्वये मस्त-
कादि सर्वशरीर सिङ्गन अतिप्रेत । ताहाई यथाक्रमे विधान
करितेछेन ;—

. ये अप्सुस्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलि-

मवसिञ्चति । १४

'ये अप्सुस्तरग्नयः प्रविष्टाः (म० ब्रा० १,७,१)'—'इति'
अर्नन मन्त्रेण 'अपामञ्जलिम्' 'अवसिञ्चति' त्यजति भूमा-
विति । १४

'ये अप्सुस्तरग्नयः प्रविष्टाः (म० ब्रा० १,७,१)' एहि
मञ्जे एक अञ्जलि जल भूमिते रूपाण करिबे । १४

ଯଦ୍‌ପାଘ୍ନୋରଂ ଯଦ୍‌ପାଘ୍ନୁରଂ ଯଦ୍‌ପାମଶାନ୍ତମିତି ଚ । ୧୫

ତତଃ, 'ଯଦ୍‌ପାଘ୍ନୋରଂ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୭,୨)'—'ଈତି' ଅନେନ 'ଚ' ଅପି ଅବସିଷ୍ଟତ୍ୱେ । ୧୫

ତଦନନ୍ତର 'ଯଦ୍‌ପାଂ ଘୋରଂ (ସଂ ଡ୍ରାଂ ୧,୧,୨)' ଏ ଯତ୍ରେଽଽପର ଏକ ଅଞ୍ଜଳି ଜଳ ଘୃଷ୍ଣିତେହି କ୍ଷେପଣ କରିବେ । ୧୫

ଯୋ ରୋଚନସ୍ତମିହ ଗୃହ୍ଣାମୀତ୍ୟାତ୍ମାନମଭିଷିଷ୍ଠତି । ୧୬

ତତଃ, 'ଯୋ ରୋଚନସ୍ତମିହ ଗୃହ୍ଣାମି (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୭,୩)'—'ଈତି' ଅନେନ ଯନ୍ତ୍ରେଣ 'ଆତ୍ମାନଂ ଶିରଃପ୍ରସୂତିକମ୍' 'ଅଭିଷିଷ୍ଠତି' ସ ଏବ ବ୍ରହ୍ମଚାରୀ । ୧୬

ପରେ 'ଯୋ ରୋଚନ ସ୍ତମିହ ଗୃହ୍ଣାମି (ସଂ ଡ୍ରାଂ ୧,୧,୩)' ଯତ୍ରେ ଏକ ଅଞ୍ଜଳି ଜଳେ ଶ୍ୱେତ ଯନ୍ତ୍ରକାଦି ନିଷ୍ଠିତ କରିବେ । ୧୬

ଯଶ୍‌ସେ ତେଜସଈତି ଚ । ୧୭

ତତଃ 'ଯଶ୍‌ସେ ତେଜସେ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧,୭,୪)'—'ଈତି' ଅନେନ 'ଚ' ଅପି ଆତ୍ମାନମଭିଷିଷ୍ଠିତ୍ । ୧୭

ତାହାର ପରେ 'ଯଶ୍‌ସେ ତେଜସେ (ସଂ ଡ୍ରାଂ ୧,୧,୪)' ଯତ୍ରେ ପାଠ କରତଽଽପର ଏକ ଅଞ୍ଜଳି ଜଳେ ଏ ଯନ୍ତ୍ରକାଦି ନିଷ୍ଠିତ କରିବେ । ୧୭

येन द्वियमकृणुतमिति च । १८

ततः 'येन द्वियमकृणुतम् (म० ब्रा० १,७,५)'—'इति' अनेन 'च' आत्मानमभिषिञ्चेत् । १८

शेषे 'येन द्वियमकृणुतम्' मन्त्रं पाठ करिते करिते तृतीयाङ्गलि जले पुनश्च शीघ्र मन्त्रकादि निश्चित करिते । १८

तूष्णीञ्चतुर्थम् । १९ .

ततो ऽवशिष्टान्युदकान्येकदेव गृहीत्वा 'तूष्णीं' मन्त्रशून्यम् आत्मानमभिषिञ्चेत् । तदिदं 'चतुर्थम्' अभिषिञ्चनम् । १९

अवशिष्टे काल मन्त्रसुहे अमन्त्रक शीघ्र मन्त्रकोपरि टालिया दिवे । १९

उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भ्राजभृष्टाभिरित्ये-
तत्प्रभृतिना मन्त्रेण । २०

ततश्च 'उपोत्थाय' अनासनादुत्थानं प्रकृत्य 'उद्यन् भ्राज-
भृष्टिभिः (म० ब्रा० १,७,६ वा ७ वा ८)'—'इत्येतत्प्रभृतिना'
एवम्प्रकारेण षष्ठाद्यन्यतमेन 'मन्त्रेण' 'आदित्य' सूर्यम् 'उप-
तिष्ठेत्' आराधयेत् । २०

अनन्तर ज्ञानागने थाकियाहे उथानपूर्वक 'उद्यन् भ्राज-

ভি: (মং জাং ১,৭,৬ষ্ঠ বা ৭ম কা ৮ম)' এই এক প্রকার মন্ত্রত্রয়ের একটি পাঠ করত সূর্য্যদেবতার মধ্যে আরাধ্য দেবকে আরাধনা করিবে । ২০

যথালিঙ্গ' বা বিহরন্ । ২১

'বা' শব্দ শব্দোক্তে ব্যবস্থায়াম্ । 'যথালিঙ্গ' মন্ত্রলিঙ্গানুসারতএব ব্যবস্থা 'বিহরন্' অর্থহরন্ মন্ত্রেণ আদিত্যমুপ-
তিষ্ঠেতৈবে । তথা অ শব্দে মন্ত্রে প্রাতর্যাবমিরিতি মন্ত্রলিঙ্গ-
দর্শনাৎ প্রাতঃস্থস্বৈব প্রয়োগঃ, সপ্তমে পুনঃ সান্ন্যপনেমিরিতি
মন্ত্রলিঙ্গদর্শনাৎ মধ্যাহ্নে তস্বৈব প্রয়োগঃ, অষ্টমে তু সাযংযাব-
মিরিতি মন্ত্রলি দর্শনাৎ তস্বৈব প্রয়োগঃ ইতি ব্যবস্থা । ২১

ঐ মন্ত্রত্রয়ের যেটিতে 'প্রাতঃ' শব্দ আছে, তাহাই প্রাতঃ-
কালের উপস্থানে প্রযুক্ত হইবে ; যেটিতে মধ্যাহ্ন বোধক
'মাস্তপন' শব্দ আছে, সেইটি মধ্যাহ্নের এবং 'সায়ং' পদ-
বর্তিত মন্ত্রটিই সায়ংমুপস্থানের জন্য জানিতে হইবে । ২১

চক্ষুরসীত্বনুবধীয়াৎ । ২২

'চক্ষুরসি (মং জাং ১,৩,৫)'— 'ইতি' ইমং মন্ত্রম্ 'অনু'
পশ্যাৎ কালত্রয়ে এব মন্ত্রত্রয়স্য 'বধীয়াৎ' বন্ধনং কুর্যাৎ ।
অন্যনাম্রাজমৃষ্টিমিরিত্যেতদনন্তরং সর্বত্রৈব পাঠ্যমিত্যর্থঃ । ২২

'চক্ষুরসি (মং জাং ১,৭,৯)' মন্ত্রটি প্রাতঃপ্রতি কাল-

द्वयैहे ए. उद्यन्जाकसृष्टि मन्त्रेण पश्चात् वैशिश्यां दिते
हहेवे अर्थात् ए मन्त्र ए मन्त्रेण महित मर्स्या पाठ्य । २२

मेखलामवमुद्धत उदुत्तमं वरुणपाशमिति । २३

तदनन्तरश्च ब्रह्मचर्यकाले गृहीतां 'मेखलाम्' 'अवमुद्धते'
अधस्तात्पोषनं कुर्वीत । तत्र मन्त्रः—'उदुत्तमं वरुणपाशम्
(म० ब्रा० १,७,१०)—'इति' अयम् बोध्यः । २३

तदनन्तरं उदुत्तमं वरुणपाशम् (म० ब्रा० १,७,१०)
मन्त्रं पाठ्य करत, ब्रह्मचर्या ग्रहणकाले गृहीत मेखला निम्ने
अधस्तात्पोषकं त्यागं करिषे । २३

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयम्भुक्त्वा केशश्मश्रु-
रोमनखानि वापयीत शिखावर्जम् । २४

एवं स्नानं समाप्त्य मेखलात्यागानन्तरं जीतकर्मतं समाप्तं
मन्थमानं आश्रमसन्धौ स्थितः सः 'ब्राह्मणान्' कतिपयान् 'भोज-
यित्वा' ततः 'स्वयं भुक्त्वा' च 'शिखावर्जं' शिखाव्यतिरिक्तं 'केश-
श्मश्रुरोम' सर्वं 'नखानि' च 'वापयीत' नापितेनेति । २४

এইরূপে স্নানক্রিয়া সমাপন করিয়া মেখলা ত্যাগের পরে
স্নাতকব্রতের সমাপ্তি হইয়াছে বিবেচনায় আশ্রমসন্ধিতে স্থিত
সেই ব্যক্তি কতিপয় ব্রাহ্মণকে ভোজন করাইবে এবং পরে

আপনিও ভোজন করিবে তদনন্তর নাপিতের দ্বারা শিখা ব্যতীত সমস্ত কেশ-শাশ্রু-রোম ও নখগুলি বপন করাইবে। ২৪

স্নাত্বাঃ স্নক্ত্ব্যাহতে বাসসী পরিধায় স্নজম-
বধ্নীত শ্রীরসি ময়ি রমস্বৈতি । ২৫

পূর্বোক্তবাপনানন্তরং পুনঃ স্নাত্বা, 'স্নাত্বা', 'স্নক্ত্ব্য' স্বর্দেহম্, 'স্নহতে' অস্বচ্ছ 'বাসসী' উপসংখ্যানোত্তরীযে 'পরি-
ধায়' 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব' (মং ব্রাং ১.৩, ১১) — 'হতি'
অনেন মন্দ্রেণ 'স্নজম্' 'স্নাবধ্নীত' স্নমূর্ধ্বীতি যিষ: । ২৫

কথিতরূপে ক্রৌরকর্ষমগাধানান্তে অলঙ্কৃত হইয়া অথও বস্ত্রদ্বয় উপর্য্যধোভাগে পরিধান করিয়া 'শ্রীরসি ময়ি রমস্ব (মং ব্রাং ১, ৩, ১১)' এই মন্ত্র পাঠ করত স্বীয় মস্তকে অক্* ধারণ করিবে। ২৫

* যাহা মস্তকে ধারণ করা যায়, তাহাকেই অক্ কহে এবং তাহাকেই 'মালা' ও 'মালা'ও কহায়। কেশের মধ্যে দৃঢ় হইলে 'গর্ভক' নামে আখ্যাত হয় ; শিখাতে লম্বমান হইলে তাহাকে 'প্রভ্রষ্টক' কহে ; সন্মুখ-
ভাগে ললাট পর্য্যন্ত বুলিতে থাকিলে 'ললামক' বলাগায় ; যাহা কর্ণে লম্ব-
মান থাকে তাহাকে 'প্রোলম্ব' বলা উচিত ; উহাই উপবীত বা প্রাচীনারীতের
ন্যায় কক্ষাবলম্বী হইলে 'ঐবকক্ষিক' পদের খাচা হইয়া থাকে এবং
ধোঁপাতে সজ্জিত হইলে তাহাকে 'আপীড়' বলিতে হয়। প্রাচীন গ্রন্থসমস্তে
প্রোলম্বের উল্লেখ অতি অল্পই দেখায়, অক্, মালা ও মালোর উল্লেখই সম-
ধিক ; এতাবত বোধ হয় তঁদানীং মস্তকে মালাধারণের বাবছারই সাধারণ
ছিল।

‘नेत्रो’ स्थो नयतस्मामितुपानहौ । २६ .

‘नेत्रो’ स्थो नयतं माम् (म० ब्रा० १,७,१२)—‘इति’ मन्त्रेण ‘उपानहौ’ चर्मपादुके परिधायेत्येव । २६

परे ‘नेत्रो’ इ (म० ब्रा० १,७,१२) मन्त्र पाठं कुरुत चर्मपादुकाद्वयं परिधानं करिष्वे । २७

गन्धर्वोऽसीति वैणवन्दण्डङ्गुणाति । २७

‘गन्धर्वोऽसि’ (म० ब्रा० १,७,१३)—‘इति’ मन्त्रेण ‘वैणवं’ वैणवंशभवं ‘दण्डं’ ‘गृह्णाति’ । २७

अनसुरं ‘गन्धर्वोऽसि’ (म० ब्रा० १,७,१३) मन्त्रं स्मरन् कुरुत शान्तिपरिमितं एकग्राहं वंशयष्टिं हस्ते ग्रहणं करिष्वे । २७

आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषद्दमी-
क्षते यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति । २८

‘सपरिषत्कं’ शिष्यादिमण्डलविराजितम् ‘आचार्य्यम्’ ‘अभ्येत्य’ ‘यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासम्’ (म० ब्रा० १, ७, १४)—‘इति’ मन्त्रमुच्चारन् ‘आचार्य्यपरिषद्दं’ तम् ‘ईक्षते’ मश्नेत् । २८

तदनसुरं शिष्यादिपरिवेष्टित-आचार्य्यसमीपे उपस्थितं हरेत् । ‘यक्षमिव चक्षुषः’ (म० ब्रा० १, ७, १४) मन्त्रपाठं कुरुत सैह सपरिजनशोभितं आचार्य्यके दर्शनं करिष्वे । २८

अथयात्राप्रकारः ;—

ततःशर यात्रा करिवार नियम ;—

उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् सम्यग्भ्रमोष्ठापि-
धाना नकुलीति । २६

‘उपोपविश्य’ अर्द्धोपवेशनं प्रकृत्य ‘मुख्यान्’ मुख्यागतान्
‘प्राणान्’ वायून् ‘सम्यग्भ्रमन्’ पवित्रीकुर्वन् ‘ओष्ठापिधाना-
नकुली’ (म० ब्रा० १, ७, १५) — ‘इति’ मन्त्रं पठेदिति । २६

अर्द्धोपवेशनं करिष्य। अर्थात् ऊँ ह्रीं वसिष्ठा श्रीं
मुखमध्ये समागत आसवायु अमू भव करत ‘ओष्ठापिधानानकुली
(म० ब्रा० १, ७, १५)’ मन्त्र पाठ करिवे । २६

अत्रैनमाचार्याऽर्हयेत् । ३०

‘अत्र’ अस्मिन्नेव समये ‘आचार्यः’ ‘एतं’ जातकम् ‘अर्हयेत्,
आश्रियेति भावः । ३०

एहै समये आचार्य ताशके आशीर्वाद दीन द्वारा असम्
करिवे । ३०

गोयुक्तं प्रथममुपसंक्राम्य पक्षसीं कूर्वरबाहू वाऽभि-
मृशेद्वनस्पते वीङ्गुली हि भूया इति । ३१

‘ततश्च ‘गोयुक्तं’ गोभ्यां युक्तं ‘प्रथं’ यानम् ‘उपसंक्राम्य’

३ प्र. ४ खं. २६—३३ सु. . . २३६

तस्मिन्मौषगमनेन प्राप्य, तस्यैव रथस्य 'पञ्चसी' चक्रौ 'वा' अथवा
'कूवरबाहू' युगन्धरपार्श्वे 'वनस्यते वीडुङ्गोहि (म० ब्रा० १०
१६)'—'इति' मन्त्रेण 'अभिसृष्टीत्' सृष्टीत् । ३१

এইরূপে যাত্রা করিয়া যে রথে উঠিতে হইবে, তাহারই
চক্র বা জোয়াল স্পর্শপূর্বক 'বনস্পতে বীড়ুঙ্গোহি (মং ব্রাং
১,৭,১৬)' মন্ত্র পাঠ করিবে । ৩১

आस्थाता ते जयतु जित्वानीत्यातिष्ठति । ३२

तथा स्पर्शनं कृत्वा 'आस्थाता ते (म० ब्रा० १०.१७)'—
'इति' मन्त्रं पठन् तदुपरि 'आ' आभिसृष्टीन् 'तिष्ठति' आरो
हतीत्यर्थः । ३२

তদব্যবহিতেই 'আস্থাতা তং (মং ব্রাং ১,৭,১৭)' মন্ত্রে
পাঠ করত তদুপরি আরোহণ করিবে । ৩২

प्राङ् बोद्ध्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्यापयाति । ३३

'प्राङ्' पूर्वाभिसृष्टस्तौपविष्टा 'वा' अथवा 'बोद्ध्' उक्तः
आभिसृष्टस्तौपविष्टा 'अभिप्रयाय' सर्वतश्चालयित्वा तद्रथमिति
शेषः । 'प्रदक्षिणं' यथा स्यात् तथा 'आवृत्य' आवर्तनेन गत्वा
स्ववासमिति । ३३

এ রথে পূর্বাভিমুখ বা উত্তরাভিমুখ বসিয়া রথ চালাইয়া

শ্রীয বাসভূমিকে দক্ষিণে রাখিয়া আবর্তন করত তথায় উপস্থিত হইবে। ৩৩

উপযাতাযার্ঘ্যমিতি কৌহলীয়া: । ৩৪

‘উপযাতায়’ স্বাভাসপ্রাপ্য তন্মৈ জাতকায় ‘অর্ঘ্যম্’ দেয়
 পুরজনৈরাভজনৈর্বা ‘ইতি’ এবং ‘কৌহলীয়া:’ আতু:। তন্মায়-
 স্মাৎকং নাসন্মতি রিতি ভাব: । ৩৪

ইতি সামবদীয়ে গোবিলগৃহসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে অগুর্ধ্বস্বরস
 ব্যাখ্যানং সামস্রমিক্তং সমাপ্তম্ ॥ ৩. ৪

বহুদিন গুরুগৃহে বাসপূর্বক কৃতভ্রুকর্ষ্য অধীতবেদ সেই
 স্নাতককে পরিজনগণ সনাদরে গ্রহণ করিবে।

(ভ্রুকর্ষ্যপ্রকরণ, স্নাতক হওয়া পর্য্যন্ত সমাপ্ত)

তৃতীয় অধ্যায়ের চতুর্থ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৩, ৪

অথ সমগ্রতত্ত্বপ্রকরণম্ ;—

অতঃপর সমাবৃত্ত-ধর্ম বলা হইতেছে ;—

অত জর্ঘ্বং বৃহস্পীলী স্যাदिति সমস্তোইশঃ । ১

‘অত.’ ব্রহ্মচার্য্যাত্ ‘জর্ঘ্বং’ পরস্তাত্ ব্রহ্মতোহাছোঃপি যুরূপঃ বৃহস্পীলী স্যাৎ’ বৃহস্পীনাং মাত্ৰাদীনাং যুস্মুধাপর আশ্রয়ানুবর্তী চ ভবেৎ। অথবা বৃহস্পী: পক্ৰবুদ্ধি: তত্স্বभावको भवेत्। ‘इति’ एतन्मात्रेणैव ‘समस्तोइशः’ समग्राणामिव धर्माणाम् उपदेशः सिद्धो भवेदिति । १

ব্রহ্মচার্য্য সমাপনান্তে দারপত্রিগ্রহের পূর্বে আশ্রমমন্ত্রি ; তদবধিই গৃহধর্ম করিতে হয়। তাহাতে পিতামাতা প্রভৃতি বৃদ্ধজনের সেবাপরায়ণ এবং পরিপক্বী হইতে হইবে। ইহাই সমস্ত উপদেশের মূল। ১

তত্রৈতান্যাচার্য্যাঃ পরিসম্বৃত্তে । ২ .

‘তত্র’ ব্রহ্মচার্য্যোত্তরকালে আশ্রমসম্ব্যবিত্তি যাবৎ, ‘আচার্যাঃ’ গৌতমাদয়ঃ ‘এতানি’ বুদ্ধিস্থানি অনুপদবস্তুমাণানি ‘পরিসম্বৃত্তে’ পরিসংস্থানানি করোতি। পরিসংস্থানঞ্চ নিষেধ-বিষেধম্, নিষিদ্ধাদন্যত্র বিধানমিত্যেব তস্মৈ’ বিশেষত্বম্ । ২

গৃহে পুনরাগতদিগের জন্য আচার্য্যগণ এইগুলি বিশেষ নিয়ম নির্দিষ্ট করিয়াছেন। ২

নাজাতলীল্লগীপহাসমিচ্ছিত্ । ৩

‘নাজাতলীল্লগী’ রসানভিন্নয়া বালিকয়া ‘উপহাসম্’
অপি ‘ন’ ‘ইচ্ছিত্’ অপি । ৩

যাহার অন্তর্লোম উৎপন্ন হয় নাই, এরূপ রসানভিজ্ঞা
বালিকার সহিত উপহাস করিতেও ইচ্ছাও করিবে না । ৩

নায়ুগ্বা । ৪

‘নায়ুগ্বা’ অযোগ্যয়া অপি ‘ন’ তথা । ৪

এইরূপ বয়োরূপপ্রভৃতিতে সর্বথা অযোগ্য নারীর
সহিতও উপহাস পর্যন্ত পরিত্যাজ্য । ৪

ন রজস্বলয়া । ৫

‘রজস্বলয়া’ অপি ‘ন’ তথা । ৫

রজস্বলা পত্নীর সহিতও এরূপ পার্থক্য অবলম্বন
করিবে । ৫

ন সমানর্থা । ৬

‘সমানর্থা’ সমানঃ যোগ্যঃ ঋষিঃ পতিঃ যস্য অস্তি, তয়া
সংবদয়া অপি ‘ন’ তথা । ৬

সধবা অর্থাৎ পরস্ত্রীর সহিতও উপহাসাদি অকর্তব্য । ৬

नापरया द्वारा प्रपन्न मन्नं भुञ्जीत । ७ :

‘अपरया’ गुप्तया ‘द्वारा’ ‘प्रपन्नम्’ प्राप्तम् ‘मन्नं’ ‘न भुञ्जीत’ । ७

अपर कोन गुप्त-द्वार-पथे प्राप्त अन्न भोजन करिबे ना । ७

न द्विःपक्वम् । ८

‘द्विःपक्वम्’ पक्वं पुनःपक्वम् अन्नं ‘न’ भुञ्जीतेत्येव । ८

बारद्वय पक्व अन्न (सिद्ध चाउल प्रभृति) भोजन करिबे ना । ८

न पर्युषितम् । ९

‘पर्युषितम्’ अन्नं ‘न’ भुञ्जीत । ९

पास्तु भा९ प्रभृति पर्युषित अन्नो भोजन करिबे ना । ९

• तत्रास्ति विशेषः—

ताहाते विशेष आह—

• अन्यत्र शाकमांसयवपिष्टविकारेभ्यः । १०

शाकमांसयवानां पिष्टविकाराभ्याम् अन्यत्र पूर्वाज्ञो निषेधो ज्ञेयः । तथाच शाकादिविज्ञतपिष्टकामिष्टान्नादी पर्युषितत्वं न दोषायति । १०

কন্দমূল ফলাদি উপাদানে প্রস্তুতীকৃতঃ, মাংস ঘটিত,† যবাদি অন্ন হুইতে সমুৎপন্ন ঋ, পিষ্টক বা অপন্ন কোনরূপ বিকৃত খাদ্য মিষ্টান্নাদি পয়ুর্য়মিত হইলেও কোন হানি নাই। ১০

অপর্যায়্যপি জয়যতি ;—

আরও কতিপয় উপদেশ বলিতেছেন ;—

ন বর্ষতি ধাবিত্ । ১১

‘বর্ষতি’ বর্ষন্ত্যে ‘ন’ ‘ধাবিত্’ । ১১

বৃষ্টির সময়ে বা তৎপরে কর্দময় পথে দৌড়িয়া চলিবে না। ১১

নোদ্যানহী স্বয়ং হরিত্ । ১২

‘নোদ্যানহী’ স্বস্ব্যপি ‘স্বয়ং’ ‘ন’ ‘আহরিত্’ হস্তীনেতি নির্মাণমন্ত্রয়া ন্না । ১২

নিজের উপানৎ নিজহস্তে বহন বা নির্মাণ করিবে না। ১২

নোদ্যান মধীশ্চেত্ । ১৩

। ‘নোদ্যানম্’ ক্লুপ ‘ন’ ‘মধীশ্চেত্’ তথাবিষয়ে তন্ম পতন-সম্ভবাৎ । ১৩

* শতমূলীর মোরঝা আদি এবং পানিফলাদির বিবিধ কলহারী মিষ্টান্ন ।

† সন্মোশা ইত্যাদি ।

‡ জিলাবী প্রভৃতি ।

३ प्र. ५ ख. ११—१७ सू. . . २४५.

अति गंभीर कृपाक्षिप्तं मध्ये एकदृष्टे तांकाईयां थाकिवे
ना। १७

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत । १४

‘फलानि’ आत्मपनसादीनि ‘स्वयं’ ‘न प्रचिन्वीत’ वृक्ष-
ग्राखादिभ्य इति यावत् । १४

आत्रादि कोन फलई अयं चयन करिवे ना। १४

नागन्धां स्रजं धारयेत् । १५

‘अगन्धां’ गन्धग्रन्थां ‘स्रजं’ मालां ‘न धारयेत्’ मस्तके इति
यावत् । १५

गङ्गशून्य माला मुखे धारण करिवे ना। १५

अन्यां हिरण्यस्रजः । १६

तत्राप्ययं विशेषः—‘हिरण्यस्रजः’ सुवर्णमालातः ‘अन्यां’
न धारयेत् स्वर्णमालाभरणन्तु धारयेदित्येव । १६

किन्तु सुवर्णमालाभरणेण पक्षे गङ्गशून्यता दोषेण नह
ताहा अवश्य धारण करिते पात्रे । १७

नामालीकताम् । १७

षट्शत्याश्रमतः प्राक् ‘अमालीकतां’ मालाव्यतिरिक्तां प्राक्
म्बादिकां ‘न’ धारयेत् । १७

याहा मालाशब्दे अभिहित नह, ताहा धारण करिवे ना.

অর্থাৎ গৃহস্বাস্থ্যশ্রেণের পূর্বে আশ্রম-সঙ্কিতে প্রাণস্বাস্থ্যাদি ব্যবহরণীয় নহে L.১৭

স্বগতি বাচয়েৎ । ১৮

স্বগতচরণং গিরীবেষ্টনিকাং মালাং তু ধারয়েদেব । ১৮

যাহা অক্ নামে অভিহিত, তাহাই ধারণ করিবে । ৮

ভদ্র মিত্যেতাং বৃথাবাচং পরিহরেৎ । ১৯

‘ভদ্রম্’—‘হতি’ ‘বৃথা বাচং’ অমদ্রেঃপি মদ্রোক্তি ‘পরিহরেৎ’ ন প্রযুক্তীত । ১৯

যাহা বস্তুত ভাল নহে; তাহাকে ভাল বলিবে না । ১৯

ভদ্র মিতি ব্রূয়াৎ । ২০

‘ভদ্রম্’—‘হতি’ ‘ব্রূয়াৎ’ সত্য ইব তদু ভদ্রং চেৎ । ২০

এইরূপ, যাহা বস্তুত ভাল তাহাকে ভালই বলিবে । ২০

অথ স্নাতক-বিभागान् दर्शयति,—

এসম্বৃত স্নাতক কয় প্রকার ? বলিতেছেন ;—

তত্রৈতৈ ত্রয়ঃ স্নাতকা ভবন্তি । ২১

‘তত্র’ সমাবর্তিতেষু ‘স্নাতকাঃ’ জ্ঞতব্রহ্মচার্যব্রতান্তস্নানাঃ

‘ত্রয়ঃ’ ত্রিবিধাঃ ‘भवन्ति’ । ২১

সমাবর্তিত ত্রিজগণের মধ্যে ত্রিবিধ ‘স্নাতক’ দেখা যায় । ২১

तत्त्रिविधत्वमेव स्फुटयति ;—

सेहे त्रिविधेहे व्याक्त करितेछेन ;—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक
इति । २२

‘विद्यास्नातकः’ विद्याग्रहणनियमपालनमन्तरेणापि वेद-
विद्यां समया मवाप्यैव अपूर्णेऽपि काले स्नातः, ‘व्रतस्नातकः’
विद्याग्रहणनियमान् प्रतिपाल्यापि ‘समयवेदविद्याग्रहणे न
कृतकृत्योऽपि च पूर्णे काले स्नातः, ‘विद्याव्रतस्नातकः’ विद्यां
समयां प्रगृह्य, व्रतं च यथावत् प्रतिपाल्य, यथाकालं स्नातः,
—‘इति’ इमे त्रयः स्नातकाः । २२

१म, विद्यास्नातक अर्थां यतगुलि नियम व्रतार्थे प्रति-
पालन करिते ह्य, तावत् करिते ना पारियाओ एवं यावत्-
काल व्रतार्थं कर्तव्य, तावत्काल ना करियाओ वेदाध्ययन
समाप्त करियाई व्रतार्थ-समाप्तिसूचक स्नानकारी । २म,
व्रतस्नातक अर्थां यावत्काल व्रतार्थं कर्तव्य एवं यथा यथा
नियमे कर्तव्य, सेहेरूपेइ करिया वेदाध्ययन समाप्त ना
हुइलेओ उक्तविध स्नानकारी । ३म, विद्याव्रतस्नातक अर्थां
यथानियमे ओ यथाकाल व्रतार्थं करिया समग्र वेदाध्यायी । २२

तेषां उत्तमः श्रेष्ठः स्तुल्यौ पूर्वा । २३

‘तेषां’ त्रिविधानां स्नातकानां मध्ये ‘उत्तमः’ तृतीयः

বিদ্যাব্রতস্নাতকএব 'শ্রেষ্ঠঃ', 'পূর্বো' বিদ্যাস্নাতকব্রতস্নাতকী
ভবাবিব 'তুল্যৌ' সমানমর্যাদৌ । ২৩

উল্লিখিত ত্রিবিধ স্নাতকের মধ্যে তৃতীয়টি অর্থাৎ বিদ্যা-
ব্রতস্নাতকই সর্বশ্রেষ্ঠ, অপর দুইটাই তুল্য । ২৩

পুনরপি স্নাতকব্রতান্যাহঃ—

পুনশ্চ স্নাতক ব্রতগুলি বলিতেছেন ;—

মার্দ্দং পরিদধীত । ২৪

'মার্দ্দং' বাস: 'ন' 'পরিদধীত' । ২৪

মার্দ্দং বসন পরিধান করিবে না । ২৪

নৈকং পরিদধীত । ২৫

'একং' বাস: 'ন' 'পরিদধীত' এবশ্চ অন্তর্वास: কীপীন-
স্বৰ্ণং ব্যবহরেদেব । ২৫

একখানি মার্দ্দং বসন পরিধান করিবে না (অর্থাৎ পরিধেয়
বসনের অন্তরে কোপোন বা কচ্ছ থাকিবে) । ২৫

ন মনুষ্যস্য স্মৃতিং প্রযুঞ্জীত । ২৬

'মনুষ্যস্য স্মৃতিং' ন প্রযুঞ্জীত চাটুর্বাদং পরিত্যজেদিতি ২৬

মনুষ্যের স্মৃতি অর্থাৎ চাটুকারণিতা করিবে না । ২৬

নাটুপ্তং দৃষ্টতানুবীত । ২৭

‘अदृष्टं’ किमपि कर्म, ‘दृष्टतः’ परदृष्टहेतुना स्वयं दृष्टमिव सूचयन् मन्वानो वा ‘न’ ब्रुवीत । २७

याहा अचक्षे देखा नहे, ताहा अचक्षे ‘देखार न्याय प्रतिपन्न करिबे ना । २७

नाश्रुतं श्रुततः । २८

‘अश्रुतं’ किमपि वाक्यं, ‘श्रुततः’ परश्रुतहेतुना स्वयं श्रुतमिव सूचयन् मन्वानो वा न ब्रुवीत । २८

याहा अकर्णे श्रुत नहे, ताहा अकर्णे श्रुतेर न्याय प्रतिपन्न करिबे ना । २८

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् । २९

‘स्वाध्यायविरोधिनः अर्थान्’ स्वाध्यायः पञ्चधा उपपद्यते, स्वीकारात् विचारात् अभ्यसनात् जपात् छात्रेभ्योदानाच्च । तद्देषामन्यतमस्यापि विरोधिनो येऽर्था विषयाः तान् ‘उत्सृजेत्’ परित्यजेत् । २९

‘स्वाध्याय’ पञ्चप्रकारे उपपन्न हईया थाके । स्वीकारः विचार, अभ्यास, जप ओ छात्रगणके दान) पञ्चप्रकार स्वाध्यायैर ‘ये कोन प्रकारेर नाधा हय, एरूप कोन कार्याई’ अवलम्बन करिबे ना । २९

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत् । ३०

‘तैलपात्रं’ तैलैः पूर्णं पात्रं पर्णद्रोण्यादिकम् ‘इव’ ‘आत्मानं’

জীবাঙ্কানং 'দিধারিষয়েৎ' দেহে ধারয়িতুমিচ্ছিত্ । তৈশ্চপূর্ণ-
 পাত্রহস্তঃ কথিৎ যথা পথি অতীব সাবধানো গচ্ছতি, অন্যথা
 বেগগমনেন ধক্রগমনেন মনসোঃপ্রাণিধানেন চ পাত্রস্থতৈলানা-
 মুচ্ছলনং সপাত্রানাং ভূমী পতনং ততশ্চ পুনরাপাৎনাসম্ভবঃ,
 ভূম্যাঃ কথঞ্চিদাপাদিতেষুপি তেষু মালিন্যাদিকং পরিমাণাস্ব-
 ল্বেচ্ছানিবার্যং भवेत् । তথৈব দেহস্থমিমমাঙ্কান মতিয়ত্তেনৈব দেহে
 রক্ষিতুমিচ্ছিত্ ; শিরং দেহে রক্ষণং ত্বসম্ভবমেব, পরমিচ্ছিত্, তা-
 গ্রিচ্ছিয়া চ কিঞ্চিত্বালমপি রক্ষিতুং সমর্থো भवेत् কিঞ্চ যাবত্
 কালং রক্ষিতঃ স্যাৎ তাবদপেচ্ছাক্তোঃক্লেমোঃপি স্যাৎ ; অন্যথা
 যাবত্ স্থেয়ং তাবত্বালমপি ন তিষ্ঠেৎ কিঞ্চ স্থিতীঃপ্যপেচ্ছাক্ততঃ
 ক্লেমো भवेन्नামিতি । ৩০ . .

পথগামী কর্তৃক তৈলপাত্রে তৈল ধারণের ন্যায়, আপ-
 নাকে দেহে ধারণ করিতে সতত চেষ্টা করিবে । (অর্থাৎ
 যেরূপ পথগামী কোন ব্যক্তি তৈলপূর্ণ তৈলপাত্র হস্তে থাকিলে
 তাহা উছলিয়া পড়িয়া যাইবার ভয়ে অতিসাবধানে বিচরণ
 করে; অন্যথা দ্রুতগতি বা বক্রগতি চলিলে কিংবা অন্যমনস্ক
 হইলে ঐ তৈল ভূ-পতিত হইয়া নষ্ট হয়, ভূমি হইতে ভুলিয়া
 লইলেও তদীয় মালিন্য ও ন্যূনতা অনিবার্য্য হয় ; এই
 শরীরে আত্মাকেও সেইরূপে সাবধানে রক্ষিত করিতে হইবে,
 অন্যথা অসময়েই ইহা শরীরচ্যুত বা ক্লিষ্ট হইয়া যাইবে ।
 যদিও ইহা একদেহে চিরস্থায়ী ও অক্লিষ্ট নহেই পরং যত্ন
 করিলে অপেক্ষাকৃত স্থায়ী ও অপেক্ষাকৃত অক্লিষ্ট হইতে
 পারে) । ৩০

तथाचामधारण्यत्नानाह ;—

आञ्जुरकार कतिपय सावधानतां वलिंतेहेन ;—

न वृक्षमारोहेत् । ३१

‘वृक्ष’ ‘न आरोहेत्’ । तदारोहणेन ततः पतनमनु मरण-
मङ्गलानि वा भवेन्नाम । ३१

वृक्षे आरोहण करिवे ना (वृक्षारोहणे, तांहा हईत्त
पतने मृद्यु वा अत्रु भङ्ग हईते पारे) । ३१

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् । ३२

‘प्रतिसायं’ ग्रामान्तरं’ ‘न व्रजेत्’ । तादृशव्रजनेन गुप्तप्रण-
यादिकं तथाच ततएव प्राणहानि रपि सम्भवति । ३२

प्रतिदिन सक्यार पर ग्रामान्तर वेड़ाइते याईवे ना
(ताहाते शुश्रुणयादि दोष जन्मिंते पारे) । ३२

नैकः । ३३

‘एकः’ एकाकी एव ग्रामान्तरं ‘न’ व्रजेत् तथाच ग्रामान्तर-
गतीविपन्नश्चेत् यः सहायो भवेत् अथवा यथास्थानं संवादमपि
नयेदेवं कश्चनापरो द्वितीयः सहगोऽतीवावश्यकः । ३३

एकाकी ग्रामान्तर याईवे ना (एकाकी विपन्न हईले
साहाय्यकारी वा संवाददातार अभाव ह्य अतएव ग्रामान्तर
गमनकाले एकजना उपयुक्त लोक सतत सङ्गे राखिवे) । ३३

ন বৃষলৈঃ সহ । ৩৪

‘বৃষলৈঃ’ দুর্নীতিকৈঃ ‘সহ’ ‘ন ব্রজত্’ । তথাচ ‘সংসর্গজা দৌষগুণা ভবন্তি’ । ৩৪

ছুরাঙ্গগণের সংসর্গ করিবে না (যে হেতু সংসর্গের ফলেই দৌষগুণের উৎপত্তি হয়) । ৩৪

ন কাস্যত্যা গ্রামং প্রবিশেত্ । ৩৫

‘কাস্যত্যা’ কুপথেন ‘গ্রামং ন প্রবিশেত্’ অপি তু প্রসিদ্ধেন যথা দূরতরেণাপি প্রবিশেত্ ; তথাচ নির্ভয়গমনং ভবেত্ । ৩৫

অনিক্র পথ থাকিতে শৈখ্রাদির জন্যও কুপথে গ্রামাদি প্রবেশ করিবে না (তাহা ইহঁনেই নির্ভয় যাইতে পারিবে) । ৩৫

ন চাননুচরশ্চরেত্ । ৩৬

‘চ’ অপি ‘অননুচরঃ’ মৃত্যুশিথ্যাকীধান্যতমপরিচারক-
বিহীনঃ ‘ন চরেত্’ প্রবাসং ন গচ্ছেত্ । অতএবীক্সং ‘মৃত্যুভাবি
ভবতি মরণম্’ । ৩৬

এবং প্রবাস গমনে ভৃত্য, ছাত্র বা কোন আত্মীয় এক-
জন অনুচর অবশ্য সঙ্গে লইবে (যে প্রবাসে অনুচরের
নিতান্ত আবশ্যক) । ৩৬

এতানি সমাহৃত্তব্রতানি । ৩৭

‘এতানি’ উক্তানি ‘সমাহৃত্তব্রতানি’ সমাহৃত্তানাং স্মাতকানাং
কমাংশীতি । ৩৭

এইগুলি সম্ভারতব্রত অর্থাৎ সম্ভারত স্নাতকগণের বিশেষ অবলম্বনীয় কার্য। ৩৭

যানি চ শিষ্টা বিদধ্যুঃ । ৩৮ ॥ ৫

'চ' অপি 'যানি' উক্তান্যানি 'শিষ্টাঃ' গুর্বাদয়ঃ বিদধ্যুঃ
তানি চ কর্তব্যান্যবেতি । ৩৮

ইতি সামবেদীয় গোমিলসূত্রী তৃতীয়প্রপাঠকে পঞ্চম-
বন্ধস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমামম্ । ৩, ৫

আরও যাহা কিছু শিষ্টগণঃ তাহাদের কর্তব্য বলিয়া
বিধান করেন, তাহাও প্রতিপাল্য । ৩৮

(স্নাতক ব্রত অর্থাৎ ব্রহ্মচর্যাশ্রমের পর হইতে অবল-
ম্বনীয় সাধারণ কতিপয় নিয়ম সমাপ্ত) ।

তৃতীয় অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ৩, ৫

अथ गोपालनप्रकरणम् ।—

अथ गोपालन प्रकरण ।—

गाः प्रकाल्यमाना अनुमन्त्रयतेमा मे विश्वतो वीर्यं इति । १

“प्रकाल्यमानाः” चरणभूमौ गमनार्थं गृहान्निष्काशमानाः ‘इमाः’ ‘इमा मे विश्वतो वीर्यः [म० ब्रा० १,८,१]—‘इति’ अनेन मन्त्रेण ‘अनुमन्त्रयेत्’ । १

चारणभूमिंते चरणार्थं गांभीशुलिके गृह इहेते बाहिर करिवांर मन्त्रे ‘इमा मे विश्वतो वीर्यः (म० ब्रा० १,८,१)’ एहे मन्त्र पाठ करिबे । १

प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मन्त्रमिति । २

‘प्रत्यागताः’ चरणभूमिंते गृहागता स्ता गाः “इमा मधुमती र्मन्त्रम् [म० ब्रा० १,८,२]—‘इति’ अनेन मन्त्रेण अनुमन्त्रयेतेत्येव । २

एवं एंशुलि गृहे प्रत्यागत इहेने ‘इमा मधुमती र्मन्त्रम् (म० ब्रा० १,८,२)’ एहे मन्त्र पाठ करिबे । २

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राच्यातुः प्रलेहनाञ्जिह्वया ललाटमुलिञ्च निगिरेद् गवांश्चेष्टासीति । ३

. 'पुष्टिकामः' पुष्टिः, 'प्रथमजातस्य वत्सस्य, मातुः प्रलेहनात् प्राक्' एवं तस्य 'ललाटं' 'जिह्वया' स्वकीयया 'उल्लिङ्ग' आस्वाद्य लेहनेन मुखागतं श्लेषाणं 'गवां श्लेषासि (म० ब्रा० १,८,३)' —'इति' इमं मन्त्रं मनसा पठन्नेव निगिरेत्' गलाधः कुर्यात् । इत्येतत् पुष्टिकामस्य प्रथमं कार्यम् (एतेन वत्समातुः स्नेहतोऽपि समधिकः स्नेहः प्रतिपालकस्यावश्यकस्तथासत्येव यथा-भिलषितपुष्टिर्भवतीति सूचितम्) । ३

वाहारा पुष्टि कामना करिवे, त्राहारा वत्स जन्माईवा-
मात्र स्व-मातृ-कर्तृक लेहित हईते ना हईतेई स्वकीय जिह्वार
द्वारा तदीय ललाटे लेहन करिवे (अर्थात् मातृस्नेह हईते ओ
पालकेर स्नेह समधिक हउआ आवश्यक) । ऐरूप लेहन-
काले मुखागत श्लेषा, 'गवां श्लेषासि (म० ब्रा० १,८,३)'
ऐह मन्त्रटी मने मने पठंठ करिया गलाधःकृत करिवे । ३

पुष्टिकामं एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमु-
पसमाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहण संग्रहाणेति । ४

. 'पुष्टिकाम एव' पुरुषः, 'निशायां' रात्रौ 'सम्प्रजातासु प्रसू-
तासु गोषु, 'गोष्ठे' तत्रैव गोस्थाने, 'अग्निम्' 'उपसमाधाय,
सस्यक् प्रज्वालय, तत्र, 'संग्रहण संग्रहाण (म० ब्रा० १,८,४)'
—'इति' एतेन मन्त्रेण 'विलयनं' अर्धमथितं दधि 'जुहुयात्'
स्नुवेणेति । (इत्येतत् पुष्टिकामस्य द्वितीयं कार्यम् । एतेन,
गवां प्रसवक्लिंशरुजमपनीतं स्यात्) । ४

वाहारा पुष्टि कामना करिवे, त्राहाराई निशाकाले गाभी

বৎস প্রসব করিলে, সেই গৃহে ন্যাকরূপে অগ্নি জ্বালিয়া 'মন্ত্র হ্রগ মন্ত্র হ্রাগ (মং ব্রাং ১.৮.৫)' এই মন্ত্র পাঠ করত বিলয়ন (অর্কযথিত দধি) হোম করিবে । ৪

পুষ্টিকাম এব সম্প্রজাতাস্ত্রীদুস্বরেণাসিনা বৎস-
মিথুনযোর্লক্ষণং কেরোতি পুংস এবাগ্রেঃথ স্থিয়া ভুবন-
মসি সাহস্রমিতি । ৫

'পুষ্টিকাম এব' পুংসঃ, 'সম্প্রজাতাস্ত্রী' প্রসূতাস্ত্রী গৌষু, 'বৎস-
মিথুনযোঃ' হযোর্হযোর্বৎসযোঃ 'ত্রীদুস্বরেণ' তদুস্বরকাষ্ঠীয়েন
অসিনা, চিহ্নকবিশেষেণ 'লক্ষণং' চিহ্নম্ উভযোঃ সমরূপমেব
'করোতি' কুর্যাৎ । তত্র, 'পুংসঃ এব' চিহ্নম্ 'অগ্রে' কর্তব্যম্,
'অথ' তদনন্তরং চ 'স্থিয়াঃ' । অত্র চিহ্নকরণে মন্ত্ৰী 'ভুবন-
মসি সাহস্রম্ (মং ব্রাং ১.৮.৫)'—'ইতি' ইমৌ । ৫

যাহারা পুষ্টি কামনা করিবে. তাহারা এই উদ্বৃষর কাষ্ঠ-
নির্মিত লোহিত অগ্নির দ্বারা নব-জাত প্রাতি বৎস-যুগ্মের
কর্ণ-চতুর্কয়ে একরূপ চিহ্ন করিয়া দিবে । তন্মধ্যে প্রথমে
পুংবৎসের, ততঃপর স্ত্রীবৎসের করিতে হইবে । কর্ণদ্বয়ে
এই চিহ্ন করিবার সময়ে 'ভুবনমসি সাহস্রং (মং ব্রাং ১.৮
৫-৬)' এই মন্ত্রদ্বয় পাঠ করিবে । ৫

কৃৎবা চানুমন্সয়িত লোহিতেন স্বধিতিনেতি । ৬

'কৃৎবা' অঙ্কনং, 'চ' ততঃ 'লোহিতেন স্বধিতিনা (মং ব্রাং

१, ८, ७) — 'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत्' तान् वत्सानिति शेषः । अत्र च मन्त्रे 'लोहितेन' — इति पदविज्ञात् स चौदुम्बरोऽसिः लोहितः स्यादिति गम्यते, लोहितत्वञ्च तस्य ज्वलनेन सिन्दूरादिना वा भवितव्यम् । तथाच दाहेन सिन्दूरादिरञ्जितेन वा वक्ष्युग्माः चिह्निताः स्युः किञ्चालैव 'कर्णयोः' — इति पददर्शनात् तेषां कर्णश्वेव चिह्नानि कर्त्तव्यानीति च गम्यते । (एतेन (चरणभूम्यादौ बहुस्वामिक वत्सानामेकत्र चरणेऽपि विभ्रमः सुपरिहार्यः, किञ्चैकविधचिह्नेन द्वयोर्द्वयोः कर्णावह्निताविति एकेऽपहृते तदन्वेषणं सुकरं भवेदित्येतत् पुष्टिकामस्य तृतीयं कार्यम्) । ६

এই চিহ্নকরণ সমাপ্ত হইলে পরে 'লোহিতেন অধি-
তিনা (মং ব্রাং ১,৮,৭)' মন্ত্রটি পাঠ করিবে (এক এক
জোড়া বৎসর এক এক রূপ চিহ্ন থাকায় একটী বৎস দ্বারা-
ইলে বা অপহৃত হইলেও পুনঃপ্রাপ্তির সুবিধা হইতে
পারিবে) । ৬

• 'तन्ती' प्रसार्यमाणां बहवत्साञ्चानुमन्त्रयेत्यं
तन्ती गवां मातेति । ७

'प्रसायमाणां' शुष्कीभवनाय 'बहवत्साञ्च' गोदीहनादौ
'तन्ती' वक्ष्यन्धनरज्जुं "इयं तन्ती गवां माता (म० ब्रा० १, ८, ८)"
— 'इति' अनेन मन्त्रेण 'अनुमन्त्रयेत्' । ७

'इयं तन्ती गवां माता (म० ब्रा० १, ८, ८)' এই মন্ত্র

পাঠ করত বৎস বাঁধিবার রজ্জু প্রসারিত করিয়া শুষ্ক করিবে । ৭ .

তত্রৈতান্যহরহঃ কৃত্বানি ভবন্তি । ৮

‘তত্র’ গোপীষণে ‘এতানি’ ‘অহরহঃ কৃত্বানি’ প্রতিদিন-কর্মণ্যনি, ‘ভবন্তি’ ভবেয়ুঃ । ৮

গো-পোষণ করিতে হইলে এইগুলি প্রতিদিন করিবেই ;—৮

কানি তানীত্বাহ ;—

নিष्কালনপ্রবেশর্নৈ তন্তীবিহরণামিতি । ৯

‘নিষ্কালন-প্রবেশর্নৈ’ প্রথমদ্বিতীয়সূত্রোক্তে ‘তন্তীবিহরণং’ সমমসূত্রোক্তাম্ অপি ‘ইতি’ ইমানি ত্রীণি । ৯

(১) গাভীগুলিকে মাঠে চরিতে দেওয়া, (২) চরিয়া আসিলে তাহাদিগকে যত্নে গ্রহণ করা এবং (৩) বৎসগুলির বিশেষ শুশ্রূষা করা । ৯

অথ পুষ্টিকামিন-গোয়ন্নঃ কার্য্যঃ তত্র দ্রব্যদেবতে বিধন্তে ;—

পুষ্টিকাম ব্যক্তি গো-যজ্ঞ করিলে, তাহাতে কোন্ জব্যের ও কোন্ কোন্ দেবতার আবশ্যিক ? বলিতেছেন ;—

গোয়ন্নি পায়সস্বহুঃ । ১০

‘গোয়ন্নি পায়সঃ’ পয়সা সিদ্ধ; ‘স্বহুঃ’ পক্ষ্যঃ । ১০

गो-यज्ञे ह्यङ्गिह चरु आवश्यक । १०

अग्निं यजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् । ११

‘अग्नि’ ‘पूषणम्’ ‘इन्द्रम्’ ‘ईश्वरम्’—इमान् चतुरो देवा न्
‘यजेत’ अर्चयेत् । ११

एवं अग्नि, पूषा, इन्द्र उ अश्वर; এই চারিটি দেবতা
বিশেষ অর্চনীয় । ১১

ऋषभपूजा । १२

‘ऋषभस्य’ ऋषभस्य पूजा अपि कार्या । १२

বৃষভের পূজাও গোযজ্ঞের একটি প্রধান অঙ্গ । ১২

गोयज्ञे नैवाश्वयज्ञो व्याख्यातः । १३

‘गोयज्ञे न’ संज्ञेनानेन ‘एवं’ ‘अश्वयज्ञः’ ‘व्याख्यातः’ विशेषे
योग्योपदिष्टः । तथाच अश्वयज्ञे ऽपि पायसश्चर्द्धव्यम्; अन्याख्याएव
देवताः । ऋषभपूजास्थानेऽश्वपूजनम् । १३

গোযজ্ঞ এবং অশ্বযজ্ঞ উভয়ই একরূপ হইবে (এই
বতা অশ্বযজ্ঞেও হুঙ্কসিদ্ধ চরু আবশ্যিক এবং অগ্নি এই
উক্ত চারিটি দেবতাও বিশেষ অর্চনীয় । ১৩

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ । १४

‘अत्र’ अश्वयज्ञे ‘देवतानाम्’ मध्ये ‘यमवरुणौ’ इमौ
‘अधिकौ’ पूज्याविति । १४

ବିଶେଷତ, ଅଧ୍ୟକ୍ଷେ ଯମ ଓ ବରୁଣ, ଏ ଛୁଇଁଟି ଦେବତାର ଅର୍ଚ୍ଚନା
ଅଧିକ । ୧୪

ପ୍ରସଜ୍ଜତୋଽଧ୍ୟକ୍ଷମପ୍ୟୁକ୍ତୀ ଦାନୀଁ ଗୋପୋଷଣମୁପସଂହରନ୍ନାହ ;—

ଅମଞ୍ଜତ ଅଧ୍ୟକ୍ଷେର ବ୍ୟବହାର ବଲିଆ ଗୋପୋଷଣପ୍ରକ-
ରଣେର ଉପସଂହାର କରିତେଛେନ ;—

ଗନ୍ଧୌ ରଭ୍ୟୁଚ୍ଚ୍ୟାଁ ଗବାଂ ଗନ୍ଧୌ ରଭ୍ୟୁଚ୍ଚ୍ୟାଁ ଗବୀମ୍ । ୧୫ ॥ ୧ ॥

'ଗନ୍ଧୌ:' ଧୁପାଦିମି: 'ଗବୀମ୍' 'ରଭ୍ୟୁଚ୍ଚ୍ୟାଁ' ପ୍ରହର୍ଷଣଂ କାର୍ଯ୍ୟମିତି
ଶିଷ: । ବୀକ୍ଷାୟାଞ୍ଚ ଦ୍ଵିର୍ବଚନମ୍, ତେନ ପ୍ରତିଦିନମିବ ସ୍ଵାର୍ଯ୍ୟପ୍ରାତ: ସ୍ଵାୟ-
ମିବ ବା ଗୋଗୃହେ ଅଗ୍ନିଂ ପ୍ରଜ୍ଵାଲ୍ୟ ତତ୍ତ୍ଵ ଗୁମ୍ଭୁକ୍ଵାଦିଗନ୍ଧଦ୍ରବ୍ୟଦ୍ଵିପଦ୍ୟେନ ଚ
ତଦ୍‌ଗୃହଂ ଧୁପାୟିତଂ କାର୍ଯ୍ୟମ୍ । ଏତେନ ମୟକାଦୀନାମୁପଦ୍ରବୋ ବାରିତ:
ସ୍ୟାତ୍, ଗୃହଦୋଷସ୍ତ୍ଵିନ୍ନିଦୁରିତୋ ଭବେଦିତି । ୧୫

इति सामवेदीये गोमिलगृहसूत्रे तृतीयप्रपाठक

षष्ठखण्डस्य व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ୩, ୬

ଗୋଗୃହେ ଏଂତିଦିନ ମାୟଂ ପ୍ରାତ:କାଳେ, ଅସ୍ତତ ମାୟଂ
ସାତ୍ରଂ ଓ ଗୋଗୃହେ ଅଗ୍ନି ଜ୍ଵାଲିଆ ତାହାତେ ଧୁନା ଶୁଣୁଲୁ ଏହାଂତି
ନିକ୍ଵେପ କରତ ଗୃହଶୋଧନ କରିବେ । ୧୫

ତୃତୀୟ ଅଧ୍ୟାୟେରୁ ଷଷ୍ଠ ଖଣ୍ଡେର ଅନୁବାଦ ସମାପ୍ତ ॥ ୩, ୬

अथातः श्रवणाकर्म्म । १ .

‘अथ’ अधिकारार्थः । ‘अतः’ ऊर्द्धं ‘श्रवणाकर्म्म’ अंधिकृतं वेदितव्यम् । १

इहारं परं हृते ‘श्रवणाकर्म्म’ बलिते आरक हरेल । १

पौर्यमास्यां कृत्यम् । २

तच्च श्रवणाकर्म्म ‘पौर्यमास्यां’ तिथौ ‘कृत्य’ करणीयं भवति आरब्धव्यमिति । श्रवणाकर्मेति मंडासंज्ञाकरणसामर्थ्यादस्मर्त्तः श्रवणानक्षयुक्तायामिव पौर्यमास्यामिति । २

एहै श्रवणाकर्म्म श्रावणमासेन पूर्णिमातेहै प्रथमं कृतं हृतेवे अर्थां श्रावणी पूर्णिमा हृतेते हेश आरक करिबे । २

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालान्नेरग्निं प्रणयन्ति । ३

‘शालायाः’ अग्नागारस्य ‘पुरस्तात्’ पुरोभागे ‘उपलिप्य’ गोमयत्वादिना, ‘शालान्नेः’ अग्नागारस्थितान्निंतएव ‘अग्निं’ गृहीत्वा ‘प्रणयन्ति’ यथाविधिं प्रज्वालयन्ति प्रज्वालयेयुः गृहस्था अविशेषेति । ३

ये गृहे नित्याग्निहोत्रेण अग्निं स्थापित आछे, सेहै गृहेण पुरोभागे, गोमयादिर द्वारा लिम्पिन करिया तं स्थाने, सेहै अग्नि हृतेतेहै किकिं अग्नि नहैया पृथक् करिया यथाविधि अङ्कलित करिबे । इहा, अविशेषे सकल गृहेश्वरै कर्तव्य । ३

অমিতস্বত্বার্থ্যুপলিম্পন্তি । ৪

‘অমিতঃ’ তস্যামিনবস্যান্নেঃ, ‘স্বত্বাতি’ জ্ঞানানি ‘উপ-
লিম্পন্তি’ গৌমযেত্বাদিনেব । ৪

সেই অভিনব স্থাপিত অগ্নির চারি দিকে চারিটি স্থানও
গৌময়াদির দ্বারা লিম্পন করিবে । ৪

প্রতিদিশম্ সাধিকে প্রক্রমে । ৫, ৬

‘প্রতিদিশং’ দিশং দিশং প্রতি ‘সাধিকে প্রক্রমে’ অনূন-প্রক্রম-
পরিমিত-স্থানে তল্লিম্পনং কৰ্ত্তব্যম্ । ‘ত্রিপদঃ প্রক্রমঃ স্মৃতঃ’ । ৫, ৬

প্রত্যেক দিকেই অনূন এক প্রক্রম অর্থাৎ ত্রিপদ স্থান
লিম্পন করিবে । ৫, ৬

অগ্নৌ কপালমাধায় সঙ্কতসঙ্কৃহীতং যবমুষ্টিং
মৃজ্যত্যনুপদহন্ । ৩

‘অগ্নৌ’ তত্র ‘কপালং’ ঘটাদিপ্রায়ং ভাজনম্ ‘মাধায়’ স্থাপ্য,
তল্লিন্বেবোক্তম্ ভ্রাড়ে ‘সঙ্কতসঙ্কৃহীতং যবমুষ্টিং’ একদেব সঙ্ক-
হীতং মুষ্টিমিতং যবান্নম্ ‘অনুপদহন্’ দহন্ যদা ন ভবেৎ তদা
কলা ‘মৃজ্যতি’ মর্জ্যেৎ । ৩

সেই নবায়িতে মাণ্ডা স্থাপন করিয়া, তাহাতে এক
মুষ্টি যব একবার ফেলিয়া, না পোড়ে এরূপ করিয়া
ভাজিবে । ৩

পশ্চাদগ্নে কলুখলং হৃৎ হযিত্বাঃ বহন্যুর্হি চম্ । ৮

‘অগ্নেঃ’ তস্য ‘পশ্চাত্’ ভাগে ‘কলুখলং’ ‘হৃৎ হযিত্বা’ হৃৎ স্থাপয়িত্বা তত্র ‘হৃৎ’ তুষমুক্তং যথা স্যাৎ তথা ক্রত্বা ‘অব-
হন্তি’ মুষ্টিমিতান্ তান্ মৃষ্টয়বান্, মুম্বলেনেতি । ৮

সেই অগ্নির পশ্চাদ্ভাগে দৃঢ়রূপে উদুখল স্থাপন করিয়া,
তাহাতে সেই ভাজা যবগুলি নিস্তম্বীকরণাভিপ্রায়ে শূর্ণলা-
হত করিবে । ৮

সুকৃতান্ সক্তূন্ ক্রত্বা চমস অ্যোষ্য শূর্ণেণাপি-
ধায় নিদধাতি । ৯

এবম্ ‘সুকৃতান্’ নিস্তম্বীকৃতান্ ‘সক্তূন্’ মৃষ্টয়বশূর্ণান্
‘ক্রত্বা’ ‘অমসে’ পানপাত্রবিশেষে ‘অ্যোষ্য’ সংস্খ্যায় ‘শূর্ণেণ অপি-
ধায়’ চ ‘নিদধাতি’ যথাস্থানং রচতি । ৯

এইরূপে ভাজা যবগুলি নিস্তম্বীকৃত ও চূর্ণীকৃত হইলে,
সুন্দর ছাত্ত প্রস্তুত হইল জানিয়া, তাহা চমসে অর্থাৎ পানীয়
পাত্রে রাখিয়া, তাহাতে শূর্ণ (কুল) আচ্ছাদিত করিয়া যত্নে
রাখিবে । ৯

ক্ব দিশি রচেৎ ? ইত্যগ্নজ্জামপনোদিত্যমাহ;—

কোন দিকে রাখিবে ? এই আশঙ্কা দূর করিবার অভিপ্রায়ে
বলিতেছেন ;—

দক্ষিণপশ্চিমে অন্তরেণ সস্বরঃ । ১০

‘দক্ষিণপশ্চিমে’ ইে দ্বিতী ‘অন্তরেণ’ মধ্যে ‘সংহরঃ’ গমনা-
গমনমার্গঃ । তদেতল্লক্ষ্যরাতিরিক্তপ্রদেশেযু যত্র কুত্র বা রশ্মি-
দিত্বমিপ্রায়ঃ । ১০

দক্ষিণ ও পশ্চিম দিকের মধ্যে অর্থাৎ তৈলকোণে
গমনাগমনের পথ থাকিবে । তদতিরিক্ত যে কোন স্থানে ঐ
ছাত্তু রাখা যাইতে পারিবে । ১০

অস্তমিতে চমসদব্য্বাধাদায় শূর্পস্চাতিপ্রণীত-
স্যাৎ ব্রজতি । ১১

‘অস্তমিতে’ সবিতরি ‘চমস-দব্য্বা’ শূর্পে চ’ ‘আদায়’
গৃহীত্বা ‘অতিপ্রণীতস্য’ ‘অতিরিক্তরূপেণ স্থাপিতস্য, নিত্যা-
গ্নিতঃ পৃথক্ কৃত্বা দ্বিতীয়তয়া স্থাপিতস্য, অভিনবস্য তস্যৈ-
বান্নে: ‘অর্ধে’ সমীপে ‘ব্রজতি’ হোমার্থমिति । ১১

সূর্যদেব অস্ত হইলে চমস (পানপাত্র), দর্বা (হাতা)
ও শূর্প (কুলা) লইয়া, সেই অতিরিক্ত (অর্থাৎ নিত্যস্থায়ী
অগ্নি হইতে বিভিন্ন) নূতন অগ্নির নিকটে হোম করিবার
অভিপ্রায়ে গমন করিবে । ১১

শূর্পে সক্তনাবপতি চমসে চৌদকমাদত্তে । ১২

‘চমসে রক্ষিতাক্ তান্ সক্তনান্’ ‘শূর্পে’ ‘আবপতি’ ‘চ’ অপি
শূর্পে তত্র চমসে ‘চৌদকম্’ ‘আদত্তে’ গৃহীত্বাৎ । ১২

পূর্বের চমসে রক্ষিত ছাত্তুলি শূর্পে ঢালিয়া লইয়া সেই
চমসে জল গ্রহণ করিবে । ১২

सकृत् संगृहीतान् दर्व्या सक्तून् कृत्वा पूर्वं उप-
लिप्त उदकं निनीय वलिं निवपति; यः प्राच्यां दिशि
सर्पराज एष ते वलिरिति । १३

ततः 'दर्व्या' तथा 'सक्तून्' 'सकृत्' एकवारं 'सङ्गृहीतान्
कृत्वा' गृहीत्वा, किञ्च 'पूर्वं' पूर्वस्यां दिशि 'उपलिप्ते' गोमयादि-
लिप्तस्थाने 'उदकं' चमसाद्गृहीतं 'निनीय' निषिञ्च, तदुपरि
'यः प्राच्यां दिशि सर्पराज एष ते वलिः (म० ब्रा० २, १, १)'—
'इति' अनेन मन्त्रेण 'वलिं' भागं 'निवपति' संस्थापयति । १३

पরে सेई हातार चारा. एकवारे पूर्ण मात्राय सेई
छाडू तुलिया लईया एवः पूर्व दिके गोमयादि-उपनिष्ठ
स्थाने सेई चमसपात्रस्थितं जल निष्कन करिया तदुपरि
यथाक्रमे 'यः प्राच्यां (म० ब्रा० २, १, १)' एई मन्त्रे वलि
(भाग) स्थापन करिबे । १३

उपनिनयत्यपात् शेषं यथा वलिं न प्रवक्ष्यतीति । १४

'अपां शेषं' तच्चमसपात्रस्थमवशिष्टं जलं 'उपनिनयति' उप-
निनयेत् स्थापितवलीरुपरि किञ्चित् क्षिपेत् । तथा कृत्वा
क्षिपेत् 'यथा' च 'वलिं' तं वलिं 'न प्रवक्ष्यति' न प्रवक्षेत् । १४

सेई चमसपात्रस्थ अवशिष्ट जल सेई वलिर उपरि
किञ्चिन्नात्र क्षेपण करिबे । ए जल एरूप सतर्कतार सहित
क्षेपण करिबे, याहाते ई वलिगुलि भासिया ना याय । १४

সব্ধং বাহুমন্বাৱৃতা চমসদব্ধাৱম্ভুচ্য প্রতা-
 প্ধিবং দক্ষিণৌবং প্রতীচ্যেৱমুদীচী যথালিঙ্কমব্ধা-
 বর্চমানঃ । শূর্ণেণ শেধমন্নাৱোপ্যানতিপ্রণীতস্যাধ্বং
 ব্রজতি । ১৫, ১৬

ততশ্চ 'অব্ধাবর্চমানঃ' তত্রৈকত্রৈবস্থিত্বৌ 'সব্ধং বাহুম্
 অন্বাৱৃতা' বামভাগাবর্চনক্রমেণ 'এবং' যথোক্তেন সঙ্ঘত্ সঙ্ঘ-
 হীতাদিপ্রকারেণ 'দক্ষিণা' দক্ষিণস্যাং দিশি দেয়া বলি:
 'যথালিঙ্ক' মন্ডলিঙ্কমনতিক্রম্য মন্ডলিঙ্কানুসারতএৱ মন্ড-
 পঠিত্বা হর্চ্যেতি । 'এবং প্রতীচী' বলি: হর্চ্যেত্বা । 'এৱম্
 উদীচী' বলি: চ হর্চ্যেত্বা । ততশ্চ 'চমসদব্ধা' 'অম্ভুচ্য' জল-
 ধৌতি প্রকৃত্য 'প্রতাপ্য' তচ্ছিন্দেৱান্নৌ; 'শেধ' অবশিষ্টসম্ভাগম্
 'অন্নৌ' তচ্ছিন্দেৱ 'অপ্য' প্রচ্ছিন্দ্য 'অনতিপ্রণীতস্য' চিরস্থা-
 যিনএৱ তস্য, যতো গৃহীত্বা এষোতিপ্রণীত: তস্য 'অধ্বং' সমীপং
 'ব্রজতি' ব্রজেৎ । ১৫.১৬

সেই এক স্থানে থাকিয়াই একটু বামে হেলিয়া, এই
 রূপে দক্ষিণ দিকে একটি বলি, পশ্চিমে একটি ও উত্তরেও
 একটি বলি স্থাপন করিবে এবং তত্তৎপ্রদানকালে মন্ত্র
 ব্রাহ্মণোক্ত (২, ১.১—২) অপর মন্ত্রত্রয়ের অর্থানুসারে
 যথাযথ মন্ত্র ব্যবহার করিবে । পরে চতুর্দিকে চারিটা বলি-
 প্রদান ও তদুপরি অবশিষ্ট জলক্ষেপণ হইলে পরে শূন্য
 চমস ও দর্বা জলে ধুইয়া সেই অগ্নিতাপে শুকাইয়া লইবে

এবং অবশিষ্ট ছাত্তগুলি সেই অগ্নিতে ফেলিয়া: দিয়া, যে অগ্নি হইতে কিঞ্চিৎ লইয়া এ অগ্নি প্রস্তুত হইয়াছে, সেই চিরস্থায়ী অগ্নির নিকটে গমন করিবে । ১৫—১৬

পশ্চাদ্গ্নে ভূমৌ ন্যস্বৌ পাণী প্রতিষ্ঠাপ্য নমঃ
পৃথিব্যা হৃত্য তং মন্ত্রং জপতি । ১৩

‘অগ্নে:’ চিরস্থাপিতস্য অনতিপ্রণীতস্য তস্য ‘পশ্চাত্’ ভূমৌ
‘ন্যস্বৌ’ অধোমুখৌ ‘পাণী’ হস্তৌ ‘প্রতিষ্ঠাপ্য’ ‘নমঃ পৃথিব্যৈ
(ম• ব্রা• ২, ১, ২)’—‘হুতি এতং মন্ত্রং জপতি’ । ১৩

সেই অনতিপ্রণীত চিরস্থাপিত অগ্নির পশ্চাঙ্গাগে হস্তদ্বয়
• অধোমুখ করিয়া স্থাপন পূর্বক ‘নমঃ পৃথিব্যৈ (মং ব্রাঃ ২,
১, ৩)’, এই মন্ত্রটী জপ করিবে । ১৭

‘প্রদৌষে পায়সস্বরু: । ১৮

তত: ‘প্রদৌষে’ রাশিপ্রথময়ানি ‘পায়স: চরু:’ পাকব্য: । ১৮

তদনন্তর রাত্রির প্রথম প্রহরার্ত্তে দুগ্ধপক চরু অর্থাৎ;
শ্রায়স পাক করিবে । ১৮

তস্য জুহুয়াৎ; শ্রবণায় বিশ্বাণ্যৈঃ স্নেহৈঃ প্রজাপত্যে
বিপ্ৰৈঃ দেবৈঃ স্বাহেতি । ১৯

‘তস্য’ চরু: একৌকং ‘ভাগং গৃহীত্বা ‘শ্রবণায় স্বাহা’-

‘ইতি’ ইত্যেবং পঞ্চभिर्मन्त्रैः ‘जुहुयत्’ पञ्चहीमान् जुह्या-
दिति । १८

সেই চরুর এক এক ভাগ লইয়া ‘শ্রবণায় স্বাশা’ প্রভৃতি
পাঁচটি মন্ত্রে পাঁচটি আঙ্কতি প্রদান করিবে । ১৯

स्थालीपाकावृताऽन्यत् । २०

‘অন্যত্’ কৰ্ম্মশেষং. ‘স্থালীপাকাবৃতা’ স্থালীপাকরীত্যা
কর্ত্ত্ব্যেতি শেষঃ । ২০

অপর শেষ কৰ্ম্মসকল, স্থালীপাক যজ্ঞ যেরূপে সম্পন্ন
করিতে হয়, সেই প্রণালীতেই করিবে । ২০

उत्तरतोऽग्नेर्दभंस्तम्बं समूलं प्रतिष्ठाप्य सोमो-
राजेत्येतं मन्त्रं जपति यां सन्धां समधत्तेति
च । २१

‘অগ্নেঃ’ তস্যৈব ‘উত্তরতঃ’ ‘সমূলং দম্ভংস্তম্বং’ ‘প্রতিষ্ঠাপ্য’
‘সোমো রাজা (মং ব্রাং ২, ১, ৪)’—‘ইতি’ ‘ইতং’ ‘মন্ত্র’ ‘য’
‘অপি’ ‘যাং সন্ধাং সমধত্ত (মং ব্রাং ২, ১, ৫)’—‘ইতি’ মন্ত্র
‘জপতি’ । ২১

সেই অগ্নির উত্তরভাগে মূলমহ কুশপুঞ্জ স্থাপন পূর্বক
‘সোমো রাজা (মং ব্রাং ২, ১, ৪)’ এই মন্ত্র এবং ‘যাং সন্ধাং
সমধত্ত (মং ব্রাং ২, ১, ৫)’ এই মন্ত্রটি পাঠ করিবে । ২১

श्वस्तलोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे पात्रेऽपि-
धाय निदधाति । अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं
प्राग्घोमादायहायण्याः । २२, २३

‘ततः’ तदनन्तरं ‘श्वः’ परदिने ‘अक्षतसक्तून्’ यवसक्तून्
‘कारयित्वा’ पुत्रपुरोहितादिना ‘नवे पात्रे’ ‘अपिधायं’
आच्छाद्य ‘निदधाति’ स्थापयति । तैरेव सक्तूभिः ‘अहरहः’
प्रतिदिनं ‘सायं होमात्’ सामहस्योन्नहोमतः पुरस्तादेव
‘तूष्णीम्’ अमन्द्रकमेव ‘बलीन् हरेत्’ । ‘आ प्राग्घोमादायः’
अग्रहायणमासीयपौर्णमासीं यावत्, पौर्णमासीतः प्राग्दिन-
पर्यन्तमिति । समाप्तं अथवाकर्णम् । २२, २३

•इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके समसखण्डस्य
व्याख्यानं सामअभिकृतं समाप्तम् ॥ ३, ७

परदिवस,* कोन आञ्जीयैर द्वारा यवेर छात्रु प्रसुत
कराईरी नूतन पात्रे टाका दिया राथिया दिवे एवः ए
छात्रु द्वारा प्रतिदिवस सायं होमेर पूर्के पूर्ववः बलि
भाग समस्त यथाश्राने प्रदान करिबे । अग्रहायण नामेर
पूर्णिमार पूर्के दिवस पर्यस्त एहेरूप करिबे हईबे । २२, २७ •

(श्रवणाकर्णम्* समाप्त) •

तृतीय अध्यायैर सप्तम खण्डेर अनुवाद समाप्त ॥ ७, ७

* ईशारई परिवर्ते ईदानीं श्रवणीवक्रन चलिह हईयाछे ; एहे पूर्णिमाकेहे
उत्तरपश्चिमांकले “श्रवणीपूर्णिमा” कःह ।

অথ আশ্বযুজীকর্ম উপদিশ্যতে ;—

অতঃপর আশ্বযুজীকর্ম* বলা যাইতেছে ;

আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাस्याং পৃষাতকে পায়সস্বরু
রৌद्रঃ । ১

‘আশ্বযুজ্যাং পৌর্ণমাस्याং’ আশ্বিনপূর্ণিমায়াং ‘পৃষাতকে’
আজ্যমিশ্রিতে পয়স্বি সমাধাদিতে (ইতি ভাবতীলব্ধঃ) ‘রৌद्रঃ’
রুদ্রদেবতাকঃ ‘পায়সঃ স্বরুঃ’ পল্লবঃ ইতি শিষঃ । ১

আশ্বিন মাসের পূর্ণিমাতে পৃষাতক অর্থাৎ দ্ব্যতমিশ্রিত
চুঞ্চমস্পাদনপূর্বক রুদ্রদেবতাকে তুষ্ট করিবার অভিপ্রায়ে
পায়স চরু পাক করিবে । ১

তস্য जुहुयादा नो मित्रावरुणेति प्रथमां मान-
स्तोक इति द्वितीयाम् । ২

‘তস্য’ চরোঃ একৈকমংগং গৃহীত্বা ‘আনোমিত্রাवरुणा (ছ.
শ্রা. ২, ১, ৩, ৩)’—‘ইতি’ ‘প্রথমাম্’ ‘আহুতি’ কিঞ্চ ‘মান-
স্তোকে (ম. ব্রা. ২, ১, ৮)’—‘ইতি’ ‘দ্বিতীয়াম্’ ‘আহুতি’
‘জুহুয়াৎ’ । ২

সেই চরুর এক এক ভাগ গ্রহণ করিয়া ‘আনোমিত্রা

* ইহারই পরিবর্তে ইন্দানীৎ কোজাগরীকৃত্য অর্থাৎ কোজাগর পূর্ণিমাতে
লক্ষ্মীপূজা হইয়া থাকে ।

वरुणा (छं आं ७, १, ७, १)' এই মন্ত্রে প্রথম. ৩ 'মান
স্কোকে তনয়ে (মং ভ্রাং ২, ১, ৮)' এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আছতি
প্রদান করিবে। ২

গোণামভিষ্ম পৃথক্ কাম্যাসীত্ব্যিত্বমৃতিभिः । ৩

'ষ' অপি 'কাম্যাসি ইত্যিত্বমৃতিभिঃ' যজুর্বেদপ্রসিদ্ধৈঃ
(যং বেং সং ৮, ৪৩) 'গোণামभिঃ' একাদশभिঃ 'পৃথক্'
নামশঃ একাদশাঙ্কতী জুঁড়িয়াত্তস্যৈব চরোরং গৃহীত্বীতি । ৩

'কাম্যাসি' প্রভৃতি যজুর্বেদে ঋত একাদশ (যং বেং
মং ৮, ৪৩) গোণাম উচ্চারণ করত ঐ চরুর ভাগ গ্রহণ
পূর্বক পৃথক্ পৃথক্ একাদশটি* আছতি প্রদান করিবে। ৩

স্থালীপাকাবৃতাণ্যত্ । ৪

'অন্যত্' সর্ব 'স্থালীপাকাবৃতা' স্থালীপাকরীত্যা, এব
কর্ত্ব্যেতি । ৪

অপর সমস্ত কার্য স্থালীপাক প্রণালীতেই করিবে। ৪

পৃষাতকং প্রদক্ষিণমগ্নিं पर्याणीय ब्राह्मणान-
वेक्षयित्वा स्वयमवेक्षेत ; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छु-
क्रमञ्चरत् पश्येम शरदः शतं जीष्वेम शरदः शत-
मिति । ५

* হৈডা, রজা, হব্য, কামা, চক্ষা, জ্যোতা, অদিতি, সরস্বতী, মহী, বিষ্ণু, অগ্নি ; এই একাদশটি যজুর্বেদোক্ত গোণাম ।

ততঃ 'শম্মি' প্রদক্ষিণং' যথা স্যান্ তথা 'পৃষাতকম্' শাস্ত্র-
মিশ্রিতং পয়ঃ 'পর্যায়ীয' স্বসমীপং গৃহীত্বা তস্ব 'ব্রাহ্মণ্যান্'
তত্রাগতান্ 'অবেদ্যিত্বা' দর্শয়িত্বা 'তস্বশুর্দেবহিতম্'—'ইতি'
ইমং মন্ত্রং পঠন্ 'স্বয়ম্ অববেত' । ৫

তদনন্তর অগ্নিকে প্রদক্ষিণ করাইয়া সেই পৃষাতক স্ব-
সমীপস্থ করত স্থানীয় ব্রাহ্মণগণকে দেখাইয়া 'তচ্চশুর্দেব-
হিতঃ' ইত্যাদি মন্ত্রটি পাঠ করিতে করিতে তন্মধ্যে নিজ-
মুখের প্রতিবিম্ব দর্শন করিবে । ৫

ব্রাহ্মণ্যান্ ভোজয়িত্বা স্বয়ং ভুক্তা জাতুধান্ম-
ণীন্ সর্বৌষধিমিশ্রানাবধীরন্ স্বস্তায়নার্থম্ । ৬

'ব্রাহ্মণ্যান্' নিমন্ত্রিতান্ 'ভোজয়িত্বা' ভোজনদানেন তর্প-
য়িত্বা ততঃ 'স্বয়ং ভুক্তা' 'সর্বৌষধিমিশ্রান্' ত্রীহি শালি-মুহ-
গোধূম-সর্ষপ-তিল-যব-মিশ্রপোষ্টলিসহিতান্ 'জাতুধান্' জাতু-
ধানামকীন্ লাঙ্গালাতান্ 'মণীন্' 'স্বস্তায়নার্থ' কল্যাণায়
'অবধীরন্' স্ববাহ্বাদাবিতি । ৬

এইরূপে কর্মশেষে নিমন্ত্রিত ব্রাহ্মণদিগকে ভোজন করা-
ইয়া আপনিও ভোজন করিয়া ত্রীহি, ধান্য, যুগ, গোধূম,
সর্ষপ, তিল, যব, এই সপ্ত শস্য একত্রীকৃত পুঁটলিতে বাঁধিয়া
তাহার সহিত জাতুয* নামক কয়েকটি মণি বাছতে বা অন্য

* যে মণিকোর বর্ণ লাঙ্গাসদৃশ, তাহাকে 'জতু' কহে । 'ক্রমাময়'ও
তাহার নামান্তর । জতুথওকে 'জাহু' কহে ।

কোন উত্তমানে বন্ধন. করিবে#। ইহাতে কল্যাণ-বৃদ্ধি হয়। ৬

সায়ং গা: পৃষাতকং প্রাশয়িত্বা সহবত্স্মা বাস-
যেত স্বস্তি হ্রাসাং ভবতি। ৩,৮

‘সায়ং’ সমুপস্থিতে ‘গা:’ ‘পৃষাতকং’ তত্ ‘প্রাশয়িত্বা’ পায়-
য়িত্বা ‘সহবত্স্মা:’ বত্স্মৈ: সহিতা: তা: ‘বাসযেত’ তাং রাত্নি-
মিতি। এতেন কার্ম্মণা ‘হ্রাসাং’ গবাং ‘স্বস্তি’ মুখং
‘ভবতি’। ৩,৮

সায়ংকালে, গাভীসকল চারণভূমি হইতে প্রত্যাগত
হইলে, তাহাদিগকে সেই পৃষাতক পান করাইবে এবং
ঐ রাত্রে বৎসগুলিকে স্বতন্ত্র বন্ধন না করিয়া স্ব স্ব মাতার
নিকটেই রাখিবে। ইহাতে সেই গাভীগুলি আনন্দিতা
হইবে। ৭, ৮ ॥

(ইতি আশ্বযুজী কৰ্ম্ম অর্থাৎ কোজাগরকৃত্য)

নবযজ্ঞে পায়সস্বহরৈন্দ্রাগ্ন:। ৯

* উত্তরপশ্চিমাঞ্চলে ব্রাহ্মণগণ আত্রিও এ রক্ষা. বন্ধন করিয়া থাকেন।
যদিও তাঁহারা সর্কশস্য দ্বারা রক্ষা বন্ধন করেন না, কিন্তু প্রতিপৎ তিথিতে
অর্থাৎ শারদীয় নব রাত্রির আরম্ভদিনে দেবীর আরাধনার জন্য যে কলশ
স্থাপন করেন, সেই বেদীতে সে সকল সর্কশস্য বপন করা হয়, সেই
নবোত্তি সমস্ত লইয়াই এ কার্য্য নিৰ্ব্বাহ করেন।

‘अन्यत्’ अवशिष्टकार्यजातं ‘स्थालीपाकावृता’ स्थाली-
पाकयज्ञरीत्या एव भवेन्नम । ११

अवशिष्ट कार्य समस्त स्थालीपाक यज्ञेर विधि अनुसारेण
करिते ह्येवे । ११

हविसृष्टिशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः । १२

‘सृष्टिशेषम्’ उक्तगीकृतस्य हविषः शेषं ‘हविः’ ‘यावन्तः’
दर्शकाः परिजना निमन्त्रिताश्च ‘उपेताः’ तत्रागताः ‘स्युः’ तान्
सर्वानेवाविशेषेण ‘प्राशयेत्’ । १२

उत्सर्गोक्त हविर अवशिष्ट लईया तत्रागत दर्शक,
परिजन, निमन्त्रित सकलकेइ यथाभाग थांशैवे । १२

सक्तदपामुपस्तीर्य द्वि श्वरोरवद्यति । १३

‘श्वरोः’ उपरि ‘अपां’ भागं ‘सक्तम्’ एकवारम् ‘उपस्तीर्य’
प्रथमसिद्धुनं प्रकृत्य ‘द्विः’ द्विवारम् ‘अवद्यति’ तं श्वरं मन्त्रणे-
निति । १३

होमावशिष्ट चरुर उपरि एकवार जलेर छड़ा दिया
ताहाकेइ मन्त्रणेर द्वारा बारद्वय खण्डन करिबे अर्थात्
मेइ चरुरके त्रिर्भागे विभक्त करिबे । १३.

त्रि भृगूणाम् । १४

‘भृगूणां’ भृगुगीचीत्यन्तानां ‘त्रिः’ त्रिवारमवदानं कर्त्तव्य-
मिति विशेषः । १४

ভৃগুগোত্রীয়েরা সেই চরুকে চতুর্ভাগে বিভক্ত করিবে,
ইহা বিশেষ। ১৪

অপাচ্বৈ বোপরিষ্ঠাত্ । ১৫

‘ব’ অপি ‘বপরিষ্ঠাত্’ তস্য বাবদাতস্বধরীঃ, ‘অপা’ প্রচ্যেপঃ
কর্তব্যঃ । ১৫

সেইরূপে বিভাগীকৃত চরুসমস্তের উপরিও একবার
জল সিঞ্চন করিবে। ১৫

অসংস্বাদং নিগিরেদ্রান্নঃ শ্রেয় ইতি । ১৬

এবং জ্ঞাত্বা ততঃ ক্রিয়মাণং তদ্বৎ ‘মদ্রান্নঃ শ্রেয়ঃ’ (মং
ব্রা০ ২,১,১২) ‘ইতি’ ইমং মন্ত্রং পঠিত্বা ‘অসংস্বাদং’ তদ্বৎ
অস্বাদং সম্যক্ গৃহীতং ন ভবতি যথা তথাজ্ঞত্বৈ ব ‘নিগিরেৎ’
দন্তী স্ববর্ণমজ্ঞত্বৈ ব গলাধঃ কুর্যাদিতি । ১৬

এইরূপে করিয়া তাহার পরে সেই চরু কিঞ্চিৎ গ্রহণ
করিয়া ‘ভদ্রান্নঃ শ্রেয়ঃ’ (মং ব্রাং ২,১,১৩) এই মন্ত্রটি
পাঠান্তে স্বাদ গ্রহণ না করিয়াই গিলিয়া ফেলিবে। ১৬

এবং ত্রিঃ । ১৭

‘এবং’ মন্ত্রপাঠপূর্বকমসংস্বাদং ‘ত্রিঃ’ ত্রিবারম্ নিগরণং
কর্তব্যম্ । ১৭

এইরূপে মন্ত্র পাঠ পূর্বক ও স্বাদ গ্রহণ বিনা বারত্ৰয়
চরুভাগ গলাধঃকরণ করিবে। ১৭

तूष्णीं चतुर्थम् । १८

‘चतुर्थं’ निगरणं ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकमेव परमत्रांप्यसंस्वाद-
मिति वर्त्तते । १८

चतुर्थवारं मन्त्रपाठेन आवश्यक नाई, किञ्च एवारं अत्र
ग्रहणं करिष्ये न । १८

भूय एवावदाय कामन्त्र संस्वादयेरन् । १९

‘भूयः’ पुनरपि पूर्ववत् ‘अवदाय’ चरुच्छेदं प्रकृत्य ‘तत्र’
तस्मिन् पक्षे ‘कामं’ यथा स्यात् तथा ‘संस्वादयेरन्’ तं चरुभाग-
मिति । १९

पुनश्च सेहैरूपे मेरुग द्वारा चरु मन्त्र भाग भाग
करिष्या भक्षणं करिष्ये परं एवारं यदि ईच्छा ह्य, अत्र ग्रहणं
करिष्ये पात्रिष्ये । १९

आचान्तोदकाः । २०

ततः ‘आचान्तोदकाः’ भवेयुः उदकैः कृताचमनाः स्यु-
रिति । २०

अनन्तरं जलेन द्वारा आचमनं करिष्ये अर्थात् मुखं च
हस्तपदादि धोत करिष्ये । २०

प्रत्यभिमृशेरन्मृखं शिरोऽङ्गानीत्यनुलोममो-
सीति । २१

ततश्च 'अमोसि (म० ब्रा० २,१,१४)'-इति इमं मन्त्रं पठन्नेव 'मुखं' ललाटादि चिक्कपर्यन्तं 'शिरः' ब्रह्मरन्ध्रम् 'अङ्गानि' कर्णमूलादीनि पादाग्रान्तानि 'प्रत्यभिच्छेरेन्' उदके सिञ्चे रन्निति । २१

तदवावहितेहै 'अमोसि षोण (म० ब्रा० २,१,१४)' मन्त्रं पाठं कृत्वा ललाटे हस्ते दाडि पर्यास्य ओ लङ्कारक प्रवेशं एव कर्णमूल हस्ते पदाग्र पर्यास्य तानङ्गणे धीत करिषे । २१

एतथैवावृत्ता श्यामाकथवानामग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्यामाकानामेतमुत्वं मधुना संयुतं यवमिति यवनाम् । २२, २३, २४ । ३, ८

'एतया एव आहृता' अनया नववीडियज्ञोक्तरीत्या एव 'श्यामाकथवानाम्' अपि नवानां यज्ञः कार्यः । विशेषस्तु ;— 'श्यामाकानां' श्यःभाकसम्बन्धिनि यज्ञे 'अग्निः प्राश्नातु प्रथमः (म० ब्रा० २,१,१५)'—'इति' एष मन्त्रो व्यवहार्यः ; किञ्च 'यवानां' यवसम्बन्धिनि यज्ञे 'एतमुत्वं' मधुना संयुतं यवम् (म० ब्रा० २,१,१६)—'इति' एष मन्त्रो व्यवहर्त्तव्यइति । २२, २३, २४

इति सीमवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे छतीयप्रपाठके अष्टमखण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिहृतं समाप्तम् ॥ ३, ८

पूर्वेकं याशं वना इहेल, ए मंत्रसुहे नूतन लीहि भग्य

सम्बन्धे, परं श्यामाकं च यव शम्य सम्बन्धे च एहं रीतिते
यञ्च सम्पन्नं करिबे । विशेष एहं ;—नव. श्यामाकयञ्च
'शतायुधाय' मञ्चुरे परिवर्ते 'अग्निः प्रोक्तात् प्रथमः
(मं ब्रां २,१,१५)' मञ्चुरे व्यवहृतं ह्येव एव च नव यवयञ्च
'एतमुत्तं मधुना (मं ब्रां २,१,१६)' मञ्चुरे व्यवहृतं
ह्येव । २२, २७, २८

इति तृतीय अध्यायेर अर्कम खण्डे अन्ववाद समाप्त ॥७,८

आयहायण्यां बलिहरणम् । १

'आयहायण्याम्' आयहायणी मार्गशीर्षरुति पर्यायवचनम् ।
आयहायणस्य यमायहायणी, तस्यां शीर्षमास्याम् अपि 'बलि-
हरणं' कर्त्तव्यम् । १

अग्रहायणमासेर पुर्णिमाते च बलि हरणं कुरिबे* । १

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् । २

एतच्च बलिहरणं 'श्रावणेन एव व्याख्यातम्' श्रावण्यां बलिः
हरणे यद्यदुपदिष्टमिहापि तत्तदेव बोध्यमिति । २

एहं बलिहरणं, श्रावणमासेर बलिहरणेहं काथत
ह्येयात् अर्थात् श्रावणपुर्णिमाते बलिहरणविषये याहा

* श्रावण-पुर्णिमा ह्येते प्रतिदिन ये अन्वयनं ह्येव, ताहा एहं बलि हर-
णे शेषं ह्येव । पूर्वकाले च ए चारिन्वास मारीभय उपस्थितं ह्येव ।

যাহা উপদিষ্ট হইয়াছে, এই অগ্রহারণপূর্ণিমার বলিহরণেও তৎসমস্তই প্রতিপাল্য হইবে । ২

তন্মায় বিশেষ ;—

তাহাতে বিশেষ এই ;—

নমঃ পৃথিব্যা ইত্যেতং মন্ত্রং ন জপতি । ৩

‘নমঃ পৃথিব্যৈ (মং ব্রাং ২, ১, ২)’-‘ইতি এতং মন্ত্রং’ ‘ন জপতি’ আশ্বহায়ণবলিহরণকারীতি শ্রাবণ্যাং বলিহরণে উক্তং ‘ন্যস্তৌ পাণী প্রতিষ্ঠাপ্য নমঃ পৃথিব্যা ইত্যেতং মন্ত্রং জপতি (পৃং ২৬৩)’ তদ্বৎ ন ভবতীত্যেব বিশেষ ইতি । ৩

শ্রাবণমাসে যে বলিহরণ আরম্ভ হইয়াছে, তাহাতে ‘নমঃ পৃথিব্যৈ (মং ব্রাং ২, ১, ৩)’ মন্ত্রের ব্যবহার উপদিষ্ট হইয়াছে, এই অগ্রহারণমাসের বলিহরণে তাহার আবশ্যক নাই ; এতন্মাত্র বিশেষ । ৩

অপরার্থ্যর্পি কানিচিৎ তদ্বিনকর্তব্যান্যাহ ;—

সেই দিনের কর্তব্য আরও কতকগুলি বলিতেছেন ;—

অথ পূর্বাঙ্ক এব প্রাতরাহুতিং হুত্বা দর্ভান্ শসীং বীরণাং ক্ষলবতীমপামার্গং শিরীষমেতান্যা-
হারয়িত্বা তুণ্ডীম্ভতসক্তুনামগ্নৌ কৃত্বা ব্রাহ্মণান্
স্বস্তিবাচ্যেতৈঃ সম্ভারৈঃ প্রদক্ষিণমগ্ন্যাগারাৎ প্রমৃতি-
ধূমং শাতয়ন্ গৃহাননুপরীয়াৎ । ৪

‘अथ’ शब्दो बलिप्रकरणतो वैभक्तं व्योतयति । तद्दिने
 ‘पूर्वाह्ने प्रातराहुतिं कृत्वा एव’ ‘दर्भान्’ कुशदण्डानि, ‘शमीं’
 तदृक्षपत्रं, ‘वीरणां’ वीरणदण्डं, ‘फलवतीं’ सफलां बदरी-
 शाखां, ‘अपामार्गं’ तच्छाखां, ‘शिरिषं’ तच्छाखां, ‘एतानि’
 सन्धारानि ‘आहारयित्वा’ येन केनचित् ‘अक्षतसक्तूनां’ यव-
 सक्तूनां भागं ‘तूष्णीम्’ अमन्त्रकमेव ‘अग्नौ’ कृत्वा प्रक्षिप्य ‘ब्राह्म-
 यान्’ तत्रत्वात् दक्षिणादानादितोषणेन ‘स्वस्ति’ शब्दं कल्याण-
 वचनं वा ‘वाचयित्वा’ ‘एतैः’ दर्भादिभिः ‘सन्धारैः’ सह ‘प्रद-
 क्षिप्य’ यथा स्यात् तथा ‘अग्न्यागारात्’ अग्निगृहात् ‘प्रभृति’
 ‘गृहान्’ सर्वानेव ‘अनु’ कृष्य ‘धूमं’ प्रदाय ‘शातयन्’ निर्वाप-
 यन् ‘परीयात्’ सर्वतो व्रजेत् । एतेन सर्वगृहेषु शान्त्वर्थं दर्भा-
 दिभिर्धूमदानं फलितम् । ४

आर० ;—सेहै दिनं पूर्वाह्ने प्रातराहुतिं हवनं करिष्या
 अत्रे कतकशुनि कुशा, शमीपत्रं, वीरणदण्डं, फलवतीं कूलगाछेर
 शाखा, आपांशेर डाल, शिरिषशाखा ;—एहैशुलि कोन
 व्यक्तिरे द्वारा आहरण करिहिया अग्निते अमन्त्रक छाडू होन
 करिष्या सेहै स्थाने उपस्थित ब्राह्मणगणके दक्षिणादानादि-
 द्वारा परिभुक्त करत अस्ति बलाहिया एहै दर्भादि सन्धार
 समस्त लहियाहै सेहै अग्निगृह हहेते आरञ्ज करिया सकल
 गृहेहै धूम दान करिबे परं से धूम उपशमितउ करिबे । ४

उत्सृजेत् कृतार्थान् सन्धारान् । ५

तान् ‘सन्धारान्’ ‘कृतार्थान्’ निष्पन्नप्रयोजनान् इति ‘उत्-
 सृजेत्’ परित्यजेत् । ५

সেই সম্ভারসম্বন্ধের অর্থাৎ দর্ভাদির কার্য শেষ হইল
অতএব ফেলিয়া দিবে । ৫

জাতশিলাসু মণিকং প্রতিষ্ঠাপয়তি বাস্তোষ্যত-
দ্ব্যেতেন দ্বিকেন । ৬

‘জাতশিলাসু’ উৎপন্নশিলাসু শিলাবহুদ্রনির্মিতাসু ইষ্ট-
কাসু ইষ্টকনির্মিতবেদ্যাম্ ‘বাস্তোষ্যতে (গী० গা० ৩,২,২০,-২১)’
—‘ইতি’ ‘অনেন দ্বিকেন’ সামদ্বয়েন ‘মণিকং’ মূলময়ং তাম্রাদি-
ময়ং বা বৃহত্ জলাধারং ‘প্রতিষ্ঠাপয়তি’ । ৬

প্রস্তরের নায় অদৃঢ় ইষ্টকসমূহে নির্মিত বেদির উপরি
‘বাস্তোষ্যতে (গেং গাং—৭,২,২০-২১)’ এই সামদ্বয় পাঠ-
পূর্বক জলের জালা বসাইবে । ৬

পর্যেণ দ্বাবুদকুম্ভৌ মণিকং আসিञ্চেৎ । ৭

ততঃ তস্মিন্ ‘মণিকে’ ‘পর্যেণ’ পর্য্যোনামমন্ত্রেণ (গী० গা०
১,১,১) ‘দ্বৌ’ ‘উদকুম্ভৌ’ উদকপূর্ণকলসৌ ‘আসিञ্চেৎ’ । ৭

তদনন্তর সেই জালাতে পরমাণ (গেং গাং ১,১,১)
পাঠ করত দুই কলশ জল ঢালিবে । ৭

সমব্রায়ন্তীত্ব্য তযচ্চাঁ প্রদৌষে পায়সস্বরুঃ । ৮

‘প্রদৌষে’ রজনীমুখে ‘সমব্রায়ন্তি (অ० আ० ২,২,৬)’ —
‘ইতি’ ‘এতয়া ঋচা’ ‘পায়সঃ স্বরুঃ’ পল্লবঃ । ৮

• अदोषमस्ये 'समन्वयसिद्धि (अ० आ०—७, ७, ७)' এই
 शব্দটি পাঠ করত পায়সং চরু পাক করিবে । ৮

তস্য जुहुयात् प्रथमाहव्युवाससेति । ९

'তস্য' चरुः अंशं गृहीत्वा 'प्रथमाहव्युवाससा (म० ब्रा०
 २, २, १)'—'इति' मन्त्रेण 'जुहुयात्' । ९

সেই চরুর কিসদংশ লইয়া 'প্রথমাহবুয়াসসা (মং ব্রাং
 ২, ২, ১)' এই মন্ত্র পাঠ করত একটি আহুতি প্রদান
 করিবে । ৯

स्थालीपाकावृतान्यत् । १०

'अन्यत्' अवशिष्टकार्यजातं 'स्थालीपाकावृतता' स्थालीपाक-
 य-रीत्याएव भवेन्नাম । १०

অপর কার্যসমস্ত পূর্বেক্ত স্থালীপাকযজ্ঞরীতিতে
 হইবে । ১০

• पश्चादग्निर्वर्हिषि न्यञ्ची पाणी प्रतिष्ठाप्य प्रति-
 क्षत्रद्वयेताव्याहृतीर्जपति । ११

'अग्निः' तस्य 'पश्चात्' पश्चिमे 'वर्हिषि' आस्तृतकुशोपरि
 'न्यञ्ची' अधोमुखी 'पाणी' हस्ती 'प्रतिष्ठाप्य' 'प्रतिक्षत्रे' (म०
 ब्रा० २, २, २—४)—'इति एताव्याहृतीः जपति' । ११

অগ্নির পশ্চিম ভাগে কুশোপরি হস্তদ্বয় অধোমুখ ভাবে

স্থাপন করিয়া, 'প্রতিক্রমে (মং ত্বাং ২,২,২-৪)'—এই ব্যাখ্যতিমন্ত্রত্রয় জপ করিবে। ১১

পশ্চাদ্গ্নে: শ্বস্ৱরমাশ্বারয়েদৃদগয়ৈস্বৌ কৃৎকপ্ৰব-
ণাম্ । ১২

‘গ্নে’ তস্য ‘পশ্চাত্’ পশ্চিমস্থাং দিশি ‘উদগয়ৈ: কৃৎকৈ:’ উত্ত-
রাপীড়নৈ: কৃৎকাদিभि: ‘উৎকপ্ৰবণ’ উত্তরনিম্নং যথা স্যাত্তথা
‘শ্বস্ৱর’ আশ্বনং ‘আশ্বারয়েৎ’ আশ্বতৃৎ কৃৎযাৎ । ১২

অনস্তর অগ্নির পশ্চিমে উত্তরাংশে কৃশাদি দ্বারা বসিবার
আশ্বন নিশ্চীর্ণে যজ্ঞবান্ হইবে; এ স্থান উত্তর দিকে নিম্ন
থাকিবে। ১২

তস্মিন্নহতান্যাশ্বরণ্যান্যাস্তীর্য্য দৃশ্বিণ্যতী গৃহ-
পতিরুপবিযতি । ১৩

‘তস্মিন্’ স্তস্বরে ‘অহতানি’ অশ্বগ্ৰিতানি ‘আশ্বরণ্যানি’
তির্য্যকপ্ৰবেশণীয়ত্বণানি ‘আস্তীর্য্য’ পাতয়িত্বা তত্র ‘দৃশ্বি-
ণ্যত:’ দৃশ্বিণ্যস্থাং ‘গৃহপতি:’ অনুষ্ঠানকারী ‘উপবিযতি’ উপ-
বিযেৎ । ১৩

উছপরি অচ্ছিন্ন আস্তরণগুলি পাতিয়া সর্ব্বদক্ষিণে গৃহ-
স্বামী উপবেশন করিবে। ১৩

অনন্তরা শ্বরে যাথাগ্যোষম্ । ৪

अनन्तराः' अव्यवहिताः 'अवरे' गृहपतितः कनिष्ठाः
याथाव्यहं' ज्येष्ठानुक्रमेण उत्तरोत्तरं स्थानमधिकुर्युरिति । १४

ढाँहार वागक्रमे ङैर्यथानुनारे जात्रादि उपवेशन
करिवे । १४

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः । १५

'अनन्तराः' तदव्यवहिताः 'भार्याः' गृहपतिवध्नादयः 'च'
अपि याथाव्यहमुत्तरोत्तरं उपविशे युरित्येव । तत्र विशेषमाहं
'सजाताः' समानजातीयाः असवर्णानामचोपवेशने नाधिकार-
इति भावः । १५

एवञ्च ढाँहार पदेरु गवर्णा कार्य्यादिञ्च ङैर्यथानुनारे
करिवे । १५

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तयेत् । १६

'समुपविष्टेषु' स्त्रावरादिभार्यान्तेषु परिजनेषु 'गृहपतिः'
अनुष्ठाती 'स्वस्तयेत्' स्वस्तिवाचनं कुर्यात् । १६.

सकले मनाक् उपविष्टे इहेले गृहस्थानी अस्त्यग्नेन आरभञ्च
करिवे । १७

तथाहि स्वस्तिवाचनप्रकारमेव दर्शयति ।—

किरूपे अस्त्यग्नेन करिवे ताहाइ देखाईतेहेन ;—

न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य श्योनापृथिवीनोभवेत्स्व-
तामचं अपति । १७

‘ন্যস্তৌ’ অধোমুখৌ ‘পাণী’ হস্তৌ ‘প্রতিষ্ঠাপ্য’ সংস্থাপ্য
‘শ্যোনাপৃথিবীনোভবা (ম০ ব্রা০ ২,২,৪)’—‘ইতি এতাং ঋচং
জপতি’ । ১৩

হস্তদ্বয় অধোমুখভাবে স্থাপন করিয়া ‘শ্যোনাপৃথিবী-
নোভবা (ম০ ব্রা০ ২,২,৪)’—এই ঋকৃটি পাঠ করিবে । ১৩

সমাপ্তায়াং সংবিশন্তি দক্ষিণৈঃ পাশ্বৈঃ । ১৮

‘সমাপ্তায়াং’ পাঠক্রিয়ায়াং ‘দক্ষিণৈঃ পাশ্বৈঃ’ দক্ষিণপাশ্বা-
নুসারেণ স্বাবরাদিভাষ্যান্তীপবিষ্টঃ সর্বপরিজনপ্রদক্ষিণতঃ ইতি
যাবত্ ‘সংবিশন্তি’ অগ্নিপরিজনযোর্মধাতঃ আগচ্ছন্তি । ১৮

পাঠ সমাপ্ত হইলে সকলকে প্রদক্ষিণ করিয়া অগ্নি ও
পরিজন এই উভয়ের মধ্য দিয়া স্বীয় আসনে সমাগত
হইবে । ১৮

এবং তিরম্ব্যাत्ममावृत्य स्वस्तায়नानि प्रयुज्य
यथान्यायम् । ১৯

‘এবং’ পরিজনপ্রদক্ষিণয়া ‘ত্রিঃ’ ত্রিবারম্ ‘অভ্যাঙ্ক’
স্ত্রীপবেশনস্থানমভিলক্ষ্য ‘আহৃত্য’ আবর্তনং ক্রত্বা ‘স্বস্ত্যয়-
নানি’ বামদেব্যাঙ্গীনি সামানি ‘প্রযুজ্য’ গীত্বা “যথান্যায়াং
পূর্বাঙ্কবত্ ক্রিয়াশেষ” কার্যমিতি । ১৯

এইরূপে বারত্ৰয় প্রদক্ষিণ করিয়া বামদেব্যাঙ্গী স্বস্ত্যয়ন-
সামগানাঙ্কে পূর্বাঙ্ক রীতিতে ক্রিয়া শেষ করিবে । ১৯

. अरिष्टसामसंयोगमेके । २०

'एके' आचार्या अत्र 'अरिष्टसामसंयोग' अरिष्टनामक-
साम्नः संयोगमपि आहुः । २०

कोन कोन आचार्या एहै अस्त्ययने अरिष्टेनामक साम-
योग करितेउ ईच्छा करेन । २०

उपस्पृश्य यथार्थम् । २१ ॥ ३,६

"उपस्पृश्य" अप आचम्य क्रियासंमतिं मत्वा 'यथार्थ'
स्वप्रयोजनानुगतं विहरेदिति । २१

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डस्य
व्याख्यानं सामअभिकृतं समाप्तम् ॥ ३,६

क्रियाशेषे आचमनं कर्त्विष्या यथेच्छं विचरणं करिते
पारिवे ।

इति तृतीय अध्यायेन नवमं खण्डं अनुवादं समाप्तम् ॥ ७,९

. अष्टका रात्रिदेवता । १

'रात्रिदेवता' रात्रिः देवता अस्याः 'अष्टका' इति नाम
क्रिया कर्त्तव्येति शेषः । १

अष्टकानामक एकं क्रिया रात्रिकाले करिते ह्य । १

শৃঙ্গকর্ম্ম । ২

“শৃঙ্গকর্ম্ম” শৃঙ্গ: পৌষণং ফলমস্যৈ তি । শৃঙ্গিকাম এবাশ্যা-
ধিকারী তথাচাস্য কাম্যত্বং স্থিতম্ । ২

যাঁহারা শৃঙ্গিকামনা করেন তাঁহারাঐ এই কর্ম্ম করিবেন । ২

আগ্নেয়ী পিত্রা বা প্রাজাপত্যশ্চুদেবতা বৈশ্বদে-
বীতি দেবতাবিচারঃ । ৩

‘আগ্নেয়ী’ অগ্নিদেবতাকা ‘পিত্রা’ পিতৃদেবতাকা ‘বা’
অথবা ‘প্রাজাপত্যা’ প্রজাপতিদেবতাকা ‘শ্চুদেবতা’ শ্চুতব এব
দেবতা যস্যা: ‘বৈশ্বদেবী’ সর্বদেবতাকা ‘ইতি’ এবাং ‘দেবতাবিচারঃ’
সন্তীতিশেষঃ । ৩

কেহ বলেন, এই কার্য্যে অগ্নির উপাসনা করিতে হয়;
কেহ বলেন, ইহা পিতৃগণের তোষার্থেই অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে;
কেহ বা প্রজাপতির তুষ্টির জন্যই ইহার অনুষ্ঠান স্বীকার
করেন; কেহ বা ইহা দ্বারা শীত ঋতুর উপভোগ প্রকৃতরূপে
সম্পাদিত করা হয় বলেন; কেহ বা স্বীকার করেন, ইহার অনু-
ষ্ঠানে সর্বদেবতাই প্রীত হইয়া থাকেন । ৩

চতুরষ্টকো হেমন্তস্তা: সর্বা: সমাংসাশ্চকৌষে-
দ্বিতি কৌষ: । ৪

‘কৌষ:’ আচার্য্যসু ‘হেমন্ত:’ কার্ত্তিকাদিমাঘান্তীমাস-
শচতুষ্টয়: ‘চতুরষ্টক:’ চতস্রভিরষ্টকাভিরূপেত: ‘ইতি’ মন্যতে ।

কিঞ্চ 'তা: সূৰ্বা:' অষ্টকা: 'সমাংসা:' মাংসদ্রব্যকা: 'ধিকীর্ষিত'
কর্তু মিস্ত্রিত্ । ৪

কৌৎস নামক আচার্য্য, অগ্রহারণ প্রভৃতি হেমন্ত *
চারিমােসে চারিটি 'অষ্টকা' কর্তব্য বলেন এবং সেই
চারিটিই মাংস দ্বারা সঙ্গীত করিতে ইচ্ছা করেন । ৪

ত্রয়শ্চক্ৰতৌগাদ্গাহমানিস্তথা গীতমবার্কাখণ্ডী । ৫

'গৌরাহমানি:' 'তথা' 'গীতম-বার্কাখণ্ডী' ইমি আচার্য্য:,
হেমন্ত: 'ত্রয়শ্চক্ৰ:' তিস্রোষ্টকা যত্র 'ইতি' মন্যন্তি ইতি
শ্রীষ: । ৫

ঐগাহমানি আচার্য্য এবং গৌতম ও বার্কখণ্ডী
আচার্য্য, ইহঁরা সকলেই হেমন্ত ঋতুতে তিনটি মাত্র অষ্টকা
স্বীকার করেন ৷ ৫

* "দ্বাদশমােসা: পঞ্চত্বো হেমন্তশিশিরয়ো: সমােসেন" ঐং ব্রাহ
১, ১, ১ । এতাবন্তা 'পাঁচ ঋতুতে সংবৎসর'—মতে হেমন্ত ও শিশির উভয়
ঋতুকেই হেমন্ত কহে এবং বেদের মধ্যে "শতং হিমা:" ও "শরদঃ শতং"
উভয়াদি ভূরি প্রয়োগ থাকায় শরৎ ঋতুতেই বর্ষ-সমাপ্তি ও হেমন্ততেই
বর্ষারম্ভ বুঝায়, অগ্রহারণ বলিতেও বর্ষের প্রথম মাসই বুঝায় সুতরাং
অগ্রহারণ হইতেই হেমন্ত ঋতু গণনীয় ।

f চারি মােসে তিনটি অষ্টকা কর্তব্য হইলে সুতরাং এক মাস বাদ
যাইবে। কোন্ মাস বাদ দিতে হইবে, তাহা স্পষ্টত নির্দিষ্ট না থাকিলেও
সে যে মাসে যে যে প্রকারে অষ্টকা করিতে হইবে, তাহা ক্রমে বলা হইবে
কাজেই যে মাসে কিছুই না বলা হইবে, তাহাই বাদ জানিতে হইবে!

(১) তত্রিমাংসাদ্যাপূপাষ্টকা—

যৌর্ধ্বমাংসহায়থ্যাস্তামিশ্রাষ্টমী তামপূপাষ্টকীত্যাচক্ষতে । ৬

‘আম্রহায়থ্যাঃ’ পৌর্ণমাस्या: ‘জর্ধ্বম্’ উপরি ‘যা’ ‘তামি-
শ্রাষ্টমী’ অন্যকারপক্ষীয়া ষষ্টমী তিথিঃ, ‘তাম্’ তিথিদ্ ‘অপূ-
পাষ্টকা’—‘ইতি’ ‘আচক্ষতে’ আচার্যা ইতি যাবত্ । এতেন
তত্রাষ্টম্যাম্ ষষ্টকাক্ত্ব্যং কৰ্ত্তব্যম্, তচ্চ অপূপৈ: সাধ্য মिति
ফলিতম্ । ৬

অগ্রহায়ণ মাসের পৌর্ণমাসীর পরেই যে অক্ষুকার-
অষ্টমী, আচার্যগণ তাহাকেই অপূপাষ্টকা বলেন ; অর্থাৎ
সেই তিথিতে অপূপের দ্বারা অষ্টকাকৃত্য করিতে
হয় * । ৬

স্থালীপাকাবৃত্তা তণ্ডুলানুপস্কৃত্য চরুশ্রপযতি । ৩

‘স্থালীপাকাবৃত্তা’ পূর্বেক্তয়া স্থালীপাকরীত্যা ‘তণ্ডুলান্’
‘তপস্কৃত্য’ সংস্কৃত্য তৈরৈব তণ্ডুলৈ: ‘চরু’ হবনীযান্ন ‘শ্রপযতি’
শ্রপযেত্ পরিপচেত্ । ৩

পূর্বে স্থালীপাক প্রকরণে † যে রূপ বলা হইয়াছে,
সেইরূপে তণ্ডুলসংস্কার করিয়া ঐ সংস্কৃত তণ্ডুলগুলির ‘চরু’
পাক করিবে । ৩

* অপূপের পরিচয় এবং তাহার দ্বারা অষ্টকাকৃত্য কিরূপে করিতে হয়,
তৎসমস্তই ক্রমে প্রকাশ পাইবে ।

† ১প্র০ ৭খ০ ১—৩য়০ দেখ ।

अष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् । ८

‘अ’ अपि ‘कपाले’ एकस्मिन् मूलाटाहे ‘अष्टौ’ ‘अपूपान्’ पिष्टकविशेषान् ‘अपरिवर्त्तयन्’ मेषणादिना असृश-
त्रेव अपयेत् । ८

एवं एकथानि बड़ माल्शाते आट्टि अपूप * मिन्न
करिबे ; एणुलि घाटाघाटि करिबे ना अर्थां ना भाङ्गे १०

एककपालानमन्त्रानित्यौद्गाहमानिः । ९

इमान् अपूपान् परिभाषेन ‘एककपालान्’ एककपाल-
पूर्णमितान्, किञ्च ‘अमन्त्रान्’ मन्त्रपाठसाहित्यशून्यान् ‘इति’
‘श्रीद्गाहमानिः’ आचार्यः मन्यते इति शेषः । ९

उद्गाहमानि आचार्येण मते अपूपणुलि एक एकथानि
माल्शा-झोड़ा* इहेवे एवं एहे अपूप-पाकेर समये कोन
देवताके मनन करिया किछू पाठ करिबार आवश्यक नाई । ९

त्रैयम्बकप्रमाणान् । १०

त्रैयम्बकं करतलम्, तत्प्रमाणानिव अपूपान् अपयेत् इत्य-
स्माकं मत मिति । १०

* सूत्रां एककाले आट्टि अपूप प्रसक्त करिबे इहेले आट्टि थानि
माल्शा आवश्यक इहेवे ।

† इहाई गौडिलाचार्येण निज मत । एतावता एक पात्रेहे आट्टि
अपूप इहेते पारिबे ।

এক একটী অপূপ, হাতের চোটেত মতন হইবে * । ১০

শৃতানমিন্দিগুদ্বাস্য প্রত্যমিধারয়েত্ । ১১

‘শৃতান্’ পদ্ধান্ তান্ ‘মিধার্য’ ঘটন, ‘উদক্’ উত্তরতঃ
অগ্নেঃ, ‘উদাস্য’ সংখ্যায় ‘প্রত্যমিধারয়েত্’ ঘটনৈব তানপূপা-
নিতি । ১১

অপূপগুলি অপক হইলে ঘৃত-সংবরা দিয়া অগ্নির উত্তর-
ভাগে নামাইয়া পুনশ্চ ঘৃত দ্বারা এই প্রতিসংবরা দিবে । ১১

স্থালীপাকাবৃত্তাবদায় চরোশ্বাপূপানাশ্চাষ্টকায়ৈ
স্বাহেতি জুহোতি । ১২

‘স্থালীপাকাবৃত্তা’ স্থালীপাকরীত্যা ‘চরোশ্ব’ তস্য ‘অপূপা-
নাস্চ’ তেষাম্ অগ্নান্ ‘অবদায়’ সঙ্কল্য গৃহীত্বা “অষ্টকায়ৈ
স্বাহা”—‘ইতি’ অগ্নে মন্ত্রেণ ‘জুহোতি’ জুহুয়ত্ । ১২

পূর্বেকৃত স্থালীপাক নিয়মেই * সেই চরণ ও সেই
অপূপগুলির কিকিৎ কিকিৎ অংশ কাটিয়া সেই কর্তিত
অংশগুলি, “অষ্টকায়ৈ স্বাহা”—এই মন্ত্রে অগ্নিতে নিক্ষেপ
করিবে । ১২

স্থালীপাকাবৃত্তান্যত্ । ১৩

* ইহাকে বাঙ্গালা দেশের ‘আন্ধ’ শিষ্টক বলাও যাইতে পারে ।

‘अन्वत्’ क्रियाशेषं. सर्वं ‘स्थालीपाकावृता’ स्थालीपाक-
रीत्यैव कार्यं मिति समाप्तापूपाष्टका । १३

स्थालीपाक काष्ठे अन्यान्य ये समस्त साधारण नियम पूर्वैः
विहित इहेयाहेः* एथानेऽ तत्समस्त अनूर्ध्वेय इहेवे । १७

(१) अपूपाष्टका समाप्त ।

(२) अथ मांसाष्टका—

तैष्याजङ्घमष्टम्यां गौः । १४

‘तैष्याः’ षीषषीर्षमास्याः ‘जङ्घम्’ परस्तात् ‘अष्टम्यां’
कृष्णपक्षीयायाम्, ‘गौः’ आलम्ब्येति शेषः । १४

पौष मासेन पौर्णमासीन परेर अर्कगीते गौमां-
सेन चारा मांसाष्टका करिरे । १४

तासन्धिवेलासमीपं पुरस्ताद्गनेरवस्थाप्योपस्थि-
तायां जुहुयाद्यत्पशवः प्रध्यायतेति । १५

‘सन्धिवेलासमीपं’ सूर्योदयकालात् किञ्चित् पूर्वमेव
‘तां’ गां ‘अग्नेः’ पुरस्तात् अवस्थाप्य ‘उपस्थितायां’ तस्यां
सन्धिवेलायाम्, सूर्योदयक्षणे इति यावत्, “यत् पशवः प्रध्यां-
यत्” (म. ब्रा. २, २, ५)—‘इति’ मन्वेद्य तत्रैवाग्नी ‘जुहुयात्’
इति मिति । १५

সন্ধিবেলার* কিকিৎ পূর্বেই অগ্নির পূর্বভাগে সেই আলঙ্কব্য গাভীটিকে আনিয়া উপস্থিত রাখিবে, পরে সেই সন্ধিক্রম উপস্থিত হইলেই “যৎ পশবঃ প্রধায়ত (মং ভাং ২,২,৫)”—এইমন্ত্রে স্বতাছতি প্রদান পূর্বক কার্য্যারম্ভ করিবে। ১৫

জুত্বা চানুমন্ত্রযেতানু ত্বা মাতা মন্যতামিতি । ১৬

‘জুত্বা’ কার্য্যারম্ভকালিকায় মাভুতি পূর্বাঙ্কাম্, ‘ব’ অপি ‘তা’ গাম্ “অনু ত্বা (মং ব্রাং ২,২,৬)”—‘ইতি’ মন্ত্রেণ ‘অনুমন্ত্রযেত’ সংলপনার্থে নিমন্ত্রয়েদिति । ১৬

কার্য্যারম্ভ দ্যোতক পূর্বেও আছতিটি প্রদানান্তর † “অনু স্বা (মং ভাং ২, ২, ৬)” মন্ত্র পাঠ করত সেই গাভীটিকে অনুমন্ত্রণ অর্থাৎ বধ্য ইহেবার জন্য নিমন্ত্রণ করিবে। ১৬

যবমতীভিরগ্নিঃপ্রোচেদৃষ্টকায়ৈ ত্বা জুষ্টাপ্রোচামীতি। ১৭

‘অষ্টকায়ৈ’ অষ্টকানামদেবতায়াঃ তুষ্টার্থে ‘ত্বা’ ‘জুষ্টা’ প্রীতি-সেবনীয়ং গাম্ ‘প্রোচামি’ অহম্—‘ইতি’ মন্ত্র পঠন্ ‘যবমতীভিঃ’ অগ্নিঃ ‘প্রোচেত্’ তা মালম্বস্থা গামিতি । ১৭

* স্নাজি ও দ্বিবার যোগক্রমে এইমন্ত্রে সন্ধিবেলা।

† এই সময়েই যবমিশ্রিত জল, পবিত্র, ক্ষুদ্র, শাখা-বিশাখা, বর্হিঃ, ইধা, আজা, সন্ধিৎস্বর ও ক্রব; এগুলিও যবমীপে আবশ্যিকায়ুসারে মাজাইয়া রাখিবে।

“অর্কক্‌ দেবতার প্রীতি উদ্দেশ্যে প্রীতি পূর্বক সেবনীয়
গাভী তোমাকে ধুইতেছি”—এই মন্ত্র পাঠ করত সেই বধা
গাভীটিকে যব-ভিজান জলে ধৌত করিবে। ১৭

উলমুকেন পরিহরেৎ পরিবাজপতিঃ কবিরিতি । ১৮

“পরিবাজপতিঃ কবিঃ (ছ০ ব্রা০ ১,১,২,১০)”—‘ইতি’
মন্ত্রম্পঠন্ ‘উলমুকেন’ প্রজ্বলিতাম্বিনা ‘পরিহরেৎ’ প্রদক্ষিণী-
কর্যাত্‌ তাং গা মিতি । ১৮

“পরিবাজপতি (ছ০ ব্রা০ ১,১,৩,১০)”—এই মন্ত্র পাঠ
করত এক মুষ্টি খড় জ্বালাইয়া প্রজ্বলিত উহা লইয়া সেই
গাভীকে প্রদক্ষিণ করিবে। ১৮

অপঃ পানায় দ্বায়াৎ । ১৯

তস্যৈ গবে ইতি শিষ্যঃ । ১৯

সেই গাভীটীকে একটা পাত্রে করিয়া জল খাইতে
দিবে। ১৯

পীতশিষমধস্তাত্পশোরবসিস্বেদাত্তদেবেभ्यो हवि-
रिति । ২০

‘পীতশিষ’ পানাবশিষ্ট মুদকম্‌ ‘আত্‌ দেবেभ्यো হবিঃ
(ম০ ব্রা০ ২,২,৩)”—‘ইতি’ মন্ত্রম্পঠন্ ‘পশোঃ’ তস্যৈব ‘অধ-
স্তাত্‌ ‘অবসিস্বেত্‌’ নীচৈঃ সিস্চনং কুর্বীত । ২০

পান করিলে পরে যে জল অবশিষ্ট থাকিবে, তাহাতে
“আতঃ দেবেভ্যো হবিঃ (মং জাঃ ২,২,৭)”—এই মন্ত্র পাঠ
করত সেই গাভীর অধোভাগ শিক্ত করিবে । ২০

অথৈনামুদগুত্‌সূপ্য সংপ্রপয়ন্তি । ২১

‘অথ’ অনন্তরম্ ‘এনাম্’ গাম্ ‘উদক্’ অম্বিকসরতঃ ‘উত্-
সূপ্য’ উত্‌সূপ্যেণ নীত্বা ‘সংপ্রপয়ন্তি’ হন্যুঃ শাসিতার
ঋত্বিজ ইতি । ২২

অনন্তর বধ করিতে প্রস্তুত ঋত্বিকগণ, সেই গাভিটীকে
অগ্নির উত্তর দিকে নইয়া কাটিয়া ফেলিবে । ২১

তন্ম য—

প্রাক্‌শিরসমুদক্‌পদীং দেবদেবত্ব্যে দক্ষিণাশিরসং
প্রত্যক্‌পদীং পিতৃদেবত্ব্যে । ২২, ২৩

‘দেবদেবত্ব্যে’ কায়ে° তাং ‘প্রাক্‌শিরসম্ উদক্‌পদীং’ কিন্তু
পিতৃদেবত্ব্যে° কায়ে° ‘দক্ষিণাশিরসং প্রত্যক্‌পদীং’ সংপ্রপেযু-
রिति । ২২, ২৩

তদ্ব্যধে যদি দেবকার্যে এই ব্যপার ঘটে ত পশুর
মস্তক পূর্বে থাকিবে এবং পাদগুলিকে উত্তরাভিমুখে
রাখিতে হইবে;—যদি পিতৃকার্যে হয় ত পশুর মস্তক
দক্ষিণে থাকিবে এবং পদ-চতুর্ভুজকে পশ্চিমাভিমুখে রাখিতে
হইবে* । ২২, ২৩

* এ নিয়ম কেবল এই স্থানের জন্যই নহে ।

संज्ञमायां जुहुयाद्यत्पशुर्मायुमकृतेति । २४.

‘संज्ञमायां’ तस्यां “यत्पशुर्मायुमकृत (म० ब्रा० २, २, ८)”
—‘इति’ मन्त्रेण ‘जुहुयात्’ आज्य मिति शेषः । २४

सेइ गाभिर्गा कृता इहेलेइ “यत्पशु (म० ब्रा० २, २, ८)”
—एइ मन्त्रे आज्य होम करिबे । २४

पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि स्रोतांसि प्रक्षालयेत् । २५

‘च’ अपि तदैव ‘पत्नी’ यजमानस्य, ‘उदकम् आदाय’
‘पशोः’ संज्ञस्य तस्य ‘सर्वाणि स्रोतांसि’ चक्षुरिन्द्रियादीनि
‘प्रक्षालयेत्’ । २५

एव० सेइ मगयेइ यजमानपत्नी, जल दिया छिन्नशुष्क
गाभिर्गा चक्षुरिन्द्रियादि * अङ्कुरूपे धोत करिबे । २५

अयेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायानुलोमं माकृत्य वपा
मुद्धरन्ति । २६

‘अयेण नाभिं’ नाभिरयतः नाभिसमीपे ‘पवित्रे’ ‘अन्त-
र्धाय’, ‘अनुलोमं’ यथा स्यात्तथा ‘आकृत्य’ चुरेण निम्नाभि-

* मन्त्रके चक्षुरादि मण्ड; सनचक्षुर, नाभि, श्रोत्रि ७ उहादेश ;
एइ ११ स्थान ।

‘प्रचुरितायां’ प्रचारितायां तस्यां वपायां ‘विशसथ’
गां विगतचर्मां कुरुथ ‘इति’ ‘ब्रूयात्’ । २८

एदिके, मेहे गाभीर नाभी समीप हहेते काठिया
मेद बाराहेया ए गाभीर चर्मा छाड़ाहेते आदेश करिबे । २८

यथा न प्राग्नेभूमिशोणितं गच्छेत् । २९

परं तत्र विशसने सातर्क्यं मिद् मवलम्बाम् ;—‘अग्नेः’
‘प्राक्’ पुरतः ‘भूमिं’ ‘शोणितं’ ‘यथा न गच्छेत्’ इति । २९

परः चर्मा छाड़ाहेवार समये येन अग्निं पुरोभागे
रक्त धारा गड़ाहेया ना आहसे । ३०

शृता मभिघार्योद्गुह्यास्य प्रत्यभिघारयेत् । ३०

‘शृतां’ पक्षां वपाम् ‘अभिघार्यं’ छतेन, ‘उदक्’ अग्नेः
उत्तरतः; ‘उद्गास्य’ संख्याप्य ‘प्रत्यभिघारयेत्’ पुनर्घृतेनैवा-
भिघारणं कुर्यात् । ३०

ए वपा सिद्ध हहेले परे उहाते घृत-संवरा दिया
अग्नि उतर भागे नामाहेया राधिया प्रतिगंवरा अर्थात्
पुनश्च ताहाते घृत-संवरा दिबे । ३०

स्थालीपाकावृता वपा मवदाय खिष्टकृदावृता
वाष्टकायै स्नाहेति जुहोति । ३१

ততঃ শ্বেতেন কঠিনীভূতাং তাং 'বপাম্' স্থালীপাকরীত্যা
 স্থিষ্টকদ্বীত্যা বা শ্রবদানেন 'শ্রবদায়' কর্শয়িত্বা, কর্শিত-
 মংগং গৃহীত্বা "শ্রবদায়ৈ স্নাছা"—'ইতি' মন্ত্রেণ তত্র মন্ত্রো
 'জুহোতি' জুহুয়াৎ । ৩২

অনন্তর সেই অগ্নিপক্ক বপা শৈত্য-প্রভাবে জমিয়া
 গেলে স্থালীপাক প্রণালীতে অথবা স্বিষ্টকুৎ প্রণালীতেই
 ছুরিকার দ্বারা কাটিয়া কিঞ্চিদংশ গ্রহণ করত "অষ্টকা
 দেবতার ঐতিহর জন্য ইহা স্বীকৃত হউক"—এই মন্ত্রে হোম
 করিবে । ৩২

স্থালীপাকাবৃতান্যত্ স্থালীপাকাবৃতান্যত্ । ৩২

'অন্যত্' শ্রবশ্রিষ্টকার্যজাতং 'স্থালীপাকাবৃতাতা' স্থালী-
 পাকরীত্বৈব কুর্যাদিতি শিষ্যঃ । দ্বির্বচনং প্রপাঠকসমাসি-
 সূত্রক মिति । ৩২ ॥ ১০

ইতি সামবেদীয়ে গোভিলগৃহ্যসূত্রে তৃতীয়প্রপাঠকে দশম-
 খণ্ডস্য ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাসম্ ॥ ৩ । ১০ ॥

॥ অধ্যায়স্ব সমাসঃ ॥ ৩ ॥

অবশিষ্ট কার্য সমস্তই স্থালীপাক নিয়মে করিবে ॥ ৩৩

'ইতি তৃতীয় অধ্যায়ের দশম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত
 এবং তৃতীয় অধ্যায়ও সমাপ্ত ॥ ৩

अनु प्रहरति वपाश्रपण्यौ प्राची मेकशूलां प्रतीची
मितराम् । १

‘अनु’ पश्चात्, वपाश्रीमानन्तर मिति यावत् । ‘वपाश्र-
पण्यौ’ वपाश्रपणसाधन्यौ ते पुर्वोक्ते शाखा-विशाखे ‘प्रहरति’
परिहरेत्, प्रक्षिपेत् । क ? पूर्वोक्तन्यायात् तत्रैवान्मौ । तत्र च
प्रहरणेष्यं नियमः,—‘एकशूलां’ शाखानामिकां वपाश्रपणीं
‘प्राचीं’ प्रागग्राम्, ‘इतराम्’ अपरां विशाखानामिकां वपाश्र-
पणीं ‘प्रतीचीं’ प्रत्यग्राम् ; प्रहरेदिति योज्यम् । १

वपापाक कर्म सम्पन्न हईले परे सेई वपाश्रपणो-
द्वय * सेई अग्निते फेलिया दिवे ; तन्मध्ये एकशूलाटीके
पूर्वाग्र करिया एवं अपरटीके पश्चिमाग्रा करिया
फेलिवे † । १

* अर्थात् उपर्याधोभावे युग्म, पलाश काष्ठ निर्मित, वपा पाक साधन
पात्रद्वय । एकटिते वपा राधिया सिद्ध करा हय्य एवं अर एकटि तद्दुपरि
आच्छादित करा हय्य ; तन्मध्ये सेई उर्ध्व मुख पात्रटीके शाखा कहे, एक
शूलाक कहे, ईहाते वपा रक्षित हय्य एवं तद्दुपरि आच्छादनार्थ अधोमुख
स्थापित पात्रटिके विशाखा कहे ।

† ईहा सेई अग्नितेई निष्कण्ट हईया धाके बलिया ईहाके वपाश्र-
पणी होम कहे ।

अवद्यन्तावदानानि सर्वाङ्गेभ्योऽन्यत्र वामाञ्च सकथः
क्लोमश्च । २

‘वामात्’ सकथः, ‘क्लोमः च’, अन्यत्र, वामसकथि
क्लोम च वर्जयित्वा अन्येभ्यः ‘सर्वाङ्गेभ्यः’ ‘अवदानानि’ मांसानि
‘अवद्यन्ति’ क्षुरेण खण्डखण्डीकुर्वन्ति । २

वाम सकथि (उरु) ङ क्लोम (पित्तकोष) व्यतीत
ममस्तु अन्न हहेतेहै थथथथकृत भावे मांस ग्रहण
करिवे । २

वामसकथ्यन्वष्टक्याय निदध्यात् । २

तदखण्डितं वामं सकथि ‘अन्वष्टक्याय अनुपदवक्ष्यमाणाय
कर्मणे निदध्यात् संस्थापयेत् । ३

वाम सकथिणि ममस्तु है ‘अन्वष्टक्या’ कार्ये व्यवहीरार्थ
थाकिवे* । ३

* एतावता अष्टका कार्ये वाम सकथि ङ क्लोम द्विज अपर ममस्तु
मांसहै ग्रहणीय हहेल एव अन्वष्टक्या (परेहै वला हहेतेहे) कार्ये वाम
सकथि मात्र व्यवस्तु हहेवे क्षिरीकृत हहेल परं क्लोम अव्यवहार्याटे थाकिल
सूत्रां उहा फेलिरा द्विवे ॥

तस्मिन्नेवाम्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्-
मेक्षणाम्भ्यां प्रदक्षिण मुदायुवन् । ४

‘तस्मिन्नेव’ एकस्मिन् ‘अम्नौ’ ‘ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च’
उभाविव चरु ‘पृथङ्मेक्षणाम्भ्यां पृथक्पृथक्स्थापिताम्भ्यां मेक्ष-
णाम्भ्यां ‘प्रदक्षिणं’ दक्षिणावर्त्तेन मेक्षणचालनं यथा स्यात्तथा
‘उदायुवन्’ ऊर्ध्वमीषन्मिश्रयन् ‘अपयति’ अपयेत्, चचेदिति । ४

सेहे एक अग्नितेहे* ओदनचरु ओ मांसचरु ; ए उभय
चरुहे पाक करिवे परं छुहे चरुहे मध्ये मध्ये पृथक् पृथक्
छुहे मेक्षण द्वारा घाँटिया दिते हहेवे † । ४

शृतावभियार्योद्गुहास्य प्रत्यभिधारयेत् । ५

‘शृती’ ती चरु ‘अभिघार्थ’ घृतेन, ‘उद्गु’ अग्निवृत्तरतः
‘उद्गुहास्य’ संस्थाप्य ‘प्रत्यभिधारयेत्’ घृतेनेव । ५

ॐ चरुवय्न सुमिद्ध हहेलेहे घृत-संवरा दिया अग्निर
उत्तर भागे नामाईया ताहाते पुनश्च घृत-संवरा दिवे । ५

* अर्थात् आमिष निर्रामिषेर विभिन्न वावश्चा हहेवे ना ।

† याहाते उपर्येष्ये ओ चतुष्पार्श्वे एक रस सुपक हर एहले ‘पृथक् पृथक्
छुहे मेक्षण द्वारा’ बलाय ईहाई प्रकाश पाहेतेछे ये मांसमेर हाता, पायमेर
हाँडिते एवं पायमेर हाता मांसमेर हाँडिते देओया निषिद्ध ।

कांसे रस मन्नासिच्य पूक्षशाखावृति प्रस्तरेऽवदानानि
कृत्वा स्थालीपाकावृतावदानानां कांसेऽवद्यति स्विष्ट-
कृतञ्च पृथक् । ६

मांसचरुस्थालीतः निचीद्य 'रसं' मांसयूषं 'कांसे' कांस्य-
पात्रे 'अवानिच्य' पातयित्वा 'पूक्षशाखावृति' पूक्षशाखा-
निर्मिताच्छादनविशिष्टे 'प्रस्तरे' प्रस्तरनिर्मितकुक्षे 'अवदा-
नानानि' यूपहीनमांसखण्डानि 'कृत्वा' स्थापयित्वा 'च'
अपि 'स्विष्टकृतः' स्विष्टकृत्यागार्थं 'पृथक् कांसे' पूर्वस्थापित-
यूषाधारतिरिक्तकांस्यपात्रे 'स्थालीपाकावृता स्थालीपाक-
रीत्या 'अवदानानां' मांसानां किञ्चिदंशम् 'अवद्यति' सङ्कृत्य
गृह्णाति । ६

मांसमेव यूपैकं एकं कान्त्य पात्रे जलियां राशियां
मांसमणि एकं पात्रेण कृतीते राशिवे एव पुनश्च
ए मांस हहेतेहे किञ्चिदंशं स्थालीपाक नियमे कान्त्या
नहेया शिष्टैकं यागेन जन्य अपर कान्त्य पात्रे राशिवे । ७

चरोरुद्धृत्य बिल्वमात्रं मवदानैः सह यूपेण सन्नयेत् । ७

श्रीदशचरुस्थालीतः 'बिल्वमात्रं' बिल्वप्रमाणं 'चरोः'
अंशम् 'सद्धृत्य' 'अवदानैः' पूक्षशाखाच्छादितप्रस्तरपात्र-
स्थितैः मांसखण्डैः 'सह' 'यूपेण' कांस्यपात्रस्थेन मांसरसेण

‘संबन्धेत् एकीकृत्यात् तत्रैव यूपपाने यूपमध्ये एव स्वापये-
हिति । ७

उपन चरुं च स्थाली हस्ते वेन-प्रमाणं चरुं लईया
(सेइ पांथर वाटिते, रक्षित) मांस खण्डे सहित (सेइ
कांस पांथर) यूषे मिणाईवे । अर्थात् सेइ यूषे पांथरे
यूषे नक्षे राखिबे । १

चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वाष्टर्चप्रथमया जुहुयादग्नाव-
ग्निरिति । ८

‘चतुर्गृहीतम् आज्यम्’ (पूर्ववत्) गृहीत्वा ‘अष्टर्च-
प्रथमया’ अष्टानां अर्चां समाहारोऽष्टर्चम् (म० ब्रा० २, २, ६—
१६), तत्र या प्रथमा ऋक्, तथा ‘अग्नावग्निः’ (म० ब्रा०
२, २, ६)—‘इति’- ‘अनया जुहुयात्’ गृहीतं तत् । ८

पूर्वोक्तं श्रौतिते चतुर्गृहीतं आज्यं ग्रहणं करिष्या ‘अग्ना-
वग्निः’ (म० ब्रा० २, २, ६—१७)—इत्यादि मंत्राण्येकेन प्रथम
मन्त्राणि करिष्या हवनं करिष्ये । ८

सन्नीतात् तृतीयमात्रं भवदाय द्वितीयात्तृतीयाभ्यां
जुहोत्युत्तरस्यां स्वाहाकारं दधातीव मेवावरे चतुर्थी-
पञ्चमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च शेषं भवदाय सौविष्ट-
कृतं मष्टभ्यां जुहुयात् । ९

‘সমীতাৎ’ (পূর্বীতাৎ) যুগপাশ্বে নীতাৎ বিশ্বপ্রমাণাত্
 স্রোতনবরো: ‘তৃতীয়মাশ্রম’ একতৃতীয়াশ্রম ‘অবদায়’ কর্ত-
 যিত্বা ‘দ্বিতীয়াতৃতীয়াভ্যাম্’ “শ্রীলুখলা:—ইতাস্যদম্
 (ম০ ব্রা০ ২,২,১০—১১)”— ইত্যেতাভ্যা সৃগ্ভ্যা ‘জুহোতি’
 জুহুয়াৎ । তত্র চ ‘উত্তরস্যাম্’ তৃতীয়য়াম্ “ইতাস্যদম্”—
 ইত্যেতস্যাম্ এব অন্তে ‘স্বাহাকাশং দধাতি’ স্বাহাপদং প্রযু-
 জ্বাত্ । ‘অবরে’ অপরে ই তৃতীয়মাশ্রমে ‘চতুর্থী-পঞ্চমীভ্যাম্’
 “এষেব সা যা পূর্বা—এষেব সায়া প্রথমা (ম০ ব্রা০ ২,২,১২—
 ১৬) ইত্যেতাভ্যাম্ সৃগ্ভ্যা ষষ্ঠী-সপ্তমীভ্যাং “যাং দেবা: প্রতি—
 সংবন্ধরস্য প্রতিমাং (ম০ ব্রা০ ২,২, ১৪—১৪)”— ইত্যেতাভ্য
 জুহুয়াদিতি । ‘সৌবিষ্টকৃতম্’ স্থিষ্টকৃতদর্থং ‘শ্রমম্’ ইত্যেতাভ্য
 সৃগ্ভ্যাং ‘চ’ এব মেব “উত্তরস্যাম্ স্বাহাকাশং”— ইত্যেতন্নিয়নৈব
 স্থাশ্রীপাশ্রীত্যা যদ্ গৃহীতম্, তৎ ‘অবদায়’ গৃহীত্বা অষ্টম্যা’
 “অন্বিয়ন্তী (ম০ ব্রা০ ২,২, ১৬)”— ইত্যন্বয়র্চা ‘জুহুয়াৎ’ । ৫

পূর্বেক্ত বিলু প্রমাণ যে ওদনচক্র মাংসের সহিত
 মিশাইয়া যুগের মধ্যে নীত হইয়াছে, তাহা হইতেই এক
 তৃতীয়াংশ গ্রহণ করিয়া দ্বিতীয় ও তৃতীয় মস্ত্রে একটী
 আছতি প্রদান করিবে; তাহার তৃতীয়টির শেষেই স্বাহা
 শব্দ প্রয়োগ করিবে । অপর দুই তৃতীয়াংশও চতুর্থ ও পঞ্চম
 মস্ত্রে এবং ষষ্ঠ ও সপ্তম মস্ত্রে, এইরূপ নিয়মে অর্থাৎ
 শেষ মস্ত্রের শেষে স্বাহা যোগ করিয়া যথাক্রমে দুইটী
 আছতি প্রদান করিবে । সর্বশেষে অষ্টম মস্ত্রটি পাঠ

करिणं श्रिकृणुं यांगुत्र जन्य पूर्व-गृहीत (पृथक्कांश्या
पात्रे रक्किड) मांश खण्डलि हवन करिषे । ७ .

मांसाष्टकायाः अवश्यकर्तव्यता सुपदिशति,—

यद्यु वा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्वीता-
पिवा स्थालीपाकं कुर्वीतापि वा गोघ्रास मांहरेदपि
वारण्ये कच्च सुपाधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति—न त्वेव
न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत । १० ॥ १

‘यद्दि’ ‘उ’ अपि ‘वै’ निश्चयेन ‘अल्पसम्भारतमः’ अत्याख्या-
योजनः पुरुषः स्यात्, ‘अपि’ तथापि ‘पशुना’ सप्तानां ग्राम्याणां
पशुना मन्यतमेन येन केनापि ‘कुर्वीत’ ‘एव’ सम्पादयतीतैव
एता मष्टकाम् । ‘अपि वा पश्वभावेऽपि ‘स्थालीपाकं’ ‘कुर्वीत’
एव । ‘अपि वर’ स्थालीपाककरणसामर्थ्याभावेऽपि ‘गोघ्रासम्
आहरेत्’;—एतेनाभि सिद्धेनामाष्टकाकृत्यम् । अपि वा ‘अरण्ये’
‘कच्चम् उपाधाय’ कच्चं दर्शयित्वा, ऊर्ध्वबाहुर्भूत्वेति यावत्,
‘एषा मे अष्टकां’—इति ‘ब्रूयात्,’ एतेनापि सिद्धेनामाष्टका
कृत्यम् । ‘तु’ प्रत्युत गोपश्वलाभे मांसाष्टकां ‘न कुर्वीत’—
इति ‘न एव’ । द्विर्वचनं प्रपाठकसमाप्तिद्योतकमिति समाप्ता
मांसाष्टका । १० ॥ १

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डस्य
सामअभिलतं व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । १ ॥

যদিও বিশেষ আয়োজন না করিতে পারে, তথাপি পশু দ্বারা ই মাংসার্চকা করিবে। যদি পশুর দ্বারা করিতে না পারে ত স্থালীপাকের দ্বারা করিবে। অভাবে গোত্রাস দান করিলেও চলিবে। তাহার সামর্থ্যও না থাকিলে বনে গিয়া বাহুদ্বয় তুলিয়া বলিবে—‘এই আমার মাংসার্চকা’। পরঃ ‘মাংসার্চকা’ করিবে না ইহা কোন রূপেই হইতে পারে না ॥ ১০।১

(১) - মাংসার্চকা সমাপ্ত।

ইতি চতুর্থ প্রপাঠকের প্রথম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪,১

অম্বষ্টকম্ মাহ,—

প্রব্রুতীঃ অম্বষ্টকম্ মপরশ্বী বা । ১

‘ততঃ’ অষ্টকক্রায়াদিনন্তরম্ । ‘মঃ’ দ্বিতীয়দিনে ‘অপর-
শ্বঃ’ তৃতীয়দিনে ‘বা’ ‘অম্বষ্টকম্’ অম্বষ্টকাম্বষ্টক্য’ ক্রিয়া-
দ্বিতী । ১

‘অর্চকা’ কার্যের পরদিনে বা তৎপরদিনে অর্চকা
করিবে । ১

দক্ষিণপূর্বেঃ অম্বষ্টকম্ দেশে পরিবারয়ন্তি তথাযতং তথামুখৈঃ
কৃত্যম্ । ২

स्वावासभूमौ 'दक्षिणपूर्वे' दक्षिणपूर्वयोर्दिशीरन्तराले
आग्नेयकोणे, 'अष्टमदेशे' स्वावासस्थानाष्टमि भागे, 'तथावतं'
दक्षिणपूर्वावतं स्नानम्, 'तथामुच्चैः' आग्नेयाभिमुखैः स्थापित-
सभारादिभिः 'कृत्वम्' अन्यष्टकम् कार्यं यथा स्वादेवं प्रशस्तं
कृत्वा 'परिवारयन्ति' परितः आच्छादयन्ति, आच्छादयेयुर्जना
यजमानकर्मकरा इति । २

वास्तु भूमिर् आग्नेय कोणे, अष्टमभागं स्थान व्यापिष्या,
दक्षिण-पूर्व दिके विस्तृत, ए आग्नेयान्तिमुखे स्थापितं द्रव्या-
दिभिर् द्वारा कार्यं सम्पन्न करिवारं व्याघात ना ह्य, एरूप
प्रशस्त एकटि मण्डप प्रस्तुत कराहैवे । २

चतुरवराह्यान् प्रक्रमान् पश्चादुपसञ्चार उत्तरार्द्धे
परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाम्निं प्रणयन्ति । ३

'परिवृतस्य' तस्य मण्डपस्य 'अवराह्यान्' अपराह्ये विदितान्
'चतुःप्रक्रमान्' अन्यूनान् द्वादशपदभूमौः विहाय ततः 'पश्चात्'
'उपसञ्चारः' गमनागमनमार्गः भवेत्, 'उत्तरार्द्धे' तु 'लक्षणं'
पूर्वीकं 'कृत्वा' 'अग्निं' प्रणयन्ति । ३

सैहै मण्डपेन मध्ये उपरिभागे अन्यान द्वादश पद भूमि.
तुंग करिष्या तेषपश्चात् गमनागमनेन पथ राखिष्या निम्नार्द्धे
लक्षण करिष्या ताहाते अग्नि प्रणयन करिष्येव । ३

पश्चादग्नेरुत्तरार्द्धे इत्युच्यित्वां सकृत्सकृद्गीतं व्रीह-
मुष्टिं भवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । ४

‘अग्नेः पञ्जात्’ उलूखलं इहयित्वा इदं स्थापयित्वा तत्र
‘सक्तत्’ एकवारैषैव ‘सक्तहीतं’ ‘त्रौहिसुष्टिम्’ ‘कतिपयमुष्टि-
परिमितं धान्यं’ यथा च कृत्यं सम्पद्येत ‘सव्योत्तराभ्याम्’ उभाभ्या
मेव ‘पाणिभ्यां’ मुशलं गृहीत्वा ‘अवहन्ति’ अवहन्यात् । ४

अग्निं पश्चाच्छागे दृष्टरूपे उदूखलं स्थापनं करिष्यात् ताहाते
एकवारैरेकद्वयेकमुष्टिपरिमाणं धान्यं लईयात् उभयं हस्ते
मुशलं धरिष्यात् धान्यावघातं करिष्ये । ४

यदा वितुषाः स्युः सक्तदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत । ५

तेनावघातेन ‘यदा’ ते धान्यसङ्घाताः ‘वितुषाः’ विगततुषाः
‘स्युः’ तदा ‘सक्तदेव’ एकवारैषैव तान् अवहतधान्यसमूहान्
‘सुफलीकृतान्’ शूर्पादिना तुषान् पृथक्कृत्य तण्डुलरूपान्
‘कुर्वीत’ । ५

पूर्वविहितं अवघातेन द्वारा यत्नं धान्यागुलि तूष्मन्सूक्त-
शून्यं हईवे तत्तन शूर्पादिर द्वारा बाडिष्यात् मेहै तूष्मगुलि
उड्डीष्यात् दिवे (एहैरूपे तण्डुल प्रसृतं हईल) । ५

अधामुष्माच्च सक्त्यो मांसपेशी मवकृत्य नवायात्
सूनाया मणुशम्भेदयेद्यथा मांसाभिधाराः पिण्डा
भविष्यन्तीति । ६

‘अथ’ अपरच ‘च’ ‘अमुष्मात्’ अष्टकायै हतायाः गोः
‘सकृद्भूः’ रक्षितवामसकृधिभागात् ‘मांसपेशीम्’ ‘अवकृत्य’
कर्त्तनेन गृहीत्वा ‘नवायां’ ‘सूनायां’ व्यञ्जनकर्त्तन्यां तथा ‘अणुमः’
छेदयेत् ‘यथा’ च कर्त्तिताः ते ‘मांसाभिघाराः’ घृतमिश्रिताः
सन्तः ‘पिण्डाः’ पिण्डांकाराः भवेयुर्नाम । ६

এ নিতক মেই পূৰ্ব-রক্ষিত বাগ উৰু হইতে মাংস-পেশী-
গুলি কাটিয়া লইয়া নূতন বাঁটিতে অতি মূক্ষরূপে কুচি কুচি
করিয়া কাটিবে; এত কুচি কুচি করিবে, যাহাতে উহা সূত-
সংবন্ধায়ুক্ত হইলেই অর্থাৎ কিঞ্চিৎ বাঁটিলেই পিণ্ডাকার
হইয়া যাইবে অর্থাৎ দলা বাঁধিয়া যাইবে । ৬

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्-
मेक्षणभ्यां प्रसव्य मुदायुवन् । ७

‘तस्मिन्नेव’ एकस्मिन् ‘अग्नौ’ ‘ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च’
उभावेव चरुं ‘पृथङ्मेक्षणभ्यां’ पृथक् पृथक् स्थापिताभ्यां
मेक्षणद्वयाभ्यां ‘प्रसव्यं’ वामावर्त्तेन मेक्षणकालुनं यथा स्यात्
तथा ‘उदायुवन्’ ऊर्ध्वमीषन्मिश्रयन् ‘अपयति’ अपयेत्, पचे-
दिति । ७

• शृतावभिघार्यं दक्षिणीद्वास्य न प्रत्यभिघारयेत् । ८

‘शृतौ’ तौ चरुं ‘अभिघार्यं’ घृतेन, ‘दक्षिणा’ अग्नेर्दक्षिणतः
‘उद्वास्य’ संख्याप्य ‘न प्रत्यभिघारयेत्’ अष्टकाया मिवात्र
प्रत्यभिघारणं न कुर्वीतेति । ८

ए चक्रवय, शक्ति हहेनेहे. सुत-मन्वरा दिग्ना अग्निं
दक्षिणे नाभाहेवे पत्रं ताहाते पूर्ववद पूनश्च सुत-मन्वरा
दिवे ना । ८

दक्षिणाह्वे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वी-
पक्रमाः प्रादेशयामाश्चतुरङ्गुलपृथ्वीस्तथावखाताः । ९

‘परिवृतस्य’ तस्य मण्डपस्य ‘दक्षिणाह्वे’ दक्षिणेऽग्नि ‘तिस्रः
कर्षूः’ त्रीन् गतान् ‘खानयेत्’ ; ताश्च कर्षवः ‘पूर्वीपक्रमाः’
पूर्वदिगारभ्य क्रमेणारभ्याः, ‘प्रादेशयामाः’ प्रादेशपरिमित-
दीर्घाः, ‘चतुरङ्गुलपृथ्वीः’; चतुरङ्गुलप्रशस्ताः, ‘तथा अवखाताः’
चतुरङ्गुलखातविशिष्टाः भवेयुरिति । ९

परिवृत मेहे यज्जगुपेन दक्षिणांशे तिनर्ति गतं
वनन कराहेवे ; एतानि दीर्घे आदेशे परिवृत, अश्ले
चतुरङ्गुल मां एवः मेहे चतुरङ्गुल खातु हेवे । ९

पूर्वस्थाः कर्ष्वः पुरस्तात्तत्र च कृत्वाग्निं प्रणयन्त्य-
परेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् । १०, ११

‘पूर्वस्थाः कर्ष्वः’ प्रथमस्य गतस्य ‘पुरस्तात्’ ‘लक्षणे’ पूर्वी-
त्तरुषं ‘कृत्वा’ तत्र ‘अग्निं’ ‘प्रणयन्ति’ प्रणयेयुरिति । किञ्च ;
‘अपरेण कर्षूः’ कर्षूणाम् अपरपार्श्वेऽदूरे एव अग्निं ‘पर्याहृत्य’
परित आहृत्य ‘लक्षणे’ पूर्वात्ते ‘निदध्यात्’ स्थापयेत् । १०, ११

प्रथम गर्भट्टिर जन्मुखेई लक्षण पूर्वक अग्नि प्रगयन करिवे एवं ये लक्षणद्वये अग्नि आश्रित हवेवे, उहा सेई गर्भकुलिर अनतिदूरे अपर पार्श्वे राधिया दिवे । १०, ११ .

**सप्तदाष्टिर्न दर्ममुष्टिस्तृणोति कर्षूश्च पूर्वीप-
क्रमाः । १२, १३**

‘आष्टिर्न’ ईषष्टिर्न किञ्चिन्मूलष्टिर्न ‘दर्भमुष्टिम्’ ‘सप्तत्’ एकवारं ‘स्तृणोति’ स्तृणुयात्, अग्नेश्चतुर्दिक्षु । ‘श्च’ अपि ‘पूर्वीपक्रमाः कर्षूः’ स्तृणुयादेव । १२, १३

मूल भागे किञ्चिद् द्विम् कुशागुष्टि एकवारेई अग्निर चतुर्दिके छड़ाईया दिवे एवं पूर्वदिक्कमे सेई गर्भकुलिउ ताहाते आश्रित करिवे । १२, १३

**पश्चात् कर्षूणां स्वस्तर मास्तारयेदक्षिणायैः कुशै-
र्दक्षिणाप्रवणम् । १४**

• ‘कर्षूणां’ गर्भानां ‘पश्चात्’ ‘दक्षिणायैः कुशैः’ ‘दक्षिणा-
प्रवणम्’ ‘स्वस्तरम्’ ‘मास्तारयेत्’ । १४

ई गर्भद्वयेर पश्चाद्धागे दक्षिणां कतिपय कुशार द्वारां दक्षिणा-प्रवण स्वरूपे अस्तुरास्तुरण करिवे । १४

वृषीश्वोपदध्यात्तत्र । १५

‘तत्र’ कर्षूणां पश्चादेव ‘दुर्वी’ काष्ठासनं ‘व’ ‘उपहृध्यात्’
स्थापयेदिति । १५

मेहे चनेहे वृषीं (र्शीं ङि) स्थापन करिषेव । १५

अस्मात्साहरन्तोऽकैकशः सव्यं बाहु मनु चरुस्थालौ
मेक्षणे कण्टकं दुर्वी मुदक मिति । १६

‘अस्मै’ अस्य यजमानस्य ‘सव्यं’ बाहुम् ‘अनु’ लक्ष्मीलक्ष्य
वामभागे इति यावत् ‘चरुस्थालौ’ मांसोदनयोः ‘मेक्षणे’ अन्ना-
द्यावर्त्तनसाधने ‘कण्टकम्’ अन्नयाधारभूतं कांस्यपात्रम् ‘दुर्वीम्’
परिवेशनसाधनम्, ‘उदकम्’ च ‘एकैकशः’ क्रमात् ‘साह-
रन्ति’ आहृत्य स्थापयेयुः । १६

एहे यजमानेन वामभागे मांसं च चरुं ह्यङ्गिद्वयं, एवञ्च
उहादेन हाताद्वयं, कांस्यपात्रं, परिवेशनेन हातां च जन
आहृतं दहेयां रक्त्रितं वाकिये । १६

पत्नी बर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि तस्या-
ञ्चैवाङ्गनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जलीरञ्चति सव्यन्तरा-
स्तैलञ्चोपकल्पयेत् क्षौमदशाञ्च । १७—१८

‘पत्नी’ यजमानस्य, ‘बर्हिषि’ कुशोपरि ‘शिलां’ पेषणा-
धारभूतां ‘निधाय’ संस्थाप्य, तत्र ‘स्थगरं’ चन्दनादिकं गन्ध-
द्रव्यं ‘पिनष्टि’ पेषणं कुर्यात् । किञ्च ‘तस्याम्’ एव शिलायाम्

‘अञ्जनं’ सौवीरं ‘निष्ठुथ’ घर्षयित्वा तेन ‘तिक्रुः दुर्भपिञ्जलीः’
 ‘स-व्यन्तराः’ व्यन्तरः पुनःपुनरवकाशः, तत्सहिदाः कृत्वा
 ‘अञ्जति’ अञ्जेत् । ‘च’ अपि ‘तैलम्’ ‘उपकल्पयेत्’ करतल-
 मर्हनादिना पेषणेनैव वा तिलानाम् । ‘सौमदशां’ क्षुमनिर्मित-
 वसनस्य ‘दशां’ प्रान्तस्थितदशास्यसूत्रम् ‘च’ अपि ‘उपकल्पयेत्’
 सौमवसनप्रान्ततो निष्काश्य रञ्जेत् । १७—२० ।

यजमान पत्नी, पातित कुशासमूहेर उपरि शिला राथिया
 ताहाते अङ्गर (चन्द्रनादि) पेषण करिबे । एवञ्च ताहातेई
 अञ्जन घषिया । सेई अञ्जन द्वारा तिनटि दुर्भपिञ्जली, वासुत्रा
 करिया अर्थात् किक्किं किक्किं फांक राथिया (सजाकर
 काँटार न्याय) रञ्जाईबे । सेई शिलातेई तैलउ सम्पादन
 करिबे एवञ्च रेशमी वस्त्रेर दशी हईते सूत्र निष्काशन
 करियाउ राथिबे । १७—२० ।

शुची देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानुयुग्मानुदङ्घुखानुप-
 वेश्यं दर्भान् प्रदायोदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितु-
 न्नाम गृहीत्वासावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वा मनु-
 याश्च त्वं मनु तस्मै ते स्वधेति । २१

‘शुची देशे’ पवित्रे स्थाने (कर्षूणां ‘दक्षिणत एव; यथा
 च तेषां मन्वत एव कर्षूपिण्डाः स्युः) ‘अनिन्द्यान्’ पाङ्क्तोयान्,
 ‘अयुग्मान्’ नीन् ‘ब्राह्मणान्’ ‘उदङ्घुखान्’ ‘उपवेश्य’ तेभ्यो

‘दर्भान्’ चासनार्थं ‘प्रदाय’, ‘पितुः’ स्वस्य ‘नाम’ ‘गृहीत्वा’
 “असावेतत्ते”—इत्यादिमन्त्रेण ‘उदकपूर्वं’ उदकदानपूर्वम्,
 ‘तिस्रोदकम्’ तिस्रैर्मिश्रितमुदकं ‘ददाति’ दद्यात् । २१

सेहै तिनटि गर्तेर दक्षिणे कृशान्ते पाँक्तेय ब्राह्मण-
 त्रेयके उतराभिमुखे वसाहिया शीय पितार नामोच्चारण करत
 ठाहादेर एक जनार हस्त प्रथमे किङ्किं जल दिया त९पर
 “असावेत९ते”—इत्यादि मन्त्र पाठ करत तिनमिश्र
 उदक दान करिबे । २१

अप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । २२

‘इतरयोः’ स्वपितामहप्रपितामहयोः प्रतिनिधिब्राह्मणयोः
 अपि ‘एव मेव’ उदकपूर्वं तिस्रोदकदानम्, परम् ‘अप उप-
 स्पृश्य’ जलस्पर्शनं कृत्वा । एकस्मै ब्राह्मणाय स्वपितृनामोच्चा-
 रणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च कृत्वा ततो जल-
 स्पर्शनं हस्तधीतं कृत्वापरस्मै द्वितीयब्राह्मणाय स्वपितामह-
 नामोच्चारणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च प्रकृत्य
 ततः पुनरपि जलस्पर्शनं प्रकृत्य तृतीयब्राह्मणाय स्वप्रपितामह-
 नामोच्चारणपूर्वकमुदकदानं त मनु तिस्रोदकदानञ्च कुर्या-
 दिति ५ २२

पितामह ७ प्रपितामहेर प्रतिनिधि स्वरूपे अपर
 ब्राह्मण छुईटिके ७ एरूप जल दान पूर्वक तिनजल दान

करिषे'परः एकद्वन्द्वे दिग्ना अपरके दि'वार मय्ये हस्त
क्षीत करिते, हहेवे । २२

तथा गन्वान् । २३

'गन्वान्' अपि तेभ्यः 'तथा' एव दद्यात् । २३

गङ्गादिषु मेहेरूपेहे ङांशदिगके प्रदान करिषे । २७

अग्नी करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः । २४

'होष्यतः' होमं करिष्यतो यजमानस्य "अग्नी करिष्यामि"
—'इति' उच्यते 'आमन्त्रणं' कर्त्तव्य मिति । २४

होम करिष्यतो पूर्वैरे यजमान, मेहे जाङ्गलद्वयके
द्विज्जासाकरिषे,—'अग्निं पित्रुगणैर अर्चना करिषे ?' । २४

कुर्वित्युक्ते कंसे चरु समवदाय मेक्षणेनोपघातं
जुहुयान्-स्वाहा सोमाय पितृमत इति पूर्वाः स्वाहाग्नये
कव्यवाहनायत्युत्तराम् । २५ ॥ २ ॥

• तैः आमन्त्रितवाङ्मणैः "कुरु"—'इति' 'उक्ते' होमकरणे
प्रवृत्तो यजमानः 'कंसे' कांस्यपात्रे 'चरु' अोदनचरुं मांसचरुं चं
'समवदाय' एकौजत्व 'मेक्षणेन' तदीयं किञ्चिद् ष्टड्गीत्वा
'उपघातं जुहुयात्' उपघातनामहवनं यागारम्भसूचकं होमं
कुर्यात् । तत्र 'पूर्वाम्' आहति "स्वाहा सोमाय पितृमते"—

হুতি, 'তত্তরাম' শাস্তি " স্বাহাশ্রমে কব্যাবাহনাম"—
 'হুতি' । ২৫ ॥ ২ ॥

হুতি সামবেদীয়ে গোবিলগৃহসূত্রে চতুর্থপ্রপাঠকে দ্বিতীয়খণ্ডস্য
 ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমামম্ ॥ ৪ । ২ ॥

সেই জিজ্ঞাসিত ব্রাহ্মণগণ, এক বাক্যে 'কর' বলিলে
 কাংস্য পাতে মাংসচক্র ও ওদনচক্র, উভয় চক্রই একত্র
 গ্রহণ করিয়া তাহার কিঞ্চিদংশ মেক্ষণের দ্বারা লইয়া
 উপঘাত হোম* করিবে। তন্মধ্যে "স্বাহা সোমায় পিতৃ-
 মৃত্যে (মং ব্রাং ২,৩,১)" —এই মন্ত্রে প্রথম আহুতি প্রদত্ত
 হইবে এবং "স্বাহাশ্রমে কব্যাবাহনায় (মং ব্রাং ২,৩,২)" —
 এই মন্ত্রে দ্বিতীয় আহুতি প্রদত্ত হইবে। ২৫ ॥ ২ ॥

চতুর্থ অধ্যায়ের দ্বিতীয় খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত । ৪,২

অত ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् । ১

* প্রারম্ভ সূচক হোমকে উপঘাত হোম কহে। (১ঐ ৮খং ২-৪ পৃষ্ঠে)
 এতাবৎপর্যন্ত অবধি ন্য কার্যের আরম্ভ হইল।

‘অতঃ জর্ঘম্’ ইত. আরম্ভ অম্বষ্টকসমাপ্তি যাবৎ ।
‘প্রাচীনাবীতিনা’ দক্ষিণস্বন্থত উপবীতং ধৃত্বা, ‘বাস্যতেন’
নियतवाग् भूत्वा ‘कृत्यम्’ एतदन्वष्टक्यं नाम कार्यं मिति । ১

ইহার পর হইতে অষ্টককা কার্য্য সমাপ্তি পর্য্যন্ত যে যে
ক্রিয়া করিতে হইবে, তাহা প্রাচীনাবীতি হইয়া* করিবেন এবং
তৎকালে প্রয়োজনতিরিক্ত বাক্য ব্যবহার করিবেন না । ১.

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा दक्षिणायां
लेखा मुल्लिखेदपहता असुरा इति । ২

‘সব্ধেয়ন’ বামেয়ন ‘পাণিনা’ ‘দর্ভপিঞ্জলী’ লক্ষ্যরাত্ ‘গৃহীত্বা’
দক্ষিণে পাণো ‘অপহতা অসুরা (মং ব্রাং ২, ৩, ৩)’—‘ইতি
মন্ত্ৰেণ ‘দক্ষিণায়াং লেখাম্’ তথৈব পিঞ্জল্যা ‘মুল্লিখিত্’ তাসু
কর্ষষিতি । ২

বাম হস্তে স্বস্তর হইতে একটি দর্ভপিঞ্জলি টানিয়া লইয়া
দক্ষিণ হস্তে গ্রহণ করত তদ্বারা “অপহতা অসুরা (মং ব্রাং
২, ৩, ৩),—এই মন্ত্ৰে সেই তিনটি কষুর মধ্যেই ক্রমে
দক্ষিণাভিমুখী রেখাপাত করিবে । ২

सव्येनैव पाणिनोल्मूकं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां
निदध्याद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति । ३

‘सव्येन एव पाणिना’ ‘उल्मूकं’. अथ दक्षिणं ‘गृहीत्वा’
आनीय दक्षिणे पाणौ ‘कर्षूणां’ तासां मध्ये ‘दक्षिणार्धे’
(तथाच देखाप्रातमुद्ये इति फलितम्) “ये रूपाणि (म०
ब्रा० २, ३, ४)”—इति मन्त्रं सर्वत्रैव पठन् तं हस्तस्य मुल्मूकं
‘निदध्यात्’ स्थापयेत् । ३

वायुं हस्तेऽहो उल्मूकं लहैना मन्त्रेण हस्ते करिशा नेहै कर्षू
शुनिर मध्ये मन्त्रिणाद्धे अर्थात् रेखापातेर अर्धभागे “ये
रूपाणि (म० ब्रा० २, ७, ४)”—एहै मन्त्रेण पाठं करिशा स्थापनं
करिषे । ७

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सोम्यास इति । ४

‘अथ’ अन्तरम् । तत्रैव “एत पितरः सोम्यासः (म०
ब्रा० २, ३, ५)”—इति ‘पितृन्’ पितृपितामहप्रपितामहान्
यथाक्रमेण ‘आवाहयति’ आवाहयेदिति ।

‘अनन्तरं नेहै’ कर्षूजग्रे एककालेहै पिता, पितामह ७
अपितामहः ;—एहै तिन वाक्त्रिण, ‘एत पितरः ! (म० ब्रा०
२, ७, ५)”—मन्त्रेण पाठंशुनारे आवाहनं करिषे । ४

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् । ५

‘अथ’ आवाहनानन्तरम्, ‘कर्षूषु’ ‘उदपात्रान्’ चीन्
एकैकक्रमेण ‘निदध्यात्’ स्थापयेदिति । ५

तदनन्तर मेहे कर्षू ङलिते एक एकटी जलपात्र स्थापन
करिवे । ५

सद्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसलवि पूर्वस्थां
कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृहीत्वासाववनेनिच्च ये
चात्र त्वा मनु यात्स त्व मनु तस्मै ते स्वधिति । ६

‘सद्येन एव पाणिना’ ‘उदपात्रं’ इतः पूर्वमेव स्थापित
‘मुदकपात्रं’ ‘गृहीत्वा’, ‘तदुदकपात्रस्थं जलम्’ ‘अवसलवि’
दक्षिणहस्तवृद्धाङ्गुष्ठमूलेन पितृतीर्थेण पथा ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’
स्वपितृनामग्रहणपूर्वकं “असाववनेनिच्च”—इति मन्त्र-पठन्
‘पूर्वस्थां कर्ष्वां’ पातिया ये दर्भाः, तेषु ‘दर्भेषु’ ‘निनयेत्’
अवहृतं पितरं प्रापयेदिति । ६

• वाम हस्तेर द्वाराई मेहे कर्षू मशीपे स्थापित जलपात्र
ग्रहण करिया दक्षिण हस्तेर वृद्धाङ्गुष्ठ-मूल-पथे जल टार्निशां
मेहे जल, पितृनाम ग्रहण पूर्वक “असो अवनेनिच्च”—
इत्यादिं मन्त्र पाठ करिया पूर्व-कर्षू-पातित दर्भे आहूत श्रीय
पिताके प्राप्ति कराईवे ;—इहाकेइ निनयन कहे । ७

अप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । ७

‘इतरयोः’ पितामहप्रपितामहयोरर्थयोरपि निनयनम् ‘एव मेव’ कार्यम् अपरयोः कर्षोर्यथाक्रमेणेति । तत्र च प्रतिवारम् अप उपस्पर्शनं कर्तव्यमिति । ७

पितामहं च अपितामहेर उद्देशेन च एवै रूपेण निनयनं कर्तव्यं परं प्रतिवारं च जलस्पर्शं कर्तव्यं इति अर्थात् पित्रनिनयनं परं इत्युक्तकालं कर्तव्यं पितामह-निनयनं कर्तव्यं इति पुनश्च इत्युक्तकालं कर्तव्यं अपितामहेर जन्य निनयनं कर्तव्यं । ७

सव्येनैव पाणिना दर्वीं गृहीत्वा सत्रीतात् तृतीय-
मात्रं मवदायावसलवि पूर्वस्यां कर्ष्वीं दर्भेषु निदध्यात्
पितुर्नाम गृहीत्वासावेषं ते पिण्डो ये चात्र त्वा मनु
यात्स त्वं मनु तस्मै ते स्वधेत्यप्र उपस्पृश्यैव
मेवेतरयोः । ८, ६

यथा पूर्वं निनयनं कृतम्, तथैव तिसृष्वेव कर्षुषु पिण्ड-
दानञ्च कार्यं मिति फलितार्थः । अत्र मन्त्रे “असावेषं ते
पिण्डः”—इत्येव विशेषः । पूर्वस्यापितां ‘दर्वीम्’ । ‘सत्रीतात्’
पूर्वं क्रास्यपात्रे ओदनचरुर्मांसचरुश्च सत्रीतः, तस्मात् । ‘तृतीय-
मात्रम्’ एकादृतीयांशमिति । ८, ६

পূর্বগৃহীত কাংস্য-পাত্ৰস্থ মিশ্রিত-চরু* দর্বীর দ্বারা কাটিয়া তিন ভাগ করিয়া ঐকৈকক্রমে কষুত্রয়ে (মধ্যে২ হাত ধুইয়া) দর্ভোপরি স্বীয় পিতাদির নাম গ্রহণ করত “অসাবেষ তে পিণ্ডঃ”—এই মন্ত্রে যথাক্রমে তিনটি পিণ্ড-দান করিবে । ৮ , ৯

यदि नामानि न विद्यात् स्वधा पितृभ्यः पृथि-
वीषद्भ्य इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात् स्वधा पितृभ्यो-
ऽन्तरिक्षसद्भ्य इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषद्भ्य
इति तृतीयम् । १०

‘यदि’ ‘नामानि’ पित्रादीनाम्, ‘न विद्यात्’ ? तर्हि
‘प्रथमं पिण्डं’, “स्वधा०”—‘इति’ मन्त्रेण ‘निदध्यात्’ तत्र
कषु मध्ये पूर्ववदित्येव ;—‘द्वितीयं’ पिण्डं “स्वधा०”—‘इति’
मन्त्रेण निदध्यादित्येव ;—‘तृतीयं’ पिण्डं “स्वधा०”—इति
मन्त्रेण निदध्यादित्येव । १०

যদি পিতাদির নাম অবিজ্ঞাত থাকে, তবে প্রথম পিণ্ড, পৃথিবীস্থায়ী পিতৃগণের উদ্দেশে, দ্বিতীয় পিণ্ড অন্তরীক্সস্থায়ী

পিতৃগণের উদ্দেশ্যে এবং তৃতীয় পিণ্ডটি ছালোকগত পিতৃগণের উদ্দেশ্যে, সেই সেই কর্ষু মধোই পূর্ব কথিতানু-সারেই স্থাপিত হইবে। ১০

নিধায় জপত্যত্র পিতরো মাদ্যধ্বং যথাভাগ
 মাঘৃষায়ধ্ব মিত্যপর্যাবৃত্তা । ১১

পিণ্ডান্ ত্রীণৈব তিস্রধু কর্ষুধু যথোপদিষ্টং 'নিধায়'
 'অপর্যাবৃত্ত্য' পর্যাবর্তনং বর্জয়িত্বা একত্রৈব স্থিতৌ যজমানঃ
 "অত্র পিতরঃ (ম০ ব্রা০ ২,২,৬)" — 'ইতি' মন্ত্র 'জপতি'
 জপেদিতি । ১১

সেই গর্ত্তত্রয়ে পিণ্ডত্রয় পূর্বোক্তরীতিতে স্থাপন কর-
 গানস্তর যজমান একস্থানে বসিয়াই* "অত্র পিতরঃ (ম০ ব্রা০
 ২,৩৬)" — এই মন্ত্র পাঠ করিবে । ১১

পুরোচ্ছাসাৎ অমিপর্যাবর্ত্তমানো জপেদমী মদন্ত
 পিতরো যথাভাগ মা ঘৃষায়িষতেতি । ১২

'সাম্ভাসাৎ' নামিক্রিয়া স্মাসত্যাগাৎ 'পুরা' প্রাগেব 'অমি-
 পর্যাবর্ত্তমানঃ' তিস্রঃ কর্ষুঃ অমিভ্যাপ্য 'পরি' সর্বতঃ (অনুস-

● অর্থাৎ এতোক গর্ত্তের নিকটে গিয়া মন্ত্র পাঠ করিতে হইবে না ।

म्हेनेति भाव) 'आवर्त्तमानः' आवर्त्तनं कुर्वाणो यजमानः
 "अग्नी मदन्त (म० ब्रा० २, ३, ७)"—"इति" जपेत् अभिपर्या-
 वर्त्तनञ्चैतद्दामत एव पैत्रे सव्यस्यैव सर्वत्र विधानात् । १२

उच्छ्रामेर पूर्वैर्है अर्थाः एकनिःश्रामेहै मगगतिते
 वागमर्द्धे गर्द्धुलि श्रुतिग्रा आसितेव एव० तत्कालेहै "अग्नी
 मदन्त (म० ब्रा० २, ७, १)"—एहै मन्त्र पाठं कृत्विवे । १२

सव्यं नैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वावसलवि
 पूर्वस्यां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-
 सावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वा मनु याँश्च त्व मनु
 तस्मै ते स्वधेत्यप उपस्पृशैव मेवेतरयोः । १३, १४

यथा पूर्वं निमयनं पिण्डदानञ्च कृतम्, तथैव 'दर्भपिञ्जलीं'
 पद्मया सौवीराञ्जनेनाक्तां स्थितां क्रमतोऽप उपस्पृश्य पि-
 ण्डानां मुपरि दद्यादिति । तदत्र मन्त्रे "असावेतत्त आञ्ज-
 नम्" — इत्येव विशेषः । १३, १४

वागम हस्तैर्है सेहै अञ्जनात् गर्द्ध-पिण्डुलीद्वयम् नईया दक्षिण
 हस्तैर वृद्धाङ्गुलं पथे पूर्वदिशि गर्द्धुये स्थित पिण्डुद्वयैरं

उपरि एकैकक्रमे, “असावेत ७ त आञ्जनम्” — एहै मन्त्र. पाठ करत प्रदान करिबे एवं प्रथम ७ द्वितीय पिण्डे पिङ्गुनी-दानान्तर एक एकवार हात धुईबे । १७, १८

तथा तैलं तथा सुरभि । १५, १६

‘तथा’ पिङ्गुलीदानोक्तप्रकारेणैव ‘तैल’ पत्रापादितं तेनैव मन्त्रेण तास्त्रैव ‘कर्षूषु दद्यात् । किञ्च ‘तथा’ तेनैव प्रकारेण ‘सुरभि पत्रा’ पिष्टं स्वगरं तेनैव मन्त्रेण तास्त्रैव कर्षूषु दद्यात् । पर मुभयत्रैव “असावेतत्ते तैलम्” — इति, “असावेतत्ते सुरभि” — इति बोद्धनं कर्तव्यमेव । १५, १६

तएपरे ए पिङ्गुनी-दान अनुसारेहै ए मन्त्रेहै तत्रहूपरि (पङ्गी कर्तृक पूर्वैहै सम्पादित) तैल एवं सुगन्धि (चन्द-नादि) प्रदान करिबे । विशेषत मन्त्रे ‘आञ्जन’ शब्देर परिवर्त्ते ‘तैल’ ७ ‘सुरभि’ शब्द वायहत हईबे । १५, १६

... अथ निष्कृते पूर्वस्यां कर्षूषां दक्षिणोत्तानौ घ्राणी
हृत्वा नमो वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः
शूषायति मध्यमायाएसव्योत्तानौ नमो वः पितरो
घोराय नमो वः पितरो रसायत्युत्तमायां दक्षिणो-

त्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो मन्थव
 द्रव्यथाञ्जलिक्लृप्तौ जपति नमो वः पितरः पितरो नमो
 व इति । १७—२१

‘अथ’ सुरभिदानानन्तरं ‘निष्कृते’ निष्कवनं नमस्कारणं
 कार्यं मिति । तत्र ‘पूर्वस्याम्’ ‘उत्तमायां’ च ‘कर्ष्यां’ ‘दक्षिणो-
 त्तानौ’ ‘पाणी’ ‘कृत्वा’, ‘मध्यमायां’ तु ‘सव्योत्तानौ’ पाणी
 कृत्वा, ततो तिसृष्वेव कर्षुष्वेकदैव ‘अञ्जलिक्लृप्तः’ ‘जपति’ जपेत्
 यथाक्रमेण चतुरो मन्थान् “नमो वः (म० ब्रा० २, ३, ८—११)”
 — इत्यादिकानिति । १७—२१

अनन्तरं प्रथमं पिण्डे दक्षिणोत्तानं पाणिद्वयेः, तत्रेपरं
 मध्यमं पिण्डे वायोत्तानं पाणिद्वयेः, तत्रेपरं शेषं पिण्डे
 पुनश्च दक्षिणोत्तानं पाणिद्वयेः सर्वशेषे समस्तं पिण्डं लक्ष्यं
 करिष्या अञ्जलिं पूर्वकं “नमो वः (म० ब्रा० २, ७, ८—
 ११)”—इत्यादि मन्त्रचतुष्टये यथाक्रमेण चारित्रिं नमस्कारं
 करिष्ये । १७—२१

• गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तति । २२ . .

• अर्थात् दक्षिण करतल उर्ध्वं मुखं (चित) धाकिवे एवम् तद्दक्षिणं वाम
 करतल अधोमुखं (उपेक्ष) धाकिवे ।

† अर्थात् वाम करतल उर्ध्वं मुखं च तद्दक्षिणं दक्षिण करतल अधोमुखं ।

ततः 'गृहान्' खगृहणीम् 'अवेक्षते' अवेक्षेत; "गृहान्
नः (म० ब्रा० २, ३, १२)" — 'इति' मन्त्रं पठन्निति । २२

अनसुर "गृहान् नः (म० ब्रा० २, ७, १२)" — एहै मन्त्रं पाठं
करत गृहणीके अवलोकन करिवे । २२

पिण्डानवेक्षते सदी वः पितरो देमेति । २३

ततः 'सदी वः (म० ब्रा० २, ३, १३)" — 'इति' मन्त्रं पठन्
'पिण्डान्' तानिव 'अवेक्षते' अवेक्षेतेति । २३

तदनसुर "जदो वः पितरो (म० ब्रा० २, ७, १४)" — एहै
मन्त्रं पाठं करिशा पिण्डानि अवलोकन करिवे । २७

सव्ये नैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वावसलवि
पूर्वस्यां कर्ष्वां पिंडे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-
सावेतत्ते वासो ये चात्र त्वा मनु याँश्च त्व मनु तस्मै
ते स्वधेत्यप उपस्पृश्यैव मेवेतरयोः । २४, २५

पद्म्या सम्पादिता क्षीमदशा, तत एव एकैकं 'सूत्रतन्तुं'
'गृहीत्वा' पूर्वादिषु कर्षूषु क्रमात् पित्रादिनामग्रहणपूर्वकं
निदध्यात् । मन्त्रे तु "असावेतत् ते वासः" — इत्येव विशेषः ।
अत्रापि द्वितीयतृतीययोरप उपस्पृश्र्चनं कार्यं मेव । २४, २५

पत्नी कर्तृक सम्पादित्तु मेहे रेशमी बल्लेन दशी हहेते
 एक एक धेहे सूत्र लहेया पूर्व्वदि गतु क्रुमे पितादिर
 नामोक्तारण पूर्व्वक “एहे तोमार वाग (म० ब्रा० २,७,
 १४)”—इत्यादि मल्ले पिण्डुलिर उगरे थदान
 करिबे । २४,२४

सव्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वावसंलवि पिण्डान्
 परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तीरिति । २६

‘उदपात्र’ पूर्व्व मेव स्थापितं तद् ‘सव्येनैव पाणिना गृहीत्वा’
 ‘अवसंलवि’ पितृतीर्थेन “उर्जं वहन्तीः (म० ब्रा० २,३,१५)”
 —‘इति’ मन्त्रेण ‘पिण्डान्’ द्वीन् एकदैव ‘परिषिञ्चेत्’ । २६

पूर्व्व-स्थापित मेहे जलपात्र, वाग हस्तेहे लहेया पूर्व्व-
 वत् पितृतीर्थ पथहे एककाले तिनटि पिण्डेहे “उर्जः वहन्ती०
 (म० ब्रा० २,७,१५)”—एहे मल्ले परिषिञ्चन करिबे । २७

मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त
 पितरो गर्भं मिति । २७

‘पुत्रकामा पत्नी’ “आधत्त (म० ब्रा० २,३,१६)”—
 ‘इति’ मन्त्रेण पठती ‘मध्यमं पिण्डम्’ समग्रं तदीयं किञ्चिदंशं
 वा ‘प्राश्नीयात्’ । २७

পুত্রাভিলাষ থাকিলে, পত্নী “আবৃত্ত (ম• ব্রা• ২, ৩, ১৬)”—এই মন্ত্র পাঠ করত মধ্যম পিণ্ডটি সমস্তই অথবা কিছুদংশ ভক্ষণ করিবে। ২৭

যৌ বা তেষাং ব্রাহ্মণানা মুচ্ছিষ্টমাঙ্ স্যাৎ । ২৮

‘মুচ্ছিষ্টমাঙ্’ দৌহিত্যঃ অধ্বাসমন্বিতস্ত । প্রায়ীয়াদিত্যেব । ২৮

সেই ব্রাহ্মণগণের যে কেহ উচ্ছিষ্টভাক্ * তিনিও ঐ ঐ পিণ্ড সমস্ত অথবা কিছুদংশ ভক্ষণ করিতে পারেন। ২৮

অমূত্রো দূতো হবিষৌ জাতবেদা উত্থলুম্বক মন্নি-
রম্বুচ্ছ্য হন্বৎ পাত্নাণি প্রদ্বালা প্রত্যতিহারয়েৎ । ২৯

“অমূত্রো (ম• ব্রা• ২, ২, ১৬)”—‘ইতি’ মন্ত্রং পঠন্
‘উত্থলুম্বক’ কর্ণুদক্ষিণাৰ্হে স্থাপিতম্ ‘মন্নিঃ’ ‘রম্বুচ্ছ্য’ তদ্বীথেনৈব
মস্মনা ‘হন্বৎ’ যথা স্যাৎ তথা ‘পাত্নাণি’ বহুস্থাল্যাदीनि
‘প্রদ্বালা’ ‘প্রত্যতিহারয়েৎ’ আনয়েৎ শিষ্যাदिनेति । ২৯

“अङ्गुष्ठो (म० त्रि० २, ७ ११)”—(एहं मूत्र पाठिकरत गतं
 गुनिर मस्किगार्के. रस्किउ उल्गूके * अलनिकन करिया सेहै
 त्से चरुहली पात्रगुलि अरुनित कराहिया आनिवे । २९

(२) अङ्गुष्ठकं अर्थात् मांसार्कका-आह्न समाप्त ।

अप्सु पिंडान्तसादयेत् प्रणीते वाम्नी ब्राह्मणं वा
 भोजयेद् गवे वा दद्याद् । ३०—३३

तान् चीनेव ‘पिण्डान्’ भुक्तशेषान् वा पिण्डांशान् ‘अप्सु’
 नद्यादिषु ‘सादयेत्’ निक्षिपेत् । ‘वा’ अथवा ‘प्रणीते वाम्नी’
 तत्रैव सादयेदित्येव, ‘वा’ अथवा ‘ब्राह्मणं’ यं क मपि क्षुधा-
 तुरं ‘भोजयेत्’ । ‘वा’ अथवा ‘गवे’ यस्यै कस्यै चिद् दद्या-
 दिति समाप्त मन्वष्टकम् । ३०—३३

सेहै मसुष्ठ पिण्डे जले फेलिया दिवे अथवा सेहै
 अग्नितेहै दिवे किंवा कोन क्षुधातुर ब्राह्मणके भोजन
 कराहैवे, कोन गाभिके खांराहैतेउ पावे । ३०—३३

आह्नप्रसङ्गात् वृष्यादिषु विशेष उपदिशति ;—

वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् प्रदक्षिण सुप-
 चाहे । ३४, ३५,

বৃদ্ধি: শরীরবৃদ্ধয়নুসারত: সম্মাখ্যা, অন্নপ্রায়শাৎকা, মুর্চ্ছাস্ত বাপীকৃপতড়াগাদয়:, তেষ্যপি কৰ্ত্তব্যেষু তসৎকৰ্মণ: প্রাগৈব অন্বষ্টক্ৰমবৎ পিচৰ্ছনং কৰ্ত্তব্য মিতি । বিশেষতস্তু তেষু 'যুগ্মান্' ব্রাহ্মণান্ 'আশয়েৎ' ; ইহ তু 'অযুগ্মান্'—ইত্যুগ্মান্ (৩১৫ পৃ. ১৪ পং.) । কিঞ্চ ইহীপচারে 'প্রসব্ধম্' ইত্যুগ্মান্ (৩১১ পৃ. ১২ পং.); বৃদ্ধাদিষু তু 'প্রদক্ষিণম্' যথা স্যাৎ তথা 'উপচার:' কৰ্ত্তব্য: ৰুতি । ৩৪, ৩৫

বুদ্ধি ও পূৰ্ত্ত * উপলক্ষে পিতৃলোকের অর্চনা কালেও পূর্বোক্ত অনুষ্ঠান সমস্ত করিতে হইবে । বিশেষত—অশ্রুতক্য কার্যে অযুগ্ম ব্রাহ্মণের ব্যবস্থা আছে †, এখানে যুগ্ম ব্রাহ্মণ ভোজন করাইবে এবং অশ্রুতক্য কার্যে বামাবর্তে চরুপাক ব্যবস্থা করা হইয়াছে ‡, এখানে দক্ষিণাবর্তে চরুপাক করিতে হইবে । ৩৪, ৩৫

অন্ন তেষু হব্যাদিভ্য উচ্যতে ;—

যবীস্তিলার্থঃ । ৩৬ ॥ ২ ॥

* শরীর-বৃদ্ধি-অনুসারে অন্নপ্রাণম প্রভৃতি যে সংস্কার হয়, তাহাকে বৃদ্ধি কহে এবং বাপী কৃপ তড়াগাদি কার্যকে পূৰ্ত্ত কহে ।

† ৩১২ পৃষ্ঠাতে একবিংশ পূত্র দেখ ।

‡ ৩১১ পৃষ্ঠাতে সপ্তম পূত্র দেখ ।

তিলৈঃ যঃ অর্ঘ্যঃ প্রযোজনং ভবেৎ, যবৈঃ স্পৃশি স প্ৰবর্ধঃ সিদ্ধে-
দিত্তি । ৩৩ ॥ ২ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके तृतीयस्य
खण्डस्य व्याख्यानं सामश्रमिष्ठतं समाप्तम् ॥ ३ ॥

তিলের দ্বারা যে যে কার্য্য বিহিত হইয়াছে, যবের
দ্বারাও তাহা সিদ্ধ হইবে । ৩৩ ॥ ২ ॥

इति चतुर्थ अध्यायेन तृतीय खण्डेन अनुवाद समाप्त ॥ ३ ॥ -

अथ पिण्डपितृयज्ञः ।—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिंडपितृयज्ञो व्याख्यातः । १

'पिण्डपितृयज्ञः' पिण्डं शरीरम्, भस्मीभूतं तदुपलक्ष्य यत्
पितृपुरुषस्यार्चनम्, तदेव कर्म पिण्डपितृयज्ञ इत्युच्यते । स च
यज्ञोऽनेनैव पुरस्तादुक्तेन अन्वष्टक्यविहितेन स्थालीपाकेनैव
'व्याख्यातम्' । तत्र स्थालीपाकनियमो यथा विहितः, अत्रापि
तथैवेत्यतिदेशः । १

अष्टक्य कार्य्ये स्थालीपाकेन ये ব্যবস্থা করা হইয়াছে,
পিণ্ডপিতৃ যজ্ঞেও সেইরূপ হইবে । ১

অমাবাস্যায়াং তচ্ছাষম্ । ২

‘তত্’ পিণ্ডপিড়য়ন্ত্ কৰ্ম ‘শ্রাধম্’—ইত্যাশ্বতে, ‘অমাবাস্যায়াম্’ পিণ্ডাদিমরণানন্তরং প্রথমায়া মেব বর্ষমধ্যে. যस्याং কস্যান্নিহা কর্তব্যম্ । ২

সেই পিণ্ডপিড়য়ন্ত্ শ্রাধ, পিণ্ডাদি বিয়োগের পরে প্রথম অমাবাস্যাতেই করিবে, না ঘটিলে বর্ষ মধ্যে যে কোন অমাবাস্যাতে করিবে । ২

দ্বতরদ্বাদ্বাহার্যম্ মাসীনম্ । ৩

‘দ্বতরত্’ অপর মপি শ্রাধম্, ‘মাসীনম্’ মাসি মাসি ক্রমেণ সংস্করং যাবত্ ‘দ্বাদ্বাহার্যম্’ প্রথম মনু প্রথম মিব ব্যবহার্যম্ । ৩

অপর একাদশ অমাবাস্যাতেও একাদশটি শ্রাধ ঐরূপ করিতে হইবে । ৩

দক্ষিণায়ানৌ হবিষঃ সৎস্করণাং ততশ্চৈবালিপ্রণয়ঃ । ৪, ৫

আহিতান্নৈরিতি । ৪, ৫

আহিতান্নি যজমানগণ এই শ্রাদ্ধীয় হবি, দক্ষিণায়ানে সংস্কৃত করিবে এবং তাহাতেই পূর্বোক্ত অর্চিপ্রণয় করিবে । ৪, ৫

शास्त्रान्नावनाहितान्निः । ६

अनावनाहितान्निः 'शास्त्रान्नी' गृह्यान्नी एव । ६

अनावनाहितान्निः, गृह्याग्निः इति उक्त्वा सम्पन्नं ह्येवे । ७

एका कर्षुः । ७

नाम्नान्वष्टक्यवत् कर्षुः अयमिति भावः । ७

एतन्मते अन्वष्टक्यं कार्येण न्यायं कर्षुः इत्येव न
प्रकृत्यै एकैवात्र कर्षुः इत्येव । ७

तस्या दक्षिणतोऽग्निः स्थानम् । ८

'तस्याः' कर्षुः । नाम्नान्वष्टक्यवत् पुर्यत इति भावः । ८

सैह कर्षुः दक्षिणदिशि अग्निं स्थानं ह्येवे; अन्वष्ट-
क्येण न्यायं कर्षुः पूर्वे ह्येवे न । ८

नाञ्जोत्सुक्कनिधानं न स्वस्तरो नाञ्जनाभ्यञ्जने न
सुरभि न निञ्जवन मुदपात्रान्तो वासस्तु निद-
ध्यात् । ९—१५

'नाञ्जोत्सुक्कनिधानं' अन्वष्टक्यवत् 'उत्सुक्कनिधानं', 'स्व-
स्तरोः', 'अञ्जनाभ्यञ्जने', 'सुरभि' 'निञ्जवन' च 'न' भवति, ततश्च

‘उदपाचान्तः’ एवासौ, यन्नः, ‘तु’ अपि अत्र ‘वासः निरुध्वात्’ न
अन्वष्टक्यवत् दद्यासूत्रमिति समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा । ८—१५

এই পিণ্ডপিতৃঘঞ্জে অনুষ্ঠেকোর ন্যায় উল্লুক-নিধান,
অস্তর, অঞ্জনাভ্যঞ্জন, স্তরভি-দান ও নিরুধ্বন করিতে হইবে না।
সুতরাং ইহা উদপাচান্তই পরিসমাপ্ত হইবে এবং ইহাতে
পিণ্ডে অনুষ্ঠেক্যবৎ সূত্র না দিয়া বন্ধ দিতে হইবে । ৯—১৫
পিণ্ডপিতৃঘঞ্জ সমাপ্ত ।

प्रकृतमनुसरति ।— .

माघ्या ऊर्ध्वं मष्टम्यां स्थालीपाकः । १६

माघमासीयपौर्णमास्याः परस्तात् ज्ञणाष्टम्यां द्वतीयाष्टका
शाकाष्टकास्या कर्त्तव्या ; तत्र स्थालीपाकः पूर्ववत् पक्त्व्यः । १६

माघी पूर्णिमांशे पत्रे ये कृष्णाकैरी, तार्हातेहे ‘शाका-
कैरी’ नामकं तृतीयं अष्टकां करिषे एवम् उहातेहे पूर्ववत्
द्वीतितेहे स्थालीपाकं पाकं करिषेते हईवे । १६

तस्य जुहुयादष्टकायै स्वाहेति जुहोति स्थाली-
पाकावृतान्यच्छार्कं व्यञ्जनं मन्वाहार्यम् । १७—२०

सर्वं पूर्ववत् ; विशेषतस्त्विह ‘शाकं’ नाम ‘व्यञ्जनं’ भोजनी-
पकरणम् ‘मन्वाहार्यम्’ भवेदिति शाकाष्टका । १७—२०

सेहे स्थालीपाकेर. किञ्चिदंश “अर्ककारैः स्वाहा” मन्त्रे होत्र करिंवे; अपरापर समस्त कार्यांश्च स्थालीपाक रीति-तेइ हईवे। विशेषत इहाते शाक व्यञ्जन आहरण करिंते हईवे। ११—२०

इति शाकार्कका समाप्त।

अथ वपाहोमः।—

अथ पितृदैवत्येषु पशुषु वह वपां जातवेदः पितृभ्य इति वपां जुहुयाद्देवदेवत्येषु जातवेदो वपया गच्छ देवानित्यनाज्ञातेषु तथादेशं यथाष्टकायै स्वाहेति जुहोति स्थालीपाकाहृतान्यत्। २१—२४

‘अथ’ अष्टकाविधानसमनन्तरम्। सर्वत्रैव ‘पितृदैवत्येषु पशुषु’ “वह वपाम् (म० ब्रा० २, ६, १८)” —इति मन्त्रेण,— ‘देवदेवत्येषु’ पशुषु “जातवेदो वपया (म० ब्रा० २, ३, १८)” —इति मन्त्रेण,— ‘अनाज्ञातेषु’ यत्र संज्ञप्यमानपशौ देवता ‘आ’ सम्यक् न ज्ञाता, तादृशेषु, सन्दिग्धदेवत्येषु बहूदैवतेषु वा पशुषु ‘तथादेशं’ तत्र तत्रैव यथा विहितं तथां विहितानुरूपीयेव मन्त्रेण—‘वपां जुहुयात्’। अनाज्ञातेषु मन्त्रप्रयोगदृष्टान्त दर्शयति,—‘यथा’ “अष्टकायै स्वाहा”—‘इति’ मन्त्रेण ‘जु-

होति' 'अष्टकाकर्म्मणि' अष्टकापशोश्च बहुदेवतात्वात् विवद-
मागदेवतात्वाद्वा अनाग्नातदेवद्वैबल्यत्वम् । वपाहीनि 'अन्यत्'
सर्वं 'स्वालोपाकावृता' स्वालोपाकरौत्वैव कार्यम् । २१—२४

ये कोन श्वले पितृगणेर उद्देशे पशु-हनन करिबे,
तादृश सर्वत्रै "बह वपां (म० ब्रा० २,७,११)"—एह मञ्जे
वपाहोम करिबे । ये कोन श्वले कोन देवतार उद्देशे
पशु-हनन करिबे, तादृश सर्वत्रै "जातवेदो वपया
(म० ब्रा० २,७,१८)"—एह मञ्जे वपाहोम करिबे । ये
श्वाने कर्तव्य कार्येर देवता-निर्णये सन्देह आछे, तादृश
श्वलेह विशेष मञ्जु विहित हईतेछे, एतादृश श्वलसमूहे
निर्दिक्त मञ्जेह वपाहोम करिबे; येमन अर्कका कार्ये
"अष्टकायै स्वाहा" मञ्जुह वपाहोमे व्यवहृत हईबे ।
अन्यान्य कार्य समस्त श्वालोपाक-नियमेह करिबे । २१—२४

इति वपाहोम विधि ।

अथ ऋष्यहीमं विधत्ते । —

ऋषे प्रश्नायमाने गोलकानां मध्यमपर्येण जुष्ट-
याद्यंरक्षुसीद् मिति । २५

'ऋषे प्रश्नायमाने'—अथ ऋषम्, ऋष मिति न ज्ञातं
भवति, तदन्वय, ऋषे जाति इति वाच्यत् । 'गोलकानां' मया-

যানী (?). 'মধ্যমপথেন'. "যল্লুসীদম্ (মঃ ভাঃ ২, ৩, ১৫)"—
'হ্রতি' মন্ত্বে 'স্তুত্বাত্' । ২৫

যখন ঋণ বিলক্ষণ জানায়, তখন, অর্থাৎ বহুঋণ হইলে
"যৎ কুসীদম্ (মঃ ভাঃ ২, ৩, ১৯)"—এই মন্ত্র পাঠ করত
ঋণসংখ্যানুসারে মধ্যম গোলক-পত্র হোম করিবে । ২৫

ইতি ঋণহোম বিধি ।

অযাতী হলাভিযোগঃ । ২৬

'অয' অনন্তরম্ । 'অতঃ' আরম্ভ 'হলাভিযোগঃ' হলা-
ভিযোগ উপদিষ্যতি হ্রতি শ্রীষঃ । ২৬

অনন্তর, এই হ্রিতে হলাভিযোগ বিধি বলা যাইতেছে । ২৬

পুণ্যনক্ষত্রে স্থালীপাকঃ অপরিত্বৈত্মভ্যো দেবতাভ্যো
স্তুত্বাদিন্দ্ৰায় মরুগ্নঃ পর্জন্যায়াশন্যৈ ভগায় । ২৭

স্বষ্টম্ । ২৭

পুণ্য নক্ষত্রে দেখিয়া অর্থাৎ কৃষির উপযুক্তকালে কৃষি-
কার্যে প্রবৃত্ত হইয়া প্রথমত স্থালীপাক পাক করিয়া এই
দেবতাগুলিকে আহুতি প্রদান করিবে;—'ইন্দ্রায় স্বাহা'

মন্ত্রে দেবরাট্ ইন্দ্রকে*, 'মরুত্যাঃ স্বাহা' মন্ত্রে মরুদগণকে †, 'পর্জন্যায় স্বাহা' মন্ত্রে পর্জন্যদেবকে ‡, 'অশনৈ্যে স্বাহা' মন্ত্রে অশনিদেবতাকে § এবং 'ভগায় স্বাহা' মন্ত্রে ভগদেবতাকে § । ২৭

সীতামাশামরভামনঘাস্ত্ব যজিত† । ২৮

সীতাঈনি স্ত্রাবি ক্রবিত্বন্থাণি ষ পূজয়েত্ । ২৮

সীতা, আশা, অরড়া ও অনঘার পূজাও করিবে ॥ । ২৮

* যিনি বৃত্রের (মেঘের) সহিত যুদ্ধ করিয়া, বহু অশনি-নিক্রোশে সেই অহুরের (বলবানু জলাধারের) দেহ খণ্ড খণ্ড করেন এবং শচীদি (কর্ষসমস্তের) পতি; যাহার প্রভাবে ক্রিয়াসমস্ত সম্পন্ন হয় (সর্বত্র বিদ্যমান ঐশ্বরীয় বল বিশেষ) ।

† যে দেবগণ বৃত্রের সহিত যুদ্ধকালে ইন্দ্রের সহায়তা করেন এবং পরে বৃত্রদেহ খণ্ড-খণ্ডীকৃত হইলে উহা পৃথিবীতে বেগে পাতন করেন (বায়ু সমূহ) ।

‡ স্বাহা বেদে বৃক্রাসুর নামেও পরিচিত (মেঘ) ।

§ বহু। বস্তুত মেঘাশ্রিত তেজমাত্রকে অশনি কহে, যাহার ঐকাশকন জ্যোতিকে বিহ্যৎ কহা যায় ।

§ ভগশব্দ ঐশ্বর্যবাচক এবং কৃষিই সর্বপ্রকার ঐশ্বর্ঘ্যের মূল অতএব যে দেবতার অহুঃপ্রাণে কৃষি সফল হয়, তাঁহাকেই 'ভগ' দেবতা কহা যায় (সূর্য্য) ।

॥ সীতা প্রভৃতি চারিটিই কৃষি-যন্ত্র ।

এতা এব দেবতা: সীতায়ন্ত্রখলয়ন্ত্রপ্রবপণপ্রলবন-
পর্য্যয়ণেষু । ২৬

যদা 'সীতায়ন্ত্র:' সীতায়: স্নানপদ্ধতিস্থাননম্, 'খল-
য়ন্ত্র:' খলে শস্যাদীনাং মর্দনম্, 'প্রবপণম্' শস্যবীজানাং,
'প্রলবনম্' পক্কানাং শস্যানাং ক্ষেদনম্, 'পর্য্যয়ণম্' ত্রয়বিযুক্ত-
ধান্যাদিশস্যানাং গৃহানয়নম্; অত্র সর্বত্রৈব 'এতা:' পূর্বাঙ্গা:
ইন্দ্রাদয়: 'এব' 'দেবতা:' স্মর্তব্য্যা: । ২৬

যৎকালে লাঙ্গল চালাইবে, যৎকালে খলে মর্দন করিবে,
যৎকালে বীজ বপন করিবে, যৎকালে পক্ক শস্য সকল
ক্ষেদন করিবে এবং যৎকালে প্রস্তুত ধান্যাদি গৃহে আনয়ন
করিবে; সকল সময়েই ঐ পূর্বাঙ্ক ইন্দ্রাদি দেবতাকে
স্মরণ করিবে । ২৬

তদৌ গৃহাগতেষু শস্যেষু—

• . আখুরাজস্বীত্বরেষু যজত । ৩০

• 'ত্বরেষু' মূষিকাস্থানেষু 'আখুরাজস্ব' 'যজত' তত্খময়-
দানেন তীষয়েৎ । ৩০

পরে শস্যগুলি গৃহে স্থাপিত হইলে ইন্দুর-গর্তে ও ইন্দুর-
তোষের জন্য কিছু শস্য প্রদান করিবে । ৩০

तदनन्तरम्—

इन्द्राण्याः स्थालीपाकस्य जुहुयादेकाष्टका
तपसा तप्सामानेति । ३१, ३२

इन्द्राणीदेवतातोषणाय 'स्थालीपाकः' पक्तव्यः । पक्तस्य च
'तस्य' स्थालीपाकस्य अग्रं गृहीत्वा "एकाष्टका तपसा (म०
ब्रा० २, ३, २०)"—'इति' मन्त्रेण जुहुयात्" । ३१, ३२

अनन्तरं इन्द्राणी * देवतांश्च परितोषार्थं स्थालीपाक
पाक करिवे, ए परिपक्व स्थालीपाकेन किञ्चिदंशं लभेया
"एकाष्टका तपसा (म० ब्रा० २, ७, २०)"—एहै मन्त्रे
आहूति प्रदान करिवे । ७१, ७२

स्थालीपाकाष्टकान्यत् स्थालीपाकावृतान्यत् । ३३ ॥ ४

'अन्यत्' सर्वं यदन्नानुपदिष्टं तत्, 'स्थालीपाकावृता'
स्थालीपाकरौत्यैव कार्यम्, न तत्र कश्चिदपि विशेष इति भावः ।
द्विरक्तं खण्डसमाप्तिसूचक मिति हलाभियोगः । ३३ ॥ ४

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके तृतीयस्य

खण्डस्य व्याख्यानं सामग्रमित्ततं समाप्तम् ॥ ४ ॥

॥ समाप्ते नित्य-नैमित्तिक-प्रकरणे ॥

* इत्यत्र अर्थात् अङ्गसंज्ञेयं मन्त्राणि, अर्थात् मन्त्री क्रिया मन्त्र ।

অপর সমস্তই পূর্বেুক্ত স্থানীপাক রীতিতে সম্পন্ন করিবে। ৩৩ ॥ ৪

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের চতুর্থখণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪ ॥ ৪
 ॥ নিত্য ও নৈমিত্তিক প্রকরণ ও সমাপ্ত ॥

কাম্যচ্ছত ভব্বম্পূর্বেণ চক্। ১, ২

‘স্বত জহ্ম’ যত্ কিস্বিৎস্ব্যমাণং তস্বর্ব মেব ‘কাম্যেণ’ বেদিতব্যম্। ‘একৈ’ প্রধানাঃ, গোমিত্বাদয়ঃ পুনরাচার্যাঃ বক্ষ্যমাণ মপি কিস্বিত্ বিরূপাক্ষজপাদিকম্ ‘পূর্বেণ’ নিত্য-নৈমিত্তিকেষু ‘স’ স্বীকৃত্বন্তি। ১, ২

ইহার পরে যাহা কিছু বলা যাইবে, তৎসমস্তই কাম্য কর্ম বিষয়ে জানিবা। প্রধান আচার্য্যগণের মতে বক্ষ্যমাণ বিরূপাক্ষজপাদি কতিপয় কার্য্য, পূর্বেুক্ত নিত্য নৈমিত্তিক কার্য্যেও ব্যবহৃত হইবে ॥ ১, ২

* কর্ম জিবিধ—নিত্য, নৈমিত্তিক ও কাম্য। যাহা করিতেই হইবে, না করিলে পাপ, তাহাকে নিত্য কহে। যাহা কোন নিমিত্তান্তসারে করিতে হয়; না করিলে সেই উদ্ভিত নিমিত্ত নির্দোষ হয় না, তাহাই নৈমিত্তিক। কোন কামনা সিদ্ধির জন্য যাহা করা যায়, তাহাকেই কাম্য কহে; কাম্য কর্ম করা না করা, ইচ্ছার উপর নির্ভর করে অর্থাৎ কাম্য কর্ম না করিলে কোন পাপ হয় না, কতিও নাই।

† অর্থাৎ কাম্য প্রকরণে বলা হইলেও নিত্য নৈমিত্তিক কার্য্যকালেও ব্যবহৃত হইবে।

अथ सर्वं होमपूर्वकृत्यम् ।—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्येदम्भूमैर्भ-
जामह इति । ३

‘अग्नेः पश्चाद्’ ‘भूमौ’ ‘पाणी’ स्वकीयौ ‘न्यञ्चौ’ आत्माभि
मुखौ वक्तौ ‘प्रतिष्ठाप्य’ “इदम्भूमैः (म० ब्रा० २, ४, १)”—
‘इति’ मन्त्रं जपेदिति भूमिजपः । ३

अग्निं पश्चात् पूजिते, शीघ्रं हस्तद्वयं आत्माभिमुखं वक्तु
भावे स्थापितं करत “इदं पूमेर्भजामहे (म० ब्रा० २, ४,
१,)”—एहं मन्त्रं जपं करिषे । ईशाकेहं पूमिजपं कहे । ७

वस्वन्तरात्रौ धनं मिति दिवा । ४

‘रात्रौ’ भूमिजपं चेत् ‘वस्वन्तं’ वसुपदान्तं मन्त्रं जपेत्
‘दिवा’ अहनि चेत् ‘धनम्’—इत्यन्तं जपेदित्येव । ४ ।

रात्रिकाले एव मन्त्रं अस्ते ‘वसु’ पदं अयोग्यं करिषे
एवं निरस्ये अयोग्यकाले उहारं अस्त्यं पदं ‘धनम्’ पठितं
हरेवे । ४

इमं स्तोमं मिति त्वेन परिसमूहेत् । ५

“স্বত্বান্যম্বিমুখৌ হস্তৌ স্বেস্থানস্যৌ সুসংহিতৌ । প্রদক্ষিণং
তথাসীনঃ কুর্যাদ্ পরিসমূহনম্”—ইতি কর্মপ্রদীপঃ । তিস্রশ্চ
সূচ্যা সমাহারঃ দ্ববঃ, তেন । এষ চ দ্ববঃ উ० শ্রা० ৪, ১, ৩,
১—২—৩ ; ম० ব্রা० ২, ৪, ২—৩—৪ । ৫

ইমংস্তোত্রম্ প্রভৃতি তিনটি মন্ত্রে পরিসমূহন * করিবে
(এই মন্ত্রত্রয় উ० শ্রা० ৪, ১, ৩, ১—২—৩ ; এবং ম० ব্রা०
২, ৪, ২—৩—৪) । ৫

**বৈরূপাশ্বঃ পুরস্তাভীমানাঙ্কাম্যেষু চ প্রপদস্তপশ্চ
তেজশ্চেতি । ৬, ৩**

• নিত্যনৈমিত্তিককাম্যেষু সর্বত্রৈব ‘হীমানা’ ‘পুরস্তাত্’
‘বৈরূপাশ্বঃ’ “বিরূপাশ্বৌঃসি (ম० ব্রা० ২, ৪, ৫)”—ইতি মন্ত্রঃ
পঠিতব্যঃ । ‘কাম্যেষু’ কর্মসু ‘প্রপদশ্চ’ “তপশ্চ তেজশ্চ (ম०
ব্রা० ২, ৪, ৫)”—‘ইতি’ প্রপদমন্ত্রৌঃপি পঠিতব্যঃ । ৬, ৩

• নিত্য, নৈমিত্তিক ও কাম্য, —এ ত্রিবিধ কার্যেই যে
কোন হোম হউক, হোমের পূর্বে “বিরূপাশ্বৌঃসি (ম०
ব্রা० ২, ৪, ৫)”—এই মন্ত্র পাঠ করিবে । কাম্য কর্ম সমস্তে
“তপশ্চ (ম० ব্রা० ২, ৪, ৫)” মন্ত্রটিও পাঠ করিবে । ৬, ৩

• ইহা পুরোহিতদের দেখিয়া শিক্ষা করিতে হয় ।

जपित्वा प्राणायाम मायम्यार्थमना वैरूपाक्ष
मारभ्योच्छ्रुतेत् । ८

काम्येषु प्रपदवैरूपाक्षयोद्भवयोरेव जपो विहितः । तत्र
प्रपदजपानन्तरं प्राणायामः कर्तव्यः । “पूरककुम्भकरिचकाख्यः
प्राणायामः”—इति सन्ध्यासूत्रोक्त एवाच याज्ञः । तत्र पूरक-
कुम्भकयोः प्रपदमन्त्रार्थमननं कर्तव्यम्, रिचकारभत एव वैरू-
पाक्षमन्त्रं जपेदिति । ८

काम्य कर्म मन्त्रेण अपद मन्त्रेण वैरूपाक्ष मन्त्रेण उभयत्रै
पाठ करिष्यत् वावन्हा हईतेतेछे, तन्मध्ये अपद मन्त्रेण पाठ
करिष्यत् प्राणायाम आरम्भ करिष्ये एवम् ए प्राणायामकाले
पूरक ओ कुम्भके अपद मन्त्रेण अर्थ चिन्ता करिष्यत् रेचकार-
नान्ते वैरूपाक्ष मन्त्रेण जप करिष्ये । ८

इति होम-पूर्वकृत्य वावन्हा ।

अथ भोजननियमः ।—

काम्येषु तिरात्राभोजनं त्रीणि वा भक्तानि । ९, १०

‘काम्येषु’ कर्मसु कर्तव्येषु ‘तिरात्राभोजनं’ कर्मरत्नदि-
वसस्याव्यवहितेषु पूर्वेषु त्रिषु दिवसेषु भोजनं माध्याह्निकं
नैशं च न कर्तव्यम् । ‘वा’ असमर्थस्यैत् तेषु दिवसेषु ‘त्रीणि’
एव ‘भक्तानि’ भोजनानि कर्तव्यानि तथाच तेषु दिवसेषु

মাধ্যহ্নিন নৈয়ং বা একৈক নিব ভোক্তব্যম্ ; ন তু বসানিয়মং বার-
হযম্ । ৫, ১০

কাম্য কার্য্য করিবার পূর্ব-দিন ত্রয় মধ্যাহ্ন ও নৈশ
উভয় আহারই ত্যাগ করিবে, যদি একেবারে উভয় ভোজন
ত্যাগ করিতে না পারে ত অন্তত একটা ত্যাগ করিবে
অর্থাৎ দিবারাত্রে একবারমাত্র ভোজন করিবে । ৯, ১০

নিত্যপ্রযুক্তানান্তু প্রথমপ্রয়োগেষু । ১১

কচ্ছিত্ কাম মভিলক্ষ্য যত্ কর্ম দ্বিবার মনেকবারং বা
ক্রিয়তে, তদেব নিত্যপ্রযুক্ত মিত্যুচ্যতে ; তাহ্মানান্তু কর্মণা
'প্রথমপ্রয়োগেষু' এব পূর্বোক্তো ভোজননিয়মঃ কর্তব্যঃ, ন তু
দ্বিতীয়াদিষু । ১১

•যে কার্য্য, কোন একটা উদ্দেশ্য সিদ্ধির জন্য অনেক
বারই করিতে হয়, তাহ্ম কাৰ্য্য একবার মাত্র প্রথমবার,
পূর্বোক্ত পূর্বদিনত্রয় অভোজন বা এক-ভোজন ব্যবস্থা
অর্থাৎ প্রতিবারই কার্য্যারম্ভের পূর্ব দিবসত্রয় অভোজন বা
এক-ভোজন করিতে হইবে না ॥ ১১

উদ্যোত্ব তু যজ্ঞনীযপ্রয়োগেষু । ১২

यानि कर्माणि बहुदिनं यावत् प्रतिदिनं यजनीयतया प्रयुज्यन्ते, तादृशेषु 'यजनीयप्रयोगेषु तु' 'उपोष्य' प्रातराशादिक मत्पाहार मिव कृत्वा तत्तद्यजनं विधेयम् । १२

ये सकल कार्या, कस्येक दिवसें समाप्य वा दीर्घकाल अनूर्ध्वेण, तत्समस्तं प्रतिदिनं प्रातराशादिमात्रं अन्नाहार * करिष्याहै प्रसृतं हर्हेवे । १२

उपरिष्ठाद् दैक्षसाम्निपातिकम् । १३

'साम्निपातिकं' नैमित्तिकं कर्म, 'उपरिष्ठाद् दैक्षं' निमित्त-घटनात् परं मिव तस्य दीक्षा इति वेदितव्यं मिति भोजन-नियमः । १३

निमित्तघटनारं परेहै नैमित्तिकं कर्म समूहेरं दीक्षा कर्तव्या ; ताहाहै तादृशं कर्मैरं निर्दिष्टं कालं ; तत्पूर्वे अर्भोजनं वा एकर्भोजनं वा उपवासं (किञ्चित्भोजनं) यथासम्भवं व्यवस्थितं हर्हेधे ॥ १३

हैति भोजनं नियमः ।

* प्रातराशादिमात्रं अन्नाहारकेहै सेकाले 'उपवासं' कहितं ; ईदानीं उपवासं शब्दे घाहा वृत्तारं, उदानीं ताहाके 'अर्भोजनं' वलितं । मदीरं "प्रश्नकल्पनन्दिनी" पत्रिकाते प्रकाशितं "महाशुक्लनिपाते कर्तव्याकर्तव्या विचारं" लेखः ।

અથ બ્રહ્મવર્ચસકામકર્મ ।—

અરણ્યે પ્રપદં પ્રયુક્તીત દર્મેષ્વાસીનઃ પ્રાક્કૂલેષુ
બ્રહ્મવર્ચસકામઃ । ૧૪

યઃ કચન 'બ્રહ્મવર્ચસકામઃ' સ્યાત્, સ એવ 'અરણ્યે' ગત્વા
'પ્રાક્કૂલેષુ દર્મેષુ' 'આસીનઃ' સન્ 'પ્રપદં' "તપસ્ય (મં. બ્રાં.
૨, ૪, ૫)" —ઇતિ મન્ત્ર 'પ્રયુક્તીત' । ૧૪

યે કેહ બ્રહ્મવર્ચસ કામના કરિવે, તે અરણ્યે ગિયા
પૂર્વાર્થ પાતિત દર્હે વસિયા "પ્રપદ" મન્ત્ર (મં. બ્રાં. ૨,
૪, ૫) દ્વારા પઠિત મન્ત્ર દ્વારા સાધના કરિવે । ૧૪

અથ પુત્રપશુકામકર્મ ।—

પુત્રપશુકામઃ । ૧૫

યઃ કચન પુત્રકામઃ પશુકામો વા સ્યાત્, સ સ્વલુ અરણ્યે
ગત્વા 'ઉદકકૂલેષુ' ઉત્તરાર્થેષુ દર્મેષુ આસીનઃ, ત મેવ પ્રપદ-
મન્ત્રં પ્રયુક્તીત । ૧૫

યે કેહ પુત્ર વા પશુ કામના કરિવે, તે અરણ્યે ગિયા
ઉત્તરાર્થ દર્હે વસિયા એ "પ્રપદ" મન્ત્ર દ્વારા સાધના કરિવે । ૧૫

অথ ব্রহ্মবর্ষস-পুত্র-পশুকামকর্ম ।—

ভ্রময়েষুভয়কামঃ । ১৬

‘ভ্রময়েষু’ প্রথমসূত্রোপাস্ত ব্রহ্মবর্ষসং দ্বিতীয়সূত্রোপাস্ত পুত্রং পশুং চ যঃ কাময়েত, স খলু অরণ্যে গম্বা যুগপৎ ‘ভ্রময়েষু’ প্রাক্কুলেষু, তদুপরি পাপিতেষু উদক্কুলেষু চ দর্ভেষু আসীজঃ, ত মেব প্রপদং নাম মন্ত্রং প্রযুক্তীত । ১৬

প্রথম সূত্রোক্ত ব্রহ্মবর্ষসং এবং দ্বিতীয় সূত্রোক্ত পুত্র ও পশু, এতদুভয়েই যে কেহ কামনা করিবে, সে অরণ্যে গিয়া পূর্বাংশ দর্ভ পাতিয়া তদুপরি উত্তরাংশ দর্ভ পাতিয়া উহাতে উপবিষ্ট হইয়া ‘প্রপদ’ মন্ত্র দ্বারা সাধনা করিবে । ১৬

অথ পশুস্বস্তায়নকামকর্ম ।—

পশুস্বস্তায়নকামো ব্রীহিয়বছীমং প্রযুক্তীত সহস্রবাহুগৌপত্য ইতি । ১৭

পশুনাং গৃহপালিতানাং গবাদীনাং স্বস্তায়নং কাময়েত, “সহস্রবাহুগৌপত্যঃ (মং ব্রাঃ ২,৪,৬)”—‘ইতি’ মন্ত্রেণ ‘ব্রীহিয়বছীমং’ ব্রীহীয়া যবেন চ আহুতি মন্বী ‘প্রযুক্তীত’ । ১৭

যে কেহ স্বীয় গৃহপালিত গৌ-মেঘাদির স্বস্তায়ন কামনা করিবে, সে “সহস্র বাহু (মং ব্রাঃ ২,৪,৬)”—এই মন্ত্রে ধান্য ও যব হোম করিবে । ১৭

অথ প্রসাদকামকর্ম ।—

কৌতোমতেন মহাবৃক্ষফলানি পরিজপ্য প্রযচ্ছৈ দ্য-
 স্যাत्मনি প্রসাদ মিচ্ছৈ তস্মা একভূয়াৎস্যাत्मনা-
 যুগ্মানি কুর্যাৎ । ১৮, ১৯

‘যস্য’ কস্য চিত্ জনস্য পুরুষস্য স্ত্রিয়া বা ‘প্রসাদম্’
 প্রসন্নতাম্ ‘ইচ্ছৈ’, ‘তস্মৈ’ ‘কৌতোমতেন’ মন্ত্ৰেণ (ম০ ব্রা০ ২, ৪, ৮)
 মহাহ্রদফলানি গুণাকানি আত্মাণি বা ‘পরিজপ্য’ ‘প্রযচ্ছৈ’ ।
 তানি চ ফলানি ‘একভূয়াংসি’ একস্মিন্বেব গুচ্ছৈ বহুনি
 বিদ্যন্তে চেৎ, তর্হি দানাৎ পূর্বমিব ‘আত্মনঃ’ আত্মনা স্বয়মিব
 ‘অযুগ্মানি’ বিচ্ছিন্নানি ‘কুর্যাৎ’ । ১৮, ১৯

যে কোন ব্যক্তির প্রসন্নতা লাভের ইচ্ছা হইবে, সেই
 ব্যক্তিকে “কৌতোম (ম০ ব্রা০ ২, ৪, ৮)” মন্ত্র দ্বারা পঠিত
 কতিপয় মহাবৃক্ষ-ফল প্রদান করিবে; এই ফলগুলি গুচ্ছ
 হইতে স্বয়ং এক একটি করিয়া ভাঙ্গিবে # ১০৮, ১১২

অথ পার্থিব কর্ম ।—

দৃশ্য ভুবেতি পশ্চর্চ: । ২০

* এতাবতা মহাবৃক্ষ-ফল পঢ়ক এহলে আত্ম গুণাক ইত্যাদি

म० ब्रा० २, ४, ९—१३ । अधिक्तो वेदितव्यः । २०

“बृह ईव (म० ब्रा० २, ४, ९—१०)” — इत्यादि पाँचटि शक आछे, ताहार वावहार यथाक्रमे बला याइतेछे । २०

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं कर्म । २१

‘तस्मिन्’ अधिक्ते पञ्चर्षे, तेनैव पञ्चर्षेण समुद्दिता ‘प्रथमम्’ एकं ‘कर्म’ ‘पार्थिवं’ चेत्पार्थिवं क्लृप्तिरिति । २१

सेहे मृगदम पाँचटि शक द्वाराहे प्रथमत पार्थिव कर्म अर्थात् ऋक्षादिर उर्वरतादि सिद्धिर जन्य एकटा क्रिया अनुष्ठित हसेवे । २१

अर्धमास मभुक्त्वा ऽशक्तौ वा पेया मन्यतरं कालम् । २२, २३

तच्च पार्थिवं कर्म ‘अर्धमास मभुक्त्वा’ एव कार्यम् । अभोजनेऽसमर्थश्चेत् ‘अन्यतरं कालं’ दिवा रात्रौ वा एकवारं नैव ‘पेया’ मण्ड-दुग्धादिकं पिबेदिति । २२, २३

एहे पार्थिव कर्म, अर्धमास अठोजन थाकिया सम्पन्न करिबे । यदि अठोजन ना थाकिते पांरेत एक बेला-मात्र पेया पान करितेउ पांरे । २२, २३

यत्रात्मानं परिपश्येत् । २४

‘यत्र’ पेयाद्यांम् ‘आत्मानं’ आत्मच्छायां दर्पणादाविव
‘परिपश्येत्’ तादृशी मेव तरलां पेयां पिबेदिति । २४

ये पेयाते श्रेयं सूत्रं देखिते पाईवे, एरूपं तरल
पेयाई पान करिबे ।

एतद् व्रत मर्षमासव्रतेषु । २५

‘एतत्’ पार्थिवं कर्म ‘व्रतम्’ उच्यते, तच्च ‘मर्षमासव्रतेषु’
गण्यते । तथाच शुक्लप्रतिपद्यस्यारभः पौर्णमास्यां च समाप्तिः
सिद्धा । २५

एई पार्थिव कर्म एकटि व्रतविशेष, ईहा अर्क माग-
व्रतेर मध्ये गणनीय । एताकत। ईहा शुरु प्रतिपदे आरक
हईया पुर्णिमाहृत णेव हईवे । २५

पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि ऋदे नाभिमात्र
मवगाञ्चात्ततण्डुलानृगन्तेष्वस्येन जुहुयात् स्वाहे-
नुदके । २६

‘पौर्णमास्यां रात्रौ’ ‘अविदासिनि ऋदे’ निदासिनि यस्य
विदासः शोषो न, तादृशे जलाशये ‘नाभिमात्र मवगाञ्च’

‘ସଦ୍‌ସତତତ୍ତ୍ୱଜ୍ଞାନ’ ଶାସ୍ତ୍ରୀ ଜଣା ଦିନେ ‘ସାଂଖ୍ୟ’ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞାନୀ
 ପଞ୍ଚାମୀକୈକେନର୍ଦ୍ଦୀ ‘ସଦ୍‌ସତ’ ତତ୍ତ୍ୱେ ‘ସୁଦ୍‌ସତ’ ; ‘ଜଗତ୍ତ୍ୱୋ’ ତାମା
 ପଞ୍ଚାମୀ ସଦ୍‌ସତ ମନ୍ତେଷୁ ସ ‘ସାହା—ସତି’ ସୁଦ୍‌ସତ୍ତ୍ୱି ପାର୍ଥବି
 କର୍ମ । ୨୬

ପୂର୍ଣ୍ଣିମାର ରାତ୍ରେ ଅବିଦ୍ୟାମୀ * ଜଳାଶୟେ ନାତିମାତ୍ରେ ଜଳେ
 ନାମିୟା ଅବଗାହନାତ୍ତେ ସୁଦ୍‌ସତ-ତତ୍ତ୍ୱମ ନହେୟା; ମେହି ସୁଦ୍‌ସତ
 ଦ୍ୱାରାହି, ମେହି ମୌଚଟି ମତ୍ତେ, ମେହି ଜଗେହି, ଏକ ଏକଟି କରିୟା
 ମୌଚଟି ଆହୁତି ପ୍ରଦାନ କରିହେବ ଏବଂ ଐ ମୌଚ ମତ୍ତେର ପ୍ରତ୍ୟେ-
 କେରହି ଶେଷେ ‘ସାହା’ ଶବ୍ଦଓ ପ୍ରୟୋଗ କରିବେ । ୨୭

— — —
 ଅଥ ଭୌଗାଦିକାମକର୍ମାଣି ।—

ଅଥାପରମ୍ । ୨୭

ପଞ୍ଚାମୀ ସଂସ୍କୃତଜ୍ଞାନୀ ସଦ୍‌ସତ୍ତ୍ୱି ସମୁଦ୍‌ସତ୍ତ୍ୱିରାମା ଅବହାରିଣ ପ୍ରଥମ
 କର୍ମ ପାର୍ଥବି ନାମ ଉକ୍ତମ୍ ; ‘ଅଥ’ ଅନନ୍ତରମ୍, ତାମା ମେବର୍ଦ୍ଦୀ ମସ-
 କୁଦ୍‌ସତ୍ତ୍ୱିରାମା ଅବହାରିଣ ‘ଅପରମ୍’ ଦ୍ୱିତୀୟ କର୍ମ ସାଦିକ୍ଷିପଞ୍ଚାମୀ-
 ଦିକା ବଦ୍ଧତୀ ହତି । ୨୭

ଅଧିକୃତ ମୌଚ ମତ୍ତେରହି ଦ୍ୱାରା ପ୍ରଥମତ ପାର୍ଥବି କର୍ମ ବଳା
 ହେୟାତ୍ତେ, ଅଧୁନା ମେହି ମୌଚଟିର ପ୍ରତ୍ୟେକେର ବ୍ୟବହାରେ ଏକ-
 ଏକଟି ଅପର କର୍ମ ବଳା ସାହିତେତ୍ତେ । ୨୭

---

* ସେ ଜଳାଶୟେର ଜଳ, ନିଦାସକାଳେଓ ଉତ୍ତ ହେଉ ନା ।

प्रथमयाऽऽदित्ये. सुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-
चक्षुर्विषये सिद्धत्यर्थः । २८

‘भोगकामः’ पुरुषः, ‘प्रथमया’ “दृष्ट इव (म० ब्रा० २, ४, ९)”—इत्यनयर्चा ‘आदित्ये सुपतिष्ठेत’ । कोपतिष्ठेत ? इत्याह,—‘अर्थपतिचक्षुर्विषये’ यतोऽर्थपतेः अर्थं कामयते, तस्यैव चक्षुर्गोचरे प्रदेष्टे । तथाच ‘अर्थः’ प्रयोजनं ‘सिद्धतिः’ । ३८

ये केह भोग कामना करिबे, ते “वृक्ष इव (म० ब्रा० २, ४, ९)” मल्ले सूर्योपशान करिबे । ये शाने. तेहै अयो-
जन सिद्ध हहेवार सञ्जावना, तान्मण श्लेहै एहै अनुष्ठान
अनुष्ठित हहेबे, ताश हहेलेहै अयोजन सिद्ध हहेबे । २८

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविष्यमाणेऽक्षततण्डुलान्
जुहुयाद् बृहत्पत्रस्वस्त्रायनकामः । २९

‘पत्रं वाहनम्, बृहत्पत्रं हस्तगृहादि’ । • ‘बृहत्पत्रस्वस्त्र-
यनकामः’ पुरुषः, ‘द्वितीयया’ “क्षतं सत्ये (म० ब्रा० २, ४, १०)”
.—इत्यनयर्चा ‘आदित्ये परिविष्यमाणे’ ‘अक्षततण्डुलान्’ ‘सुहृ-
यात् । “वाताद्यैर्मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः । मांसाभा
व्योन्नि दृश्यन्ते परिवेषसु सः स्मृतः ।”—इति ।

बृहत् वाहन सकलेन अर्थात् हस्ती अश्वान्नि अश्वान्न
कामनाम् “क्षतं सत्ये (म० ब्रा० २, ४, १०)”— एहै द्वितीय

मन्त्रे अकृत उगुल'हवन करिबे । ये मन्त्रे सुधामणुले
परिवेष उपस्थित ह्य, मेहे मन्त्रे ईश अनुष्ठित हईवे । २९

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् चन्द्रपशु-
स्वस्त्रायनकामः । ३०

चन्द्रपशवो गोमिषादयः, तत्स्वस्त्रायनकामः पुरुषः, 'तृती-
यया' "अभिभागोऽसि (म० ब्रा० २,४,११)" — इत्यनयर्चा
'चन्द्रमसि' परिविषमाये एव काले 'तिलतण्डुलान्' जुहुयादि-
त्येव । ३०

सूक्त पशुर अर्थां गो-मेषादिर स्वस्त्रायन कामनाय
"अभिभागोऽसि (म० ब्रा० २,४,११)" — एहे तृतीय मन्त्रे
कतकणुलि तिलतणुल होम करिबे । ये मन्त्रे चन्द्रमणुले
परिवेष उपस्थित ह्य, मेहे मन्त्रे अनुष्ठित हईवे । ३०

चतुर्थ्यादित्य मुपस्थायार्थान् प्रपद्येत स्वस्त्रार्थ-
वानागच्छति । ३१

'चतुर्थ्या' "कोश इव (म० ब्रा० २,४,१२)" — इत्यनयर्चा
'आदित्य मुपस्थाय' 'अर्थान्' अभिलक्ष्य 'प्रपद्येत' याचां कुर्वीत,
तेन सः 'स्वस्त्रार्थवान्' सन् 'आगच्छति' गृहानिति । ३१

“কোশ ইব (মং ভাং ২,৪, ১২)”—এই মন্ত্রে সূর্য্যোপ-
স্থান করিয়া অর্থ লক্ষ্য করত যাত্রা করিলে অর্থ লাভ করিয়া
নির্বিঘ্নে প্রত্যাগত হইবে । ৩১

পঞ্চম্যা দিত্য মুপস্থায় গৃহান্ প্রপদ্যেত স্বস্তি
গৃহানাগচ্ছতি স্বস্তিগৃহানাগচ্ছতি । ২২ ॥ ৫ ॥

‘পঞ্চম্যা’ “আকাশস্বৈষ (মং ভাং ২,৪, ১২)”—ইত্য-
নয়র্চা ‘আদিত্য মুপস্থায়’ ‘গৃহান্’ অভিলক্ষ্য ‘প্রপদ্যেত’ যাত্রা
কুর্বীত, তেন সঃ প্রবাসাত্ প্রতিবলিতঃ ‘স্বস্তি’ যথা স্যাত্তথা
‘আগচ্ছতি’ প্রত্যায়াতি । দ্বির্বচনং খণ্ডসমাপ্তিদ্বিতনা-
র্থম্ । ২২ ॥ ৫ ॥

ইতি সামবেদীয়ে গোমিলগৃহসূত্রে চতুর্থপ্রপাঠকে পঞ্চমখণ্ডস্য
• ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাপ্তম্ ॥ ৪ । ৫ ॥

“আকাশমৈষ (মং ভাং ২,৪, ১৩)”—এই পঞ্চম মন্ত্রে
সূর্য্যোপস্থান করিয়া স্ব-গৃহ লক্ষ্য করত প্রত্যাযাত্রা করিলে
নির্বিঘ্নে গৃহে আসিয়া পছঁ ছিবে । ৩২ ॥ ৫ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের পঞ্চম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ।

यथाकालस्य, पापरोगाभ्या माण्डदेहरक्षाकामकर्म ।—

भूरित्यनक्ताममारं नित्यं प्रयुञ्जीत न पापद्वीगा-
न्नाभिचाराण्ययम् । १

“भूः (म० ब्रा० २, ४, १४)”—‘इति’ अनक्ताममारं,
इच्छामरणसाधनं मन्त्रं ‘नित्यं’ सततं मेव, प्रतिदिनं वा
‘प्रयुञ्जीत’ । तेन ‘न’ ‘पापरोगात्’ कुष्ठादितः, ‘न’ च ‘अभि-
चारात्’ मनुजतात् ‘भयम्’ स्यात् । १

याशराः विनाकर्षे यथाकाले मृत्वा कामना करिषे,
ताशराः “भूः (म० ब्रा० २, ४, १४)”—मन्त्रं सततं जप
करिषे, एह मन्त्रेण प्रभावे शत्रुकृत मारणादि हहेते भय
थाके ना एवं कूर्थादि पापरोग हहेतेऽपि भयं ह्यनं । १

अथ दारिद्र्यनाशकामकर्म ।—

अलक्ष्मीनिर्षीदो यजनीयप्रयोगो मूर्ध्नीधीम इतो-
कौकया । २

“मूर्ध्नीधीमि (म० ब्रा० २, ५, १—८)”—‘इति’ अष्टर्षस्य
सूक्तस्य ‘एकौकया’ ऋधा एका आहुतिर्हीतव्या । अथ मेव
पूर्वीक्तो ‘यजनीयप्रयोगः’—इत्युच्यते । एतस्य हि कर्मणः प्रभा-
वात् ‘अलक्ष्मीनिर्षीदः’ दारिद्र्यनाशः भवेदिति । २

“ସୂକ୍ଷ୍ମାଧୀମେ (ଗଂ. ଙାଂ ୨, ୧, ୧—୪)”—ଏହି ଅର୍ଚ୍ଚିତ
 ମୂଳର ଏକ ଏକଟି ମଧ୍ୟ ଏକ ଏକଟି ଆହୁତି ପ୍ରଦତ୍ତ ହୁଏ ।
 ଏହା ସଜନୀୟପ୍ରୟୋଗର ମଧ୍ୟେ ଗନ୍ୟ । ଏହି କ୍ରିୟାର କଳେ ନାମିତ୍ୟ
 ଦୂର ହସ ॥ ୨

या तिरश्चीति सप्तमी वामदेव्यर्चि महाव्याहृतयः
 प्रजापत इत्युत्तमया । ୩—୬

इह यजनीयप्रयोगे या ‘सप्तमी’ आहुतिः, सा मन्त्रपाठ-
 क्रमात् “अपेहि (म० ब्रा० २, ५, ७)”—इत्यनया प्राप्ता परं न
 तथाभीष्टा ; अपि तस्याः स्थाने “या तिरश्ची (?)”—इत्येषा
 प्रयोक्तव्या । किञ्च ; ततो ‘वामदेव्यर्चिः’ (उ० आ० १, १, १२,
 १)—‘महाव्याहृतयः,’ च जप्तव्याः ; ततः “प्रजापते (म० ब्रा०
 २, ५, ८)”—इत्यनया अष्टम्या ऋचा अष्टमी आहुतिर्होत-
 व्येति । ३—६ .

ଏହି ସଜନୀୟ ପ୍ରୟୋଗେ ଯେ ଆଟଟି ଆହୁତି ହୁଏ, ତନ୍ମଧ୍ୟେ
 ମଞ୍ଜୁଳ ଶାଂକେ ମଞ୍ଜୁଳ ଆହୁତି’ନା ହୁଏ । “या तिरश्ची (?)” ମଧ୍ୟେ
 ଏ ମଞ୍ଜୁଳାହୁତି ହୁଏ ଏବଂ ତତ୍ପରେ ବାମଦେବ୍ୟ (ଉ० ଆ०
 ୧, ୧, ୧୨, ୧) ଶକ୍ତ୍ୟେର ଓ ତତ୍ପରେ ମହାବ୍ୟାହୁତିଶୁଲିର ପାଠ
 କରାନ୍ତି ହୁଏ, ଏହାର ପଞ୍ଚାଂ “प्रजापते (म० ब्रा० २, ५,
 ୮)”—ଏହି ଅର୍ଚ୍ଚିତ ମଧ୍ୟେ ଅର୍ଚ୍ଚିତ ମାହୁତି ପ୍ରଦତ୍ତ ହୁଏ । ୩—୬

অথ যশস্কামকর্ম ।—

যশোঃ হং ভবামৌতি যশস্কাম আদিত্য মুপতি-
 ষ্ঠেত পূর্বাঙ্কমধ্যন্দিনাপরাঙ্কেষু প্রাতরঙ্কস্যেতি সন্নাম-
 ময়ন্ । ৩

‘যশস্কামঃ’ পুরুষঃ, “যশোঃ হং (ম০ ব্রা০ ২, ৫, ৫)”—
 ‘ইতি’ পঞ্চম্বৎ স্তম্ পঠন্, তত্র চং তৃতীয়ে মন্বে পঠিতং ‘প্রাত-
 রঙ্কস্যেতি’ পদং ‘সন্নাময়ন্’ যথাকালং মধ্যন্দিতস্যেতি অপরাঙ্ক-
 স্যেতি চং পরিবর্তয়ন্, ‘পূর্বাঙ্কমধ্যন্দিনাপরাঙ্কেষু’ ত্রিষ্বেব
 কালেষু ‘আদিত্য মুপতিষ্ঠেত’ । ৩

যাহারা যশ কামনা করিবে, তাহারা “যশোঃ হং (ম০
 ব্রা০ ২, ৫, ৯—১৩)”—এই পঞ্চম্বৎ সূক্তের পঞ্চ মন্ত্রে প্রাতঃ,
 মধ্যাহ্ন ও সায়ং তিনকালেই সূর্য্যোপস্থান করিবে । ঐ
 সূক্তের তৃতীয় মন্ত্রের মধ্যগত ‘প্রাতরঙ্কস্য’ এই পাঠটি যথা-
 কালে পরিবর্তন করিবে অর্থাৎ মধ্যাহ্নকালে তৎস্থানে “মধ্য-
 ন্দিনস্য” ও সায়ং ‘অপরাঙ্কস্য’ বলিবে । ৭

অথ স্বস্তায়নকামকর্ম ।—

সম্বিবেলয়োরুপস্থানং স্বস্তায়ন মাচিত্রানাং মিত্তি । ৮

‘সম্বিবেলয়োরুপস্থানং’ উভয়োরিব “আদিত্যনাং (ম০ ব্রা০ ২, ৫,
 ১৪)”—‘ইতি’ মন্বে পঠন্ ‘উপস্থানং’ কর্তব্যম্ । তথাচ
 ‘স্বস্তায়নং’ সিচিৎ । ৮

प्रातः ७ मास२-उत्तर मङ्गलवेलातेइ “आदित्यानाव (म०
ब्रा० २,५,१४)”—मङ्गले उपस्थान करिबे । ईहांते अस्तमयन
हईवे ॥ ८

उद्यन्तं त्वादित्यानुदियांस मिति पूर्वाह्ने प्रति-
तिष्ठन्तं त्वादित्यानुप्रतितिष्ठास मित्यपराह्ने । ९, १०

तत्र, पूर्वाह्ने “उद्यन्तम् (म० ब्रा० २,५,१५)”—‘इति’
यजुष्य प्रयोक्तव्यम् । ‘अपराह्ने’ च “प्रतितिष्ठन्तम् (म० ब्रा०
२,५,१६)”—‘इति’ च यजुः प्रयोक्तव्यं मेव । ९, १०

एहि उपस्थानकाले, विशेषतः प्रातःमङ्गलकाले “उद्यन्तं
(म० ब्रा० २,५,१५)” मङ्गले एवं मास२-मङ्गलकाले “प्रति-
९ (म० ब्रा० २,५,१६)” मङ्गले व्यवहृत हईवे । ९, १०

अथ आचितशतकामकर्म ।

‘आचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः । ११

‘आचितशतकामः’ पुरुषः, ‘अर्द्धमासव्रतः’ स्यात् । ११

ये केह शत आचित कामना करिबे, से अर्द्धमास-व्रत
अनूष्ठान करिबे । ११

অধমাসন্নতানুষ্ঠানপ্রকারং বিধিত্তে,—

তামিশ্রাদৌ ব্রীহিকাংসৌদনং ব্রাহ্মণাণাং ভোজ-
যিত্বা তস্য কণানপরাসু সন্ধিবেলাসু প্রত্যগ্ গামা-
শ্চিক্রম্য চতুর্থ্যেগ্নি মুপসমাধায়াদিত্য মমিসুখো
জুহুয়ান্নলায় স্বাহা মল্লায় স্বাহেতি । ১২

‘তামিশ্রাদৌ’ কণ্যপ্রতিপদি সন্ধিবেলায়াং ‘ব্রীহিকাংসৌ-
দনং’ পত্বা, তেন চ ‘ব্রাহ্মণাণাং ভোজযিত্বা’ ‘অপরাসু’ দ্বিতীয়া-
দিষু ‘সন্ধিবেলাসু’ ‘তস্য’ ব্রীহিকাংসস্য ‘কণান্’ “মল্লায়
স্বাহা, মল্লায় স্বাহা (ম० ব্রা० ২, ৫, ১৩ ; ১৮)”—ইতি
মন্ত্রদ্বয়েন জুহুয়াৎ । কুত্র প্রদেয়ে ? ‘প্রত্যগ্ গামাত্ শ্চিক্রম্য
চতুর্থ্যে’ । কথম্ ? তত্র চতুর্থ্যে ‘গ্নি মুপসমাধায়,
শ্রাদিত্য মমিসুখঃ’ সন্ । ১২

কৃষ্ণ পক্ষের প্রতিপৎ তিথিতে সন্ধিবেলায় কাংশ পত্রি-
মিত তণ্ডুল পাক করিয়া তাহাতে কতকগুলি ব্রাহ্মণ ভোজন
করাইবে । তদনন্তর অমাবস্যা পর্য্যন্ত প্রতি সন্ধিবেলাতে
গ্রামের বাহিরে পশ্চিম দিকে চতুর্থ্যে অগ্নি জ্বালিয়া
তাহাতে ‘ভলায়’ ও ‘ভল্লায়’ এই মন্ত্রদ্বয়ে (ম० ব্রা० ২, ৫,
১৩ ; ১৮) আদিজ্যোতিষুথ হইয়া ঐ তণ্ডুলের কণাগুলি
হোর্ম করিবে । ১২

एतयैवावृतापरौ तामिश्रौ । १३

‘এতযা এব আত্মতা’ পূর্বীক্তা এব ‘রীত্মা ‘ধরী’ হী
‘তামিশ্রী’ জ্ঞাপচৌ ব্যবহর্ত্ব্যৌ । তদেব বিমিঃ জ্ঞাপচৌ:
এষোঽর্চমাশ্রিতঃ সম্ব্যাস্ব ইতি । ১২

এই (পূর্বীক্ত) রীতিতেই আরও কৃষ্ণপক্ষদ্বয় অনু-
ষ্ঠান করিবে। একাবতী কৃষ্ণপক্ষদ্বয়ে এই অর্চনাস ত্রতটী
সম্পন্ন হইবে। ১৩

তামিশ্রান্তরেষু ব্রহ্মচারী স্যাৎসমা পনাৎসমা পনাৎ ১৪

‘তামিশ্রান্তরেষু’ জ্ঞাপচমধ্যম্বহোরানেষু ব্রতী পুংস্ব:
‘সামসমা পনাৎ’ ব্রতসমামি’ যাবৎ ‘ব্রহ্মচারী স্যাৎ’ । ১৪ ॥ ৬ ॥
ইতি সামবেদীয়ে গৌমিন্দ্রম্মস্বৈ চতুর্থপ্রপাঠকে ষষ্ঠখণ্ডস্য
ব্যাখ্যানং সামশ্রমিক্তং সমাপ্তম্ ॥ ৪ ॥ ৬ ॥

যে কৃষ্ণপক্ষদ্বয়ে এই অর্চনাস ত্রত অনুষ্ঠান করা
যাইবে, তাহাতে ত্রত-সমাপ্তি পর্য্যন্ত ত্রতীকে ব্রহ্মচর্য্যাব-
লঙ্ঘন করিতে হইবে। ১৪ ॥ ৬ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের ষষ্ঠ খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত ॥ ৪ ॥ ৬ ॥

অথ বাস্তুনির্মাণকাম ।—

অবসানং জীঘরিত । ১

‘অবসান’ বিরামলক্ষণং অন্যবাস্তুমিরবেষ্টিতং, বক্ষ্যমাণ-
লক্ষণং ভূখণ্ডং, ‘জীষয়েত’ সেবেত বাসায়েতি । ১

অন্যান্য বাটী হইতে দূরে, বাসবাটী নির্মাণের উপযোগী
প্রশস্ত ভূখণ্ড গ্রহণ করিবে । ১

‘সম’ লোমশ মবিভংশি প্রাচ্য-উদীচ্যো বা যত্রাপ:
প্রবর্ত্তের্নচীরিণ্যোঃকণটকা অকটুকা যত্রীষধয়: স্যু:২

তच्च অবসানং ‘সম’ সমতলং স্যাৎ । তच्च ‘লোমশং’
ঘাসবিগ্নিষ্টং স্যাৎ । তच्च ‘অবিভংশি’ বিভংশীষধ:পতনং
ন যত্র সম্ভাব্যতে তাড়য়ং স্যাৎ । ‘যত্র’ ‘প্রাচ্য: উদীচ্য: বা’
‘আপ:’ নদ্যাদিকা: ‘প্রবর্ত্তের্ন’ বিদ্যের্ন । ‘যত্র’ च
সমীপে एव ‘অচীরিণ্য:’ ‘অকণটকা:’ ‘অকটুকা:’ ‘অীষধয়:’
‘স্যু:’ । ২

সেই ভূখণ্ডটুকু সমতল হইবে ঘাসে আচ্ছন্ন থাকিবে,
পুষ্করিণী-পূর্ত্তিজ প্রভৃতি হঠাৎ অধ:পতনের কারণ-শূন্য
হইবে, সেই স্থানের নিকটে পূর্বে বা উত্তরে বৃহৎ জলাশয়
থাকিবে এবং যে স্থানের সমীপে ক্ষীরী, কণ্টকী ও কটু
ওষধি বৃক্ষ না থাকিবে *, এইরূপ স্থান বাসার্থ মনোনীত
করিবে । ২

* ইহার ভাংপর্য্য এখনও বুঝিতে পারিলাম না ।

गौरपांशु ब्राह्मणस्य लोहितपांशु क्षत्रियस्य
कृष्णपांशु वैश्यस्य । ३—५

पांशुवी रेणवः । एवं पांशुपरीक्षां प्रकृत्य तत्र ब्राह्मणादयो
वासुनिर्माणं कारयेयुरिति भावः । ३—५

ये स्थानेन रेणुर वर्ण, गौर, ब्राह्मणगणः ताहाई स्थाने-
नीत करिबे, क्षत्रियगणेर जन्य लोहित-रेणु स्थाने ई उ-
सूक्त एव वैश्यागण कृष्ण-रेणु स्थाने ई वास करिबे । ७—८

स्थिराघात मेकवर्ण मशुष्क मनुषरु ममरुपरि-
हित मक्लिनिम् । ६

‘स्थिराघातं’ स्वल्पाघातेनैव यन्नावटीभवेत् तत् । ‘एक-
वर्णं’ क्वचित् कृष्णं क्वचिद्गौरं मेवं बहुवर्णत्वं न दृश्यते यत्र,
तादृशम् । ‘अशुष्कं’ यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्काः स्युः,
तथाविधम् । ‘अनुषरं’ यत्रोसं वीजं प्ररोहिदेव, तादृशम् ।
‘ममरुपरिहितम्’ मरुभूमिभिः अवेष्टितम् । ‘अक्लिनिम्’
क्लिनिं सजलम्, तद्विपरीतम् । एवम् अवसानं जीषयेति-
त्येव । ६

ये स्थाने सामान्य आघाते ई क्षीया ना याय, ये स्थानेन
नानाभागे नाना वर्ण देखा ना याय, ये स्थाने कोन पुष्प-
बुक्कादि रोपण करिले शुकाईया ना याय, ये स्थाने

শম্যাদি জন্মিবারও শক্তি থাকে, যাহার ঐশ্বর চুড়িকেকেই
 বক্রভূমি না থাকে, এবং যে স্থান জলা না হয়,—ঐদৃশ
 ভূমিই বাসস্থানের জন্য মনোনীত করিবে। ৬

দর্ভসম্মিতং ব্রহ্মবর্ষসকামস্য বৃহত্তৃণৈর্বলকাম-
 মস্য মৃদুতৃণৈঃ পশুকামস্য । ৩—৫

‘ব্রহ্মবর্ষসকামস্য’ ব্রাহ্মণস্য ‘দর্ভসম্মিতং’ কুশাবহুলং
 স্থানং স্যাৎ, তথাচ দৈবং পিত্রাং বা কর্ম কৰ্ত্তুং কুশাধরণায়
 ক্ষেপো ন भवेत् । ‘বলকামস্য’ স্ত্রিয়স্য ‘বৃহত্তৃণৈঃ’ আকীর্ণং
 স্থানং সুচিতম্, তথাচাশ্বাदीনাং ভোজনং সুকমং স্যাৎ । ‘পশু-
 কামস্য’ বৈশ্যস্য মৃদুতৃণৈঃ পরিব্যাস্তং স্থানং বাসযোগ্যম্, তথাচ
 পশুচারণং সুকরং भवेदिति । ৩—৫

যে স্থানে কুশা সমধিক জন্মায়, তাহাই ব্রাহ্মণের বাসো-
 পযোগী, যে স্থানে অশ্বাদির খাদ্যোপযুক্ত বৃহৎ তৃণাদি
 বহুপরিমাণে পাওয়া যায়, তাহাই ক্রত্বিয়ের উপযুক্ত এবং
 যে স্থানসকল কোমল তৃণে সমাচ্ছন্ন—চারণ ভূমির জন্য
 চিহ্নিত হইতে হয় না, তৎসমস্তই ‘বৈশ্যাদেব বাসভূমির’

। ৩—৫

শাদাসম্মিতং মণ্ডলদ্বীপসম্মিতং বা যত্র বা
 শ্বভাঃ স্বয়ং খাভাঃ সর্বতোঃসমিখাঃ স্যুঃ । ১০

‘শাদা ইষ্টকা উচ্যতে, তক্ষমিতম্, চতুষ্কোণ মিত্যর্থঃ ।
মণ্ডলং বর্জ্যম্ সূচ্যতে, মধ্যোত্তমং ক্রমাদভিত্তো নিম্নং যন্ত্র, তদ্বীপ
সূচ্যতে । তথাচ দ্বীপ মিব মধ্যোচ্চং বর্জ্যম্ মপি স্থানং ন
দীঘাবহম্ । অপি ‘বা’ ‘যত্র’ স্থানে ‘স্বয়ং খাতাঃ’ অক্সত্রিমাঃ
‘সর্বতোঃমিসুখাঃ’ ‘শ্বশ্নাঃ’ গর্তাঃ ‘স্যুঃ’ তৎ অচতুরস্র মদ্বীপ-
বর্জ্যম্ মপি বাসার্হং মিতি । ১০

বাস্তুবাটী নিশ্চাণের স্থানটী দীর্ঘ-প্রস্থে সমান হউক বা
নাই হউক, চতুষ্কোণ হইলেই ভাল হয় ; গোল স্থান হইলেও
ক্ষতি নাই কিন্তু তাহার মধ্যভাগ ক্রমোচ্চ হওয়া চাই ; যদি
তাদৃশ স্থানও না পাওয়া যায় ত ত্রিকোণ, বহুভুজ, অসম-
কোণ, প্রভৃতি স্থানও বাটীর জন্য মনোনীত করিতে
পারে ;—যদি তাদৃশ স্থানের সর্বদিকে অকৃত্রিম কোন
খাত থাকে । ১০

অনুদ্বারস্ব । ১১

‘অনুদ্বারস্ব’ গৃহে মনুষ্যাদিপ্রবেশায় বায়ুপ্রবেশায় বা যাবন্তি
দ্বারাণি স্যুঃ, তेषাং সর্বেষা মেব সমসূত্রপাতানুক্তবানি দ্বারাণি
যত্র, তাহ্ময়ং গৃহং কুর্বীতিত্যেব । নান্ন নেত্যনুবর্তন্তি অপ্রস-
ক্তস্য নিবেশাপ্রবৃত্তিঃ । ১১

গৃহে মনুষ্যাদি প্রবেশার্থ হউক বা বায়ু প্রবেশার্থ
হউক যত গুলি দ্বার থাকিবে, সেই দ্বারগুলির সমসূত্রপাতে
তৎসদৃশ অপর দ্বারও থাকিবে । ১১

তত্রাবসানং প্রাগ্‌দ্বারং যশস্কামো বলকামঃ কুর্ধ্বী-
তোদগ্‌দ্বারং পুত্রপশুকামো দক্ষিণাদ্বারং সর্বকামো ন
প্রত্যগ্‌দ্বারং কুর্বীত । ১২

‘তত্র’ তাড়য়ে স্থানে ‘যশস্কামঃ’ ‘বলকামঃ’ পুরুষঃ ‘প্রাম্‌দ্বা-
রম্’ ‘অবসানং’ বাসগৃহং ‘কুর্বীত’ । পুত্রকামঃ পশুকামশ্চ পুরুষঃ
‘উদগ্‌দ্বারম্’ অবসানং কুর্বীত । ‘সর্বকামঃ’ পুরুষঃ ‘দক্ষিণা-
দ্বারম্’ অবসানং কুর্বীত । ‘প্রত্যগ্‌দ্বারং’ পশ্চিমদ্বার অবসানং ন
কৌঃপি কুর্বীত্বেতি । ১২

এরূপ স্থানে বাসগৃহ নির্মাণ করিবে। তন্মধ্যে যিনি
বিশেষত যশ ও বল কামনা করেন, তিনি বাড়ীখানি পূর্ব-
দ্বারী করিবেন; যিনি বিশেষত পুত্র ও পশু কামনা করেন,
তিনি উত্তরদ্বারী বাস্তু করিবেন; যাহার কোন বিশেষ কামনা
নাই অথচ সর্বকামনাই আছে, তিনি দক্ষিণদ্বারী ভিটেই
করিবেন; কিন্তু সাবধান! কেহই যেন পশ্চিমদ্বারী বাসবাটী
নির্মাণ না করেন । ১২

গৃহদ্বারং যথা ন সংলোকি স্যাৎ । ১৩

তথা কুর্বীত্বেতি । ১৩

বাটীর মধ্যে গৃহগুলির দ্বারগুলি এরূপভাবে থাকিবে,
যাহাতে গৃহমধ্যস্থিত মনুষ্যাদি বহির্দ্বার পথে বাহির হইতে
দেখা না যায় । ১৩

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा । न्य-
ग्रोधं मपराद् देशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ अश्वत्था-
दग्निभयं विद्यात् प्लक्षाद् ब्रूयात् प्रमायुकान् । न्यग्रो-
धाच्छस्त्रसम्पीडा मन्त्रग्रामय मुदुम्बरात् ॥ आदि-
त्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदेवतः । न्यग्रोधो वारुणो
वृक्षः प्राजायत्य उदुम्बरः ॥ १४

अश्वत्थः—चलदलः, स च आदित्यदेवतः, तं पूर्वतः स्वावा-
सस्य, वर्जयेत् ; पूर्वतः स्थितात् अश्वत्थात् अग्निभयं विद्यात् ।
प्लक्षः—पर्कटी, स च यमदेवतः, तं दक्षिणतः स्वावासस्य,
वर्जयेत् ; दक्षिणतः स्थितात् प्लक्षात् प्रमायुकान् ऋसितायुष्कान्
अल्पायुषः स्युस्तत्र वासिन इति ब्रूयात् । न्यग्रोधः—वटः, स
च वृक्षः 'वारुणः' वरुणदेवतः, तम् अपराद्देशात्पश्चिमात् प्रदे-
शात् स्वावासस्य, वर्जयेत् ; पश्चिमस्थितात् न्यग्रोधात् शस्त्र-
सम्पीडा भवेत् । उदुम्बरः—यज्ञवृक्षः, स च प्राजापत्यः प्रजा-
पतिदेवतः, तम् उत्तरात् स्वावासस्य वर्जयेत् ; उत्तरस्थितात्
उदुम्बरात् अश्वामय मन्त्रिरोगं भवेदेवेति । १४

अश्वत्थवृक्षेण देवता आदिता, वाञ्छवाटौ पूर्वांशे अश्वत्थं
वृक्षं राशिवेना, पूर्वे अश्वत्थं थाकिले अग्निभयं ह्य । पीकूड
गांछेण देवता यम, वाटौ दक्षिणांशे उहा थाकिले आयु
ज्ञानं ह्य । वटतरुण देवता वरुण, गृहेण पाश्चिमांशे उहा

थाकिले शङ्कावातेरं आशका थाके । डूबुर गाह्वर मेवता
 प्रजापति, वामशुभिर उतरांशे उहा थाकिले चक्रुरोग
 जग्निगाथाके । १४

तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीतैताश्चैव देवता अभियजेत् १५

‘तान्’ अश्वत्यादीन् पूर्वादिष्ववस्थितान् ‘अश्वस्थानस्थान्’
 स्वस्थानेभ्य उत्याप्यान्यत्राभिलषितस्थानेषु संस्थितान् ‘कुर्वीत’;
 अपि ‘च’ तत्तदुत्थानकाले ‘एताः देवताः’ तत्तद्दृशदेवताः
 ‘एव’ ‘अभियजेत्’ होमादिभिरर्चयेत् । १५

अनुपयुक्तं स्थाने मनु० पर अश्वथादि वृक्ष, तुलिया उपयुक्त
 स्थाने वसाहैवे एवं मेहै समये मेहै मेहै वृक्षेर मेहै
 मेहै देवता, होगादिर द्वारा अर्चनीय ह्येवेन । १५

तत्र वास्तुयागः । —

मध्येऽग्निं मुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेता-
 जेन वा श्वेतेन सपायसाभ्यां पायसेन वा । १६—१८

‘मध्ये’ वास्तुभवनस्य, ‘अग्निम्’ ‘उपसमाधाय’ पूर्वाह्नवि-
 धिना प्रज्वाल्य ‘कृष्णया गवा’ कृष्णायाः गोः मांसादिना ‘यजेत्’
 —इति प्रथमः कल्पः । ‘श्वेतेन अजेन वा’ यजेतेति द्वितीयः ।
 ‘सपायसाभ्याम्’ गोऽजाभ्याम्, पायसेन च गोऽजयोरन्यतरण
 चेति तृतीयः । ‘पायसेन’ पायसमात्रेणैव ‘वा’ इत्यथमः
 कल्पः । १६—१८

ଧାତୁଭୂମିର ଅଧୋ ଅଗ୍ନି ହାଲିୟା କୃଷ୍ଣବର୍ଣ୍ଣା ଶାତୀର ଶାଂସା-
ଦିର ଦ୍ଵାରା ଯାଗ କରିବେ, ଶ୍ଵେତ ଛାଗେର ଶାଂସାଦିର ଦ୍ଵାରା ଓ ଏ
ଯାଗ ହୈତେ. ପାରେ, କୃଷ୍ଣ-ଗୋଶାଂସ ବା ଶ୍ଵେତ-ଛାଗଶାଂସେର
ମହିତ ଯଦି ପାୟମ ହୟ ତ ଯାଗ ଆରଞ୍ଜ ଭାଲ ହୟ, ଅଭାବ ପକ୍ଷେ
ପାୟମେର ଦ୍ଵାରାହିଁ ଯାଗ ମଂସ୍ପନ୍ନ କରିତେପାରେ । ୧୬—୧୭

वसा माज्यं माଂସं पायस मिति संयूयाष्टगृहीतं
गृहीत्वा जुहुयाद्वास्तोष्यत इति प्रथमां वामदेव्यर्चीं
महाव्याहृतयः प्रजापतयइत्युत्तमा । २०-२४

‘इति’ इमानि वसादीनि चत्वारि ‘संयूय’ सम्यक् मिश्री-
कृत्य मिश्रितं तत् ‘अष्टगृहीतं’ अतुर्गृहीत मिव गृहीत्वा ‘जुहु-
यात्’ । तत्र “वास्तोष्यते (म० ब्रा० २, ६, १)”—‘इति’ मन्त्रेण
‘प्रथमा’ आहुतिः । ततो ‘वामदेव्यर्चः’ तिस्रः प्रयोक्तव्याः ।
ततश्च ‘महाव्याहृतयः’ प्रयोक्तव्याः । ततः ‘प्रजापतये’—‘इति’
एतन्मानिष्यैव मन्त्रेण ‘उत्तमा’ आहुतिर्हीतव्येति । २०—२४

वसा, ସ୍ଵେତ, ଶାଂସ ଓ ପାୟମ,—ଏହି ଚାରି ମାମଣୀ ଏକତ୍ର
ମିଶ୍ରିତ କରିয়া (ଯେଉଁରୂପେ ଚତୁର୍ଥ ହଗ ବଳା ହୈୟାଛେ, ସେହି ରୂପେ)
ଅପ୍ତିବାର ଅଷ୍ଟଗ୍ରହଣ କରତ ହୋମ କରିବେ । ତନ୍ମଧ୍ୟେ “ବାସ୍ତୋ-
ଷ୍ୟତେ (ମ० ବ୍ରା० ୨, ୬, ୧)” ମନ୍ତ୍ରେ ପ୍ରଥମ ଆହୁତି ଅନନ୍ତ ହୈବେ ;
ଅନନ୍ତର ବାମଦେବ୍ୟ ଅର୍ଚ୍ଚକ୍ରୟ, ତାହାର ପଞ୍ଚ ମହାବ୍ୟାହୃତିଂଗୁଳି
ଅସୃକ୍ତ ହୈବେ ; ମରେ “ପ୍ରଜାପତये”—ଏହି ମନ୍ତ୍ରଟୀତେ ଶେଷ
ଆହୁତି ଅନନ୍ତ ହୈବେ । ୨୦—୨୪

हुत्वा दश वलीन् हरेत् प्रदक्षिणं प्रतिदिश-
मवान्तरदेशेष्वानुपूर्व्येणाव्यतिहरन् । २५ .

‘हुत्वा’ उक्तवास्तुहोमानन्तरं नैव ‘प्रतिदिशै’ ‘प्रदक्षिणं’
यथा स्यात् तथा कृत्वा, ‘मवान्तरदेशेषु’ कोषेषु व्यतिहरो यथा
न भवेत् तथा च कृत्वा, ‘आनुपूर्व्येण’ एव ‘दश’ सङ्ख्याकान्
‘वलीन्’ ‘हरेत्’ । २५

वास्तुहोमं करिष्यात् । तदपरे अक्षिणाशुनारे अतिक्रमे
७ अतिक्रान्ते यथाक्रमे दशति वलि अदानं करिते
हरेत् । २५

वलीनां स्थानानि मन्त्रीन्वीपदिशति ;—

बुद्धायेति पुरस्ताद् वायव इत्यवान्तरदेशे यमा-
येति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति
पश्चान्महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेतुंत्तरतो महे-
न्द्रायेत्यवान्तरदेशे वामुक्थ इत्यधस्तादूर्ध्वं नमोब्रह्मण
इति दिवि । २६—३३

सुसृष्टान्येतानि । २६—३३

वामुक्थिनं पुरेस्ते, तदपरे अतिक्रान्ते हेत्यादि अक्षे
दिके, तदपरे निम्ने ७ ऊर्ध्वे, एते दश स्थाने ‘इत्यादि’
अश्रुति दश मन्त्रे दश वलि अदानं हरेत् । २६—३३

प्राच्यूर्धावाचीभ्योऽहरहर्निताप्रयोगः संवत्सरे सं-
वत्सरे नवयज्ञयोर्वा । ३४, ३५ ॥ ७ ॥

प्राच्यादिदेवताभ्यः पूर्वोक्ताभ्यः 'अहरहः' प्रतिदिनं मन्त्रं
बलिहरणं कर्त्तव्यम् ; एवञ्चैषः 'नित्यप्रयोगः'—इति कस्य चिन्म
तम् । स्वमते तु संवत्सरे संवत्सरे यदा यदा नवयज्ञौ व्रीहि-
यज्ञौ यवयज्ञश्च भवतः तदा तदैवासा मपि तिस्रुणां बलिहरण
मिति शम् । ३४, ३५ ॥ ७ ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थपपाठके सप्तमखण्डस्य
सामश्रमिज्जतं व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ४ । ७ ॥

पूर्वे हेतु देवतार उद्देशे, उक्ते अक्रादेवतार उद्देशे
एवं अश्रुतां वासुकिदेवतार उद्देशे, प्रतिदिनं बलिकर्त्तव्यं
करिष्ये ह्य; अथवा अंतिवर्षे ये समये नव धान्यं ह्य एवं
ये समये यवादि शस्यं नूतनं ह्य, सेहै सेहै नवाग्नेर समये
(अर्थात् वर्षे वारह्य) ए बलिह्य करिष्ये चले । ७४, ७५ ॥ १

इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तमं खण्डं अनुवाद समाप्तम् ॥ ४ । १ ॥

अथ श्रवणायज्ञायणीशेषकर्म ।—

श्रवणायज्ञायणीकर्मयोरक्षतान्छिष्टा प्राङ्बोद्भू-
वां. ग्रामान्निष्क्रम्य च तुष्यथेऽग्निं सुपसमाधरन् ह्ये
राक इतीकैकयाञ्जलिना जुहुयात् । १

पुरस्तादुक्ते 'श्रवणाग्रहायणी' कर्मणी । तयोः अक्षतवल्-
 यश्च विहिताः । तत्र सर्वैरेवाक्षतैर्वलिहरणं मज्जत्वा कतिचित्
 'अक्षतान्' 'शिष्टा' वलिशेषभूतान् रक्षित्वा, तैरेवाक्षतैः 'अक्ष-
 त्तिना' "हये राके (म० ब्रा० २,६,२—५)"—'इति' सूत्रा-
 न्तर्गतानां चतसृणां सृष्ट्याम् 'एकैकया' 'जुहुयात्' । स च
 होमः, 'भ्रांसात् प्राङ् वा उदङ् वा निष्क्रम्य' 'चतुष्पथे अग्निम्
 उपसमाधाय' तत्रैव कर्त्तव्य इति । १

इति पूर्वैः श्रवणा कर्म ७ आग्रहायणी कर्म विहितं ह्ये-
 याच्छे । उक्तं कर्मद्वये अक्षत वलि ७ वला ह्येयाच्छे* । ए अक्षत
 वलिन मन्त्रे मन्त्र अक्षतगुलि वलिकार्यो वावहार ना करिया
 ताहा ह्येते कतकगुलि अक्षत अवशिष्टे राथिवे । ताहाइ
 एक एक अञ्जलि करिया "हये राके (म० ब्रा० २,७,२—
 ५)"—इत्यादि चारि मन्त्रे चारिणि आहति प्रदान करिवे ।
 एहै होमटी ग्राम ह्येते पूर्व वा उदर निर्गत ह्येया कोन
 एकटि चतुष्पथे अग्निं जालिया ताहातेइ करिते ह्येवे । १

प्राङ्, त्त्राम्य वसुवन एधीत्प्राङ् मुदीक्षमाणी देव-
 जनेभ्यस्तिर्यङ्ङित्तरजनेभ्योऽर्वाङ्ङि वेक्षमाणीऽनपेक्षमाणः
 प्रतीतप्राक्षतान् प्राञ्चीयादुपेतैरमातैः सह । २—४

‘উত্কাম্য’ উত্কামণ্যং ব্যুত্কামণ্যং বিপরীতগমনং প্রতিগমনান-
 ঞ্চ মতি যাবত্, তত্ ক্ত্বা তত্র পথ্যেব যত্র ক্ত্বচিৎ ‘প্রাঙ্’
 প্রাঙ্খঃ, ‘জঙ্’ উপরি ‘উদীচমাণঃ’ ‘দেবজনেভ্যঃ’ দেবগণ্যানুঃ
 দ্বিষ্য “বসুবন এধি (ম. ব্রা. ২, ৬, ৬)”—‘ইতি’ মন্ত্র-
 পঠেত্। ততঃ ‘তির্যঙ্’ গৃহ্ণগমনায় পশ্চিমাভিমুখো দ্বিষি-
 ঞ্চাভিমুখো বা ভবিতুং তিরস্বীনঃ সন্, ‘অর্বাঙ্’ অধঃ ‘অবেচ্চ-
 মাণঃ’ ‘ইতরজনেভ্যঃ’ দেবাতিরিক্তপ্রাণিগণ্যানুদ্বিষ্য ত মেব
 মন্ত্রং পঠেত্। ততঃ ‘অনবেচ্চমাণঃ’ পশ্চাদবল্লোকান মন্ত্রত্বৈব
 ‘প্রত্বৈত্ব’ স্বাवासं ‘উপেতৈঃ’ তদানীং তত্রোপস্থিতৈঃ ‘অমাত্বৈঃ’
 বন্দ্বুবগৈঃ ‘সঙ্’ ‘অচ্চতান্’ হোমাবশিষ্টান্ ‘প্রাস্মীয়াত্’
 মুচ্চীত । ২--৪

পরে বাঢ়িতে ফিরিবার অন্য গমনারম্ভ করিয়া পশ্চিমধে
 কোন একস্থানে উর্দ্ধাভিমুখ হইয়া দেবগণের উদ্দেশে
 “বসুবন এধি (ম. ব্রা. ২, ৬, ৬)”—এই মন্ত্র পাঠ করিবে।
 তৎপরে পুনশ্চ পশ্চিমাভিমুখ বা দক্ষিণাভিমুখ অর্থাৎ
 গৃহ্ণাভিমুখ হইতে হইলেই বাঁকিতেই হইবে, সেই বাঁকিবার
 সময়েই অধোদেশে তাকাইয়া অন্যান্য প্রাণিগণের উদ্দেশে
 পুনশ্চ এই মন্ত্রই পাঠ করিবে। অনন্তর পশ্চাদ্ দৃষ্টি না করিয়া
 স্বস্থানে প্রত্যাগত হইয়াই সে সময়ে সে স্থানে যে সমস্ত
 আত্মীয়গণ উপস্থিত থাকিবে, তাহাদের সহিত হোমাবশিষ্ট
 অন্নতণ্ডুলি ভক্ষণ করিবে। ২-৪

স্বস্ত্যয়নম্ । ৫

উক্তেন অবশ্যপ্রহায়ণীশিষাশ্রতবলিকর্মণা 'স্বস্ত্যয়নং'
ফলং ভবেৎ, তথাচ স্বস্ত্যয়নকাম এবাশ্বাধিকারী । ৫

কথিত শ্রবণা ও আগ্রহায়ণী কর্মদ্বয়ের অবশিষ্ট অক্ষতবলি
কর্মের ফল—স্বস্ত্যয়ন, অতএব যাঁহারা বিশেষ স্বস্ত্যয়ন
বাঞ্ছা করিবে, তাঁহাদেরই ইহা কর্তব্য । ৫

অথ প্রসাদকামকর্ম ।—

বশঙ্কমৌ শঙ্কশ্চেতি পৃথগাহুতী ব্রীহিয়বহুমৌ
প্রযুঞ্জীত যস্মাত্মনি প্রসাদ মিচ্ছেতস্মৈ নিত্য-
প্রয়োগঃ । ৬, ৩

'শঙ্ক' জনস্য 'শাস্ত্রনি' স্তে প্রসাদম্ 'মিচ্ছেৎ', 'তস্মৈ'
তদুচ্চেষত: "বশঙ্কমৌ (ম. ব্রা. ২, ৬, ৩)" — "শঙ্কশ্চ (ম. ব্রা.
২, ৬, ৮)" — 'ইতি' শাস্ত্রাণ্যং মন্ত্রাণ্যং 'ব্রীহিয়বহুমৌ' ব্রীহিয়ব-
দ্রব্যকহুমৌ 'পৃথগাহুতী' বিভিন্নদ্রব্যহবনৌ 'প্রযুঞ্জীত' কুর্কীত ।
পৃথগাহুতীত্বক্ৰিয়া বশঙ্কমাবিতি মন্ত্রেণ ব্রীহিহোমঃ, শঙ্কশ্চেতি
মন্ত্রেণ চ যবহোম ইতি । 'নিত্যপ্রয়োগঃ' তত্প্রসাদলাভপর্যন্ত-
মহুতঃ (এবৈষ: প্রয়োগঃ) কর্তব্য ইতি । ৬, ৩

যে কোন ব্যক্তির নিজপ্রতি প্রগম্নতা ইচ্ছা করিবে, সেই
উদ্দেশে "বশঙ্কমৌ (ম. ব্রা. ২, ৬, ৩)" মন্ত্রে জীবিহোগ এবং

“शब्दं (म० ब्रा० २. ७. ८)”—एह मन्त्रे .सवहोमं करिवे । यावत् कालं उद्देश्या सिद्धना हहेवे, तावत् प्रतिदिन ए प्रयोग अनूर्छेत् । ७, १

अथ शङ्खशतहोमः ।—

एकाक्षर्याया मर्द्धमासव्रते द्वे कर्मणौ । ८

‘एकाक्षर्यायाम्’ “आकूर्ती देवतां मजसा (म० ब्रा० २, ६, ८)”—इत्यस्या मृचि ‘द्वे कर्मणौ’ अनुपदवक्ष्यमाणे विद्यते, ते च द्वे एव ‘अर्द्धमासव्रते’ वेदितव्ये । ८

“आकूर्तिः देवीः (म० ब्रा० २, ७, ९)”—एह शकृतीके एकाक्षरी कहे । एह एकाक्षरी शकृ विषये ये छहेटि कर्म बलिते प्रवृत्त हहेयाछि, सेहे छहेटैहे ‘अर्द्धमासव्रत’ जानिते हहेवे# । ८

तच्च प्रथमं कर्म शङ्खशतहवनं नाम, तच्च कामनादयमेदात् द्विविधम्, तद् द्विविधमेवोपदिशति ।—

पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्खशतं जुहुयादायुष्काम आयसान् बधकामः । ९, १०

* यदि० एहे मन्त्रेन व्यवहार-डेमे चारिटी कामना सिद्ध हहेयाथाके पत्रं हूलत ‘शङ्खशतं होम’ ७ ‘खदिरहोम’ एहे छहेटैहे कर्म मच्छ्यात् ।

सस्य अपरस्य वा 'आयुष्कामः' पुरुषः 'खदिरशङ्कुमंतं'
खादिरानां शङ्कुनां क्रीलकानां यतं शुद्धयात् ; सस्य अपरस्य वा
वधकामश्चेत् 'आयसान्' सोड्विज्जतान् शङ्कुन् यतं शुद्धया-
दिति । कदेत्युच्यते,—'पौर्यमास्यां रात्रौ' इति । ८,१०

निष्केर वा अपरैर आशुर्बुद्धि कामना धाकिले खदिर
कार्केर एकशत शूँटि होम करिबे एव२ निष्केर वा अपरैर
आशुर्हानि कामना धाकिले लोहैर कौलक एकशत होम
करिबे ; ए छुईटीई पुर्निमान् रात्रे कृत हईवे एव२ एत-
द्रुभयेई ए एकाकरी मल्ल वाबहत हईवे । ईहाई 'शङ्कुशत
होम' नामक प्रथम कर्म ; ईहा अर्द्धमासत्रत । ९,१०

अथ स्थण्डिलहोमः ।—

अथापरम् । ११

यदुक्तं 'हे कर्मणी'—इति, तत्र नवमदशमसूत्राभ्यां द्विविधं
शङ्कुमतहवनं सूक्तम् ; 'अथ' क्रममाप्तम् 'अपरम्' द्वितीयं कर्म
स्थण्डिलहवनं मिद् सुपदिश्यते । अपिचात्रापि द्विविधं
मस्ति । ११

पूर्वैरे (अर्द्धमासत्रे) वना हईरात्रे एकाकरी शटके
छुईटी कर्म मन्थनं ह्य, उग्रध्या, ईतिपूर्वै द्विविधं 'शङ्कुशत

होम' कर्म बना हईसाहे अतःपर 'हृषिक होम' नामक द्वितीय कर्म उपनिषे हईतेहे ; हेहा७ द्विविध । ११

प्राङ् ब्रीह्य वा यामान्निष्कस्य चतुष्यथे पर्वते वारण्यैः स्थण्डिलं प्रताप्यापोद्याङ्गारान् मन्त्रं मनसानुदृत्य सर्पिरास्येन जुहुयात् । १२

'यामात्' स्ववासस्थानात् 'प्राङ्' पूर्वाभिमुखः, 'उदङ् वा' अथवा उत्तराभिमुखः 'निष्कस्य' निर्गतो भूत्वा, 'चतुष्यथे पर्वते वा' उपस्थितः सन्, 'आरण्यैः गोमयैः' 'स्थण्डिलं' लोहपात्रं 'प्रताप्य' प्रतप्तं कृत्वा, 'अङ्गारान्' गोमयकृतान् स्थण्डिलस्युष्टान् 'अपोद्या' दूरीकृत्य, 'मन्त्रं' प्रकृत मेकाक्षरीनामकं 'मनसा' 'अनुदृत्य' द्रुतं पठित्वा तत्रैव प्रतप्ते स्थण्डिले 'आस्येन' समुखेन 'सर्पिः' द्रुतं जुहुयात् । १२

वाग्नाथामेर पूर्वे वा उत्तरे गिरा कोन एक चतुष्पथे वा पर्वत पृष्ठे, विलघुटेर द्वारा एकथानि कुण्डिन (ता७भा) तान्नापे तप करिया, जेहे अङ्गारलि सराईसा, ए एकाक्षरी मन्त्रि मने मने शीघ्र पाठ करत, शीघ्रमुखे झुत लईसा, तद्वारा होम करिके । १२

जुलन्यां हादशयामाः धूमि वावराद्यां अमीघं कर्मत्वाच्चते । १३—१५

तादृशे होमि इति 'ज्वलन्तारां' शिष्टायां यजमानस्य 'दाह्य
ग्रामाः' लभ्याः भवेयुः, प्रज्वलनाभावेन 'धूमि' सति 'अवराषीयाः'
अवराषीयशब्दोऽन्यूनवचनः अतो न्यूनतोऽपि चयो ग्रामाः
भवेयुः, ज्वालाधूमयोः अल्पत्वबहुत्वाभ्यां लक्ष्यग्रामसङ्ख्याना
मल्पत्वबहुत्वे । एवञ्चैतत् सर्वथाप्यनिष्फल मिति 'अमोघं कर्म'—
'इति' नाम 'आवस्यते' वृथाः । तदेतत् 'स्थण्डिलहोम'—नाम
एकाक्षर्यां द्वितीयं कर्म । १३—१५

ये आह्वति अदत्त इहेलेहै यदि दपू करिया ज्वलिया उठे,
ताहाइहेले. अनूर्थांतर द्वादश ग्राम लाभ इहेवे । यदि
किछुमात्र ज्वाला ना हय अत्रुत धूम देखा देय, तथापि न्यून
कस्ये दिनथानि ग्राम ओ लाभ इहेवे (मर्कथा निष्फल इहेवेहे
ना) ; एहे जन्यहे इहाके रुक्मगण 'अमोघ कर्म' बलेन ।
इहाहे 'स्थण्डिलहोम' नामक द्वितीय कर्म ; इहाओ अर्कमान-
त्रत । १३—१५

स्थण्डिलहोमस्यैव प्रकारान्तरेण फलान्तरजनकत्वं सूच्यते ।—

वृत्ताविच्छित्तिकामो हरितमोमयान् सायं प्रात-
र्जुहुयात् । १६

र्धमानः यदि 'वृत्ताविच्छित्तिकामः' वृत्तिर्जीवनीपायः
तस्य विच्छेदी न स्यात् इत्येवङ्गमः स्यात्, तर्हि तत्रैव प्रारण्य-
गोमयेः प्रतप्ते स्थण्डिले सर्पिर्होमविनिमयतः 'हरितमोमयान्'

सद्योविच्छेद्यगोमयान् तैर्नैव चास्येनैव 'सायं प्रातः' 'जुहुयात्'
इति समस्तं भिक्षाचरीकृत्यम् । १६

यजमान यदि निज जीविकार विच्छेद कामना करेन,
ताहा हईले विलयुटेर द्वारा अतपु सेई श्चण्डेले घृत
होम ना करिया सायं ७ प्रातःकाले सदो। गोविंर मुखे
द्वारा होम करिवे। एकाकरौ मन्त्रे. कर्तव्य कर्म्मद्वय
समाप्त । १७

अथ पण्यहोमः —

त्रिरात्रोपोषितः पण्यहोमं जुहुयादित् मह मिमं
विश्वकर्माण्य मिति वाससस्तन्तून् गोवाँलानेव मितरेभ्यः
पण्येभ्यः । १७—२०

काम्येषु कर्मसु त्रिरात्राभोजनं विहितम् (३४६ष्ट० ८ सू०),
पण्यहोमोऽपि काम्यं कर्म, अत्रापि इत् प्रात मिति विशेषं
विधत्ते ;—'त्रिरात्रोपोषितः' उपवाससु अन्नभोजनं न त्वभो-
जन मितुक्तं पुरस्तात् (४७, ५१ ष्ट० १६-२६, १-८ सू०) ।
'पण्यहोमं' पण्यं विक्रयद्रव्यं, तस्मै होमः पण्यहोमस्तम् । "इदं
मह मिमं विश्वकर्माण्यम् (म० ब्रा० २, ५, १०)"—'इदं मन्त्रेण
'जुहुयात्' । किं जुहुयादिति होमद्रव्यं विधत्ते ;—'वाससः'
वासः पण्यं चेत् तस्य 'तन्तून्' दद्यात्प्राणि जुहुयात् । गौः पण्यं

বেত, তস্মৈ 'গৌঃ' 'বাহুমান্' পুণ্ড্রস্বীমানি জুহুবাৎ । 'রতঃ' 'অগ্নিবিদ্যাদিভ্যঃ' পশেদ্যুঃসি 'এবন্' হুং হুংহিঃ' 'স্বীমানিহি' কুহুত্ব জুহুবাৎসি ব । ১৩—২০

যে কোন বস্তুর ব্যবসায় আরম্ভ করিবে, তাহার উন্নতি কামনা থাকিলে ত্রিরাত্রি উপবাস করিমা* সেই সেই দেবের একাংশ লইয়া, যথা—বস্ত্রব্যবসায়ে প্রবৃত্ত হইলে দশীর কতকগুলি সূত্র গোব্যবসায়ে প্রবৃত্ত হইলে গাভীর পুচ্ছের কতকগুলি লোম ইত্যাদি "ইদ মহ মিতং (মং জাং ২, ৬, ১০)" —এই মন্ত্রে হোম করিবে । ১৭—২০

যশ যশস্কামসহায়কামধী: যজনীয়প্রয়োগী ।—

পূর্বাঙ্গীমী যজনীয়প্রয়োগ পুন্ড্রামবদাদিতি চ
যশস্কাম: পূর্বাঙ্গসহায়কাম উত্তরাম্ । ২১, ২২ ॥৮॥

'পূর্বাঙ্গীমঃ' "পূর্বাঙ্গীমং যশসে জুহুমি (মং জাং ২, ৬, ১১)" —ইতি হোম: "পুন্ড্রা অবদাত্ (মং জাং ২, ৬, ১২)" —ইতি মঙ্গীষ 'য' হোম: 'যজনীয়প্রয়োগ:' (২৪৩৫- ১২সূ.) বোধঃ ।

* কাম্য কর্মে অভোজন ব্যবস্থা আছে ৩৪৩ পৃং ১ সূত্র দেখ । পণ্যবহান কর্তৃক কর্মি কর্ম ; উদযুসাত্রে এষ্টলেও অভোজন প্রাপ্ত হিল, তদ্বিয়ারটের জন্যই উপবাস বিধি হইল; উপবাস শব্দে অন্তভোজন ৪৭ পৃং ১৩—২০ বহ, ৫১ পৃং ১—৯ বহ এবং ৩৩৭ পৃং ১২ সূত্রের টিপনী দেখ ।

तत्र च 'यशस्वामः' चेत् 'पूर्वाम्' ऋचम् प्रयुञ्जीत्. 'सहाय-
कामः' चेत् 'सत्स्राम्' ऋचम् प्रयुञ्जीतेति । २१, २२ । ८ ।

इति सामवेदीये गीमिश्रणसूत्रे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमखण्डस्य
सामंशमिदं व्याख्यानं समाप्तम् । ४ । ८ ।

पूर्णहोमः यशसे जुहोमि (म० ब्रा० २, ५, ११)"—एह
मन्त्रे कृत होम एवम् "इन्द्रा मरदा९ (म० ब्रा० १, ७, १२)"—एह
मन्त्रे कृत होम ; ए उभय होमइ यज्ञनीय प्रयोगः, तन्मध्ये
यश कामना धाकिले प्रथम मन्त्रे प्रयुक्त हहेवे एवम् महाश
कामना धाकिले शेष मन्त्रे व्यावहृत हहेवे । २१, २२ । ८ ।

इति चतुर्थ अध्यायेन अष्टम खण्डेन अनुवाद समाप्तः । ८ ।

अथ पुनर्वाधिपत्यकामकर्म ।—

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्र मभुञ्जीदुम्बरान्तस्रुव-
चमसेधानुपकल्पयित्वा प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्नि-
ष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधायाज्यमादित्यमभि-
मुखो जुहुयादन्न वा एकच्छन्दस्य एशीर्वा एषेति
च । १, २

পুরুষাণাং সৈনিকানাং স্নানাদিযানাং বানিকেষাম্, আধিপত্যং
 যদি কাময়েত, তর্হি তেন অষ্টরাজ মভোজনং কর্তব্যম্, তত্রৈব
 আষ্টরাজে 'স্রীদুম্বরান্' স্রুবাঙ্গী প্রকল্য তদষ্টরাজান্তে তান্
 স্রুবাঙ্গীন্ গৃহীত্বা 'প্রাজ্ উদঙ্ বা শ্রামাৎ নিষ্কম্য' যং কচ্চি
 দপি চতুষ্পদং প্রাপ্য তত্রৈব 'অগ্নিন্ তপসমাধায়' 'আদিত্য'
 স্কৃত্বম্ 'অভিসুখ:' সন্ "অন্নং বা একচ্ছন্দস্যম্ (মং ব্রাং
 ২, ৬, ১২)"—ইতি মন্ত্রেণ 'আজ্যং জুহুয়াৎ'। ততঃ "স্রীর্বা
 এষা (মং ব্রাং ২, ৬, ১৪)"—ইতি মন্ত্রেণ 'ব' পুনরপি
 আজ্য মেব জুহুয়াদিতি । ১, ২

যে কেহ পুরুষাধিপত্য* কামনা করিবে, সে ব্যক্তি অষ্ট-
 রাজ্ঞ † অভোজন করিয়া ইতিমধ্যেই উদ্বৃষর কাঠের স্রুব,
 চমস ও ইথা সংগ্রহ করিয়া, তৎসমস্ত সন্ত্রে লইয়া গ্রামের
 পূর্বে বা উত্তরে নির্গত হইয়া কোন এক চতুষ্পথে অগ্নি-
 স্থাপনা করণান্তর "অন্নং বা (মং ব্রাং ২, ৬, ১৩)"—এই মন্ত্রে
 স্রুতাহুতি প্রদান করিবে এবং তদন্যবহিতেই "স্রীর্বা এষা
 (মং ব্রাং ২, ৬, ১৪)"—এই মন্ত্রে দ্বিতীয় স্রুতাহুতিও প্রদান
 করিবে । ১, ২

● অর্থাৎ সৈন্যপত্য অর্হুতি উচ্চপদ প্রাপ্তির বাঞ্ছা থাকিলে অর্থবা বহ
 লোকে ধীনা্য করুক, এরূপ অভিলাষ হইলে ।

† সামান্যতঃ কাম্য কর্ত্তে ত্রিরাঞ্জ অভোজন ব্যবস্থা আছে (৩৩৩ পৃং ৯২ত্ব
 দেখ), এই অন্য এস্থানে বিশেষরূপে অষ্টরাজ বলা হইল ।

अन्नस्य घृतं मेवेति ग्रामे तृतीयां गोष्ठे पशु-
कामो विदूयमाने चीवरम् । ३—५

ततः 'ग्रामे' प्रत्यागत्य "अन्नस्य घृतं मेव (म० ब्रा० २, ६, १५)"—'इति' मन्त्रेण 'तृतीयाम्' आहुतिं जुहुयात् आग्न्यस्यैव । स च पुरुषाधिपत्यकामः पुरुषः यदि 'पशुकामः' अपि तर्हि ग्रामे होतव्यां ता आहुतिं 'गोष्ठे' एव जुहुयात् । तत्रापि तद् गोष्ठं 'विदूयमानम्' आर्द्रं चेत्, तत्र 'विदूयमाने' गोष्ठे 'चीवरं' लोहचूर्णं जुहुयात् नाग्न्यमिति । ३—५

अन्नस्य घृतं ग्रामे प्रत्यागत लहिया "अन्नस्य घृतं मेव (म० ब्रा० २, ७, १६)"—एह मन्त्रे तृतीय आहुति प्रदान करिबे । सेहै पुरुषाधिपत्याकाम पुरुषेवर यदि अनुवज्जिक पशु-कामनाओ थाके, ताहा हहेते सेहै तृतीय आहुतिटि गोष्ठे अनुष्ठेय । एव ए गोष्ठे यदि आर्द्रमि हय, ताहा हहेले तद्वाने सेहै तृतीय आहुतिटि घृतेर न्य हहेया लोहचूर्णेर हहेवे अर्थात् घृत होम ना करिया तदपरिवर्ते लोहचूर्ण होम करिबे । ७—६

प्रतिभयेऽध्वनि वसुदशानां ग्रन्थीन् बध्नीतोपेत्य
वसनवतः स्वाहाकारान्ताभिः सहायानाञ्च स्वस्त्य-
यनम् । ६, ७

‘অধ্বনি’ মার্গে ‘প্রতিভয়ে’ ভয়হেতু উপস্থিতে ‘বসনবতঃ’ সহচারিণী পান্যননান্ ‘উপেত্য’ তক্ষমীপং গত্য ‘স্বাহাকারান্তাभिः’ তাভিরেব “অন্নং বা (ম० ব্রা० ২,৬,১২—১৫)”— ইত্যাদিभिस्तिष्ठभिः ऋग्भिः ‘বসনদয়ানাং অন্বীন্’ ‘বধ্নীত’ । এতেন কর্মণা ‘সহায়ানাং’ সহচারিণা মপি পথিকানাং ‘স্বস্তায়নং’ ভবেৎ, কিম্মুনঃ ভয়প্রাপ্তস্বৈকস্য তস্যেতি । ৬,৩

পথি মধ্যে হঠাৎ কোন ভয়-হেতু উপস্থিত হইলে ঋতি নহচারী পান্যগণের সমীপস্থ হইয়া পূর্বেক্ত “অন্নং বা (ম० ব্রা० ২,৬,১৩—১৫)”— এই মন্ত্রত্রয় স্বাহাকারান্ত জপ করত বসনের দশাসূত্রগুলি বন্ধন করিবে । ইহাতে সে ভয়-প্রাপ্ত ব্যক্তির ভয় ত দূর হইবেই, তৎসহচারী পথিকদেরও মঙ্গল হইবে । ৬,৭

অথ আচিতসহস্রকামকর্ম ।—

আচিতসহস্রকামোঽশ্বতস্তুাহুতিসহস্রং जुहुयात् । ৮

তাभिस्तिष्ठभिः ऋग्भिः স্বাহাকারান্তাভিরেব, একৈকাহু-
তির্হীতিষ্যেতি च । ৮

যে কেহ সহস্র আচিত * কামনা করিবে, সে ব্যক্তি উক্ত মন্ত্রত্রয়েই অক্ষত-সক্তুর এক সহস্র আহুতি প্রদান করিবে । ৮

* ইতিপূর্বে ৬ষ্ঠ ধাও ১৩শ সূত্রে আচিতশতকামের উল্লেখ আছে ।

अथ पशुकामकर्म ।—

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात् । ८

पशून् गवादीन् कामयते यः पुरुषः, सः 'वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहुयात्' स्वाहाकारान्ताभिस्ताभिस्त्रिभिरेवर्गभिरिति । ८

ये केह गोश्रुति बृह९ पशु कामना करिबे; .से व्यक्ति, दुहेति बाहुरेण गोवर शुक्र कराइया उक्त मन्त्रत्रय पाठक्रमे, त९ समस्त एकसहस्र आहुति प्रदान करिबे । ९

अथ क्षुद्रपशुकामकर्म ।—

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः । १०

अविमिथुनयोः शुक्रैः पुरीषैरिति, ताभिस्त्रिभिः स्वाहाकारान्ताभिरिति च । १०

ये केह मेषादि क्षुद्र पशु कामना करिबे, से व्यक्ति दुहेति मेषेण पुरीष शुक्र कराइया, उक्त मन्त्रत्रय पाठक्रमे त९ समस्त एकसहस्र आहुति प्रदान करिबे । १०

अथ वृत्तप्रविच्छित्तिकामकर्म ।—

वृत्तप्रविच्छित्तिकामः कम्बुकान् सायं प्रातजुहुयात् क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति । ११

‘कम्बुकान्’ तुष्यन् ; फलीकरणकङ्कशानिति टीकान्त-
रम् । अत्यद् व्याख्यात मिवैव । ११

ये केह निज जीविकार अविच्छेद कामना करिबे, से
‘व्यक्ति, प्रतिदिन मारुतं ७ प्रातः काले, “क्रुधे श्वाहा (म०
ब्रा० २, ६, १७ ; ११)”—एह मन्त्रे कतकण्ठि तुष होम
करिबे । ११

अथ विषदोषनाशकामकर्म ।—

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्ट मङ्गिर-
भ्युच्चन् जपेत् । १२

‘विषवता’ सर्पेण, वृषिकादिना वा ‘दष्ट’ स्थानम् ‘मङ्गिः
अभ्युच्चन्’ ‘मा भैषीर्न (म० ब्रा० २, ६, १८)”—इति मन्त्रं
जपेत् । १२

विषधर सर्पदि दशन करिले, सेह दष्ट स्थान धुईया
‘मा भैषीर्न (म० ब्रा० २, ६, १८)”—एह मन्त्र जप करिबे ।
इहाते सकल प्रकार विष-दोष नष्ट हईबे । १२

इन्द्रघ्नान्तकस्वस्त्ययनकर्म ।—

तुरगोपायेति सूतकः संवेशनवेलायां वैशावं
दण्ड मुपनिदधीत स्वस्त्रायनार्थम् । १३

‘स्नातकः’ कर्तव्यसमावर्तनो द्वितीयानुमाय उच्यते: ‘संवे-
शनवेलायां’ शयनसमये ‘स्वस्त्यायनार्थम्’ “तुरगोपाय (म०
ब्रा० २,६,१८)”—इति मन्त्रेण ‘वैणवं दण्डं’ वंग्रंयष्टिम् ‘उप’
समीपे स्वस्यैव ‘निदधीत’ स्थापयति । १३

स्नातकगण #, निज निज श्रुत्यायनार्थ, शयनकाले “तुर-
गोपाय (म० ब्रा० २,७,१९)”—एहै मन्त्रे एकग्राहि वंशयक्ति
निकटे राथिवे । १७

अथ क्रिमिनाशकामकर्म ।—

इतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देश मङ्गि-
रभ्युक्षन् जपेत् । १४

‘क्रिमिमन्तं देशम्’ व्रणादिक मधुउदरादिकञ्च ‘अत्रिः अम्यु-
क्षन्’ “इतस्ते अत्रिणा क्रिमिः (म० ब्रा० २,७,१—४)”—
‘इति’ चतुर्दशं सूक्तं, ‘जपेत्’ । एतेनैव क्रिमिनाशो भवे-
दिति । १४

● समावर्तन संस्कारेण परं इहेते गृहशास्त्रमेव पूर्वपक्षे आश्रम-
संस्कारे, एहे आश्रमसंस्कार-सम्बन्धित द्विजगणकेहे ‘स्नातक’ कहे । एहे स्नातक-
तिन प्रकार ॥ ७५०:५५० २१,२२ ७ २० सूत्रे देव ।

যে কোন স্থানে ক্রিমি জন্মাইবে, সেইস্থানে জল দিয়া ধুইয়া “হতন্তে, (মংড়াং-২, ৭, ৭, —৪)”—এই চারিটি মন্ত্র জপ করিবে; ইহাতেই কি উপর মধ্যগত, কি ভ্রূণাদিতে জাত, সমস্ত ক্রিমিই বিনষ্ট হইবে। ১৪

পশুনাশ্চৈচ্ছিকীর্ষেদপরাঙ্কে সীতালোষ্ট্র মাহৃত্য
বৈহায়সী নিদধ্যাত্তস্য পূর্বাঙ্গি পাংশুभिः परिकि-
रन् जपेत् । १५ ॥ ৫ ॥

তদেব ক্রিমিনাশনং ‘পশুনাং’ গৃহপালিতানাং গবাদীনাং ‘শিকীর্ষেৎ চেৎ’, তর্হি ‘অপরাঙ্কে’ কালে ‘সীতালোষ্ট্র’ লোষ্ট্র-
লোষ্ট্রম্ ‘মাহৃত্য’ ‘বৈহায়সী’ দিগ্যাং ‘নিদধ্যাত্ত’ অনাহতে
জর্মে স্থাপয়েদিতি যাবত্ । ততো রাত্তিপ্রভাতে ‘পূর্বাঙ্গে’ এষ কালে
‘তস্য’ লোষ্ট্রস্য ‘পাংশুभिঃ’ রজীभिঃ পশোঃ ক্রিমিমন্তং প্রদেশম্
‘পরিকিরন্’ ত মেব সূক্তং ‘জপেৎ’ । एतेनैव पशूनां क्रिमिनाशो
भवेदिति । १५ ॥ ৫ ॥

इति सामवेदीये गोम्विलगृहसूत्रे चतुर्थप्रपाठके नवमस्य
खण्डस्य सामश्रमिज्ञतं व्याख्यानं समाप्तम् । ४ ॥ ५ ॥

পশুদের ক্রিমি নাশ করা অভিপ্রেত হইলে, যে কোন
দিবস অপরাঙ্কে, লোষ্ট্রের কর্ধণে উত্থিত, একটী মাটির
ঢেলা লইয়া আগিয়া অনাবৃতস্থলে উর্ধ্বে উহা ঝুলাইয়া

রাখিবে, তৎপর দিবস প্রাতে ঐ ঢেলাটি গুড়াইয়া, সেই ধূলিগুলি ক্রিমিস্থলে ছড়াইতে ছড়াইতে ঐ চারিটি মন্ত্র জপ করিবে। ইহাতেই গবাদি পশুর সর্বপ্রকার ক্রিমি নাশ হইবে। ১৫ ॥ ৯ ॥

ইতি চতুর্থ অধ্যায়ের নবম খণ্ডের অনুবাদ সমাপ্ত। ৪ ॥ ৯ ॥

অর্হণীয়ময়োগা: ।—

অর্হণীয়গণ * গৃহাগত হইলে, যেরূপে তাঁহাদের অর্হণা † করিতে হয়, তাহাই এ প্রকরণে বলা যাইবে।

তত্র, উপস্থানবিধি: ।—

उत्तरतो गां बह्वीपतिष्ठेरन्नर्हणा पुत्रवाससेति । ১

আচার্যাদৌর্না মম্বা মন্যতমস্য অর্হণীয়স্য 'উত্তরতঃ' 'গাং বহ্বা' "অর্হণা পুত্রবাসসা (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ১)"—এই 'ইতি' মন্ত্র পঠন, ত মর্হণীয়ম্ 'উপতিষ্ঠেরন' । ১ . . .

আচার্য্য প্রভৃতি অর্হণীয় ব্যক্তির উত্তরে একটি গাভী বন্ধন করিয়া "অর্হণা পুত্রবাসসা (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ১)"—এই মন্ত্রে সেই অর্হণীয়ের উপস্থিতির অনুমোদন করিবে।

* চতুর্বিংশ শৃঙ্গে বক্ষ্যমাণ আচার্য্য প্রভৃতি ছয়জনা।

† অর্হণীয় অর্ধাৎ অর্হণীয়, পুজনীয় এবং অর্হণা অর্ধাৎ অর্হণা, পূজা।

ततः

इदं महं मिमां पद्यां विराज मन्नाद्यायाधि-
तिष्ठामौति प्रतितिष्ठमानो जपेद्यत्रैन मर्हयिष्यन्तः
स्युर्यदा वार्हयेयुः । २

‘यत्र’ स्थाने ‘एनम्’ अर्हणीयम् ‘अर्हयिष्यन्तः’ शिष्यादयः
‘स्युः’, ‘यदा वा’ यस्मिंश्च काले ते ‘अर्हयेयुः’ पूजयेयुः, तत्रैव
स्थाने, तदैव काले, सः अर्हणीयः आचार्यादीना मन्यतमः
‘प्रतितिष्ठमानः’ दण्डायमानः “इदं महं मिमां पद्यां विराज
मन्नाद्यायाधिष्ठामि (म० ब्रा० २,८,२)” — ‘इति’ मन्त्रं
‘जपेत्’ । २

ये श्वातेन एहै अर्हणीयत्वेक अर्हणा करिठे शिष्यादिना
हेच्छा करिठे, एवम् ये मन्त्रे अर्हणा करा मञ्जव, तेहै श्वातेने
‘अर्हयेयुः’ तेहै मन्त्रेहै, अर्हणीय वाक्त्रि नाँडाहैय्या “इदं महं मिमां
(म० ब्रा० २,८,२)” — एहै मञ्जुठि पाठ करिठे । २

विष्टरादीनां पञ्चानां त्रिस्त्रिर्वेदनीयता माह ; —

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वे-
दयेः ॥ ३

विष्टरादीन् पञ्च ‘एकैकशः’ प्रत्येकं ‘त्रिः’ ‘त्रिः’ उच्चार्य
‘वेदयेरन्’ निवेदयेरन्, अर्हयितार इति शेषः । ३

বিষ্ণু, পাদ্য, অর্ঘ্য, আচমনীয় ও মধুপর্ক ;—এই পাঁচটিই এক একটি করিয়া তিন তিন বার নিবেদন করিবে * । ৩

বিষ্ণুসম্বন্ধবিধি:।—

যা অশোধিত্ব্যদ্ব্যং বিষ্ণু মাঙ্গীর্য্যধ্বপবি-
শ্যেৎ । ৪

অর্হণীয়ো জন: বিষ্ণুং প্রাপ্য “যা অশোধী: (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ৩ ; ৪)”—‘ইতি’ হৃচং সূত্রং পঠন্, তং বিষ্ণুং ‘উদ্ব্যম্’ উত্তরায়ং ক্রত্বা আসনে ‘মাঙ্গীর্য্য’ পাতয়িত্বা, ‘অধি’ তদুপরি ‘উপবিশ্যেৎ’ (আসনে ইতি তু মন্ত্রলিঙ্গাদ্ ভ্রায়তে) । ৪

অর্হণীয় ব্যক্তি বিষ্ণু পাইয়া, “যা অশোধী: (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ৩)”—এই মন্ত্রদ্বয় পাঠ করত তাহা উত্তরাগ্রভাবে আসনের উপরি পাতিয়া তদুপরি উপবিষ্ট হইবে । ৪

চেৎ পৃথগ্গ্ৰাম্যাম্ । ৫

‘দ্বী’ বিষ্ণুরী প্রাপ্তী চেৎ, দ্বাবিধ তৌ ‘পৃথগ্গ্ৰাম্যাম্’ পূর্বস্মু-
কৌত্তে যামশোধীরিতি স্ত্রী স্মৃতাভ্যাং বিমিন্ভাভ্যাং ব্যবহার্য্যৌ । ৫

● এই পাঁচটির পরিচয় এবং তিনবার করিয়া নিবেদন-প্রণালী, বিবাহিত আর্ঘ্যগণ ও তদঙ্গী অন্যান্য সকলেই অবগত আছেন ।

যদি অর্হণিতা ছুইটী বিষ্ণুর দিয়াধাকে, তাহা হইলে, পূর্বেবাক্ত মন্ত্রদ্বয়ের এক একটী পাঠানুসারে ঐ ছুইটীই ব্যবহার করিবে । ৫

পাদযোরন্যম্ । ৬

তত্র একং বিষ্ণরম্ আসনোপরি আস্তীর্থাধ্বাপবিশেদিত্যুক্তম্ ; 'অন্যম্' দ্বিতীয়ং তু 'পাদयो:' অধস্তাত্ আস্তীর্থাধ্বাপবিশেদিত্যেব । ৬

একটি বিষ্ণুর আসনের উপরি পাতিবে বলা হইয়াছে ; অপরটি পদদ্বয়ের নিম্নে পাতিবে । ৬

পাথ্যগ্রহণবিধি: ।—

যতো দেবীরিত্যপ: প্রেচীত । ৭

অর্হণিতা পাথ্যায় দত্তা: 'অপ:' "যতো দেবী: (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ৫)"—'ইতি' মন্ত্রং পঠন্ 'প্রেচীত' অর্হণীযো জন ইতি (পাথ্যাদিকল্পণলক্ষ্যং এব টীকায়া: পরিগ্মিষ্টে) । ৭

অর্হণিত্ব—কর্তৃক অর্হণীয় ব্যক্তিকে পাদ্য অর্থাৎ পাদ-প্রক্ষালণার্থ অল প্রদত্ত হইলে, উহা "যতো দেবী (ম০ ব্রা০ ২, ৮, ৫)"—এই মন্ত্রে অর্হণীয় ব্যক্তি নিরীক্ষণ করিবে । ৭

সব্যং পাদং মবনেনিভ্র ইতি সব্যং পাদং প্রচীত-
লযেত্ । ৮

“সব্যং পাদং মবনেনিজে (ম. ব্রাঃ ২,৮,৬)” — ‘ইতি’
পঠন্ অর্হণীয়ঃ সঃ ‘সব্যং’ বামং ‘পাদং’ প্রচ্ছালয়েৎ । ৮

অনন্তর মেই অর্হণীয় ব্যক্তি, মেই জনের কতকটা দিয়া
“সব্যং পাদ মবনেনিজে (ম. ব্রাঃ ২,৮,৬)” — এই মন্ত্র
পাঠ করত স্মীয় বাম পাদ প্রক্ষালন করিবে । ৮

দক্ষিণং পাদ মবনেনিজ ইতি দক্ষিণং পাদং প্রচ্ছা-
লয়েৎ । ৯

ততঃ “দক্ষিণং পাদ মবনেনিজে (ম. ব্রাঃ ২,৮,৭)” —
‘ইতি’ মন্ত্রং পঠন্ স অর্হণীয়ঃ ‘দক্ষিণং পাদং’ প্রচ্ছালয়েৎ । ৯

• তাহার পরে “দক্ষিণং পাদ মবনেনিজে (ম. ব্রাঃ ২,
৮,৭)” — এই মন্ত্র পাঠ করত স্মীয় দক্ষিণ পাদ প্রক্ষালন
করিবে । ৯

• পূর্ব মন্য মপর মন্য মিতুমৌ শ্রীষণে । ১০

• ‘শ্রীষণ’ শ্রবশিষ্টেন পাত্যোদকেন ‘মৌ’ পাদৌ সব্য-
দক্ষিণৌ একত্রীকৃত্য প্রচ্ছালয়েৎ ; তত্র চ “পূর্ব মন্য মপর মন্যম্
• (ম. ব্রাঃ ২,৮,৮)” — ইতি মন্ত্রঃ প্রযোক্তব্যঃ । ১০

অবশিষ্ট জলে বাম ও দক্ষিণ উভয় পাদই একত্র ধৌত
করিবে ; এই সময়ে “পূর্ব মন্য (ম. ব্রাঃ ২,৮,৮)” — এই
মন্ত্রটি পাঠ করিবে । ১০

अर्घ्यग्रहणविधिः ।—

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् । ११

“अन्नस्य राष्ट्रिरसि (म० ब्रा० २,८,८)”—‘इति’ मन्त्रं पठन्, स अर्हणीयः, अर्हयित्वा दत्तम् ‘अर्घ्यम्’ प्रतिगृह्णीयात् ११

अन्नस्य राष्ट्रिरसि (म० ब्रा० २,८,९)”—एहे मन्त्रं पाठ करिष्या मेहे अर्हणीयं वाक्त्रि, अर्हयित्वा दत्तम् अर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् । ११

आचमनीयग्रहणविधिः ।—

यथोऽसीत्याचमनीयं माचामेत् । १२

“यथोऽसि (म० ब्रा० २,८,१०)”—‘इति’ मन्त्रं पठन्, स अर्हणीयः अर्हयित्वा दत्तम् ‘आचमनीयम्’ आचमनार्थं मुद्कं गृहीत्वा ‘माचामेत्’ आचमनविधिना आचमनं कुर्यादिति । १२

अनन्तरं अर्हयित्वा अर्हणीयं जनं दत्तम् एहेने, ताह। “यथोऽसि (म० ब्रा० २,८,१०)”—एहे मन्त्रे, पूर्वोक्तं आचमनविधिं अनुसरन्, अर्हणीयं वाक्त्रि आचमनं करिष्ये । १२

मधुपर्कग्रहणविधिः ।—

यथोऽसीत्यथोऽसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् । १३

ততোঽর্হয়িত্বা দসং মধুপর্কং “যশসো.যশোঽসি (ম. ব্রা. ২,৮,১১)”—‘হুতি’ মন্ত্রং পঠন্ অর্হয়িত্বা প্রতিগৃহীয়াৎ । ১৩

তদনন্তর অর্হয়িত্ব—কর্তৃক মধুপর্ক প্রদত্ত হইলে, অর্হয়ীয়াং ব্যক্তি, “যশসো (ম. ব্রা. ২,৮,১১)”—এই মন্ত্র পাঠ করত উহা গ্রহণ করিবে । ১৩

যশসো মচৌঽসি মহসো মচৌঽসি শ্রীর্ভচৌঽসি
শ্রিয়ং ময়ি ঘেহীতি ত্রিঃ পিবেত্ তূর্ণী চতুর্থম্ । ১৪,১৫

গৃহীতম্ তং মধুপর্কং “যশসো (ম. ব্রা. ২,৮,১২,)”—
‘হুতি’ মন্ত্রেণ ‘ত্রিঃ’ ত্রিবারং ‘পিবেত্’ ; ‘তূর্ণীম্’ অমন্ত্রক মেব
‘চতুর্থম্’ পান মতি । ১৪,১৫

গৃহীতমেই মধুপর্কং “যশসো (ম. ব্রা. ২,৮,১২)”—
এই মন্ত্রে বারত্ৰয় পাঠ করিবে এবং তৎপরে চতুর্থ বার অম-
ন্ত্রক পান করিবে । ১৪,১৫

ভূয় এবাভিপায় শিষং ব্রাহ্মণায় দধ্যাত্ । ১৬

মধুপর্কাধিক্ষেত্ ‘ভূয়ঃ’ পুনরপি পঞ্চমবার মপি অম-
ন্ত্রক মেব ‘অভিপায়’ ‘শিষং’ পানাভিশিষ্টং ‘ব্রাহ্মণায়’ অর্হাবতে
যস্মৈ কক্ষৌ চিত্ ‘দধ্যাত্’ । ১৬

যদি মধুপর্ক অধিক প্রাপ্ত হইয়া থাকে (যাহা চারিবার
পানেও নিঃশেষ হয় না), তাহা হইলে পঞ্চম বার পানও

କରିବେ ; ଏବଂ ଶୁକ୍ରପାଠ ଆବଶ୍ୟକ ନାହିଁ । ହିତାତ୍ତେ ଓ ମମତ୍ତ
ନିଃଶେଷିତ ନା ହେଲେ ପାନାବଶିଷ୍ଟେ ମଧୁପର୍କ କୋନ ଖ୍ରଦ୍ଧାବାନ୍
ଦ୍ରାକ୍ଷାଗକେ ଅର୍ପଣ କରିବେ । ୧୬

ବଘଗୋମୁକ୍ତିପ୍ରକାର: ।—

ଆଚାନ୍ତୋଦକାୟ ଗୌରାତି ନାପିତସ୍ତ୍ରିବ୍ରୂୟାତ୍ । ୧୭

ତତସ୍ତ 'ଆଚାନ୍ତୋଦକାୟ' ସ୍ବସ୍ଥଚିନ୍ତାୟ ଅର୍ହଣୀୟାୟ 'ନାପିତ:'
ଗବାଦେର୍ବିଶସିତା 'ଗୌ:'—ଇତି ପଢ଼ 'ଦ୍ବି:' ଦ୍ବିବାର 'ବ୍ରୂୟାତ୍' ।
ବାରତ୍ରୟଗୋପଦୋସ୍ଵାରଣମାତ୍ରେଞ୍ଜିତେନ 'ବଘା ଗୌରିଦାନୀ ମାଳାଭ୍ୟସ୍ତା
ନ ବା ?' ଇତି ଅର୍ହଣୀୟ ସୁହିଷ୍ୟ ବିଶସିତା ନାପିତ: ପୃଷ୍ଠେ-
ଦିତି । ୧୭

ପରେ ଯତନ ମେହି ଅର୍ହଣୀୟ, ଯୁକ୍ତ ଅକ୍ରମାଣାଦି କରିଣା ଅଧ-
ଚିତ୍ତ ହେବେ ତତନ ଖାଣ୍ଡାତେ ନାପିତ ଆମିଣା ମେହି ଅର୍ହଣୀୟକେ
ବାସତ୍ରୟ ଜାନାହିବେ,—“ଗାଭୀଟୀ ? ” ଅର୍ଥାତ୍ ଏତନହି କି
ଗାଭୀଟୀ କାଟିତେ ହେବେ ହିତାତ୍ତେ ଈଞ୍ଜିତେ ଜିଜ୍ଞାସା କରିବେ ? । ୧୭

ତତସ୍ତ ନାପିତ କିମ୍ ପ୍ରତିବ୍ରୂୟାଦିତ୍ୟାହ,—

ମୁସ୍ତ ଗାଂ ବରୁଣାପାଶାତ୍ ଦ୍ବିଷନ୍ତ ମେଽଭିଧେହିତି ତଂ
ଜଞ୍ଜମୁସ୍ତ୍ୟ ଚୋଭୟୋରୁତ୍ତଜ ଗା ମତ୍ତୁ ତ୍ବ୍ୟାନି ପିବନ୍ତୁଦକା
ମିତି ବ୍ରୂୟାତ୍ । ୧୮

“ମୁସ୍ତ ଗାଂ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୨, ୮, ୧୨)”—‘ଇତି’ ମନ୍ତ୍ର “ତଂ ଜଞ୍ଜ-
ମୁସ୍ତ୍ୟ (ମଂ ବ୍ରାଂ ୧, ୮, ୧୫)”—‘ଇତି’ ମନ୍ତ୍ର ଧ ତଂ ନାପିତଂ

ब्रूयात्,—इमौ मन्त्रौ षठ्वर्हणीयो गोमोचनायादेशं कुर्या-
दिति । १८

अनञ्चरं खाँडाते नापितेर उठरे अर्हणीय व्यक्ति “मूक्ष
गां२ (म० ब्रा० २,८,१७)” मन्त्र एवञ् “तञ् जहानुष्य (म० ब्रा०
२,८,१४)” मन्त्र, एहै—मन्त्रद्वय पाठानुरूप गोमोचनार्थ
आदेश करिबे । १८

माता रुद्राणां मित्यनुमन्त्रयेत् । १९

तादृशादेशेन मुक्तायां गवि, ता मेव गा मवलोकयन्नर्हणीय
एव “माता रुद्राणाम् (२,८,१५)”—‘इति’ अनेन मन्त्रेण
अनुमन्त्रणं कुरीति । १९

• अर्हणीय व्यक्तिर तादृश आदेशानुसारे वधार्थं वद्ध
गाँडीके खाँडाते नापित छाँड़िया दिले, अर्हणीय व्यक्ति
“माता रुद्राणां (म० ब्रा० २,८,१५)”—एहै मन्त्रे सेहै गाँडी
के अनुमन्त्रण करिबे । १९

गवालभनानालभनयोर्ध्वस्थामाह,—

अन्यत्र यज्ञात् । २०

‘यज्ञात्’ यज्ञः श्रौतसूत्रानुसारतोऽनुष्ठेयो ष्योतिष्टोमैर्हदिः,
तस्मात् ‘अन्यत्र’ ष्टसूक्तविवाहादौ पूर्वोक्तो गोमोचन-विधिः
विद्यादिति । २०

শ্রোত-সূত্রাদি-অনুসারে যে মকল (জ্যোতিষোমাদি) যজ্ঞ অনুষ্ঠিত হইয়া থাকে, তন্নিম্নস্থানে, অর্থাৎ গৃহ্যসূত্রোক্ত বিবাহাদিস্থানেই উল্লিখিত গো-মোচন ব্যবস্থা জানিতে হইবে। ২০

কুরুতেত্যধিয়ন্নম্ । ২১

‘অধিয়ন্নম্’ যন্নম্ অধিকৃত্য আদেশবচনং তু ‘কুরুত’ বহ্বায়াঃ তস্যাঃ গোঃ আক্ৰমণম্ ‘ইতি’ एव । ২১

যজ্ঞে,—খাঁড়াতে কর্তৃক এইরূপ জিজ্ঞাসিত হইলে “কর” অর্থাৎ “সেই গাভীটাকে বধ কর”—ইহাই আদেশ করিতে হইবে। ২১

— অর্ঘ্যণীয়পরিগণনম্ ।—

ষড্‌ঘ্যাঁর্ঘ্যাঁ ভবন্তি । ২২

অর্ঘ্যাঁর্ঘ্যাঁ: অর্ঘ্যপ্রাপ্তিয়োগ্যা: ‘ষট্’ एव भवन्ति । ২২

অর্হণীয়-সংখ্যা ছয়টিমাত্র । ২২

কী ক্রে ? इत्याह, —

आचार्य ऋत्विक् ज्ञातकी राजा विवाहः प्रियोगतिधिरिति । ২৩

‘आचार्यः’ कल्पद्रुमिहितसमवेदाध्यापकः; ‘ऋत्विक्’
होत्रादीनां मन्वन्तमा, ‘ज्ञातकः’ कृतसमावर्तनाङ्गजानः,
‘राजा’ अभिविक्तो राज्ये, ‘विवाहः’ विवाहं कर्तुं भागतः;
‘प्रियोऽतिथिः’ विद्यादिगुणवानभ्यागतः ;—इति षट् । २३

आचार्या, ऋत्विक्, ज्ञातक, राजा, वर ७ गुणवान् अतिथि ;—
एहे ह्ये जना । २७

अर्हणकालनिर्णयं करोत्याचार्यः ।—

परिसंवत्सरानर्हयेयुः । २४

‘परिसंवत्सरान्’ वीक्षायां परि; संवत्सरान् प्रतीति यावत् ।
तथाच प्रतिवृत्तीयादिवर्षान्ते तानाचार्यादीनर्हणीयान् ‘अर्ह-
येयुः’ पूजयेयुः शिष्यादय इति । २४

अन्यान एति-तृतीयवर्षांस्तु अर्हणीयगणेर अर्थात् आचा-
र्यादिर अर्हणा करिष्वे । २४

संवत्सरत्रयमध्येऽप्याह ।—

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च । २५

यज्ञे विवाहे च समागतान् तान् संवत्सरत्रयमध्ये ‘पुनः’
‘श्च’ अपि अर्हयेयुरित्येव । द्विर्वचन मध्यायसमाप्तिसूचक-
मिति शम् । २५ ॥ १० ॥

इति सामवेदीये गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठके दशमैख्ये
खण्डस्य व्याख्यानं सामअभिज्ञतं समाप्तम् ॥ ४ । १० ॥

॥ चतुर्थप्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ४ ॥

যজ্ঞ এবৎ বিবাহ উপলক্ষে পূজনীয়গণ সংবৎসরজন্মের
মধ্যেই পুনশ্চ সমাগত হইলে, তাহাতেও যথাবৎ পূজালাভ
করিয়েন । ২৫ ॥ ১০ ॥

ইতি চতুর্থাধ্যায়ের দশম খণ্ডের অন্তিম সর্গ । ৪ । ১০ ॥

॥ ইতি চতুর্থ প্রপাঠক সর্গ ॥ ৪ ॥

॥ ‡ ॥ ইতি গৌমিন্দগৃহসূত্রং সমাপ্তম্ ॥ ‡ ॥

टीकापरिशिष्टम् ।

इह गृह्यसूत्रे.यानि कानिचित् दुर्बोधपदादीनि
वित्यन्ते, तेषां मर्चादिबोधनावेदम् ।

॥ प्रथमः प्रपाठकः ॥

प्रथमः प्रपाठकः —

१ सू. गृह्याकर्माणि

“पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याद्यापरे सुताः ।

गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ।

तेषां संस्कारयोगेन श्रान्तिकर्मक्रियासु च ।

आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्या इति स्थितिः ॥” — इति

गृह्यासङ्ग्रहः । ३५, ३६

एवं च गोभिलसाचार्यप्रणीता इयं स्मृतिः ‘गृह्या’ — इत्युच्यते,

तस्यां यानि कर्माणि वक्ष्यमाणानि, तान्येव गृह्याकर्माणि ।

— इत्येकोऽर्थः । अपरार्थसु सूत्रेण साकमेव सुद्विधः । केचित्तु

‘गृह्या’ — इति कर्माणीत्यस्य विशेषणं, पृथक् पदं, सुचांसुलुङि-

त्यात्वे च रूप मिति मन्थन्ते, तथा च ‘गृह्येऽग्नौ सृष्ट्वेयानि

कर्माणि’ — इति द्वितीयोऽर्थः सम्पद्यते ।

५ सू. अन्वाहार्यवन्ति

“यत् आहं कर्मणा भादौ या शान्ति इच्छिषा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यत् अन्वाहार्यं तदुच्यते ॥” क० प्र० ३
अन्वाहार्यं विद्यते वेदां कर्मणां तान्मीमांसि अन्वाहार्यवन्ती-
त्यर्थः । तथापि विद्येयीऽस्ति, तथा ह्युक्तं कर्मप्रदीपे—

“जाष्टकासु भवेच्छाहं न आह्वे आह्व मिथते ।

न सोथन्ती-जातकर्म-प्रोचितागत-कर्मसु ॥” — इत्यादि ।

६ सू. अभिरूपभोजनम्

“यत्र विद्या च वित्तं च सत्यं धर्मः श्रमो दमः ।

अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे यो व्यवस्थितः ॥” गृ० स० २।१२

७ सू. अन्त्यां, समिधम्

“आचार्येणाभ्यनुज्ञात आचार्याग्नी विधिर्यथा ।

प्रणीतेऽग्नी समिध्यादन्ता सा ब्रह्मचारिणाम् ॥” गृ० २।१८

“नाङ्गुष्ठादधिका आह्ना समित् सूक्ततया क्वचित् ।

न वियुक्तत्वाच्चैव न सकीटां न पाटिता ।

प्रादेशान्नाधिका नीना न तथा स्वाहिश्राद्धिका ।

न सपथां न निर्वीर्यां होमेषु च विजानता ॥” क० प्र० १

८ सू. अभ्युक्षेत्

“उत्तानेनैव इस्तेन प्रोक्ष्यं समुदाहृतम् ।

न्यक्षताभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरथावीक्षणं मतम् ॥” गृ० १।१०३ भा०

१० सू. लक्षणाहृतम्

अवाहरणाद्यभ्युक्षणान्तं लक्षणं मुच्यते, तस्य आहृतं रीति
रिति । गृह्यासंभवे तु—

“लक्षणं तत् प्रवक्ष्यामि प्रमाथं-द्वैततश्च वत् ।

× • + + + ।
 तस्मात् कलेन पुष्पेण पर्षेनाथ कुमेन वा ।
 प्रोत्तिखेत्तत्रणं विप्रः सिद्धिकामस्तु कर्मसु ।
 सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोत्तिखेद् दक्षिणेन तु ।
 तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत् ।
 प्राग्गता पार्थिवी ज्ञेया आग्नेयी चाप्युदग्गता ।
 प्राजापत्या तथा चेन्द्री सौमी च प्राक्कृताः स्मृता
 उत्तरं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् ।
 द्वारमेकस्तु द्रव्याणां प्रागुदीच्यां दिशि स्मृतम् ।
 पार्थिवी चैव सौमी च लेखे हे द्वादशाङ्गुले ।
 एकविंशतिरग्नेयी प्रादेशिग्ये उभे स्मृते ।
 षडङ्गुलान्तराः कार्या आग्नेयी संहितास्तु ताः ।
 पार्थिवायास्तु रेखायास्त्रिस्रस्ता उत्तरोत्तराः ।
 शुक्लवर्णां पार्थिवी स्यादाग्नेयी लोहितता भवेत् ।
 प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीलामेन्द्रीं विनिर्द्दिशेत् ।
 यीतवर्षेण सौमी स्याद्रेखाणां वर्षसंक्षयम् ।
 एष लेखविधिः प्रोक्तो गृह्याकर्मसु सर्वसु ।

सूत्रास्ता ऋजवः कार्या लेखास्ताः सुसमाहिताः ॥ १४७-५८

११ सू. अग्निं प्रणयन्ति

“कपालैर्भिन्नपादैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा ।
 अग्निप्रणयनं कार्यं यजमान-भयावहम् ।
 अल्पः प्रणौतो विच्छिन्नोऽसमिधेखापरिच्युतः ।
 त्वरया पुनरानीतो यजमानभयावहः ।
 तस्माच्छुभेन पवित्रं न विच्छिन्नाद्यं बहू ।

अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-सुखावहम् ।

शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्वात् तेनाग्निं प्रणयेद् बुधः ।।

तस्याभावे शरावेषे नवेनाभिसुखश्च तम् ॥” गृ० सं० १ । ६४ - ६७

१४. सू० अग्निसमाधानं

“आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक् ।

(१) अन्त्या समिद्, (२) विवाहश्च, (३) विभागः,

(४) पमेष्ठिनः ॥” गृ० सं० १ । ७६

गोभिलीयानान्तु चयएव कालाः । विभागकालस्तु गीतमीयानाम् ।

१७ सू० मधित्वा

अरणिद्वयमिति शेषः । अरणिद्वयस्य च त्वेवम्, —

“अश्वत्थो यः शमीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।

तस्य प्राङ्मुखी ग्राखा वोदीची वोर्द्वागपि वा ।

अरणिस्तत्रायी प्रोक्ता, तन्मध्येवोत्तरारणिः ॥” इत्यादि क० प्र० १

“दिवयोनिः स विद्मै यस्तत्र मथ्यो हुताग्रनः ।” गृ० सं० १ । ८०

१८ सू० उदिते, अनुदिते

“रेखामात्रं तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् ।

उद्वयं तं विजानीयात् होमं कुर्याद् विचक्षणः ॥” गृ० सं० १ । ७५

“रात्रेः वोद्गमने भागे अहनश्च नृषिते ।

अनुद्वयं विजानीयाद्योमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥” गृ० सं० १ । ७३

कर्मयाधुर्यपितकालोऽपि होमो मन्वादिभिर्दृश्येत्, परं न

तत्कौशुमानाम्, गोभिलीयान्तुः । तत्कालस्य च त्वेवम्, —

“ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमच्छले ।

रविर्विष्वं न दृश्येत सज्जयाधुर्यपितं श्रुतम् ॥” गृ० सं० १ । ७४

द्वितीयखण्डे—

१ सू. यज्ञोपवीतं

“त्रिष्टुब्धं हतं कार्यं तन्मुच्य मधीष्टतम् ।

त्रिष्टुब्धोपवीतं स्यात् तस्यैका यन्विरिष्यते ॥” क० प्र० १

“यज्ञोपवीतं कुर्वीत सूत्रेषु नवतान्तवम् ।

* * * * *

द्विगुणं त्रिगुणं वापि एकयन्विकृतं विदुः ॥” गृ० सं० १।४८-५१

द्वितीयखण्डे—

६ सू. जुहुयात्, कृतस्य, अकृतस्य

“होमपात्र मनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः ।

पाणिरेवेतरस्त्रिंशु स्रुवा चात्र न ऋयते ॥” क० प्र० १

“यवत्रीक्षकृतं त्रियं तण्डुलादि कृताकृतम् ।

ओदनं तु कृतं विद्यात् न तस्य करणं पुनः ॥” गृ० सं० १।६३

८ सू. चरुस्थाल्यां, स्रुवेण

“तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्रा दृढ़ा नातिबृहन्मुखी ।

मृन्मथ्योडुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रयस्यते ॥” क० प्र० २

“खादिरो वाथ पार्थी वा द्विवितस्त्रिः स्रुवः स्मृतः ।

स्रुक् बाहुमात्रा विज्ञेया वृत्तसु प्रयस्यस्तयोः ।

स्रुवाथे प्राणवत् खातं द्वाङ्गुष्ठपरिमण्डलम् ।

जुष्टाः शराववत् खातं, स्रुचचार्षं षडङ्गुलम् ॥” क० प्र० १

९ सू. अपराजितायां

“प्रक्तमथे तद्योदाहे होमिन्विष्टकृते तथा ।

यस्यां द्विगुं विधिं

॥” गृ० सं० १।७८

१८ सू. उपापशु.

“शनेश्चरयेन्मन्त्र मौषडीष्टौ प्रचासयन् ॥
 किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपाङ्कः स जपः स्मृतः ॥” म०
 चतुर्थखण्डे —

२ सू. अतिथिभिः

“एकरात्रं हि निवसतिथिर्नाश्रयः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्सस्मादतिथिरुच्यते ॥” मनुः ३।१०२

३१ सू. फलीकरणानाम्, आचामस्य
 “कञ्चुक्नाश्च कणाश्चैव फलीकरणकर्तव्याः ॥” गृ० भा०
 “ओदनायद्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः ॥” गृ० भा०
 पञ्चमखण्डे—

३ सू. सन्ध्यां उपवसन्

“अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः ।

सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥”

उपवासदिनकर्त्तव्यताकर्त्तव्यते स्वयमेवोक्ते (४६४०, ५० ४०) ।

“उपाहृतस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम् ॥” इति च स्मृत्यन्तरम् ।

१०, ११ सू. पूर्णः

“वृष्टानामध्यगतचन्द्रः पूर्ण इत्यभिधीयते ।

१३—२६ सू. स्थण्डिलं, इक्षानु, मेघणम्, औपवसथिकम्

“वेदिः परिष्कृता भूमिः सजे स्थाण्डिलचत्वरे ।” इत्यमरः ।

“प्रादेशहवमिधस्य प्रसाद्यं त्रिदिवीर्त्तितम् ।” क० प्र० २

“इधः सवहनादानं चक्षयपथ मेव च ।

तुषी मितानि कुर्वीत समस्तशेष माहदेत् ॥” गृ० सं० १।१०२

“इधजातीय मिधार्थप्रमाणं मेधयं भवेत् ।

इत्तन्नाहुष्ठपृथ्वय भवदानक्रियाद्यमम् ॥

एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्त महं ब्रुवे ।

दर्वी इत्तन्नाहुष्ठपृथ्वया तुरीयोनन्तु मेधयम् ॥” —इति क० प्र० २

षष्ठखण्डे-

१—६ सू. औपवसथिकां नाश्नाति—इत्यादि ।

उपवासदिननियमितखाद्यमौपवसथिकमित्यर्थः । तच्चोक्तं,—

“सवचं मधु मांसञ्च चारांशो येन भूयते ।

उपवासे न भुञ्जीत नोत्तरानौ कथञ्चन ॥” क० प्र० ३

अतएवाह स्मृतिः,—“गृहस्थो ब्रह्मचारी च यस्त्वनश्रंस्तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोचक्षोपेन भवकीर्षी भवेत्तु सः ॥”—इति,

“अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते चयः ।

अन्नञ्च एव सिध्यन्ति नैवां सिधिरनश्रताम् ॥”—इति च ।

२१ सू. दर्भवटं

“जर्भकेशसु भवेद् ब्रह्मा कश्चकेशसु विष्टरः ।

दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ।

कतिभिश्च कुशैर्ब्रह्मा ऽ कतिभिश्च विष्टरः स्मृतः ?

पश्चाद्यग्निः कुशैर्ब्रह्मा तद्दर्भेन च विष्टरः ॥” गृ० १ । ८८, ८९

“द्विरावृत्त्याय मध्ये वै अक्षरान्तदेवतः ।

अन्विः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मपत्निसञ्ज्ञकः ॥” — इति पु०

“यत्रवास्तुनि सुष्टयाश्च स्तब्धि दर्भवटौ तथा ।

दर्भसङ्ग्रा न विहिता विष्टराक्षरयोश्चपि ॥” — इति च क० प्र०

सप्तमखण्डे —

१ सू. उल्लखलमुसले, शूर्पम्

“मुसलील्लखले वार्धे स्वायते सुदृढे तथा ।

ब्रह्माप्रमाथे भवतः शूर्पं वैणव मेव च ॥” — इति क० प्र० २

२,३ सू. हविर्निर्वपति

“ब्रह्माकर्मणि सीमन्ते यश्च पाकः सदा गृहे ।

विवाहे चैव साजानां नोक्तो निर्वपणे विधिः ॥” गृ० स० २।१८

८ सू. अभिधार्योद्वास्य प्रत्यभिधारयेत् ।

“पत्नित्वात्तर्हितं कृत्वा चरं प्राज्ञोऽभिधारयेत् ।

उद्वास्य चैवं त्रिधिना एवं तन्मं न लुप्यते ।

चतुर्मुष्टिचक्रः कार्यचतुष्पांमुत्तरोऽपि वा ॥” गृ० स० २।१८

१६ सू. परिधीन्

“वाङ्माताः परिधय ऋजवः सत्वघोऽन्नयाः ।

कर्म्ये भवन्तग्रीष्मिणा एकेषास्तु चतुर्द्विगम् ।

प्रागग्रावभितः पञ्चाशुद्वयमन्नापरम् ।

न्यवेत् परिधि मन्वस्य दुर्द्वयः च पूर्वतः ॥” क० प्र० २

१७, १८ सू. प्रथीताः

“विहितप्रतिप्रिधाञ्च प्रणीतां नोपकल्पयेत् ।” गृ० स० १।८६
 १८ । २० सू० प्राण्यं, सर्षिसौलं दधि प्रयो यवागूं वा
 “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
 चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाण्य मितरद् दृतम् ।
 दृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।
 प्राण्यस्थाने नियुक्ताना माण्यशब्दो विधोयते ।
 प्राण्यानां सर्षिरादीनां संस्कारे विधिबोद्धिते ।
 अनधिअयणं दध्नः शेषाणां अयणं अतृत्तम् ।
 यथा सौमन्तिका नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
 एव माण्यस्य संस्कारः संस्कारे विधिनोद्धिते ॥”

—इति गृ० स० १ । १०६-१०८

२१—२३ सू० पवित्रे

“अनन्तर्गर्भिणं सायं कौशं द्विदल मेव च ।
 प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुत्रचित् ॥” श्रौ० प्र० १
 २४ सू० सम्पूय, उदपुनाति
 “पवित्रं मन्तरे कृत्वा ख्यात्या माण्यं समावपेत् ।
 एतत् सम्पूयनं नाम पश्चादुत्पवनं अतृत्तम् ॥” गृ० सं० १ । १०६

२६ सू० प्राण्यं

प्राण्यशब्दित माण्यपोष माण्यस्यासौ मिति वापत् ।
 “प्राण्यस्यासौ च कर्त्तव्यो तेजसद्रूपप्रभवा ।
 महीमयी वा कर्त्तव्या शर्षिकाभ्याहृतीषु च ।

भाष्यस्यात्माः प्रमाथं तु यथाकामं तु कारवेत् ।
 सुहृदा मन्त्रया भद्रा मांष्यस्वास्तीं प्रचक्षते ॥” क० प्र० २
 अष्टमखण्ड

२सू. उपघातं

“पाणिना मेक्षणेनाथ सूवेचैव तु ब्रह्मविः ।
 ह्यते चानुपसृतीर्य उपघातः स उच्यते ॥” इति गृ० सू० १ । १११

१५सू. महाव्याहृतिभिः

“भ्रातृव्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।” इति क० प्र०
 नवमखण्ड —

“श्रीहयः शालयो मुहा गोधूमाः सर्षपास्तिस्राः ।
 यवाक्षीषधयः सप्त विपदो जन्ति धारिताः ॥”—इति क० प्र० भा०

॥ द्वितीयप्रपाठकः ॥

—०—

प्रथमखण्ड —

१सू. सुरीक्षमैत्र

“सुरा”—इति निघण्टो उदकनामसु (१ ख० १२ ख०)
 पाठभेदेन पञ्चत्रिंशतितमं प्रदं भक्ति, तदेवात्र पाठ्यं नित्याधु-
 निकानाम् । परं तत्र तथा निगमादर्शनात् उदकाधस्य
 सुराग्रब्दस्याभाव एवास्ति मतेऽस्मात् ;—

“स्ववर्णाभिरनिन्याभिरन्निरक्षतमित्रितैः ।
 ज्ञानं चतुर्भिः कलशैः स्त्रीभिः स्त्री यत्र ज्ञावनम् ।
 गौडो पौष्टो च माध्वी च विज्ञेयास्त्रिविधाः सुराः ।
 पाणिकर्मणि गौडो स्यात् सत्या माध्वप्रथमा सुरा ॥”

—इति गृ० स० २ । १५, १६

१३—१६ सू. प्राजनेन, ध्रुवाणा मपां, लार्जा

“भवसिक्तान्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनीं ।
 रक्षणार्थं मनुगच्छेत् सप्ताहं चरहं मेव वा ॥” गृ० स० २ । ३५
 महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ऋदेषु च ।
 गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवास्ता इति निश्चयः ॥” गृ० स० २ । २५
 “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते ।
 भृष्टास्तु त्रीहयो लाजा घटाः खाण्डिक उच्यते ॥” क० प्र० ३
 द्वितीय खण्डे—

३ सू० प्रपदेन

“पादाग्रं प्रपदम्”—इत्यमरः २ । ६४०१ ।

४—१० सू. प्रदक्षिणामग्निं परिणयति

“लाजानाग्न्यं क्षुवं कुम्भं प्राजनाग्मानं मेव च ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वीत दम्पती तु विना यज्ञी ॥” गृ० स० २ । २८
 ‘यज्ञी’—इति उदकग्राहमाजनग्राहश्च विनेत्यर्थः ।

द्वितीय खण्डे—

११ सू. अनुसम्ययति ।

“सृष्टवनामिकायेण कचिदासोक्तयमपि ।
अनुमन्त्रणोयं सर्वत्र सर्वदेवानुमन्त्रयेत् ॥” इति. ता० प्र० ।

१४ सू. अर्घ्यम्

“अर्घ्यार्घ्या भवन्ति” — इत्यादि वक्ष्यत्याचार्यः सत्यमेव
(४ । १० । २२)

१७ सू. इतिष्यम्

“अयुक्तममुक्तवपैरपर्युषितमेव च ।
इविचमेतद्वाच्यमसुरैरप्यसंयुतम् ॥” इ० स० २ । ७६

२ सू. नदीः

“मासहयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्रजाः ।
तासु ज्ञानं न कुर्वीत वर्जयित्वां समुद्रगाः ।
धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीयन्त्रहा गतास्ते परिशीर्षिताः ॥” क० प्र० १

पञ्चम सूक्ते—

२—६ सू. स्रुवसम्प्रातम, कासयित्वा

“इत्याण्यं प्ररिशेषेण यत् इव्यं सुपकथितम् ।
स्रुवेयैव तु तत् स्रुष्टं सम्प्रातं चैव तं विदुः ॥” इ० स० १ । ११४

“उदत्तं नक्षत्रेहो रोमन्नेदममेव च ।

संज्ञं मेवसावाच कासनामि विदुर्मुधाः ॥” इ० स० २ । १२८

षष्ठस्रष्टे —

६—१२सू. न्ययोधशुक्लां, व्रतवती, ब्रह्मबन्धुः
“सतायपक्षवो बुधः शङ्गेति परिकीर्ष्यते ।
पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धुस्तथाश्रुतः ॥” क० प्र० ३

सप्तमस्रष्टे —

४ सू. शलाटुयथ

“शलाटु नौक मित्युक्तं यथः. स्तवक उच्यते ।”—इति क० प्र० ३
“शाने फले शलाटुः स्वात्”—इत्यमरः २ : ४ । १५

५ सू. दर्भपिञ्जलीभिः,

“एतत्प्रमाणा भैवेके कौश्री भैवार्द्रमञ्जरीम् ।
शुक्लां वा शीर्षाङ्कुसुमं पिञ्जलीं परिवच्यते ।”—क० प्र० १
‘एतत्प्रमाणां’ प्रादेप्रमाणा मिति यावत् ।

६, ८ सू. वीरतरेण, शलल्या

“त्रिभिः खेतैश्च शलली, प्रोक्तो वीरतरः शरः ।” गृ० स० १ । ८५
“...विच्छलाका शलली तथा वीरतरः रुद्यतः ।” क० प्र० ३

९ सू. क्वसरः

“तिक्षतण्डुलसंमन्तः क्वसरः सोऽभिधीयते ।” क० प्र० १

अष्टमस्रष्टे —

१८, १९ सू. कपुष्पिकां, कपुष्पलम्

“कपुष्पिकाभितः केषां मूर्ध्नि पश्चात् कपुष्पलम् ।” इति क० प्र० ६

२५ सू. यथागोत्रकुलकल्पम्

“दक्षिणाकर्षाः शिष्टा पात्रेयास्त्रिकपर्दिनः ।

आहिरसः पञ्चबूडा मुष्ठा शृंगोः शिखिनोऽग्न्ये ॥” अ० सं० २ । ४०

प्रथमखण्डे—

१ सू. उपनयेत्

“गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नीयते गुरोः ।

बालो वेदाय तद्योगाद् बालस्योपनयनं विदुः ॥”—इति सू०

६ सू. ऐषेयरौरवाजानि

१० सू. मुञ्चकाशताम्बल्यः

“अनृषो माणवको ज्ञेयः, एषः कृष्णमृगः स्मृतः ।

रुद्रगौरमृगः प्रोक्तः, ताम्बलः शय उच्यते ॥” क० प्र० ३

॥ तृतीयप्रपाठकः ॥

प्रथमखण्डे—

२० सू. सानम्

जसक्रीडादिपूर्वकं मज्जनं मेव ज्ञानमिच्छेयते ।

“न गात्रोक्तादङ्गं कुर्यादनापद्दि कथञ्चन ।

जसक्रिया मसङ्कारं व्रती दण्डं इवाप्तयेत् ॥” क० प्र० ३

द्वितीयखण्डे —

४५ सू. वरः

“गोर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदैश्चपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद् वरं यस्मात् तस्माद् गौर्वर उच्यते ॥”

— इति क० प्र० ३

द्वितीयखण्डे —

६ सू. अक्षतधानाः

“अक्षतासु यवाः प्रोक्ताः शृष्टा धाना भवन्ति ते ।” क० प्र० ३

११ सू. पश्चिणी

“हावक्राविकरात्रिश्च पश्चिणीत्यभिधीयते ।” इति श०

२० सू. निर्घाते

“यदान्तरिषे बसवान् मासतो मरुताहतः ।

प्रतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः ५” इति ज्यो०

२६ सू. शिष्टाचारः

“धर्मेणाधिगतो यैसु वेदः सपरिहं हणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥” अ०

३० सू. अद्भुते

“प्रकृतिविरुद्धं मद्भुतं मापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः सृजन्ति”

— इत्याश्वषम् ।

चतुर्थखण्डे —

६ सू. नग्निका

“नग्निकां तु वदेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 ऋतुमती त्वनग्निका, प्रयच्छेत्तु नग्निकाम् ।
 अप्राप्ता रजसो गौरी, प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
 अव्यञ्जिता भवेत् कन्या, कुचहीना च नग्निका ।
 व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 पयोधरैस्तु गन्धर्वा, रजसाग्निः प्रकीर्त्तितः ।
 तस्मादव्यञ्जनोपेता मरजा मपयोधराम् ।
 अभुक्ताश्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते ॥”

—इति गृ० सं० २ । १७-२०

षष्ठखण्डे —

४ सू. विलयनं

“दध्निमद्यितं सर्वं तद्दे विलयनं स्मृतम् ।” इति गृ० भा०
 सप्तमखण्डे—

६ सू. प्रक्रमे

“संयुक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्पष्टतः ।
 स्मार्त्तं कर्मणि सर्वत्र श्रौते त्वध्वर्युर्बोद्धितः ॥” इति गृ० भा०

७ सू. कपालम्

“कपालं मृत्स्मर्यं पात्रं चक्राघटितं सुच्यते ।
 आसुरं चक्राघटितं देवे पैत्रे च वृजयेत् ॥”

—इति गृ० सं० २ । ७८ भा०

१० सू. न्यञ्चौ पाणी

“दक्षिणं वामतो वाह्य मात्माभिसुख मेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः ॥” क० प्र० २

२० सू. स्थालीपाकाकृतान्यत्

“स्थाालीपाकाकृतान्यत्, यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तथाज्यभागौ हृत्वेव स्तु च मास्तौर्याबद्यति ॥” गृ० सं० १ । ११५

अष्टमखण्डे —

१ सू. पृषातके पायंसञ्चरुः

“पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकं मुच्यते । •

दध्यैके । तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसञ्चरुः ॥ क० प्र० ३

३ सू. गोनामभिः

“काम्या प्रिया च हृव्या च इडा रन्ता सरस्वती ।

मही विश्रुता चाङ्ग्रा च गोनामानि विदुर्बुधाः ॥”

— इति गृ० सं० २ । ६०

८ सू. नवयज्ञे

“शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाकीवनिनः स्मृतः ।

षाण्डयुज्यां तथा कृष्ट्यां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होम मेवं प्रचक्षते ॥” क० प्र०

नवमखण्डे—

४ सू. फलवतीम्

“सकला महरीशाखा फलवत्यभिधीयते ।” क० प्र० ३

६ सू. जातशिलासु

“वना विकसितशङ्खाः कृता जातशिलासु ताः ।” क० प्र० १

१२ सू. स्वस्तरम्

“स्वस्तरि सर्वं मासाद्य यथा यदुपयुज्यते ।

दैवपूर्वं ततः आर्षं मत्वरः शुचिरारभेत् ॥” क० प्र० २

“मारिभाषिक एव स्यात् काक्षो गोवाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशात् स्वस्तरारोहणस्य च ॥” गृ० स०

दशमखण्ड—

८,१० सू. अपूपान्, त्रैयम्बकप्रमाणान्

“त्रैयम्बकं करतल मपूपा मण्डकाः स्मृताः ।” क० प्र० १

१८ सू. उल्मुकेन

“अङ्गारोऽलात मुद्मुकम्” — इत्यमरः २,८,१० ।

२५ सू. स्तोतांसि

“सप्त तावग्मूर्हन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।

नाभिः श्रोणिरपानञ्च गोः स्तोतांसि चतुर्दश ॥” क० प्र० ३

॥ चतुर्थप्रपाठकः ॥

प्रथमखण्ड—

१ सू. सर्वाङ्गिभ्य

“हृज्जिह्वाक्रीडसक्थीनि यज्ञदृष्टकौ गुदं स्तनाः ।

श्रोणिः स्तन्यसटा घ्राणं पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ॥

एकादशाना मङ्गाना भवदानानि सङ्गया ।

पार्श्वस्य षडसकृद्योश्च द्वित्वादाङ्गसुदर्श ॥” क० प्र० ३

द्वितीयखण्डे —

१५ सू. वर्षी

“वर्षी कुर्यादुदसुखीम्” गृ० सं १ । ३८ काष्ठासप्तमित्यर्थः ।

“गङ्गुसैवोपवेशश्च द्वादशाङ्गुल इष्यते” गृ० सं० १ । ८४.

वृथपरपर्याय उपवेशः इति नारायणोपाध्यायाः ।

१७—२० स्थगरं

“स्थगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम् ।” क० प्र० २

द्वितीयखण्डे —

ई सू. पूर्वस्यां कर्ष्वी

“पुरतो यात्मनः कर्षूः सां पूर्वा परिकीर्त्तते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तदक्षिणत उत्तमा ॥” क० प्र० २

६ सू. एवमेवेतरयोः

“पितृकृत्तरकर्ष्वन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु ।

दक्षिणे तत्पितृस्यैव पिण्डान् पर्वणि निर्वपेत् ॥” क० प्र० २

१० सू. पिण्डं

पिण्डप्रमाणं त्वाह “पिण्डान् दत्त्वा विश्वप्रमाणकान् ।” क० प्र० १

३४ सू. वृद्धिपूर्त्तेषु

“वृद्धिः पुत्रसंस्कारः” — इत्येव भद्रभाष्यम् ।

“वापीक्षुपतङ्गानादि देवतायतनानि च ।
 यत्रप्रदानं मारामाः पुत्रं मित्त्रभिधीयते ॥” आतृक्षुर्षः ।
 चतुर्थखण्डे—

२५ सू. गोलकानां

“पाशाया गोलकाश्चैव” क० प्र० १

पञ्चमखण्डे—

५ सू. परिसमूहेत्

“कृत्वान्वयमिमुखी पाणी स्वस्थानस्थौ सुसंयतौ ।
 प्रदक्षिणं तथासीनः कुर्यात् परिसमूहनम् ॥” क० प्र० २

६ सू. वैरुपाक्षः

“विरुपाक्षोऽसि”—इति मन्त्रः । म० आ० २, ४, ५

७ सू. प्रपदः

“तपस तेजस”—इति मन्त्रः । म० आ० २, ४, ५

२६ सू. अविदासिनि

“मध्ये खण्डिल मन्ते च वारिणा परिसंघृतम् ।
 अनिदासिनं क्रुद्धं विद्यात्तादृशं कर्मणो विदुः ॥”

—इति षट् सं० २ । १२

२८ सू. उपतिष्ठेत्

“तदसंसक्तपार्श्विर्वां एकपादेषुपादपि ।
 कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वं बाहु(थापि वा) ॥” म० आ०

२६ सू. परिविष्यमाणे

“वातादीर्मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः करोः ।

मासाभाः व्योम्नि दृश्यन्ते परिवेषस्तु स स्मृतः ॥”

—इति भरतदृत-साहस्राङ्गः ।

षष्ठखण्डे—

११ सू. आचितशतकामः

“सुवर्णविस्ती हेम्नोऽचे कुरुविस्तस्तु तत्पले ।

तुमा स्त्रियां पक्षशतं भारः स्याद् विंशतिसुलाः ।

आचितो दश भाराः स्युः प्राकटो भार आचितः ॥”

—इति अ० को० २, ६, ५७

१२ सू. व्रीहिकांसौदनं, कणान्

“द्रोणः स्यात् कांसभानकः” व्रीहोणां कांसं व्रीहिकांसम्,
तस्य ओदनं भक्षं व्रीहिकांसौदनम्, तम् ।

“कञ्चुकाश्च कणाश्चैव फलीकरणकङ्कशाः ।” अ० भा०

सप्तमखण्डे—

८ सू. अनुषरम्, अमरुपरिहितम्, अकिलिनम् ।

“सर्वरा सर्वसस्याष्या स्यादूषः चारसृत्तिका ।

जषवानूषरो, हावप्यन्यलिङ्गो स्थलं स्थली ॥” अ० को० २, १, ५

“किलिनं सजलं प्रोक्तं । दूरस्थातीदको मरुः ।” अ० प्र० ३

९ सू. दर्भसन्धितं

दर्भैः सन्धित माण्डवम् ।

अतएव यद्वाक्ये, — “यस्मिन् कुशवीरषप्रभृतम्”

१० सू. शादासम्मितं, मण्डलद्वीपसम्मितम्, सर्वतः

“शादा चैवेष्टेदा स्मृता” (क० प्र० ३) । तथा सम्मितं
सुखं चतुरस्र मिति यावत् । मण्डलं वर्तुलम् । “द्वीप सुव्रत
ग्राह्यातम्” (क० प्र० ३) । तद्वन्मितं तत्तुष्य मिति ।

“दिशाश्च विदिशाश्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्वतस्तत्र शब्देऽयं विधियोगे निपात्यते ॥” गृ० स० १ । ८६

२६—३३ सू. इन्द्राय, पितृभ्यः

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥”—इति,

“स्वधाकारेण निनयेत् पित्र्यं बलि मतः सदा ।”

—इति च विशेषोपदेशात् “इन्द्राय नमः”—इत्यादि

“पितृभ्यः स्वधा”—इति च बोध्यम् ।

अष्टमखण्ड —

८ सू. रक्षाचर्यां

“अकूतिं देवीं मनसा प्रपद्ये (म० ब्रा० २, ६, ८)”—इत्ये-
तस्मिन् मन्त्रे “एक मन्त्रम्”—इति दर्शनादयमेव मन्त्र एका-
चरीति व्यवदिश्यतेऽपि ।

९ सू. अदिरशङ्कुशतं

“सत्वचः शङ्कुवः कार्यास्तीक्ष्णाया धीतकण्टकाः ।

समिज्जन्तयसंयुक्तः सूचीतुल्यास्तथायताः ॥” क० प्र० २

“शङ्कुचैवोपवेश्य हादशाङ्कुल इत्यते” ॥ गृ० स० १ । ८४

२१ सू. पूर्णहोमः

“पूर्णहोमं यशवे जुहोमि (म० ब्रा० २, ६, ११)” — इति
पूर्णशब्दान्वितमन्त्रेण होमः ।

नवमखण्डे —

५ सू. चीवरम्

“लौहचूर्णान्तु चीवरम्” क० प्र० ३

११ सू. कम्बूकान्

“फलीकरणककुमान्” — इति भट्टभाष्यम् । कथान् — इत्येव
तन्निष्कर्षार्थ इति मत्सुहृद्दः । तुषानित्येवास्मद्गुरुवचनम् । तद-
नार्थनिर्णये भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

१३ सू. संवेशनवेलायां

“स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ।” अ० को० १, ७, ३६

दशमखण्डे —

४० सू. विष्टरम्

“ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।

ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्य, विष्टरः ।

कतिभिस्तु भवेद् ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ?

ब्रह्माशङ्निः कुशैर्ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः ॥”

— इति गृ० स० १ । ८८, ८९ ।

“यज्ञवासुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटी तथा ।

दर्भसङ्घा न विहित्य विष्टरास्तरणेष्वपि ।” क० प्र० ।

७ सू. अपः = पादम्

“पादार्थं मुदकं पाद्यं केवलं जलं मेव तत् ।
तसैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत् ॥” गृह्यान्तरम् ।

११ सू. अर्घ्यम्

“दध्यक्षतसुमनस आपश्चेति चतुष्टयम् ।
अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्ये ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ॥” गृ० २ । ६२
अष्टाङ्गमर्घ्यलक्षणञ्चैवम्,—

“दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।
पानीयञ्चैव दर्भाश्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्य उच्यते ॥” गृ० स० २ । ६३
“कांस्येनैवार्हणीयस्य निनयेदध्यं मञ्जली ।” क० प्र० ३

१३ सू. मधुपर्कम्

‘सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेद्दह्यन् सदा ।
ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ॥
कंसे त्रितलं मसिच्य कंसेन परिसंठतम् ।
परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्कं इति ध्रुवम् ॥”

—इति गृ० स० २ । ६४, ६५ ।

“साक्षतं सुमनोयुक्तं मुदकं दधिसंयुतम् ।
अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कीं विधीयते ।
कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत् ॥” क० प्र० ३
“दधनि पयसि वाथवा कृतान्ने मधुदद्यान्मधुपर्कं मेतदाहुः ।
दधिमधुसलिलेषु सक्तवः पृथगेते विहितस्त्रयसु मन्वाः ॥”

—इति गृ० स० २ । ६६ ।

१६ सू. शेषं

पीतावशिष्टम् । नास्योच्छिष्टता ; तथाहि —

“मधुपर्कं तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद् विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्कं तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥”

— इति गृ० सं० २ । ६६, ६७ ।

२३ सू. आचार्यः, ऋत्विक्

“उपनीय तु यः शिष्यं वेद मध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च त माचार्यं प्रचक्षते ॥” म० सं० २।१४०

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विगिहोष्यते ॥” म० सं० २।१४३

अग्निनामानि (गृ० सं० १ प्र०)

“ज्ञौकिकः पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकीर्तितः ।

अग्निस्तु मारुतो नाम गर्भाधाने विधीयते ॥ २

पुण्ड्रसवने चान्द्रमसः शुक्लाकर्म्मणि शोभनः ।

सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रागरुभी जातकर्म्मणि ॥ ३

नान्नि स्यात् पार्थिवो ह्यग्निः प्राशुर्न च शुचिस्तथा ।

सभ्यनामाऽथ चूडे तु व्रतादेशे समुद्भवः ॥ ४

गोदाने सूर्यनामा तु केशान्ते ह्यग्निरुच्यते ।

वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः ॥ ५

चतुर्थान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथापरि ।
 आवसथ्ये भवो त्तयो वैश्वदेवे तु पावकः ॥ ६
 ब्रह्मा वै गार्हपत्ये स्यादीश्वरो दक्षिणे तथा ।
 विष्णुराहवनीये तु अग्निहोत्रे त्रयोमनयः ॥ ७
 सच्चहोमे तु वक्त्रिः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ।
 प्रायश्चित्ते विधिसैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥ ८
 देवानां हव्यवहितु पितृणां कव्यवाहनः ।
 पूर्णाहुत्यां मृद्धो नाम शान्तिके वरदस्तथा ॥ ९
 पौष्टिके बलदंष्ट्रैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके ।
 वश्याथे कामदो नाम वनदाहे तु दूतकः ॥ १०
 कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृतभक्षणे ।
 समुद्रे वाङ्मो ज्ञेयः जये संवर्त्तको भवेत् ॥ ११
 एतेऽमनयः समाख्याताः आवयेद् ब्राह्मणः सदा ।
 सप्तत्रिंशतिविख्याता ज्ञातव्याश्च द्विजेन तु ॥ १२”

॥ इति टीकापरिशिष्टं समाप्तम् ॥

इति श्रीसामगाचार्यसत्यव्रतसामश्रमिभट्टाचार्यविरचितया
 ‘व्याख्यान’-नाम-टीकया तत्परिशिष्टेन च समन्वितं ।
 वङ्गानुवादेन च मण्डितं

गोभिल-गृह्यसूत्रं समाप्तम् ॥

